

ཨ།བོད་ཀྱི་ནང་བསྟན་དཔེ་ཚོགས་ལྷན་ཁག་།

Tibetan Buddhist Resource Center

Text Scan Input Form - Title Page

Work:	W1KG5554	ImageGroup:	I1KG5558
LCCN:	89900987	ISBN:	8120805534 (set), 8120805542 (v. 1), 8120805550 (v. 2)

Title:	madhyamakasastram
Author:	འགཞུང་། nagarjuna
Descriptor:	tibetan texts are have been reproduced by otani university from the peking edition of the tengyur
Original Publication:	n/a;n/a
Place:	delhi
Publisher:	motilal banarasdass
Date:	1988-1989
Volume:	2
Total Volumes:	2
TBRC Pages:	2
Introductory Pages:	n/a
Text Pages:	n/a
Scanning Information:	Scanned at Tibetan Buddhist Resource Center, 150 West 17th St, New York City, NY 10011, U.S. Comments: 07/2010

मध्यमकशास्त्रम्
MADHYAMAKAŚĀSTRAM

THE
MADHYAMAKAŚĀSTRAM
OF NĀGĀRJUNA

WITH THE COMMENTARIES

Akutoḥhayā by Nāgārjuna

Madhyamakavṛtti by Buddhapālita

Prajñāpradīpavṛtti by Bhāvaviveka

Prasannapadāṇvṛtti by Candrakīrti

CRITICALLY RECONSTRUCTED

Volume Two

RAGHUNATH PANDEYA

MOTILAL BANARSIDASS
Delhi Varanasi Patna Bangalore Madras

आचार्यार्यनागार्जुनकृताकुतोभया-
आचार्यबुद्धपालितकृतमाध्यमिकवृत्ति-
आचार्यभावविवेकप्रणीतप्रज्ञाप्रदीप-
आचार्यचन्द्रकीर्तिविरचितप्रसन्नपदा
इतिवृत्तिचतुष्टयसमलङ्कृतम्

मध्यमकशास्त्रम्

सम्भोटभाषया संस्कृते
रूपान्तरीकृतम्

आषोडशात्सप्तविंशत्यध्यायात्मकः

द्वितीयो भागः

अस्यभागस्य भोटभाषाया मूलपत्राणि प्रथमभागान्ते समाविष्टानि

प्रस्तुतकर्ता

डा० रघुनाथ पाण्डेयः

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली वाराणसी पटना बंगलौर मद्रास

First Edition : Delhi, 1989

© MOTILAL BANARSIDASS
Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi 110 007

Branches:

Chowk, Varanasi 221001
Ashok Rajpath, Patna 800004
24 Race Course Road, Bangalore 560 001
120 Royapettah High Road, Mylapore, Madras 600 004

ISBN: 81-208-0555-0 (Vol. II)

ISBN: 81-208-0553-4 (Set)

Butlax

RR

2790

. P 36

1988

v 2

Printed in India
by Jainendra Prakash Jain
at Paragon Enterprises, 4221/1, Ansari Road, New Delhi 110 002
and Shri Jainendra Press, A-45 Naraina, Phase I, New Delhi 110 028 and
published by Narendra Prakash Jain for Motilal Banarsidass, Delhi 110 007.

dm 9/107/11

समर्पणम्

शून्यं शब्दाद्वयं ज्योतिर्नोद्भासते न गृह्यते ॥
जन्यो जनकसम्बन्धः शून्यत्वाय प्रकल्प्यते ॥१॥
संवृतिः परमार्थैश्च सत्यद्वयं विभाव्यते ॥
मिथ्यासम्बृतिर्माया च परमार्थो न दृश्यते ॥२॥
प्रासङ्गिको स्वातन्त्रिकः शून्ये भेदः प्रवर्तते ॥
अनुमानान्तर्गतं शून्यं शास्त्रं माध्यमिका विदुः ॥३॥
या शक्तिर्भासमाना सा तया सम्मोह्यते जगत् ॥
सिद्धनाथं ब्रह्मपुत्रं स्वाङ्गे शून्ये न्यवेशयत् ॥४॥
तारुण्ये त्रिदिवं गत्वा नैव मां द्रष्टुमर्हति ॥
स्मृतिमात्रावशेषाय शून्यो ग्रन्थः समर्प्यते ॥५॥

रघुनाथः

CONTENTS

द्वितीयभागस्य भोटभाषाया मूलपत्राणि प्रथमभागान्ते एवान्तिनिहितानि ।

तिब्बतिपत्रसंख्यया सार्धं तत्पत्रबोधकपृष्ठाङ्काः पृथक्त्वेनाप्युद्धृताः ।

The original Tibetan folios of the second part have been added to the last portions of the first volume and the No. of pages has also been separately pointed out with the Tibetan pages.

समर्पणम्

v

Preface

xi

किञ्चित्प्रस्ताविकम्

xiii

1. बन्धमोक्षपरीक्षानामषोडशतमम्प्रकरणम् 1-18
Bandhamōkṣaparikṣānāmasodaśatamamprakaraṇam.
B Cigs—pa dang thar—pa brtag—pa śes bya ba ste. Rab tu byed pa bcu drug—pao.
अकु० — T. 72b-3—74b-7=पृ० 78-3—82-7
बु० पा० — T. 256b-1—261b-6=पृ० 157—167-6
प्र० प्र० — T. 201b-7—211b-6=पृ० 297—317-6
2. कर्मफलपरीक्षानामसप्तदशमम्प्रकरणम् 19-49
Karmaphalaparikṣānāmasaptadaśamamprakaraṇam—Las dang abras-bu brtag-pa śes bya-ba ste.
Rab tu byed pa bcu bdun pao.
अकु० T. 74b-7-80b-6=पृ० 82-94-6
बु० पा० T. 261b-7-271a-6=पृ० 167-186-6
प्र० प्र० T. 211b-6-222a-2=पृ० 317-338-2
3. आत्मघर्मपरीक्षानामाष्टादशमम्प्रकरणम् 50-78
Ātmadharmaparikṣānāmāṣṭādaśamamprakaraṇam.
Btag dang chos brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa bco brgyad pao.
अकु०—T. 80b-6-84b-2=पृ० 94-102
बु० पा०—T. 271a-6-278b-3=पृ० 186-201
प्र० प्र० T. 222a-2-239b-4=पृ० 338-373
4. कालपरीक्षानामैकोनविंशतिप्रकरणम् 79-89
Kālaparikṣānāmaikonaviṃśatiprakaraṇam
Dus brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa bcu dgu pao.
अकु०—T. 84b-4-84b-7=पृ० 102-104
बु० पा०—T. 278b-3-282a-6=पृ० 201-208
प्र० प्र०—T. 239b 4-245a-4=पृ० 373-384

5. हेतुकलपरीक्षानामविंशतितमम्प्रकरणम् 90-115
 Hetuphalaparikṣānāmaviṁśatitamamprakaraṇam.
 Gryu dang abras bu brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa ñi ṣu pao.
 शकु०—T. 85b-4-89b-2=पृ० 104-112
 वृ० पा०—T. 282a-6-289a-3=पृ० 208-222
 प्र० प्र०—T. 245a-4-255a-3=पृ० 384-404
6. सम्भवविभवपरीक्षानामैकविंशतितमम्प्रकरणम् 116-139
 Sambhavavibhava-parikṣānāmaikaviṁśatitamamprakaraṇam.
 abyun ba dang azig-pa brtag-pa ñi ṣu gcig pao.
 शकु०—T. 89b-2-94b-1 पृ० 112-122
 वृ० पा०—T. 289a-3-295b-4 पृ० 222-235
 प्र० प्र०—T. 255a-3-262a-2 पृ० 404-418
7. तथागतपरीक्षानामद्वाविंशतितमम्प्रकरणम् 140-164
 Tathāgataparikṣānāmadvāviṁśatitamamprakaraṇam.
 De bśin-gsegs-pa brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed pa ñi ṣu gñis pao.
 शकु०—T. 94b-1-98b-7 पृ० 122-130
 वृ० पा०—T. 295b-4-302a-1 पृ० 235-248
 प्र० प्र०—T. 262a-2-275b-6 पृ० 418-445
8. विपर्ययपरीक्षानामत्रयोविंशतितमम्प्रकरणम् 165-186
 Viparyāsaparikṣānāmatrayaviṁśatitamamprakaraṇam.
 Phin-Ci-log brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa ñi ṣu grum pao.
 शकु०—T. 98b-7-101b-7=पृ० 130-136
 वृ० पा०—T. 302a-1-304b-6=पृ० 248-253
 प्र० प्र०—T. 275b-6-284a-2=पृ० 445-462
9. आर्यसत्यपरीक्षानामचतुर्विंशतितमम्प्रकरणम् 187-216
 Āryasatyaparikṣānāmacaturviṁśatitamamprakaraṇam.
 aphags-pai bden-pa brtay-pa śes bya ba ste. Rab tu byed pa ñi ṣu bśi-pao.
 शकु०—T. 101b-7-105b-3 पृ० 136-144
 वृ० पा०—T. 304b-6-308b-3 पृ० 253-261
 प्र० प्र०—T. 284a-2-294a-4 पृ० 462-482
10. निर्वाणपरीक्षानामपञ्चविंशतितमम्प्रकरणम् 217-242
 Nirvāṇaparikṣānāmapañcaviṁśatitamamprakaraṇam.
 Mya ñan las-adas-pa brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed pa ñi ṣu lha pao.
 शकु०—T. 105 b-3-311 b-4=पृ० 144-150
 वृ० पा०—T. 308 b-3-108 b-4=पृ० 261-267
 प्र० प्र०—T. 294 a,4-312 b-1=पृ० 482-519
11. द्वादशाङ्गपरीक्षानामष्टविंशतितमम्प्रकरणम् 243-256
 Dvādaśāṅga parikṣānāmaṣṭaviṁśatitamamprakaraṇam.
 Sri-pai yan-lag bcu gñis brrag pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa ñi ṣu drug-pao.

अकु०—T. 108 b-4-109 b-8=पृ० 150-152
 बु० पा०—T. 311 b-6-313 a-3=पृ० 267-270
 प्र० प्र०—T. 312 b-1-317 b 7=पृ० 519-529

12. दृष्टिपरीक्षानामसप्तविंशतितमस्यकरणम् Dṛṣṭiparikṣānamasaptaviṁśatitamamprakaranam. lta-ba brtag-pa śes bya ba ste. Rab tu byed-pa ŋi su bdun-pa ste. अकु०—T. 109 b, 8-114a-8=पृ० 152-161 बु० पा०—T. 313a-3-317 b 1=पृ० 270-278 प्र० प्र०—T. 317 b-7-326a-6=पृ० 529-546	257-282
13. मध्यमकशास्त्रस्यकारिकासूची	283-286
14. प्रथमभागस्यविशिष्टशब्दानुक्रमणिका	287-288
15. द्वितीयभागस्यविशिष्टशब्दानुक्रमणिका	289-292
16. मध्यमकशास्त्रेउदाहृतग्रन्थाः	293
17. प्रथमभागस्याष्टिपत्रम्	295-296
18. द्वितीयभागस्याष्टिपत्रम्	297

PREFACE

The second volume of the *Madhyamakāśāstram* started with the examination of bondage and release *Bandha Mokṣaparikṣā*. The ending chapter of this Śāstra is stated as dogmatized views (*Dṛṣṭi parikṣā*). In course of quasi shake the *Reductio ad absurdum* logic applied as a means and put the ideas into practice. The middle way doctrine criticises the philosophy of both the Buddhistic and non-Buddhistic conceptions.

Āchārya Nāgārjuna, Āryadeva, Buddhapālita and Candrakīrti have supported among each other. But Bhāvaviveka the founder of Svātantrika school applied his congregationalism views logically. The supporters of *reductio ad absurdum* doctrine said by way of comment that the Svātantrika views is not suitable to the Mādhyamikas. Donalds Lopez has pointed out in his "A Study of Svātantrika" p. No. 79 "Autonomous svātantrika means that an inferential consciousness (*Anumāna*) realising the thesis is generated without taking the lead merely from the opponents assertions etc...."

The autonomously applied theory is *Abhyupagamasiddhānta* and the logician propounds this to show his excessive intellectualism that aspires to independent thinking. All these remarks have been pointed out in the introduction of the first part.

Bhāvaviveka the author of *Karatalaratna* restored by Prof. N. Aiyaswāmī Śastri, Vishva Bhāratī, Śāntiniketan sets for the main thesis of Svātantrika Bhāvaviveka in the following verse:

तत्त्वतः संस्कृताः शून्या मायावत् प्रत्ययोद्भवत् ।

असंस्कृतास्त्वसद्भूता अनुत्पादा खपुण्यवत् ॥

The composite (*Saṃskṛita*) elements are void from the stand point of Absolute truth. Because they are conditions — just like things magically created (*Māyāvat*).

Uncomposite (*asaṃskṛit*) elements are unreal from the viewpoint of absolute truth. Because they are non-points just like flower in the sky. Ācārya Bhāvaviveka qualifies his proposition as from the stand point of absolute truth. The real is called real nature (*Tattva*); it is only the absolute truth not of the empirical truth.

Things are originated through causes and conditions. The magically created things do not at all exhibit their real nature, hence they are only apparently existent just like things magically created. This example is spoken of conventionally only. These references from *Karatalaratna* are enough to make it clear as to how Bhāvaviveka has propounded his independent argument.

The Mādhyamika prove that dogmatic philosophy is an illusion. The *Prasāngika* Mādhyamika does by showing through *reductio ad absurdum* arguments (*Prasāṅgavākya*). Our revered Guru, Prof. S.K. Mookerjee has pointed out "The word *prasāṅga* has been given as synonyms of *Tarka* and the *tarka* has included in the list of the sixteen categories enunciated in the first aphorism of the *Nyāyasūtra* and it is defined by Jayantas:

सन्दिग्धेऽर्थेऽन्यत्र पक्षानुक्लकारणदर्शनात् तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययास्तर्कः¹⁶ न्या० मं० p. 8

My Guru Prof. Mookerjee says that—

"Presumptive evidence in favour of one of the two doubtful alternatives by showing the reason conducive to the establishment of the thesis. In *Tarka* or indirect proof we start with a wrong assumption and show how it leads to absurdities". The *reductio ad absurdum* is regarded as a case of fallacious reasoning since it derives a conclusion which is absurd. In this way the *Madhyamakāśāstram* expresses the teachings of Śākyamuni which constitutes the systematical and critical philosophy.

This work is purely traditional based on Tibetan *Dbū-ma* agrel ba. We have different brilliant discussions of the Mādhyamika thinkers like Nāgārjuna, Buddhapālita, Bhāvaviveka and Candrakīrti etc. Prof. S.K. Mookerjee says that Nāgārjuna and his followers propounded their philosophy of absolute negativism with its

undisguised distrust of the empirical testimony of our sense and intellect. The result was an all-round vigorous thought and spirited criticism". Of course the Mādhyamika philosophy creates difficulties in understandings. The criticism is made that the Mādhyamika system is destructive in its function.

These works are highly technical and lengthy. It needs a lot of time and deep devotion. I had to consult extensive and varied literature, so I could not present full criticism.

RAGHUNATH PANDEYA

किञ्चित्प्रास्ताविकम्

मान्याः विद्वत्तत्त्वज्ञाः !

इदं खलु विमृशतामस्माकं मानसं भूशमूलासञ्जनयति यदस्माभिरस्य शून्यवादप्रवर्तकाचार्यनागार्जुनातिदुर्लभग्रन्थरत्नस्य मध्यमक-
शास्त्राभिधेयस्य द्वितीयो भागः भवतामधिकरकमलं सहर्षं समुपायनीकृत्यते । प्रथमोभागः १९८९ तमे खण्डाब्दे प्राकाश्यं नीतः । कालक्रमेणा-
स्मिन्नेव वर्षे द्वितीयो भागः प्रकाशकमहोदयस्य सौहार्दवशात् द्रुततरं भवतां समर्थं समायातीति संविदित्वा मे मानसं मोमुचते ।

मध्यमकशास्त्रमधीते वेद वा इति माध्यमिकः । किञ्च—मध्यम एव मध्यमकमिति स्वार्थे कन् प्रत्ययेन निष्पन्नमिदं शास्त्रं
मध्यमकमिति शीर्षकत्वमादधाति । माध्यमिकाः शून्यवादिनस्तस्माच्छून्यमिदं शास्त्रमनीर्वचनीयतामुपगच्छति । यत एतच्छास्त्रप्रतिष्ठाप-
के नार्यनागार्जुनः “यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे” इत्यस्यां कारिकायां शून्यं प्रतीत्य समुत्पन्नमित्युद्घोषितम् । वृत्तावाचार्य-
चन्द्रकीर्तिनोक्तम्—योऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः हेतुप्रत्ययानपेक्ष्य अद्भुतविज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्वभावेनानुत्पन्नः । यश्च स्वभावानुत्पादो
भावानां साशून्यता ।

अपवतोक्तम्—

यः प्रत्ययैजयति सहज्जातो न तस्य उत्पादुस्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनो स शून्य उक्तः यः शून्यतां जानाति सोऽप्रमत्तः ॥

आर्यलङ्कावतारे स्वभावानुत्पत्तिं स्वध्याय महामते सर्वधर्माः शून्या इति समादेशिताः ।

द्वयधर्शतिकायाञ्च—शून्या सर्वधर्माः ॥

इत्यादिशक्तिभिरैवमप्रतीयते यच्छून्यता—सम्बलितं मध्यमकशास्त्रं प्रतीत्यसमुत्पन्नमिति सुप्रसिद्धम् । परमस्य शास्त्रस्य सुदुर्लभा वृत्तयः
भोटभाषायामेवान्तिनिहितास्तासां संस्कृते प्रतिबिम्बस्थानमधिकृतानंशानद्य विदुषां समवाये समुपस्थापयन्नमितां प्रीतिञ्जनयति ।

अस्य शास्त्रस्य तात्त्विकाणां शून्यतादीपितसिद्धान्ताः प्रासङ्गिकस्वातन्त्र्यरूपेण प्रविभक्ताः । प्रमाणविरहितमिदं शास्त्रं प्रसङ्गानु-
मानेन स्वतन्त्रानुमानेन च कथं सम्बलितमस्य च प्रतिष्ठा कथं माध्यमिकैर्कृतेति विचारणया विषयः प्रमाणान्तर्गतमनुमानं प्रत्यक्षश्च भवति
परं माध्यमिकानां नास्ति काचन प्रतिज्ञा न पक्षो न दृष्टान्तः, एवञ्च प्रतिज्ञाद्यवयवविरहितं प्रसङ्गानुमानं स्वतन्त्रानुमानञ्च कथं
सुसङ्गतमिति विवेचनीयोऽयं प्रश्नः ।

आचार्यविज्ञानाशास्त्राक् बौद्धप्रमाणस्य प्रतिष्ठा एव नासीत् । आचार्यनागार्जुनः दिङ्मामात् प्रागेव समुत्पन्न इति प्रसिद्धः । प्राचीना-
चार्यप्रवरप्रणीतगीतमसूत्रे नागार्जुनोपनिबद्धं उपायकौशल्यं शास्त्रं तस्य प्रथमे परिच्छेदे हेतुदृष्टान्तानां लक्षणानि समुपनिबद्धानि । तत्रैव च
त्रयाणामवयवानामप्युल्लेखो वर्तते परं प्रसङ्गानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य स्वतन्त्रानुमानस्य
न चाचार्यशास्त्रायनेन न्यायसूत्राणां भाष्यकारेण च नालोचितं किञ्चित् । माध्यमिकैर्नागार्जुनानुयायिभिः प्रसङ्गानुमानं स्वतन्त्रानुमानं
समुपस्थापिते तस्मात्माध्यमिकानां प्रसिद्धिर्जाता ।

बौद्धेतरनैयायिकैः प्रसङ्गस्य यत्नलक्षणं समुपस्थापितं तत्त्वलक्षणं प्रसङ्गानुमानेन सार्धं न संघटते । प्रसङ्गत्वं तावत् “स्मृतस्यापेक्षानहृत्वम्”
इति न्यायमञ्जरीं प्रतिपादितम् । प्रसङ्गस्यापेक्षानहृत्वमित्यस्यार्थेव स्मृति कालावच्छेदेनोपेक्षानहृत्वं दिक्षीतिव्याख्यायाम्, आचार्य भवानन्दिना
उक्तम् । द्वेषविषयतानवच्छेदकः स्मृतिविषयतानवच्छेदको धर्म इति अनुमिति ग्रन्थे गदाधरेण निर्दिष्टम् । एवमकारेण बौद्धेतरनैयायिक-
निर्दिष्ट प्रसङ्गस्य रूपं यदुद्दिष्टं तन्ममाध्यमिकैर्निर्दिष्टं स्वरूपं प्रसङ्गस्येतिनिर्वादादः

स्वतन्त्रानुमानञ्च माध्यमिकशास्त्रकारेषु प्रज्ञाप्रदीपवृत्तौ आचार्यभग्वेनोपनामभावाविवेकेननस्वमेव पूर्वमुपपादितम् । स्वतन्त्रं तावत्
इतरसत्तानधीनसत्ताकत्वम् इतरसत्ताया अर्थस्य इतरव्यापारानधीनव्यापारत्वम् । इति लक्षणं नैयायिकैरुक्तम् । परं किन्तावत् स्वत्वमिति-
पूर्वं विचारणीयम् । यथेष्टविनियोगयोऽयत्वं स्वत्वमिति कारकत्वादे निर्दिष्टम् । यथा चैत्रस्य धनमित्यादौ धने चैत्रनिरूपितं स्वत्वम् । स्वत्वं
लौकिकमलौकिकञ्च अलौकिकं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । लौकिकं लोकप्रसिद्धमिति । तन्त्रं शास्त्रस्य बोधकमिति तत्सम्बन्धिना विचारास्तु

प्रथमे भागे निरूपितः । अस्य शास्त्रस्य कारिका तु आचार्येणोपनिबद्धा परं कारिकोपरि नानार्थभेदान् कल्पयित्वा मतवादाः प्रचलितास्तेषामष्टवृत्तयः सन्ति तासु पञ्चैव समुपलभ्यमानाः वर्तन्ते परं भोटभाषायामेव प्रच्छन्नाया या वृत्तयस्तासामुद्धारकमेणास्य शास्त्रस्य पुनरुद्धारः सम्भोटभाषया जात इति कृत्वा महान्प्रमोदोऽस्माकं कृते जायते । विपुलकायस्य शास्त्रस्योद्धारकरणे मया सर्वं त्यक्तवन्ना जीवनं समर्पितन्तत्रापि यत्र तत्र अशुद्ध्यः सज्जातास्तासां परिमार्जनं कृत्वा विद्वद्भिः कालान्तरे पुनः सर्वाधिकं प्रामाणिकं शास्त्रं समुपस्थापयिष्यन्तीति मे द्रढीयान् विश्वासः ।

गच्छतस्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ।

विद्वच्चञ्चरीकः

रघुनाथपाण्डेयः

बन्धमोक्षपरीक्षानाम

बोधशमं प्रकरणम्

अकृतोभया

(T. 72 b L. 3) आश्रयाभावे संसारनिर्वाणयोः बन्धमोक्षयोश्च कल्पना नोपपद्यते, संस्कारसत्त्वसंसारनिर्वाणबन्धमोक्षाश्च विद्यन्ते । यद्योपपत्त्या संस्कारसत्त्वसंसारनिर्वाणबन्धमोक्षाश्चानुपपन्नत्वेन निदिष्टास्ताच्छ्रोतुमिच्छामि—

अत्रोच्यते—

संस्काराः संसरन्ति चेन्न नित्याः संसरन्ति ते ।

संसरन्ति च नानित्याः सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ॥1॥

संस्काराः संसरेयुरिति कल्प्यते चेत् नित्या अनित्या वा संसरेयुरित्युभयथापि नोपपद्यते । न तावन्नित्याः संसरन्ति कथमिति चेन्नियतेनावस्थानात्, स्वभावसद्भावात्, विपरिणामित्वाच्चानित्यापि न संसरन्ति कथमपि चेन्न नियतेनावस्थानात्, स्वभावशून्यत्वात् विपरिणामाच्च ।

(T. 73 a) अत्राह—सत्त्वा स्कन्धाद्यतनषातुभ्यो तत्त्वान्यत्वेन नित्यानित्यत्वावाच्यत्वेन वा संसरति । अत्राह—

किञ्च—सत्त्वाः संसरेयुरिति चिन्तायां सत्त्वेऽप्येष समः क्रमो ज्ञातव्यः ।

बुद्धपालितवृत्तिः

षष्ठः समुच्चयः ।

(T. 256 b) अत्राह—भावभावयोरदृष्टत्वे दर्शनाभावात् कथञ्चित् क्वचिदपि संसारबन्धमोक्षाश्च नोपपद्यन्ते । कथम् ? ते विद्यन्त एव । भावाभावयोर्दृष्टत्वे सति सर्वेषामुपपन्नत्वात् तेषां दर्शनन्तु विद्यत एव ।

आह—यत्र भावाभावयोर्दर्शनं तत्र ते सर्वे नोपपद्यन्ते कथमिति चेदिहोक्तानां भावानां भावपरिकल्पने संस्कारसत्त्वयोश्च भावाः परिकल्पिताः स्युस्तेषां भावपरिकल्पने सति नित्यानित्यत्वप्रसङ्गः । तत्र—

संस्काराः संसरन्ति चेन्न नित्याः संसरन्ति ते ।

संसरन्ति च नानित्याः सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ॥1॥

तत्र चेत्तावत् संस्काराः संसरन्तीति परिकल्प्यते तन्नोपपद्यते । कथमिति चेदिह नित्या वा संसरन्ति, अनित्या वा संसरन्ति । नित्यास्तावत् संस्काराः संसरन्ति कथमिति चेन्नित्यानां असंसरणत्वादप्रवर्तमानत्वात् । इह हेतुसन्तत्या ते जायन्ते निरुध्यन्ते ते संसरन्ति, इति । ये संस्काराः सन्ति त एव निरुध्यन्ते, नित्यानां संस्काराणां असंसरणत्वात्प्रवर्तमानत्वादभङ्गधर्मिता नोपपद्यते तस्मान्नित्याः संस्काराः न संसरन्ति अनित्याश्च संस्काराः न संसरन्ति । एवमिह संस्कारा ये विद्यन्ते ते निरुध्यन्ते । त एवान्यथात्वेनाजायमानत्वादनुत्पद्यन्ते तस्माद्धेतुषु निरुद्धेषु संसारो नोपपद्यते तस्मात् संस्कारा अनित्याश्च न संसरन्ति । एवं सति संस्कारसंज्ञका भावा (257 a) नित्यानित्याश्च संसरन्तीति नोपपद्यते । तत्र तावत्संस्काराः न संसरन्तीति सत्त्वाः संसरन्तीति कल्पना या सर्वमाख्यातव्यम् ।

“सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ।

संस्काराश्च न संसरन्तीत्युपपन्नेष्वेव निदिष्टक्रमो यस्य एवं सत्त्वेऽपि समः । एवं सत्त्वश्च नित्यो वा अनित्यो वा संसरति तस्मात् तत्र च नित्ये संसरतीति नोपपद्यते अप्रवर्तमानत्वात् । अनित्ये च संसरतीति नोपपद्यते तन्निर्वन्धस्याप्रयोजकत्वेऽपि प्रतिषेधात् ।

अत्राह—सत्त्वस्य संसरणक्रमे समः क्रमो नास्ति । एवं सत्त्वस्य रुक्म्यायतनधातुभ्यः सः एव अन्यो वेत्यवक्तव्यत्वात् (अवाच्यत्वात्) नित्यानिर्णयोर्विच्यत्वमावस्तस्मात् सत्त्वाः नित्यानित्यत्वदोषरहितत्वे संसरन्तीति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अथ शून्यताया विषयविशेषप्रतिषेधात्संसारस्य निर्वाणस्य च निःस्वभावतानिदिष्टार्थवशेन षोडशमं प्रकरणमारभ्यते, इति ।

अत्राह—परमार्थत आध्यात्मिकानां भावानां स्वभावो विद्यत एव तेषु बन्धमोक्षयोः सत्त्वात् (T. 202a) इह न विद्यत इत्यवधारणायां तत्र बन्धश्च मोक्षश्च नोपपद्यते यथा बन्ध्यापुत्रः । आध्यात्मिकानां भावानां बन्धमोक्षयोरसत्त्वं नास्ति तस्मात्ते विद्यन्त एव । परमार्थत आध्यात्मिकानां भावानां स्वभावो विद्यत एव ।

अत्राह—इह संस्कारसन्तत्यनादिकालप्रत्यासदिताज्ञानान्धकारान्धभूतात्मात्मौघग्राहेणोपात्तमायास्वप्नमरुमीचिकासमस्य भवचारकस्य भवपालकसमतिक्रान्तस्य गतिच्छुतिरागादिसंक्लेशतत्पायसप्रग्नित्वबन्धस्य सम्यक् ज्ञानोत्पन्नात् रागादिसंक्लेशतत्पायससत्त्वप्रग्नित्वा विमुक्तिस्तन्निर्मुक्ते मोक्ष इति व्यवहारसत्यान्तर्भूतप्रज्ञया प्रज्ञप्तिरुक्ता न भवति परमार्थसत्यस्य प्रज्ञप्तिः । परमार्थतः बन्धमोक्षयोरनुपपन्नत्वात् एवं भगवता तथागतेन च संसारस्य प्रज्ञप्तिः कृतं तत्र च न क्वचित्संसारः । तथागतेन च निर्वाणं प्रज्ञप्तम्, तत्र न क्वचिन्निराणमित्येवमुक्तम् । आचार्येण चार्थतत्त्वाधिकारवशेन बन्धानुगमो विकल्पितः । एवं बन्धस्य सद्भावः (T. 202b) संस्काराणां सत्त्वानां वा सद्भावः । संस्कारा नित्यावा अनित्या वेति तत्र कल्पनापूर्वकमेवमिष्यते चेदत्राह—

संस्काराः संसरन्ति चेन्न नित्याः संसरन्ति ते ।

संस्काराः नित्याः सन्ति तन्निदिष्टानुमानाभावात् नित्यत्वानुमानाच्च बन्धमोक्षयोरसद्भावस्तत्परिहारात् प्रतिज्ञाधर्मस्य स्वभावतो व्यावृत्तेर्दोष इत्याशयः ।

किञ्च—ते नित्याः न संसरन्तीत्यर्थं संसारानुबन्धहेतुभावः । गतिपूर्वकस्य संसारस्य सत्त्वे तस्य च संस्कारनित्यतायाः पूर्वापरविशेषणमजायमानत्वे नोपपन्नम् ।

अत्र सांख्येयैकतम्—कूटस्थश्चेदेवं वादिनामुक्तप्रतिषेधान्नित्या न संसरन्तीति न्याय्यम् । उताहो संस्कारस्थितेः पूर्वपूर्वाभ्यां तदवस्थानात् उत्तरोत्तरान्यतरावस्थानमुपादत्ते तदवस्थानोपलब्ध्या वेदनीयस्य प्रध्वंशराहित्यादेव न संसरन्तीत्युक्तं तन्न युक्तम् । अत्रास्माकं पक्षे कार्यक्षणोत्पत्तिकाले कारणस्य ध्वंशो न जायते, विषयसामग्रीप्रमेयरूपादीनां प्रत्यासन्नत्वात् कार्यात्मवत् । अपि च ध्वंसस्य प्रतिषेधात् शरीरेन्द्रियबुद्धेर्लक्षितसंस्काराणामवस्थानं नियतमेव, पुरुषार्थकारित्वात् । पुरुषालम्बनसिद्धसामर्थ्यक्रमेण व्यक्ताव्यक्तधर्माग्रेण लक्षणपरिणामात् परिणामिसंसार इति (T. 203 a) परिणामेऽपि नियतावस्थितिर्विद्यते । तस्य च कालध्वंशानां सत्त्वं नेष्यते । तन्नयुक्तमत्र व्यक्ताव्यक्तधर्मिणां तद्वत्तानिर्देशात्, विषयादिप्रत्यासन्नहेतुदोषाणां पूर्वोपदिष्टग्रहणात् उतादप्रतिषेधात्, भावानां स्वभावप्रतिषेधाच्च । बाह्योक्तसिद्धासिद्धसंस्कारविभवाः संसरन्ति, इति तन्न युक्तम् ।

कणादपक्षीयैः स्वयुध्यैश्चोक्तम् ।

संस्कारा अनित्याः संसरन्त्येव । नित्याः पूर्वापरविशेषणमजायमानाः न संसरन्तीत्यर्थः ।

तस्मादाह—

“संसरन्ति च नानित्याः”

अत्रानित्यानां प्रध्वंशित्वादनुत्पादस्तस्मात् तेषु सत्त्वानुबन्धहेतुभावः गतिपूर्वकोऽयं संसारः संसरतीति नोपपन्नम् । अथचानित्येव नित्यवर्मानुमानात् असंशयानुत्पन्नसंशयापायात् प्रतिज्ञाधर्मिणः स्वभावापनयदोषस्तस्मादनित्याश्च न संसरन्ति, इत्युक्तम् ।

संस्कारा इत्यस्मिन्प्रसङ्गेऽपि (अधिकारेऽपि) अनित्याश्च न संसरन्तीति बाह्यसंस्कारादिति वाक्यशेषः एवं सत्यर्थधर्मप्रतिरूपदृष्टान्तान्न संसरति ।

अनित्यत्वधर्मस्य विशेषणं कृतकं वाक्यम् । यथा कृतकमनित्यमिति । अत्र प्रयोग वाक्यम् (आशयवाक्यम्) । परमार्थतः आध्यात्मिक—संस्काराः संसरन्तीति नोपपद्यते अनित्यत्वाद्बाह्यकारादिवत् । (T. 203b) अथ संस्काराः नित्या अनित्या वा, उभयथाऽपि संसरन्त्यानुपपन्न-

त्वात् सत्त्वः संसरतीतिविकल्पः तत्रापि चिह्नकल्पनायास्तत्त्वम् । किं सत्त्वो नित्यः उतानित्यः संसरति ? उभयथाऽपि प्रतिज्ञापरिहारस्य तत्त्वं तन्निवृत्त्यासंभवात्, पूर्वापरविशेषणस्याजायमानात् अनित्यत्वस्य च प्रध्वंशात्, अनुत्पादस्यासंरणाच्च—

सत्त्वेऽप्येष समो क्रमः ॥१॥

प्रतिषेधक्रमेणेत्यर्थः । तस्मात् सत्त्वानां नित्यानित्ययोः संसरणपक्षेऽपि प्रतिज्ञादोषः पूर्ववदनुमानबाधश्च । अथ च संस्कारादिचित्त-
चेतसिका अनित्यवाक्येभ्यो व्यावर्तकाः । संस्काराः सत्त्वोपरतनिबन्धनसंस्काराः सत्त्वस्वैकसंतापिनः पश्चात्तद्वेतस्वप्रतिपक्षस्य अजायमानत्वात्
हेत्वनुबन्धसंसारान् संसरणसिद्धाच्च दोषाभाव इति चेत् तन्न ग्राह्यम् । तदनन्तरप्रत्ययवत् संस्काराः सत्त्वध्वंशक्षणेत्तरप्रत्ययसत्त्वनिरा-
करणात् प्रतिज्ञादोषपरिहाराच्च तदेवमुक्तानुमानाबाधान दोषाभावः ।

अत्र लोकायतिकैश्चोक्तम्—

संस्काराः सत्त्वाश्च नित्या अनित्या न संसरन्ति, इत्युक्तं यत् तत् सिद्धस्वैवसाधनम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भ्रष्टवृत्तपदं पश्य यद्वदन्ति बहुश्रुताः ॥१॥

“यावानेव पुरुषस्तावानिन्द्रियगोचरः ।

भो (भद्रे) (श्यामा) बाहृश्रुतिकैर्यदुक्तं तद्वृत्तपदसमम् । कान्त सुचरितं (204 a) तव उत्तमकायः अतीते यदासीत् स नास्ति
ध्वंशत्वात् तद्गतान्न निवर्तते । इदं शरीरं समवायमात्रम् । अस्मात्लोकात् परलोकधर्मो न बबिचिच गच्छति । बह्वाकारस्थितपूर्वक्रमे लोके
यदासीत् ततोऽप्यत्र कश्चिन्मागतः । ये बह्वाकारबहुकालस्थितपूर्वक्रमे लोके आसीदित्यर्थे सिद्धात् बहु कालस्थितपूर्ववृद्ध्या यदासीत् ततस्तदनन्तरं
निरोधवृद्ध्या पूर्वं गतः । बुद्धेः सत्त्वात् यथा तदुर्ध्वक्रमस्य बुद्धिवदिति सिद्धमुक्तान्तरं दृष्टान्ताभावः । यथा च्युतिस्थित्योः बुद्धेरैकत्वम् एवं ताव-
ल्लोके पूर्वं नासीत् कथं पश्चात्तलोके नासीदित्युच्यते—

मृतस्य देवदत्तचित्तस्यापरचित्तता सह प्रतिसन्धेरभावः मृतचित्तकस्य सत्त्वात् मृतस्यार्हचित्तवत् । तस्मादत्र संस्कारा अनित्याः
संसरन्ति व्यवहारतोऽप्रतिषेधात् । नित्याः संस्काराः संसरन्त्युभयथाऽपि प्रतिषेधात् सिद्धस्यसाधनं नास्ति । देवदत्तसंज्ञानस्य रूपबुद्धेः शब्दबुद्धितः
अनन्यत्वं नास्ति विषयभेदात् यथा अपरबुद्धिसंज्ञानस्यानुमाने दृष्टान्ताभावः । व्यवहारतो परलोकस्य पूर्वसिद्धत्वं न । परलोकस्य पश्चादाप्य-
सिद्धत्वं न स्यात् । साक्षरस्य मृतचित्तस्यापरचित्तताय प्रतिसन्धेर्योगात् । साक्षराद्यधामृतस्य हेतोः सत्त्ववत् व्यवहारसत्ये च विरोधाभावः ।
(204 b) परमार्थतश्चेत् देवदत्तस्य बुद्धिसंज्ञानस्य अपरबुद्धिहेत्वन्तरयुक्तता बुद्धेः सर्वतोऽन्यत्वं नास्ति बुद्धेः सत्त्वात् देवदत्तस्य बुद्धिवत् ।
तन्न ग्राह्यम् । परमार्थतः देवदत्तस्य बुद्धेरुत्पादप्रतिषेधात् तदन्यत्वस्य चासिद्धत्वात् व्यवहारतश्चानन्यत्वात् प्रतिज्ञाया उक्त बाधाया जायमा-
नत्वात्, अर्हचित्तस्य प्रतिसन्धिस्य च स्यात् । प्रतिसन्धियोगाभावस्य चासिद्धात् । परमार्थतः सिद्धदृष्टान्तभञ्जनदोषसदभावात् व्यवहारतोऽजा-
स्रवचित्तस्य पक्षीकरणे सिद्धस्य साधनम् । पूर्वभवस्य मृतचित्तस्यापरचित्तप्रतिसन्धियोगादानिश्चयता च स्यात् । तस्य च पक्षीकृतत्वात् दोषाभाव
इति चेत् परलोकापवादप्रज्ञप्तिपक्षे पूर्वभवस्य मृतचित्तस्यासिद्धत्वात् तस्य पक्षीकरणं नोपपन्नम् । नित्यत्वस्य च प्रह्णायामात्मम् ।

वास्तवीजवीर्यैकम्—पुद्गलस्कन्धधात्वायतनेभ्यस्तदन्त्यत्ववाच्यता नास्ति । तथैव नित्यानित्ययोरबाध्यत्वात् पक्षद्वयस्य निदिष्ट-
दोषस्तदस्मत्कृते निर्बाधः । यथा पुद्गलस्तथैवायं संसारः ।

प्रसन्नपदा

अत्राह—विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसरणं संसृ (83 a) तिरितैर्यन्त्यन्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि
भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतेर्यन्त्यन्तरगमनं संसारः स्यात् न ह्यविद्यमानानां बन्ध्यासूनुसंस्काराणां संसरणं दृष्टं तस्मात्संसारसद्भावा-
द्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति । उच्यते—स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव भवेत् । न त्वस्ति इह यदि संसारः स्यात् नियतसंस्का-
राणां वा भवेत्सत्त्वस्य वा । किं चात उभयथा च दोष इत्याह—

संस्काराः संसरन्ति चेन्न नित्याः संसरन्ति ते ।

संसरन्ति च नानित्याः सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ॥१॥

तत्र यदि संस्काराः संसरन्तीति परिकल्प्यते, किं ते नित्याः संसरन्त्युतानित्यः । तत्र न नित्याः संसरन्ति निष्क्रमत्वादनित्यानां च

घटादीनां सकिगत्योपलभ्यात् । अथनित्याः, ये ह्यनित्यास्ते उत्पादसमनन्तरमेव विनष्टाः । ये च विनष्टाः कुतस्तेषामविद्यमानत्वाद्बन्धासूनु-
संस्काराणामिव क्वचिद्वगमनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः ।

अथापि स्यादनित्या एव सन्तो हेतुकलसम्बन्धपरम्परयाविच्छिन्नक्रमः संतानेन च प्रवर्तमानाः संस्काराः संसरन्तीति । एतदपि
नोपपद्यते । कुतः ? यत्तावदुपपद्यते कार्यं संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात् क्वचिचाममनात् । यच्च कारणं नष्टं तस्यापि संसारो नास्ति
कुतश्चिदनागमनात् । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणातीतानागतयोरिति सङ्गत्वात् । नष्टाज्जातत्वेनाविद्यमानत्वात् ।

उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पन्ने पूर्वं संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरेकत्वं स्यादेतदेवम् । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् ।
चक्षुरूप-चक्षुर्विज्ञानानां नास्ति च । किंच—एकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणवाच्यतैव न स्यात् । न ह्येको देवदत्त एकदा पूर्वश्चोत्तरश्चेति व्यपदिश्यते ।
एवमिहाप्येकत्वात्पूर्वोत्तरक्षणव्यपदेश एव न स्यात् । अपि च पूर्वक्षणो नष्ट इति न स्यादुत्तरक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् । अथान्यत्वे सति संसरणं
स्यात् । एवं सत्यर्हतामपि संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारोत्पत्तिसङ्गावात् ज्वलतीति । निवृत्तश्च प्रदीपः प्रदीपान्तरे ज्वलति
ज्वलतीति स्यात् ।

किं चाग्यत् । नष्टाद्वा पूर्वक्षणादुत्तरस्य क्षणस्योदयः स्यादनष्टान्तरमनाह । तत्र यदि नष्टादिष्यते वृत्तिदग्धादपि बीजाङ्कुरोदयः
स्यात्ततश्च निहेतुकः स्यात् ।

अथानष्टादेवमपि अधिकृतेऽपि बीजेङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगपक्षं स्यान्निहेतुकश्चोत्पादः स्यात् । नश्यमानादिति
चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभावान्नष्टानष्टयोश्च विहितदोषत्वान्नश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति । कुतः कार्यकारणव्यवस्था पूर्वोत्तर-
क्षणव्यवस्था भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था कार्यकारणव्यवस्था नास्ति तदा संतानोऽपि नास्ति तदभावान्नास्ति भवतां संसार
इत्यनित्यानामपि संस्कारार्थानां नास्ति संसार इति ॥

अत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सत्त्वः संसरतीति । उच्यते—सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ।
सत्त्वः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणानुपपत्तिक्रमः समत्वात्सत्त्वेऽपि समो निपतति ।
तस्मात् सत्त्वोऽपि न संसरति ।

अत्राह—नैव हि सत्त्वसंस्काराणां संसारानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्मादिह संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं
नास्तीत्युक्तम् (Tib 109 a) । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वावक्तव्यतावन्नित्यत्वेनानित्यत्वेनाप्यवक्तव्यता
व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति । उच्यते—

अकुतोभया

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धायातनघातुषु ।

पञ्चधामृग्यमाणोऽसी नास्ति कः संसरिष्यति ॥21॥

पुद्गलः संसरतीति चेत् कल्प्यते तत्कथमपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । यतः स्कन्धायातनघातुषु तत्त्वान्यत्वं न वैति तेभ्योऽप्योभा
न वा तस्मिं सदभावो वा न वैति पञ्चधा मृग्यमाणाभावात् अवियमानात् तदसति कः संसरिष्यति ।

अग्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

पुद्गलः संसरति चेत् ० ० ० ।

इह पुद्गलः संसरतीति कल्प्यते चेत्तन्नातितरामुपपद्यते । कथमिति चक्षतः स्कन्धायातनघातुषु पञ्चधा मृग्यमाणे सत्यपि नास्ति ।
तत्त्वस्वेच्छयापुद्गलभावात्सत्त्वे कृत्रिममृगतृणावत् परिकल्पने योऽस्ति स्कन्धायातनघातुषु तत्पञ्चधा मृग्यमाणस्य आलम्बनं नास्ति । यस्य
पञ्चधा मृग्यमाणे नास्त्यालम्बनं स ततोऽप्यथा योऽस्ति तत् गृह्यते । तस्मात् स नास्त्येव । तस्याविद्यमाने कः संसरन् संसरतीति तदुच्यताम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

पुद्गलः संसरति चेत् ० ० ० ।

न स संरिष्यत्येव असत्त्वादिति प्रयोगः । एवं सत्यर्थसाध्यस्य सिद्धधर्मोपस्थानमिति वाक्यार्थः । (Tib 205 a) अत्रप्रयोगवाक्यम् । परमार्थतः पुद्गलो नास्ति रूपसंवेदननिमित्तोद्ग्रहणे अभिसंस्कृतस्य च विज्ञानस्यागम्यमानलक्षणानालम्बात् खरविषाणवत् असत्त्वात् तत्राभि-
निविष्टवासनाबुद्ध्युपहततैमिरिककेशमशकादिसद्भावदर्शनवत् तस्य सद्भावविकल्पस्तदेवं सत्यम्—

प्रसन्नपदा

पुद्गलः संसरति चेत् ० ० ॥21॥

यदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात् स संसरेत् न त्वस्ति । यस्मात् स्कन्धायतनधातुपृष्ठपञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा—

इन्धनं पुनरग्निरनं नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः इत्येवं स्कन्धायतनधातुस्वभाव आत्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धायतनधातुमान् न स्कन्धायतनधातुष्वात्मा । नास्मिन् स्कन्धायतनधातवः । इत्येवं पञ्चधा मृग्यमाण आत्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन । यश्चेदानीं स्कन्धायतनधातुष्वेवं विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि नास्ति संसारो बन्ध्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् । अपिचायमात्मा—

अकृतोभया

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति ॥3॥

पुद्गलः संसरतीति कल्प्यते चेत् तदोपादानसहितो वोपादानरहितो वेति विकल्पः । उभयथाऽपि नोपपद्यते । इह तावदुपादानसहितं संसरतीति नोपपद्यते । कथमिति चेत् । उपादानादुपादानमन्यत् संसरतीत्यन्तराले विभवो भवेत् । उपादानरहितोऽपि न संसरति । कथमिति चेत् भवोपादानरहितत्वात् । तस्मिन्सति स कः किं संसरिष्यति ।

ब्रह्म—

बुद्धपालितवृत्तिः

(I. 257 b) पुद्गलः संसरिष्यतीति कल्प्यते तदेवं सत्युपादानात् उपादानमन्यत् संसरन् विभवो भवेत् कथम् ? एवं सत्युपादान-
बन्धेन विभवस्य प्रज्जप्तिः स्यात् । तदुपादानं तस्य वोपादानस्यान्तराले प्रवृत्ती असत्यां येन प्रज्जप्तिर्भवेत् तस्मात्तत्र उपादानस्यासद्भावात्
विभवताप्रसङ्गः । यः विभवः अनुपादानः निरञ्जनोऽप्येकलः व्यवहारतो प्रज्जप्तिरहितः कः स उपादानः यः संसरिष्यति । यदा अनादत्तस्यो-
पादानमेव नास्ति तदा ब्रह्म—तस्य अन्तराभविकस्य सोपादानसंभवस्तस्मात् सोपादानात् भवस्यान्योपादानात् विभवता न भविष्यति । ब्रह्म—
यदुपादानं तत् परित्यागात् अन्तर्भविकस्य उपादानसंक्रमणं अन्तर्भविकस्योपादानस्य च परित्यागात् ततोऽन्यत् उपादानसंक्रमणं तत्रापि
तदन्तर्भवविभवश्चानुपादानो भवेत् तस्यैवावस्थानं तस्मात् सत्त्वाच्च न संसरन्तीति नोपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

उपादानादुपादानं ..... ० ० ॥3॥

उपादानादुपादाने संसरन्नुपादानान्तराले उपादानं तिरस्कृत्य उपादानव्यतिरिक्तो भवेत् । उपादानस्य भव इति प्रज्ञप्त्या अनुपादाने
भवस्य चाभावात्—विभवश्चानुपादानः स किं संसरिष्यति ॥3॥

विभवस्यानुपादाननिरञ्जनादन्तराभविकस्कन्धोपादानात् स उपादानसिद्धत्वावदोष इति चेत् कैश्चिदेतत् परित्यागात्, एवमुक्तस्य
दोषानुबन्धात् तस्य समाधानं तस्य च प्रतिकारोऽप्युक्त इति तन्न युक्तम् । एकस्मिन् क्षणे पूर्वभवस्यापरमवपरित्यागसमादानात् इह पञ्चधा
मृग्यमाणस्यासत्त्वादिति तदेवं युक्तम् ।

बाह्यै रक्तम्—पुद्गलस्य सञ्ज्ञावो विद्यत एव । उपादानान्तरसंक्रमणावस्थानात् । इह यन्नास्ति तस्योपादानान्तरसंक्रमणादवस्थित्यर्थया बन्ध्यापुत्रः । पुद्गलस्योपादानान्तरसंक्रमणादवस्थित्यर्थया स्यात् । (205 b) भगवता च तदा तस्मिन्काले 'अहम्' 'मम' मया सुदृष्टमित्येवमुक्तमिति यथा तस्माद्धेतोरेवमुक्तस्याधिष्ठानात् पुद्गलोऽप्येवेति । अत्राचार्येणोक्तम्—उपादानादुपादानं संसरति तस्य पूर्वं भवप्रज्ञपत्या स्थितेरुपादानेन युक्तं न स्यात् । देवदत्तस्य गृहात् गृहान्तरं संचरता भवस्य स्वस्वरूपरित्यागात् विभवता स्यात् । तस्य निःस्वभावत्वात् तदुपादानं नास्ति, अनुपादानञ्च स्यात् । भवता येनोपादानेन येषामुपादानमिष्यते तेषाञ्च नियतोपादानं न क्रियते । उपादानस्य सत्त्वात् यथा तदन्यस्योपादानानुमाणात् । एवं सति 'विभवश्चानुपादानः स किं संसरिष्यति' । एवं तावत् परमार्थतः ततो परमार्थतश्च संस्काराणां सत्त्वस्यापुद्गलस्या च संसरणं नोपपन्नम् । अथ निर्वाणस्य सत्त्वेऽपि ततो यन्निर्वाणं प्रसिद्धं संस्काराणां निर्वाणं इति चेत्—

प्रसन्नपदा

भवतु, काममात्मनः संसारो यद्यनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् । कथं पुनरस्यानुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयन्नाह—“उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।” इति । इह हि मनुष्योपादानाद्देवोपादानं गच्छन् परिस्थज्य वा मनुष्योपादानं देवोपादानं गच्छेदपरित्यज्य वा । यदि तावत् परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते, तदा पूर्वोपादानस्य परित्यागादुत्तरस्य चानुपादानतराले विभवः स्यात् विगतो भवो यस्येति विभवः । (भवः) पञ्चोपादानसंस्कन्धः, तद्रहितः स्यात् । यश्च विभवोऽनुपादानः स संस्कन्धरहितत्वात्तत्प्राप्त्युपादानकारणरहितत्वाग्निहेतुकः स्यात् । यश्चानुपादानो निरञ्जनोऽप्यवतो निर्हेतुकः कः स न कश्चित् । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति तदभावादेवोपादानमपि निरुपादात्कं नास्तीति हि संसरिष्यति । नास्त्येव तद्व्यसंसरिष्यतीत्यर्थः । अथवा किमित्येतत् संसरणक्रियाविशेषणं तत्तत्साधिविद्यमानत्वान्नैव संसरन् क्रियां करिष्यति । एवं तावत् पूर्वोपादानपरित्यागेन संसरणमयुक्तम् ।

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्ये आन्तराभाविकसंकल्पसंभवात्तैश्च सोपादानत्वात्सोपादानं संसरतोऽपि न विभवताप्रसङ्ग इति । तदपि न युक्तं पूर्वभवनपरित्यागापरित्यागाभ्यामात्तराभाविकसंकल्पसंभारेऽपि तुल्यप्रसङ्गात्वात् ।

युगपत्यागोपादानाददोष इति चेत् । उच्यते—हिमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत एकदेशेनन्तराभोपादानं संचरति । अथ सर्वात्मना तत्र यद्यवयवेनेति परिकल्प्यते । तदा द्वयात्मकताप्रसङ्गादिमुक्तदोषः अथ सर्वात्मना, एवमपि स एव विभववताप्रसङ्ग आपद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदन्तराभवसंचारेऽतिसामीप्यात् सूक्ष्मं कालमनुपादानः स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्याभिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने दृष्टे । न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृहाद्गृहं संचरत एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे संभवतः । अथेकेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युगपत्यागोपादाने परिकल्प्यते । नन्वेवं सति प्रसज्येत । तस्माद्योगपक्षेनापि (Tib 110 b) पादद्वयवद्द्वयात्मकतात्मनः स्यात् । अक्षेण पूर्वपक्षवस्थानाक्षेण चोत्तराभावस्थानादनेकावयवता त्यागोपादाने न संभवत इत्यपरिहार एवायम् । तस्मादन्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथात्मनोऽपि नास्ति संसारः ।

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति, तदा नास्त्येव संसार इति । स्थितम् ।

अत्राह—विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसञ्ज्ञावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रतिद्वन्द्वी विद्यते तद्यथा बन्ध्यासुनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणम् । तस्मादस्ति संसार इति । उच्यते—स्यात्संसारो यदि तद्विद्वान्नि निर्वाणं स्यात् । नत्वस्तीत्याह ।

अकुतोभया

संस्काराणां न निर्वाणं कथंचिदुपपद्यते ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथंचिदुपपद्यते ॥4॥

अत्राह—आश्रयाभावे निर्वाणं नोपलभ्यते । संस्काराणां सत्त्वानाञ्च निर्वाणं सम्पद्यते । अत्रोच्यते—संस्काराणां न निर्वाणं ०००० । त्वया संस्काराश्च सत्त्वाश्च (Tib 73 b) निर्वस्यन्तीति यदुक्तम्, तत्राप्यस्माभिः पूर्वं संस्काराः सत्त्वाश्च स्वभावरहितत्वात् सर्वथा संसरिष्यन्तीति नोपपद्यते । इति निदिष्टकथनात् संसरणस्थाननुपपन्नत्वात् । संस्काराः सत्त्वाश्च अन्यप्रकारेण येन केन प्रकारेण वा निर्वाणमुपपद्यते ।

बुद्धपासितवृत्तिः

संस्काराणां निर्वाणं कथमपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । नित्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । तत्र तावत् संस्काराः नित्यावचेत् परिकल्प्यते संस्काराणां नित्यानां बहिर्कारिणां निर्वाणोपलब्ध्या किं विशेषकृत्यम् । एवं कृते अप्रवर्तमानात् अनित्याः भविष्यन्ति (Tib 258 a) ।

अथ संस्कारा अनित्यास्तदेवं सत्यपि भङ्गधर्मितासत्त्वात् निरोधस्यासत्त्वे निर्वाणं यत् तत् किं भविष्यति । एवं सति संस्काराणां निर्वाणं नोपपद्यते । एवं सत्त्वस्य च निर्वाणमिति तदाख्यायते ।

“सत्त्वानां च निर्वाणं कथञ्चिदुपपद्यते ॥”

सत्त्वानां निर्वाणं नोपपद्यते कथमिति चेत् । नित्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । तत्र तावत् यदि सत्त्वाः नित्याः स्युः । नित्यानां अप्रवर्तमानानां अविकारिषु निर्वाणोपलब्ध्या न किञ्चित् कार्यम् । [दोषबहुत्वप्रसङ्गात्] ।

अथ सत्त्वानामनित्यत्वे तदेवमप्यनित्यत्वस्याभोगस्याप्रयोजकत्वप्रतिषेधे निर्वाणेन च किं कुर्यात् ? कस्य च निर्वाणं भविष्यति ? तत्र तावत् सत्त्वस्य नित्यानित्यत्वयोरवाच्यत्वे निर्वाणोपपत्तिर्हिता तत् पुनर्न युज्यते । कथमिति चेत् नित्यानित्यत्वस्यावाच्यत्वे तस्य सोपादानोपपत्त्या निरुपादानं नोपपद्यते । सत्त्वस्य निरुपादाने नित्यानित्यस्यावाच्यता स्यात् । तत्र तावत् निरुपादानस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्यावाच्यत्वं विद्यते, इति तदाख्यातव्यम् । यस्य सदसतोरवाच्यत्वं तत्र कथं निर्वाणस्य वक्तव्यता । उच्यते—(Tib 258 b) यो निरुपादानः तस्य सदसतोरवाच्यत्वं स्यात् कथं सोपादानं विद्यते तत्त्वान्यत्वावाच्यतावत् । आह—यदा निरुपादानः निरञ्जनस्तदा तस्य सविद्यमानता केन प्रकारेण विज्ञायते । अथास्ति येन तस्य सविद्यमानता विज्ञेयम् तस्योपादानसङ्गात् तत्र मुमितिर्नोपपद्यते । तत्र तावत् यदा निरुपादानस्य सङ्गादेन वक्तव्यता नास्ति तदा तस्यास्तित्वं विज्ञेयमिति प्रवादिनः तत् कथं युक्तमिति आह—

वाच्यमप्यन्यत्र विज्ञेयं पुनरन्यत्वस्य सङ्गादस्तस्मात् कथं विज्ञेयमित्युच्यते—एवं वाच्यत्वस्यानुक्तत्वे शशविषाणवत् तस्यासत्त्वे त्वया वाच्यावाच्यत्वयोरध्यात्मम्बानाभावात् तदुद्बुद्धा तस्य निर्वाणकृत्यं निरुपादानस्यैव केवलं किमर्थं सत्त्वा-सत्त्वयोरनिरिचयतायां कथमवाच्यत्वमित्युच्यते । ऋजुतया न भवति विज्ञेयो इति वाचोमुक्तिः । आचार्यायैवेदेनापि—

यद्यात्मा भवेन्मोक्षे अनित्योऽभावोऽथवा भवेत्
पुरुषस्यावाच्यत्वं न ज्ञेयं विचक्षणैः ॥

इत्युक्तम्—तस्मात्

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथञ्चिदुपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

संस्काराणां न निर्वाणं कथञ्चिदुपपद्यते ।

परमार्थतोऽनुपादात् व्यवहारतश्च नित्यानामसिद्धत्वात् । परमार्थतोऽनित्यानां निर्वाणं नोपपद्यते अनित्यत्वाद् बाह्यादिवत् कथं सत्त्वस्यापि निर्वाणम् ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथञ्चिदुपपद्यते ॥4॥ नित्यानित्ये वा परिकल्प्यते तत्र तावन्नित्यानां निर्वाणं नोपपद्यते (Tib 206 a) आकाशवनिर्हेतुकत्वात् । निर्हेतुकस्य सङ्गावासिद्धत्वाद्ब्रह्मापुत्रवत् । नित्यस्य निर्हेतुकत्वानुमानान्मोक्षस्यानुपलम्भात् तत्परिहारान्नित्यत्वोक्त-प्रतिज्ञायाः धर्मिणो विशेषपरिहारदोषः ।

अनित्यस्य च निर्वाणं नोपपद्यते । परमार्थतः योऽनित्यस्तस्य निर्वाणं नोपपद्यते । अनित्यत्वाद् बाह्यादिवत् अत्रान्नित्यत्वानुमानान्मोक्षानुपलम्भात् तत्परिहारात् सत्त्वस्यानित्यत्वोक्तप्रतिज्ञायाः धर्मिणो विशेषपरिहारदोषः ।

वात्सीपुत्री वैरुक्तम्—पुद्गलस्य नित्यानित्ययोरवाच्यत्वादेवमुक्तस्य दोषाभावाग्निर्वाणं सिद्धमित्युक्तं तन्न ग्राह्यम् । पुद्गलस्य नित्यानित्यत्वयोरवाच्यत्वस्य द्रव्यसङ्गावः सिद्धः । परमार्थतश्च गोक्षो नोपपद्यते । प्रज्ञप्तेराश्रयादुपपद्यते । अनुमाने बाधश्च जायते । यस्य द्रव्य-सङ्गावोऽस्ति सोऽनित्यः रूपादिवत् द्रव्यानुमानात् । अनित्यत्वस्य च वाच्यत्वेन तेषामवाच्यतापरिहारात् उक्तस्य द्रव्यसङ्गावस्य प्रतिज्ञाधर्मिणः विशेषपरिहारदोषः ।

अप्यच्च—निरुपविशेषनिर्वाणघातुक्षणेपुद्गलोऽस्ति चेन्नित्यत्वदोषः । नास्ति चेत्तर्हि उच्छेददोषः । [Tib 206 b] सदसतोरवाच्यत्वेन माध्यमिकोक्तानुरूपवचनम् । विज्ञानस्य चेन्नविकल्पकविषयरूपादीनां सदसद्व्यवहारप्रज्ञप्तेरसत्त्वैः भावानां सत्त्वं स्यात् ।

तदेवं सत्यपि—

“यद्यात्मा भवेन्मोक्षेऽनित्योऽभावो भवेद्यदि :
पुरुषस्यावाच्यत्वं न ज्ञेयं विचक्षणैः ॥”

इत्युक्तं यथा तन्न युक्तम्—भावानां सत्त्वे संविद्यमाने तत्त्वान्यत्वेन वाच्यत्वप्रसङ्गात्सिद्धान्तविरोधः । परमार्थतः पुद्गलबुद्धि-
त्वाद्भावानां सद्भावविषयिता नास्ति बुद्धेः सत्त्वात् घटादिवुद्भवत् पुद्गलभावासिद्धः । परमार्थतः मोक्षो नास्ति । पुद्गलस्य द्रव्यसद्भावादिति
चेद्विज्ञानस्य सत्त्वात् रूपादिवदस्यशशिषाणादिवदनिरचयता भवेत् । विज्ञानस्यानित्यत्वादेस्तेषामभाव संभवान्नित्यस्याप्रतिरूपधर्मसिद्धादर्थ-
विरुद्धत्वञ्च स्यात् ।

कैश्चित्सर्ववृष्यैकत्वम्—संस्कारस्य हेतुप्रत्ययोरेकत्वात् एकत्वावच्छिन्नानुवृत्तिरागादियुगपदुत्पन्नानां मोक्षः स्वर्गादियुगगतिकार्याणां
रागादिना बद्धत्वात् बन्धश्च सिद्धः बद्धानां परमधर्मश्रवणशीलवन्मनसिकारादिकर्मभावानां सम्यक् ज्ञाना- (T. 207 a) लोकावभाससमुद्गता-
ज्ञानान्धकारो ध्वस्तः । रागादिबन्धननिर्यमनानुवित्तश्च सिद्धस्तस्य च कार्यक्षणेत्पत्तिकालहेतुक्षणिकस्य भङ्गान्नित्यत्वस्यासंविद्यमानेन
हेतौनित्यानित्यत्वयोरसंविद्यमानात् पक्षद्वयनिर्दिष्टदोषाभावः ।

प्रसन्नपदा

यदि निर्वाणं नाम किञ्चित्स्यात् तत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परिकल्प्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामपि कारिणां
किं (Tib 85 b) निर्वाणं कुर्यात् । अनित्यानामपि असंविद्यमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यम् । न कथं चिदिति न केनापि
प्रकारेणेत्यर्थः ।

अथ सत्त्वस्य निर्वाणं परिकल्प्यते । तदपि वानित्यस्य वा पूर्वबन्धोपपद्यते ।

अथ नित्यानित्यत्वेनावार्यस्य परिकल्प्यते । नन्वेवंसति निर्वाणस्यात्मास्तौत्यभ्युपेतं भवति संसार इव । अपिच सोपादानस्यै-
वात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाणं [Tib 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता । भवतु वा तत्त्वान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि तु किमसौ
निर्वाणोऽस्ति । उत नास्ति । यद्यस्ति । तदा मोक्षोऽपि तस्य सद्भावान्नित्यता स्यात् । अथ नास्ति, तदा नित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तत्त्वान्यत्वा-
वाच्यतावन्नित्यानित्यत्वेनावार्यत्वनोऽवतव्यतेति न स्यात् । अथ निर्वाणस्यात्मनोऽस्ति त्वनास्तित्वेनावार्यत्वैवेत्येते । एवमपि किमसौ तत्र
विज्ञेयोऽथ न । यदि विज्ञेयो, न तर्हि निरुपादानोऽसावात्मा निर्वाणं विज्ञेयत्वात्संसार इव । अथ न विज्ञायते । तत्रासावविज्ञेयस्वरूपत्वात्सपुष्प-
वन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ तदेवं निर्वाणमपि नास्ति तदभावान्नास्ति संसार इति अतएवोक्तं भगवत्यामष्टसाहस्रिकायां “निर्वाणमप्या-
युष्मन् सुभूते मायोपमं स्वप्नोपमम् । बुद्धधर्मा अयुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमाः” इत्यादि । स चैतुकुलपुत्र निर्वाणादप्यधिकतरोऽन्यो धर्मा-
ऽभविष्यसम्पद्ये मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ।

तथार्थसमाधिराजभट्टारके ।

परमार्थसत्यं सुपिनेन समं

निर्वाणं स्वप्नं समभोतरती ।

मन एवमोतरति येन विदुः

मन संवरः (Tib 111 b) कथितुं श्रेष्ठ अयं ॥

तथा—

निरोधसत्यं सुपिनें यथैव

स्वप्नस्वभावामथ निर्वृत्तिं च ।

येनेह वाचोतरि बोधिसत्त्वो

अयं खु सो बुध्यति वाचसंवरः ॥

अथाह—यद्यपि त्वया संसारनिर्वाणे प्रतिपिद्ये तथापि बन्धमोक्षो विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षो संभवतः ।
तस्माद्बन्धमोक्षसद्भावाद्विद्यते एव भावानां स्वाभाव इति । उच्यते—स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावैव स्याताम्, न तु स्त इत्याह—

न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्माणि ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यन्ते न न मुच्यन्ते ॥5॥

अक्रुतोभया

अत्राह—आश्रयाभावे बन्धमोक्षयोश्च चिन्ता न युज्यते । संस्काराः सत्त्वाश्च बध्यन्ते मुच्यन्ते उभयञ्चेत्यत्राह—

न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यते न न मुच्यते ॥5॥

तस्या संस्काराः सत्त्वाश्च बध्यन्ते मुच्यन्ते, उभयञ्च भवती इति यदुक्तं तत्र तावत् संस्काराणां बन्धमोक्षो नोपपद्यते । कथमिति चेत् उदयव्ययधर्मिसत्त्वात् सत्त्वश्च न बध्यते न मुच्यते कथमिति चेत् पूर्ववत् स्कन्धायतनधातुषु पञ्चधा मूयमाणान्नादावत्राह ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणः । संस्काराणां बन्धश्च नोपपद्यते मोक्षश्च नोपपद्यते । कथमिति चेत् । इह संस्काराणामुदयव्ययधर्मिणां क्षणिकानां प्रत्येकस्मिन् क्षणे ध्वनिनां (259a) स्वयमेव निरुद्धानां नियतेनानवस्थितानां कथमपि बन्धो मोक्षश्च नोपपद्यते । उच्यते—संस्कारानुबन्धत्वात् सन्तस्या बन्धश्च मोक्षश्च विद्यते । आह—

संस्कारानुबन्ध इति, केचन भावाः सन्ति एवं तस्या इत्येते चेदबन्धो वा मोक्षश्च । यदा संस्काराणामुत्पादननिरोधबन्धसन्ततिरिति तदा तत्र कथं बन्धः कथं मोक्ष इति । अथ च हेतुसन्तानितया भावानां विद्यमानत्वेऽपि तदेवं सति संस्काराणां सद्भावात् उदयव्ययधर्मिता-सत्त्वात् तेनानवस्थितत्वात् तत्र बन्धमोक्षश्च कुत उपपद्यते । तत्र तावत्संस्काराणां बन्धश्च न स्यात् मोक्षश्च न भवेत् ।

सत्त्वाश्च बध्यन्ते मुच्यन्ते, इत्येतदाख्यातम् । संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यते न न मुच्यते ॥5॥

सत्त्वानां बन्धश्च न संभवति, मोक्षश्च न संभवति । कथमिति चेत् । पूर्ववत् । यथा पूर्वं संसरतां सत्त्वानां नित्यानां निर्वाणं नोपपद्यते अनित्याश्च नोपपद्यन्ते तथैवात्रापि सत्त्वानां नित्यानामविद्यमानत्वे बन्धमोक्षो नोपपद्यते ।

अथ बन्धमोक्षयोः संभवात् अनित्यतायाश्च सत्त्वात् अनित्यानां सत्त्वानां निरोधधर्मिकानां नियतेनावस्थितानां बन्धो मोक्षश्च न शक्यः । निरोधाभावे कथं बन्धः मोक्षश्च । अत्राह—

सत्त्वस्य यदुपादानं तत् बन्ध इत्युपादानस्य हेतुपशान्तं यत् (T. 259 a) तन्मोक्ष इति । सत्त्वानां नित्यानित्ययोरवाच्यत्वात् सत्त्वानां नित्यानित्यत्वदोषविरहितत्वे बन्धमोक्षश्चोपपद्यते । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यते न मुच्यते ॥5॥

पूर्ववदपूर्ववदित्यनेन पूर्वाभिप्रायः । अनित्येषु संस्कारेषु संसारो निर्वाणञ्च नोपपन्नमिति पूर्वनिर्दिष्टवाक्यार्थः । यथात्र परमार्थत आध्यात्मिकसंस्काराणां संसारो नोपपद्यते, अनित्यत्वाद् बाह्यपटादिवत् । परमार्थतोऽनित्यानां निर्वाणं नोपपद्यते । अनित्यत्वाद् बाह्यादिवदिति निर्दिष्टं तथैवात्रापि संस्काराणामुत्पादधर्मिषु बन्धो मोक्षश्च नोपपद्यते । तस्मादन्धैश्च स्वबुद्ध्यैर्परिकल्पितसंस्कारेष्वपि परमार्थतः संसारो निर्वाणञ्च सर्वथा नोपपन्नम् संस्काराणां क्षणिकानां प्रत्येकस्मिन् क्षणे भङ्गः । अपरस्मिन् काले स्थितिर्वा नित्यानित्ययोरवाच्यत्वंकल्पितानामुत्पादव्ययधर्मिणोरसत्त्वात् ।

किञ्च—“न बध्यन्ते न मुच्यन्ते उदयव्ययधर्मिणः । संस्काराः । संस्काराणां नियतेनावस्थितानां बन्धस्य मोक्षस्य च लक्षणं कालमेदात् वेदनायाश्चावस्थान्तरेऽसंभवा (207 b) दिति प्रयोगः । अपि चोदयव्ययधर्मिणो संस्काराः न बध्यन्ते न मुच्यन्ते, इति । संस्काराः रामादीनां युगपदुत्पन्नानां विनाशित्वात् न बध्यन्ते । मोक्षक्षणान्तरे उदयभावस्यानुपपन्नत्वात् क्रमविरोधाद् वा आह लक्षणत अस्मैकचित्तानामुत्पादबन्नीवरणानुच्यते । उत्पद्यमानस्य च किञ्चिदकालिदृष्टत्वे दोषस्तस्य जायते । अवाच्यत्वेऽपि क्लिश्यमानात् क्लिष्टाक्लिष्टत्वेऽवाच्यत्वं तथैवोत्पद्यमानस्य चावाच्यत्वान्न मुच्यते । सन्तानबद्धश्चेन्मुक्तेर्विद्यमानत्वान्न दोष इति तत्र युक्तम् । हेतुसन्ततेर्द्रव्यासद्भावेतोः क्लिष्टाक्लिष्टयोश्चावाच्यत्वे पूर्ववन्मुक्तैरसिद्धत्वाद् बद्धमुक्तानां इष्ट व्यवहारे प्रतिज्ञाध्वंशात् सत्त्वस्य बन्धश्च मोक्षश्चाख्यातव्यः ।

“पूर्ववत्सत्त्वो न बध्यते न मुच्यते” ।

पूर्ववत्सत्यः न बध्यते नित्यानित्यत्वपक्षे दोषाद्वानात् न मुच्यते च मुक्तिरपि न संभवः संस्काराणां नित्यानित्येषु मुक्तेरनुपपन्नत्व-
निर्देशादिति प्रयोगः । सत्त्वस्य बन्धप्रतिषेधश्च पूर्वनिर्दिष्टः । विशेषणभावेऽपि इष्टोपपत्तिः मुक्तेर्भेदः । पूर्वत्र सत्त्वबन्धनमात्रे (T. 208 a)
प्रतिज्ञापरिहारस्येष्टत्वात् । अत्र सत्त्वानां बन्धनमोक्षयोश्चोभयत्र प्रतिज्ञाप्रतिषेधः समत्वेन निर्दिष्टः ।

अन्यैरुक्तम्—सत्त्वस्य सोपादानस्य बन्धसद्भावादुपादानं बन्धनं विद्यते तद्धेतुपक्षमः मोक्षः नित्यानित्ययोश्चावाच्यत्वात् संस्का-
राणां सत्त्वस्य नित्यानित्यत्वपक्षनिर्दिष्टदोषानुपपन्नत्वादेवमुक्तस्य दोषाभावः । अत्राह—

प्रसन्नपदा

न बध्यन्ते न मुच्यन्ते.....॥5॥

इह य इमे रागादयःक्लेशबद्धानामस्वतन्त्रीकरणे बन्धनमिति व्यपदिश्यन्ते, यैश्च बद्धाः पृथग्जनास्त्वंधातुकं नातिक्रमन्तीति व्यवस्था-
प्यते । तदेतद्रागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्यथमिणां तावत्क्षणाकानां संस्काराणामुत्पादानान्तरध्वंसिनां नष्टानामसत्त्वान्न संभवति ।
रागादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि मोक्षोऽनित्यानां संस्काराणामविद्यमानत्वान्नैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना
संस्काराणां बन्धमोक्षो न संभवतः एवं पूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते (Tib 112 a) नापि मुच्यते । इत्येवं बन्धनमोक्षावपि न स्तः ।

अत्राह—यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति तथापि रागद्विकमुपाख्यानाख्यं बन्धनभूतमस्ति तत्सद्भावाद् बन्धोऽपि
भविष्यतीति । उच्यते—स्यादुपादानं बन्धनं यदि कचित्पदार्थं बध्नीयान्न बध्नाति । यथा च बध्नाति तथा प्रतिपादयन्नाह—

अकृतोभया

सत्त्वः सोपादानोपादानस्तत्त्वान्यत्वमवाच्यत्वम्वा तत्स्वरूपतोऽन्यो वेत्यनुक्तत्वाद् बध्यते । अत्रोच्यते—

बन्धनं चेदुपादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुपादानः किमवस्थोऽथ बध्यते ॥6॥

उपादानं बन्धनमिति चेच्चिन्त्यते तदा सोपादानो न बध्यते । कथमिति चेत् बन्धनद्वयसङ्गात् । अनुपादानोऽपि न बध्यते कथमिति
चेत् अनुपादानो विभव इति (T. 74 a) केनापि न बध्यते । तस्मात् अवस्थात्रयेषु किं बध्यत इति कल्प्यते । अन्यत्र—

बहुपातितवृत्तिः

“बन्धनं चेदुपादानं सोपादानो न बध्यते” यद्युपादानंबन्धनमस्ति तदिहतावचिन्त्यते, सोपादानो न बध्यते । कथमिति चेत् ।
बन्धनस्याख्यानात् । इहबन्धनोपातोऽपि बन्धनेन किं प्रयोजनम् । तत्र तावन्निरुपादानमेव बध्यत इति तदाह—

“बध्यते नानुपादानः”

अनुपादानस्तत्र बध्यत इति नोपपद्यते । आह—अनुपादश्च तत्र बध्यत इति नोपपद्यते । निरुपादानस्य यत् प्रतिषेधाभावः व्यवहा-
रतोऽप्रज्ञप्त्या निरञ्जनः अव्यक्तः तत् कथमस्ति । यन्नास्ति तत्कथमुपादानात् बध्यते । तस्मात् सत्त्वः निरुपादानोऽनुपादानात् बध्यत इति
नोपपद्यते । ननु त्वया किं चिन्त्यते ?

“किमवस्थोऽथबध्यते” इत्येतदुच्यताम् ।

अत्राह—उपादानं बध्यते तावद्व्यक्तः । बध्यतेऽनेनेतिबन्धनम् । एवं बन्धनसद्भावात् यत् किञ्चिदवस्थेयैवेति । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

अत्राह—

“बन्धनं चेदुपादानं सोपादानो न बध्यते” । परमार्थतश्चेदुपादानं बन्धनमेवं सत्युपादानेन सहोपादानुः देवदत्तस्योपादानं यदुक्तस्तद्-
बन्धनं नैव भविष्यति । किञ्च—

बन्धनं चेदुपादानं सोपादानो न मुच्यते ॥

इति प्रयोगः । तदनुक्तस्य सत्य मुक्तिर्नैव । तन्निरोधस्याप्रतिरूपत्वात् । किञ्च—

परमार्थतः देवदत्तस्योपादानं विद्यते तस्योपादानसद्भावात् । यथा यज्ञदत्तस्योपादानम् । अथ प्रतिज्ञातार्थस्यार्थश्च यौ भवतः, उपादानस्य चेदुपादानं च यो भवति तस्य तद् बन्धनं नेतिदृष्टान्ताभावः । यज्ञदत्तस्योपादानस्य बन्धनसद्भावात् बन्धनमन्यदिति पूर्वपक्षस्य बाधस्तन्न पुत्रतम् । यज्ञदत्तस्योपादानं देवदत्तस्य बन्धनमसिद्धम्, दृष्टान्तस्येष्टत्वात् । दृष्टान्ताभावश्च न तदग्न्यस्य बन्धनानभ्युपगमात् पूर्वपक्षस्य बाधश्च न ।

(208 b) परमार्थतः देवदत्तस्य स्वोपादानो तस्योपादानो नास्ति वक्तुंविशिष्टनिर्दिष्टसापेक्षतासत्त्वात् यज्ञदत्तस्योपादानवत् । इह निरुपादानस्य सद्भावासिद्धत्वात् “बध्यते नानुपादानः” । नानुपादानश्च न बध्यते । सोपादानानुपादानयोर्लक्षणस्थितेरगम्यमानत्वेऽन्यस्थितेरभावस्तस्मात् “किमवस्थोऽयं बध्यते ॥6॥

इत्युक्तम् न बध्यत इति वाक्यार्थः ।

परैरुक्तम्—

सत्त्वो बध्यत एवेति तस्य बन्धनसद्भावात् । यथा लोहनिगडादिबन्धनसत्त्वे तद्बन्धनक्रियाया सत्त्वात् । तद्बन्धनोपादानस्य च सत्त्वाच्च तस्मात्सत्त्वस्य बन्धनं विद्यत एव ।

अब्राह्म—

बन्धनं चेदुपादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुपादानः किमवस्थोऽयं बध्यते ॥6॥

प्रसन्नपदा

तत्र विद्यमानोपादानः सोपादानः स तावद्भावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स बद्ध एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यश्चाप्यनुपादानो बन्धनरहितोऽज्ञावपि बन्धनरहितत्वात्तथागतवन्न बध्यते । अनुपादानो बन्धनरहितो बध्यत इति परस्परविरुद्धत्वाच्चायुक्तमेतत् यश्चैवं निरूप्यमाणः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं किमवस्थो बध्यताम् । नास्त्येवासी काचिदपराऽस्यावस्था यस्यां बध्येतेत्यभिप्रायः यदा चैवं निरूप्यमाणे बन्धनं कंचिदपि घट्नाति तदा कंचिदप्यबध्नत उपादानस्य रागादेःकुतो बध्नतत्वमिति । तस्माद् बन्धनमपि नास्ति ।

अपिच (Tib 112 b)

अकुतोभया

बध्नीयाद्बन्धनं कामं बध्नीयात्पूर्वं भवेद्यदि ।

न चास्ति तत् शेषमुक्तं गम्यमानगतागतेः ॥7॥

बन्धनाभावात् पूर्व बन्धनं भवेच्चेत्तर्हि कामं बध्नीयात् । यस्मादेवं परिकल्पने बन्धनपूर्वं न भवति तस्मादुपादानं बन्धनमिति नोपपद्यते । शेषं गम्यमानगतागतेरुक्तम् । यथा गम्यमानगतागतेषु गमनं वा गमनारम्भादि वा विद्यते तथैव बन्धबध्यभावबन्धनारम्भादि वा न विद्यते ।

बद्धपालितवृत्तिः

बध्नीयात् बन्धनं 7 .....

बन्धनञ्चेत् तत्पूर्वमुपादानं बन्धनं भवेत् यच्चैवमिष्यते भवता तदेवं सत्युपादानं बन्धनं कामं बध्नीयात् । बन्धनात्पूर्वसच नास्ति । तद्यथा उपादानं कथमुपादानं न भवेत् । बन्धनस्य पूर्वकामाभ्ये यदस्ति तत् कथं बन्धनं स्यात् । एवं सति (260 a) उपादानमपि बन्धनं न । शेषं गम्यमानगतागतेर्बन्धनं नोपपन्नं येषु तत् गतागतगम्यमानेन निर्दिष्टं तत् बोद्धव्यमेव । यथा गते गमनं न अगते गमनं न गम्यमाने गमनं न । गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते । तथैव “बद्धो न बध्यते तावत् अबद्धो नैव बध्यते । बद्धाबद्धविनिर्मुक्तं बद्धयमानो न बध्यते । यथा—गते गमनारम्भो नोपपन्नं अगतेऽपि गमनारम्भो नोपपद्यते । गम्यमानेऽपि नोपपद्यते । तथैव बन्धनेऽपि बन्धनारम्भो नोपपद्यते । अबद्धेऽपि बन्धनारम्भो नोपपन्नम्, बध्यमानेऽपि नोपपद्यते ।

अत्राह—मोक्षस्तावत् भगवतोपदिष्टाधिकारेण गतिविमुक्तत्वात् तथागतस्य लोके समुद्भावादतस्तावन्मोक्षोऽस्ति । अबद्धेऽपि मोक्षाभावात् बन्धनं विद्यत एवोक्तमिति चेत् मोक्षस्योपपन्नमाने बन्धश्च स्यात् । मोक्षस्यानुपपन्नमाने बन्धोपपत्तिकुलः । कथमिति चेत्—

प्रज्ञाप्रदीपः

बध्नीयात् बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद् यदि ।

न चास्ति तत्—

बन्धस्य पूर्वकमे बन्धनं तच्च नास्त्यनेनोपादानस्य धर्मकालभिन्नानां नास्तिता निदिष्टा । तस्मादनुमानम्—परमार्थतः देवदत्तस्योपादानं देवदत्तस्य बन्धनं न समानकालीनत्वाद्देवदत्तस्य स्वात्मतावत् । अपि च—

“बध्नीयात् बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद् यदि । न चास्ति तत्”—

बन्धनस्य पूर्व बन्धनं नास्त्यनेनोपादानधर्मस्य पूर्वाभावा निदिश्यते । तस्मादनुमानम्—परमार्थतः (T. 209 a) देवदत्तस्योपादानं देवदत्तस्य बन्धनं न पूर्वाभावात् यज्जदेवदत्तस्योपादानवत् ।

“शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः” गतागतगम्यमाननिर्देशात् । कथं निदिष्टमिति चेत् बन्धनस्यानुपपन्नसिद्धत्वाच्छेषमुक्तम् । यथा गतागतगम्यमानेषु गमनं नोपपन्नं तथैवात्रापि “बद्धो न बध्यते” बन्धनोक्तत्वात् । यथा बन्धेऽपि बन्धो व्यर्थः । बद्धोक्तेषु संशयाभावात् । अबद्धो नैव बध्यते बन्धपरिहारात् यथा मोक्षः । बध्यमानस्य चावाच्यत्वेऽपि न बध्यते । उभयत्र दोषस्य जायमानत्वात्, अवाच्यत्वात् मुख्यमानस्य बन्धनानुपपन्नवत् । यथा गतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो व्यर्थस्तथैवात्रापि बद्धाबद्धबध्यमानेषु बन्धनारम्भो व्यर्थः बन्धनोक्तत्वात् बन्धनस्य चिरायवर्षवत् । अबन्धे बन्धनारम्भो व्यर्थः निर्बन्धत्वात् बध्यमानस्यावाच्यताया बन्धनारम्भो व्यर्थः । उभयत्र दोषस्य जायमानात् अवाच्यत्वात् मुख्यमाने बन्धस्यैवैव्यर्थात् । अत्राह—बन्धस्य सत्त्वं विद्यत एव तत्प्रतिपक्षस्य सत्यत्वात् ज्ञानस्य प्रतिपक्षोऽज्ञानम्, बन्धस्य प्रतिपक्षो मोक्षस्तस्य सद्भावस्तस्मात् बन्धस्य सद्भावो विद्यत एव । अत्राह—

परमार्थतः भुक्तिर्वा बन्धो वा अबन्धो वा मुच्यमानो वा मुक्तेर्जायमानो वा । तत्र—(209 b)

बद्धो न मुच्यते तावदबद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद् बन्धमोक्षणे ।

प्रसन्नपदा

बध्नीयात् बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेदपि । न चास्ति तत्—

इह बन्धव्यतिरेकेण बन्धनं निगडादिकं पूर्वसिद्धं सद्बन्धं देवदत्तं बध्नातीति दृष्टम् । एवं यदि बन्धेभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद् वा बन्ध्यात् पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्यात्तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात् संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति रागादिकस्य निराश्रयस्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य पश्चाद्बन्धनेन सह संबन्धस्य निष्प्रयोजनत्वात् । बन्धस्य च बन्धनात् पुष्पकं सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति बन्ध्याद्बन्धनस्य पूर्वसिद्धिः । तस्मान्नेव बन्धनं कंचिदपि बध्नाति । न च कंचिदप्यबध्नतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनम् । बध्नाभावाच्च बन्धेऽपि नास्तीति सिद्धम् । यत्पुनरत्र शेषं दूषणं तत् (87 a)

शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः ॥7॥

वेदितव्यं श्लोकापाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावदबद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

इत्यादिना योज्यम् ।

अत्राह—यद्यपि भवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारचारकागारावबद्धानामत्राणानां सत्त्वानां महाकारिणैस्तथागतैः शीले समाधिप्रज्ञात्मकस्कन्धत्रयोपदेशो यथैवमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति न चाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्बन्धोऽप्यस्तीति उच्यते स्याद्बन्धो (Tib 113a) यदि मोक्ष एव स्यात् । इहायं मोक्षः परिकल्प्यमानो ब्रह्मस्य वा परिकल्प्येताब्रह्मस्य वा । किं ज्ञात उभयथा च न युज्यत इत्याह—

बद्धो न मुच्यते तावदबद्धो नैव मुच्यते ।
स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्बन्धमोक्षणे ॥४॥

अकृतोभया

अत्राह—मोक्षो विद्यते । इत्यत्रोच्यते—

बद्धो न मुच्यते तावदबद्धो नैव मुच्यते ।

तावत् बद्धो न मुच्यते । कथमिति चेत् । बद्धत्वात् । अबद्धोऽपि न मुच्यते । कस्मादिति चेत् । अबद्धत्वात् । तत्र यदि बद्धो मुच्येत इति चिन्त्यते तर्हि को दोषः । तत्र वक्तव्यम्—
स्यातां बद्धे मुच्यमाने सति बन्धमोक्षयोरेककालीनता भवेत् । बन्धमोक्षयोरेककालीनता नेष्यते । बन्धमोक्षयोः प्रतिपक्षत्वात् (विरुद्धात्) दीपान्धकारवत् ।

अत्राह—मोक्षो विद्यते । संसाराद्भीतस्य कदापि खल्वबद्धमनुपादानं परिनिर्वास्यामि । कदा नु खलु मे निर्वाणं भविष्यतीति (T. 74b) चिन्तायाः सद्भावात् अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

यतस्तावत् “बद्धो न मुच्यते” तत्र तावद्यो हि बद्धः स न मुच्यते । कथमिति चेत् । तद्यथा बन्धस्य यद् बन्धनं तस्यामवस्थायां तत्र कथं मोक्षः उपपद्यते । अथ बद्धे मोक्षः स्यादिति । तदेवमपि क्वचिदपि मोक्षो न प्रवर्तते । तन्नेष्यते । तदेवं सति “बद्धो न मुच्यते” । आह—बन्धस्य यद् बन्धनव्यतिरिक्तता तत्र न मोक्षः । उच्यते—तत्र तावत् बन्धे बन्धनविरहितस्तत्र मोक्षः नोपपद्यते । तत्र बन्धनस्य सत्त्वात् । आह कथं तावत् बन्धन (T. 260 b) व्यतिरिक्तबन्धस्य मोक्षः । उच्यते—अबद्धो नैव मुच्यते । तद्यथा बन्धनव्यतिरिक्तो यत् तत् अबन्धनमेव । यत्र अबन्धने मोक्षस्य सत्त्वात् । तत्र पुनरपि मोक्षः कथं प्रवर्तते । तदेवं सति “अबद्धो नैव मुच्यते” ।

आह—बन्धस्यमुक्तिस्तदेव बन्धनमुक्तिरित्येतल्लोके प्रसिद्धः । आह—लोकाख्यानमितियदुक्तं तत् स्वाख्यातम् । इह यस्मात्लोक-प्रसिद्धस्तस्मात् परमार्थतः अभिप्रेतस्य प्रवृत्तिर्न संभवः । कथमिति चेत् यतः “स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद् बन्धमोक्षणे” । यदि मुच्यमानस्यैव बन्धनं तदातेन संयोगात् बन्धनं मोक्षः यत् संयोगात् मोक्ष इतितदा बन्धनमोक्षयोरेककालीनताप्रसङ्गः बन्धनमोक्षयोः अप्रतिपक्षत्वात् उभयोरेककालीना स्थितिर्नोपपद्यते तस्मात् प्रतिपक्षत्वात् विरुद्धत्वात् बन्धनं—मोक्ष इत्ययमसम्बद्धः । अत्राह—

यद्येवं मोक्षः नोपपद्यते तदा संसारमोक्षभावे सत्यातिशयेन कदाचिन्निर्वादानेऽपि निर्वाणं भविष्यत्येव कदाचित् परिनिर्वाणं मे भविष्यति, इति यन्निर्वाणोपलब्धये यत् आत्मनोपदेशः निर्वाणोपलब्धये परिक्षुब्धभावास्तेषां वैयर्थ्यं न प्रवर्तते । आह—अनुपायेनाभ्यर्थनात् अनुशासनोपदेशवैयर्थ्यं (आत्मनोपदेशः अववादः) (T. 261a) भविष्यत्यशंसयः । एवं आत्मनोपादानं अनुपादानं परिनिर्वाणं न । निर्वाणं मे भविष्यति । इति चिन्तायां कथं निर्वाणं भविष्यति । यदा—

प्रज्ञाप्रवीपः

बद्धो न मुच्यतेतावत् (209b)

इह बन्धस्येति बद्धस्य प्रतिपक्षो नोपपद्यते तस्य बद्धस्य च प्रतिपक्षाजायमानत्वात् न मुच्यते यथा क्लेशबन्धनान्तसंयोगः ।

अबद्धो नैव मुच्यते ।

बन्धविरहितस्य मोक्षस्य व्यवहारतोऽपि तदसंभवात् । अथ लक्षणतोऽप्येवमित्यस्य जायमानस्य नीवरणान् विमुक्तिरिति भावः । मुच्यमानस्यैव मोक्ष इति । मुच्यमानमिति यत् तदवक्तव्यम् । स्यादेव बन्धनमिति चेत् । “स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्बन्धमोक्षणे” । बद्धो येन बध्यत इति । मुक्तो येन मुच्यत इति । उभयो युगपद्भावस्तन्नेष्यते । तस्मात् बन्धनस्यान्तत्वं सद्भावान्नान्तरीयवत्त्वसाध्यताप्रयोगः । एवं सत्यनुमानस्य एवमुक्तेन बाधायाः जायमानत्वात् न किञ्चित् समाधानमभ्युपेयते । उत्पद्यमानमपि उत्पद्यतेऽनुपपद्यते वा बन्धनस्यावन्धना-

सत्त्वात् । एवमुक्ते सति दोषाभावो न । उत्पन्नानस्य उत्पन्नाभिमुख इति चेत् बन्धस्य सत्त्वाच्छिन्नकल्पनासमत्वादेवमुक्तस्य न दोषविपर्ययः । यदि सत्त्वस्य पूर्वक्षणमपेक्षणात् अशेषसत्त्वविमुक्तिः कल्पते तच्च नोपपन्नमिति । बन्धमोक्षयोर्व्यवहारतोसिद्धादिष्टार्थपातः । तस्मादेवं सति परमार्थतः मोक्षस्यानुपपन्नोप्रतिपक्षस्य सत्त्वादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम् । मोक्षवज्ज्ञानस्य प्रतिपक्षोज्ञानस्यासिद्धात् (Tib 210a) दृष्टान्ताभावात् सिद्धदृष्टान्तभङ्गनदोषश्च विद्यते ।

अत्राह—परमार्थतः मोक्षो विद्यत एव रागेषु प्रणिधानस्य सत्त्वात् । इह यो परमार्थतो नास्ति तस्य रागेषु प्रणिधानं न स्याद्यथा जलनिमित्तमूर्धमणिरनलम् । मोक्षस्य रागेषु स्वयमिष्टयमानानिवत् । अनुपादानस्य निर्वाणं कथं न युक्तम् । निर्वाणस्याहंभावायुक्तमिति प्रणिहितस्य सत्त्वात् परमार्थतः मोक्षो विद्यत एव ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

बद्धो न मुच्यते ० ० ० ० ० ० ।

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । अथ बद्धस्योपायेन पश्चात्तमोक्ष इतिकृत्वा बद्ध एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्षयत इति । वर्तमानसामोप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदाचिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् । यदा तु कस्यांचिदवस्थायां मोक्ष इष्यमाणे बद्धस्य मोक्षासंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपिपादयिष्यतस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावदबद्धो न मुच्यत इति स्थितम् ।

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि युक्तएव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् । युक्तानां चाहतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद् बद्धतैव स्यात् ततश्चाहंतोऽपि बन्धः स्यात् ।

अथ स्यादबद्धस्य मोक्षासंभवाद्बद्ध एव मुच्यत इति । एवं सति बद्धे मुच्यमाने परिकल्प्यमाने बद्धत्वान्मुच्यमानत्वाच्च योपपन्नेन बन्धमोक्षेण स्याताम् । न च परस्परविरुद्धत्वालो—(Tib 113 b) कान्धकारवदेकस्मिन् काले बन्धमोक्षेण उपपद्येते । यत्तच्चैवं बद्धाबद्धयोर्मोक्षासंभवस्तस्मान्मोक्षोऽपि नास्ति तदभावाच्च बन्धनमपि नास्तीति सिद्धम् । अत्राह—यदि भवतैव संसारनिर्वाणे निषिद्धे बन्धमोक्षश्च प्रतिषिद्धो य एव संसारविनिर्मुक्षणाभिज्ञानान्द्वान्धकारविषयकुदर्शनकठिनातिदीर्घलतासंच्छादितसत्यं जात्यादिविविधापर्यन्तव्यसनानिष्ठतरविपुलविषयकफलदानानुभवविषयक्षसंकुलं विद्यतिशिखरसमुन्नततरातिपुथुसंकायदृष्टिमहाशैलपरिवेष्टितसर्वदिङ्मुखं विषय-मुखाशान्तिपेच्छिलविपुलमहातटविवरणहृत्पुष्पादीमदीमहापरिखं संसारमहाटवीकान्तारं निस्तित्तीर्षुणां परमावसाकरः कुशलो महाधर्मच्छन्दः कदानु खल्वहमनुपादानो निर्वास्यामि कदानु मे निर्वाणं मविष्यतीति । ननु स व्यर्थं एव संजायते । यश्चाप्येवमुत्पादितकुशलामलविपुलधर्मच्छन्दानां कल्याणमित्रसंसेवादानशीलश्रुतचित्ताभावनादिकमो निर्वाणप्राप्ये ननु तस्यापि वैयर्थ्यं स्यादिति ।

उच्यते—यो ह्येवं निःस्वभावेण सर्वभावेण प्रतिविम्बमरीचिकाजानालातचक्रवर्णामायेन्द्रजालसदृशत्वात्मोयस्वभावरहितेषु (Tib 114 a) विषयासमाजानुपमात्मैव सत्कायदृष्टिर्हं ममेत्यहंकारमकारमस्समुदाचारपरिग्रहेणोत्पाद्य मय्यते ।

अक्रुतोभया

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषांमुपादानं ममाग्रहः ॥9॥

येषां कदाचिदहमनुपादानः परिनिर्वास्यामि, कदापि परिनिर्वाणं भविष्यतीत्याग्रहस्तेषांमहंकारमकारग्रहोपादानं तदैव महाग्रहो भवतीतिज्ञातव्यम् । अत्राह—तावत् संसारश्च निर्वाणं च विद्यते । तयोरेपि खलु कस्यचिद् भवत्येव कस्यचिन्नास्त्येवासत्त्वात् । संसारश्च निर्वाणं च विद्येते । अत्रोच्यते—

बुद्धिपालितवृत्तिः

निर्वास्याम्यनुपादानो ० ०

इह उपादानस्यात्यन्तिकोपशमो यत् तन्निर्वाणमिति । सर्वोपादानमूलाहंकारमकाराग्रहसत्त्वात् । यदात्मानुपादानं परिनिर्वाणयितव्यं अनुपादानस्य परिनिर्वाणं मे भविष्यतीति मन्यना तत् अहंकारमकाराग्रहस्य परिग्रहणं नियतावस्थितेः सत्त्वात्, तस्मात् अहंकारमकाराग्रहस्तदुपादानं न मुनिष्ठितम् । सोपादाने मोक्षोपपत्तिकुतः । निरुपादानं परिनिर्वाणं भविष्यति यत् तत् सर्वथा तस्य संभवोऽयुक्त इति जायते । अत्राह—

तावत् संसारः निर्वाणं च भविष्यति । तच्च क्वचित् विद्यते क्वचित् न असत्त्वात् । संसारो निर्वाणञ्च भविष्यति तदस्माकं कृते तावन्मात्रायाम् । किं त्वंरक्षति भ्राजन् भूयं बन्धो मोक्षश्च नोपपद्यते क्वचित् ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषामुपादानमहाग्रहः ॥१॥

प्रज्ञाप्रदीपः

मोक्षो रागः येषां अहंकारमकारालम्बनं न मुनिष्ठितम् तत्प्रवृत्तिस्तेषां उपादानं न मुनिष्ठितम् । अहं ममाग्रहकर्मणैव उक्तमाग्रहः मोक्षस्थितिर्विषयप्रतिबन्धसद्भाव इति प्रयोगः किञ्च — अनुपादानस्य स्वभावे उपादानमिति ग्रहणविषयस्तत्र विषययज्ञानोत्पादात् उपादानस्य स्वाग्रहो नास्ति । किञ्चोपशमत्वे मोक्षसद्भावात् तत्र च यस्य नास्त्यसद्भावः । यत्र च न भविष्यत्युपादानं तत्कथमयुक्तमिति तस्योपादानम् स्वाग्रहाभावात् तस्मादाग्रेषु प्रणिहितसद्भावादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम्, प्रतिज्ञाविरोधश्च स्यात् । तस्मादेवं प्रकल्पिते परमार्थतः सस्कारसत्त्व-पुद्गलबन्धमोक्षाच्चानुपपन्ना इति सिद्धस्यैव निदिष्टाधिकारेण संक्षेपः ।

प्रसन्नपदा

अहमनुपादानः सर्वोपादानरहितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य निर्वाणं भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां ग्राहो भवति । ननु तदेवाहंकाराख्यं सत्कायदृष्ट्युपादानमेवां महाग्रहो भवति । न चैवंविधमहाग्रहाभिननिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । निरवशेषग्रहप्राणनेव मोक्षावाप्तये यावद्दहं मेमेति ग्राहाभिननिवेशो यावच्च निर्वाणं नामास्तीति ग्राहाभिननिवेशो यावच्चोपादानत्यागाभिननिवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं प्रार्थयतां सर्वे एवारम्भा व्यथामिवन्ति । तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वमेतत्परित्याज्यम् (Tib 114 b) ।

यथोक्तं भगवतायाध्यापितमुष्टि सूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतदवोचत् । चतुर्णामार्यसत्त्वानां यथाभूतायादिसंज्ञा-च्चतुर्भिर्विषयसंविषयस्यचित्ताः सत्त्वा एवमिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् । देशयतु भगवान् कस्योपलभ्यत सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जु श्रीरात्मानं च समनुपश्यति तस्य कर्माभिर्संस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनोऽप्यन्तपरिवर्तितान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्याभिननिविशते । अभिननिविष्टः सन् रमयते दुष्यते मुह्यते । स रक्तो द्रष्टो मुढः सन् त्रिविधं कर्माभिर्संस्करोति कायेन वाचा मनसा । सोऽस्तसमारोपेण विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्रष्टोऽहं मुढ इति । तस्य तयागतशासने प्रव्रजितस्यैवं भवति ।

अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रहातव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुष्खं परित्याज्यम् । समुदयः प्रहातव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः । आदीप्ताः सर्वसंस्काराः । यवहं सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं । तस्यैव-मवैशमाणस्योत्पद्यते निर्वित्तसहगतो मनसिकारोऽग्निमिस्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति । एषा स दुःखपरिज्ञा येयमेषां धर्माणां परिज्ञा । तस्यैवं भवति, यन्वहं समुदयं प्रजहेयं । स एष्योधमभ्य आतीर्यते जेहूीयते वितरति विजुगुप्सत उन्नस्यति संनस्यति संज्ञासमापद्यते । तस्यैवं भवति । इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयग्रहणं यद्विमेभ्यो धर्मभ्योऽर्तायना विजुगुप्सना । तस्यैवं भवति, निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संजानाति । तस्यैवं भवति एषा सा निरोधसाक्षात्क्रिया । तस्यैवं भवति, यन्मम हं मार्गं भावयेयं । स एको रहोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमयं प्रतिनमते । तस्य तेन निर्वित्तसहगतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्रतिलीयते प्रतिबहति प्रत्युदावर्तते तेभ्यश्चातीर्यते जेहूीयते । अनभिन्दनाचित्तमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽग्निः सर्वदुःखेभ्यो । न मम भूय उत्तरि किञ्चित्करणीयम् । अहंन-स्मीत्यात्मानं संजानाति । स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्मनो समनुपश्यति । तस्य काक्षा । च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधो । स विचि-

किंसापातितः कालगतो महानिर्येषु प्रपतति । तत्कस्य हेतोः । यथापीदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा तथामते विचिकित्सां विमर्तित्वादायति ।

अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भयवञ्चत्वार्यसंस्थानि द्रष्टव्यानि । भगवानाहुः । येन मञ्जुश्री-
रनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुःखं परिज्ञातं । येनासमुत्पत्तिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रहीणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा
दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भावितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यसंस्थानि दृष्टानि स न
कल्पयति न विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रहातव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुदयः
प्रहातव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो मार्गो भावयितव्य इति । तत्कस्य हेतोः । तथाहि स तं धर्मं (न) समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपूषज-
नास्त्येतान्धमार्गं कल्पयन्तो रज्यन्ति च द्विषन्ति च मुह्यन्ति च । स न कं चिद्धर्ममाव्यूहति निर्व्यूहति । तस्यैवमनव्यूहोऽनिर्व्यूहस्तस्मैषानुके चित्रं
न सज्जति । अजातं सर्वत्रैषानुक्तं समनुपश्यतीति विस्तरः ।

अत एवास्मादागमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

प्रकतोभया

न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणम् ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते ॥10॥

यत्र परमार्थतो निर्वाणसमारोपो न विद्यते संसारापकर्षणमपि न विद्यते तत्र कः संसारो विकल्प्यते किं निर्वाणमपि विकल्प्यते ।
तयोस्तस्मात् संसारश्च निर्वाणश्च न विद्येते । आकाशवत् ।

आचार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यकृत्यकुतोभयायां

बन्धमोक्षपरीक्षानाम षोडशमं

प्रकरणम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न निर्वाणसमारोपः..... ० ० ० ॥10॥ (Tib 261b)

तद्यथा संसारो यत्र सत्त्वाः संस्कारबद्धाः संसारात् अपकर्षणं कर्तुं न प्रहेयम् । न निर्वाणसमारोपः कर्तुं शक्यते तत्र संसार इति
किं विकल्प्यते । अपि चाभ्योऽर्थः इह यत्र संसारपरिक्षयात् निर्वाणस्योपलभ्यमानत्वात् निर्वाणोपलब्धिप्रयत्नवतापिच संसारापकर्षणं कर्तुं न
शक्यते निर्वाणस्योत्पादवृद्धि न शक्यते कर्तुं विकल्पविरहितश्च न शक्यते कर्तुं तत्र संसार इति किं विकल्प्यते । अपि च निर्वाण-
मिति किं विकल्प्यते तस्मात् भावाभावदर्शनेषु नित्योच्छेददृष्टिप्रसङ्गात् तत्र संसारनिर्वाणबन्धमोक्षाश्चेति सिद्धास्तत्र बन्धमोक्षयोः
परिकल्पनम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

(210 b) न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणम् ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते ॥10॥

इह परमार्थतः संसारस्य निर्वाणधर्मतायादवाकाशबल्लक्षणकत्वेन निविशेषाणां निविकल्पकज्ञानसामान्यविषयसत्त्वात् न समारोपः
न चापचयधर्मतासद्भावाग्निर्वाणस्योपकारितायाः सत्येऽपि द्रव्यत्वम् । नित्यादेहि सर्वथा न निर्वाणसमारोपः । संसारबाधकत्वे सत्यपि नापक-
र्षणाभावस्तस्मात्संसारनिर्वाणविकल्पाश्रयायुक्ता गृह्यन्ते इति यावदर्थः । समारोपापवादज्ञानविकल्पवशेन आलम्बनविषयभावसद्भावा-

लम्बनाक्रियाविषयभावसमारोपः अपचयवमिभावादित्याशयः । अपि च संवृत्तिपक्षे विनैयजनानां (प्राकृतानां) निर्वाणोपशमावर्जनात् निर्वाणोप-
संक्लेशोपशमलक्षणताया उपशमो विद्यत इत्यनागतसंस्कारानुत्पादमात्रविकल्पसमारोपणात् संसारस्य संवेगोद्भवत्वं संसारो बहुदुःखवान् ।
स्वप्नेन्द्रजालप्रतिश्रुतकमसमोचिकासमस्य रूपभावादिप्रत्ययहेतुनूत्पादप्रत्ययहेतुजनितस्वभावसंस्कारशब्दाभिधेयानां प्रह्राणमित्यपकर्षण-
निर्देशः (T. 211 a) परमार्थतः संस्कारासिद्धत्वात् यत्र निर्वाणं नोत्पन्नं भवतीति तत्त्वाभावाग्निर्वाणं नोत्पद्यते । संस्कारस्वभावेना-
नुत्पन्ननिर्वाणोपशमाभावापकर्षणानुत्पन्नात् संसारापकर्षणमपि न भवति । तदेवं परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादलक्षणोभयामावप्रति-
विविधैकतत्त्वम् ।

**यत्र न निर्वाणसमारोपः न संसारापकर्षणम्
कस्तत्र संसारः निर्वाणं किं विकल्प्यते ।**

भिन्नविकल्पभेदात् भिन्नबुद्धिभेदविषयस्तत्र भेदविकल्पोपशम इत्याशयः । तस्माद्बाह्यप्रकरणादौ परमार्थतोऽध्यात्मिकभावानां
स्वभावोविद्यत एव तेषां बन्धमोक्षयोः सद्भावादिति यदुक्तं तस्य हेत्वर्थोसिद्धत्वम् । तत्र इह प्रकरणस्यार्थः परिसिद्धोक्तदोषाभिधानात् संसारस्य
निर्वाणस्य च निःस्वभावत्वं निर्दिष्टम् । तस्माद् युक्त्यैवं भगवता संसारापकर्षणमपि न कृतं निर्वाणोपलब्धिरपि न कृतम् । कथं संसारस्य
सम्पत्क्ययाभूतता समाख्याता । इह कैश्चित् संसारो सम्पत्क्ययाभूतो नास्ति, निर्वाणानुपलब्धिरपि नास्ति तत्कथमिति । इह समस्य संसारो
नास्ति संक्लेशव्यवदानस्यासद्भावादित्यादि च । तथैव न हि पुत्रिकान्तविक्रामिन् रूपस्य संसरणं संसरणवमिता वा । एवं न वेदनासंज्ञासंस्काराणां
संसरणं वा संसरणवमिता वा । या च रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानानामसंसरणता असंसरणधर्मता इयं प्रज्ञापरिमिता चेत्यादि उक्तम् । तथैव
ब्रह्मन् मया संसारस्थानालवनं निर्वाणस्य चानालम्बनं कृतं यथा तथैव तयागतेन संसारस्य प्रज्ञप्तिः कृतस्तत्र न संसरति संसारः एवं तयागतेन
निर्वाणस्य च प्रज्ञप्तिः कृतम् । तत्र न वचकिर्निर्वाणसंभवः । इत्याद्युक्तं तत् सिद्धम् ।

**आचार्यभावविवेककृतप्रज्ञाप्रदीपे
सुलभमध्यकवृत्तौ बन्धन-
मोक्षपरीक्षानाम षोडशमं
प्रकरणम्**

प्रसन्नपदा

यत्र हि नाम परमार्थासत्ये नैव न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति, अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं
संसारपरिहृत्यो न संभवति । कस्तत्र संसारो यो विकल्प्यते क्षायार्थं (T. 114 b) किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते । अथ वा यत्र
निर्वाणे कस्यचित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणं च समारोपणं प्रयत्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र
किं निर्वाणं विकल्प्यते । नैव किंचिद् विकल्पयितुं युक्तमविकल्पयतश्च नियतं यथोदितसंसारटोकांतारातिक्रमो निर्वाणनरपुरप्राप्तिश्च
भविष्यतीति ।

अत एवोक्तमार्थारदमनसूत्रे । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां बेलायां तथारूपं समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीया-
निन्द्रकीलबन्धनबद्धो घरणीतलप्रपतितउत्क्रोद्यति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि । मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयन्नेतस्माद्बन्धनाद्गाढतरं बन्धनं
येन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्ध्वसे । तत्पुनः कतमद्यदिदमस्मिमावपि तबन्धनं तृष्णादृष्टिबन्धनमिदं पापीयन् बन्धनम् । अतो बन्धनाद् गाढतरं
बन्धनं न संविद्यते । तेन त्वं नित्यबद्धो न पुनर्ध्वसे । पेयालम् । आह—किं त्वं पापीयान्नात्मना भूया यदि मुञ्चेथाः । आह—आत्मना भवेयं
परमात्मना भवेयं ॥

अथ खलु सुयामो देवपुत्रो मञ्जुश्रीं कुमारभूतमेतदवोचत् । उत्सृज मञ्जुश्रीमार्पापीयांसं । गच्छतु स्वभवनं । अथ खलु मञ्जुश्रीः
कुमारभूतो मारं पापीयांसमेतदवोचत् । (Tib 115 a) केनासि पापीयन् बद्धो यदात्मानमुत्सृजयसि । आह—न जाने मञ्जुश्रीः केनास्मि
बद्ध इति । आह—यथा त्वं पापीयन्बद्धो बद्ध संज्ञी एवमेव सर्वबालपुत्रजना अनित्ये नित्यसंज्ञितः दुःखेदुःखसंज्ञितः, अशुभे शुभसंज्ञितः,
अनात्मन्यात्मसंज्ञितः, अरूपे रूपसंज्ञितः, अवेदनायां वेदनासंज्ञितः, असंज्ञायां संज्ञासंज्ञितः, अस्कारे संस्कारसंज्ञितः, अविज्ञाने विज्ञानसंज्ञितः ।

अपि तु खलु पुनः पापीयन् यस्त्वं मोक्षयसे कृतो मोक्षयसे । आह—नाहं जाने कुतश्चिन्मोक्षये । आह—एवमेव पापीयन् येऽपिमोक्षयन्ते, न ते कुतश्चिद्विमोक्षयन्ते । अन्यत्र यासावसद्भूतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता इत्युच्यन्ते ।

अतएवागमादसद्विपर्ययसकल्पनामाश्रयताबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वाणमित्युच्यते स्वप्नोपलब्धदहनज्वालातिर्वापणवत्तदनिल-
सलिलैरिति ॥

**इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां
मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरीक्षा नाम
षोडशमं प्रकरणम्**

कर्मफलपरीक्षानाम

सप्तदशमं प्रकरणम्

प्रकृतोभया

(T 74 bL 7) अत्राह—सर्वेभावाः शून्या न सन्ति, कर्मफलयोर्व्यवस्थानात् । किं कर्म इति चेत्—

आत्मसंयमकं चेतः परानुग्राहकं च यत् ।
मैत्रं स धर्मस्तद्बीजं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥१॥

आत्मसंयमकम् (Tib. 75 a) “इत्यात्मना” निर्धारकमित्यनुशिष्टम् । परानुग्राहकारकमिति परानुगृह्णातीत्यर्थः । मैत्रमिति मैत्रीयुक्तम् सत्त्वानां हितकामतेत्यर्थः । तेषां चेतो यः स धर्मविनिश्चय इत्यनुदेशः । स लोके इह च परत्र च फलस्य बीजमिति निदिष्टम् । तच्च किमिति चेत्—

बुद्धपातितवृत्तिः

(261 bL 7) अत्राह । भावाभावदृष्टत्वे संसारो नोपपद्यते, नित्यस्वोच्छेददोषप्रसङ्गात् इत्युक्तं यत्तन्न युवतम् । कथमिति चेत्, कर्मफलसम्बन्धात् कर्म च किमिति ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुग्राहकं च यत् ।
मैत्रं स धर्मस्तद्बीजं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥१॥

(262 a) “आत्मसंयमकं चेत इत्यात्मना संयमकम् । परानुग्राहकारकमिति परेषामनुग्राहकम् । मैत्रमिति सुहृत् प्रतिष्ठाया भाव इत्यर्थः । अपि च मित्रमिति मित्रता चित्तस्वेह इत्यर्थः । तत् स्वार्थप्रत्ययो भवत्यात्मसंयमकञ्च । परानुग्राहकारकमिति मित्रताया यच्चित्तं तद्धर्मकम् । सैव फलबीजं इह परत्र च फलस्य हेतुकम् । इह—भगवता च मैत्रभावतानुग्राहकमिति मानवानां सुखभूतमिति विस्तरेणोक्तम् । कर्मविधाभिधमत् चित्तैकबीजोपदिष्टं कायवागुभयं तत्प्रतिबन्धात् । एवं भगवता च मनोपूर्वङ्गमा धर्मा इति गाथायामुक्तम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

(211 b L 6) मूलमध्यमकप्रज्ञाप्रदीपवृत्तौ द्वादशमः समुच्चयः ।

अधुना तथैव शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् कर्मफलस्वभाव-निदिष्टार्थवशेन सप्तदशमं प्रकरणमारभ्यते । यत्प्रकरणान्ते संस्कारसत्त्वपुद्गलसंसारश्च नोपपद्यते, इति निर्देशादन बाह्यैः सास्त्रकार-प्रतिज्ञाया अर्थं निरूप्य उक्तम् । संस्काराणां नित्यानित्यत्वे (Tib 212 a) संसारो नोपपद्यते नित्योच्छेददोषप्रसङ्गादिति वचनात् संसारश्च निर्वाणञ्च कथमपिनोपपन्नमिति निदिष्टं तस्मादत्र नित्योच्छेददोषश्च न जायते । संस्कारेषु संसारो विद्यत एवं साध्यः । परमार्थतः आध्यात्मिकसंस्कारेषु संसारो विद्यत एव कर्मफलसम्बन्धात् बन्ध्यापुत्रसंस्कारवत् । आध्यात्मिकसंस्काराणां कर्मफलसम्बन्धसद्भावस्तस्माद्वेतोरेवमुक्तार्थिष्ठानात् परमार्थतः आध्यात्मिकसंस्कारेषु संसारसद्भावो विद्यत एव । तत्र तावत्—

आत्मसंयमकं चेतः परानुग्राहकं च यत् ।
मैत्रं स धर्मस्तद्बीजं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥१॥

आत्मसंयमकमित्यात्मनः सम्यक् संयमकं कृत्वा मनुष्यः कुशलकर्मनियमयति । मनुष्यः अकुशलविरतचित्तः सम्प्रतिसंयुक्त इत्यर्थः । परानुग्रहकारकमिति दानं प्रियम्बदश्च । भयात् परित्राणादिभिः परेषामनुग्रहं करोति । मैत्रमिति कृतज्ञस्य भावः मैत्रम् । अपिच मित्रताया भावः मैत्रम्, आत्मार्थं तदनु रूपप्रत्ययाभिधानात् । तद्यथा चित्तस्य यो हि धर्मः सोऽस्ति तद्बीजमिति हेतुप्रत्यय इत्यर्थः । येषामिति यदुक्तं तत्फलानां (212 b) यत् इति इह च प्रेत्य च । इह च परत्र च वेदनीयवशेन चित्तबीजमुक्तम् कायकर्मणां समुत्थानसत्त्वात् धर्मकर्मव्यतिरेका-
दधर्मः । अधर्मश्च पापश्च अकुशलश्चेत्येते पर्यायाः । अधर्मकर्मविपर्ययो धर्मपर्यायः । अव्याकृतविपाकाज्जाग्रदभ्यानेयपिपयसमुद्भूतः, शिल्पस्थान-
कर्मसमुद्भूतः, निर्माणकायकर्मसमुद्भूतश्च विधेयेण चतुर्विधाः । विपाकेष्टानिष्टाजन्त्यत्वात् कुशलाकुशलानिमित्ताव्याकृतागमनिदिष्टाः । एवं धर्माभिधेद्विभिन्नत्वात्तयोर्द्विविध्यम् ।

प्रसन्नपदा

अत्राह—विद्यत एव संसारः कर्मफलसम्बन्धाश्रयत्वात् । यदीह संतानाविच्छेदकमेण जन्ममरणपरम्परया हेतुफलभावप्रवृत्त्या (Tib 115 b) संस्काराणांमात्मनो वा संसरणं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्मफलसम्बन्धः । यथा दणिते संसाराभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वा-
च्चित्तस्य कर्माशेषकाले च विपाकस्यासद्भावात् कर्मफलसम्बन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीह कृतस्य कर्मणां जन्मान्तरेऽपि विपाक-
फलसम्बन्धात्कर्मणां फलसम्बन्धो न विरोधितो भवति । तस्मात् विद्यत एव संसारकर्मफलसम्बन्धाश्रयत्वादिति ।

कनि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविषयव्युत्पत्त्येव ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुग्राहकं च यत् ।

मैत्रं स धर्मस्तद्वीजं फलस्य प्रेत्य चेह च ॥11॥

तत्राहित उत्पादितोऽहंमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्थमानः पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिन्तोत्पत्तिनोति शुभमशुभं कर्म विपाकदानसामर्थ्ये नियमयतीति चेतः चित्रं मनोविज्ञानमिति तस्यैव पर्यायः । आत्मानं संयमयति विषयेष्वस्वतन्त्रयति रागद्वेषलेशवशेन प्रवृत्तिं निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतादृशसंयमकं कुशलं चेतः प्राणापातादिव प्रवृत्तिविधारकं दुर्गतिगमनाद्वारयतीति धर्म इत्युच्यते ।

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधाव्यवस्थापितः स्वलक्षणधारणार्थेन कुगतिगमनविधारणार्थेन पाञ्चगतिक (Tib 164a) संसारगमनविधा-
रणार्थेन । तत्र स्वलक्षणधारणार्थेन सर्वे सास्त्रवा अनास्त्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते । कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा इत्युच्यते ।

धर्मचारी सुखं शेतेऽस्मिन्लोके परत्र च ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे धर्म इत्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र । इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दो-
ऽभिप्रेतः । किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुग्राहकं च मैत्रं च यच्चेतोऽज्ञादपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र च शब्दो लुप्तनिदिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्यतीति परानुग्राहकं चेतः । चतुः संग्रहवस्तु प्रवृत्तं भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतोऽज्ञादपि धर्मः । मित्रेभ्रमविवर्द्धं सत्त्वेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतो मैत्रमेव वा । यच्चेतस्तु त्रिविधं चेतो निदिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययादधर्मो योऽयः ।

यच्चेतनिदिष्टप्रभेदं चेतस्तद्बीजं फलस्य । असाधारणं फलाभिनिर्वृत्ती यत्कारणं तदेव (Tib 117 b) बीजमित्युच्यते । तद्यथा शास्त्रज्ञैः रस्य शक्तिबीजं कारणमेतत् । यद्येतदेवमिहापीष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्ती त्रिविधं चेतो भवति बीजं पुरुषकारादयस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन् पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे जन्मनि इहेतियदृष्टे जन्मनीत्यर्थः । एतच्चागमाद्विस्तरेण बोद्धव्यम् ।

चेतना चेतयित्वा च कर्मावतं परमणिषा

तस्यानेकविधोभेदः कर्मणः परिकीर्तितः ॥12॥

अकृतोभया

तत् कर्मणो भेदः विस्तरेणाभिधर्मं परिकीर्तितः विस्तरपरिहारायैव नोच्छेत् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

परमपिणा भगवता बुद्धेनात्र समासतो कर्मणां द्वैविध्यमुक्तम् । चेतनैकबीजभूतं चिन्तनोत्तरकालिकमारम्भकञ्च, एवं यद् भवति तत् कर्मद्वैविध्यं तस्य च विशेषणानेकप्रकारभावः भगवता तत्र निदिष्टस्तदेवमेतत् बहुप्रकारेण परिकीर्तितः ।

प्रज्ञाप्रवीपः

परमश्चासौ ऋषिः परमर्षिः भगवान् । अशेषव्रजनक्रियाया गतित्वात् श्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वात्वेति परमपिभावास्ततो धर्माधर्मयोर्ध्याकृतत्वात् भेदभिन्नानां द्वैविध्यम् । चेतनाचेतयित्वेत्युक्तम् ।

प्रसन्नपदा

एवंतावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता—

चेतना चेतयित्वा च कर्मोक्तं परमपिणा । परमार्थदर्शनाद्ऋषिः । परमश्चासावृषिश्चेति परमर्षिः । सर्वाकारतया परमार्थगमनात् । श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्योऽयुत्कृष्टत्वात्परमर्षिः सम्बुद्धो भगवान् । तेन परमपिणा चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मैत्युक्तं सूत्रे । यच्चेतद्विविधं कर्मोक्तम् ।

तस्यानेकविधो भेदः कर्मणः परिकीर्तितः ॥2॥

इति संक्षेपेण निदिष्टस्तद्विस्तरेणोच्यते ।

तत्र यच्चेतनैत्युक्तं कर्मतन्मानसं स्मृतम् ॥

चेतयित्वा च यत्कृतं तत्तु कायिकवाचिकम् ॥3॥

अक्तुलोभा

तद्भ्याख्यातमिति एतेन कानि संक्षेपेण तेषां लक्षणानीति चेद् उच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

तत्र यच्चेतनैत्युक्तम् ० ० ० ॥3॥

तत्कर्म यच्चेतनैत्युक्ततन्मानसं भवति, इति स्मृतम् । कर्म यच्चेतनैत्युक्तं बुद्ध्या एतत् कृतमिति (262 b) कर्मवा वाक्कृतं तत् कायिकं वाचिकं भवति चेतयित्वा तन्न भवति ।

प्रज्ञाप्रवीपः

तत्तेत्यर्थशब्दः आलंबनपरिहारार्थः । कर्म यच्चेतनैत्युक्तं तन्मानसं स्मृतम् । (T 213 a) मानसमिति मनःकर्मसमुद्भूतं मनोद्वारा तदधिष्ठानं जायते । तस्य कायवाक्चित्तमित्यनेनाभिधानं न भवति । चेतना समादानभावेऽपि कायवाक्द्वारेण परिसमाप्तित्वात् चेतयित्वाच यदुक्तस्तत् कायिकं वाचिकं भवति । चेतयित्वेतिबुद्ध्या संचिन्त्य यत् क्रियते तदेवंकर्म यच्चेतयित्वेत्युक्तं तत् वाक्कायकर्मसमुद्भवात् वाग्द्वारेण तदधिष्ठानं जायमानात् इत्येवं तावत् कर्मणः द्वैविध्यं निदिष्टम् । कथमनेकविधम् ।

प्रसन्नपदा

तत्र यच्चेतनैत्युक्तं ... ॥3॥

मनसिर्भव मानसं मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक् प्रवृत्तिनिरपेक्षात्वाच्च (Tib 118 a) मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना मानसं कर्मैत्युच्यते । तत्र शब्दो निर्धारणे । यत् द्वितीयं चेतयित्वा च कर्मैत्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवाग्भ्यां प्रवर्तितव्यं इत्येवं चेतसा संचिन्त्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मैत्युच्यते । तत्पुनर्द्विविधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्द्वारेण च निष्ठागमनात् ।

एवं च त्रिविधं कायिकं वाचिकं मानसं च एतदपि त्रिविधं कर्म पुनःपुनर्भिद्यमानं सप्तविधं संजायत इत्येवं तस्य कर्मणो भगवता बहुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । कथं कृत्वा ।

वाग्विष्ण्वन्द्योऽविरतयो यश्चाविज्ञप्तिस्तसंज्ञिताः ।

अविज्ञप्तय एवान्यः स्मृताविरतयस्तथा ॥४॥

परिभोगान्वयं पुण्यमपुण्यञ्च तथा विधम् ।

चेतना चेतिसप्तैते धर्माः कर्माञ्जनाः स्मृताः ॥५॥

अकृतोभया

वाक् इति वाक्कर्मं चतुष्टयम् । विष्ण्वन्दः इति त्रिधा चेष्टा कायस्य । अविरति, अविज्ञप्तिर्नासाकुशलव्युत्थापनमुपादायाविरत्यन्या-
श्चोपजायमाना कायिकावाचिकेति च । अविज्ञप्तय इत्यविष्ण्वन्द इत्यर्थः । विरत्यविज्ञप्तिरप्यन्याश्च तथैव स्मृताः । इति कुशल (Tib 75 b)
समादानमुपादायचान्या विरत्योपज्ञिका कायवाक् अविरति समोपनिदिष्टाः ।

परिभोगान्वयं पुण्यमिति परिभोगहेतुसम्भूतमित्यर्थः । अपुण्यञ्च तथाविधमिति परिभोगहेतुसम्भूतमित्यर्थः ।

‘चेतना’ इत्यमिसंस्कृतमित्यर्थः । धर्मा सप्तैते कर्माञ्जना स्मृताः इति समासेन सप्तधर्मैः कर्माभिव्यक्ताः । कर्माञ्जना एते कर्मा-
भिव्यञ्जकाः प्रकाशिताः गृहीताः लक्षिताश्च ।

अथ यस्मादेवंविधफलानि इह च परत्र च संभवन्तीति निदिष्टस्तस्मात् कर्मफलव्यवस्थानात् सर्वमात्रा अशून्याः ।

अत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

वाग्विष्ण्वन्द्योऽविरतयो ०

तत्र वागिति व्यक्तवर्णोच्चारणम् । विष्ण्वन्दः शरीरचेष्टा उभयेषां च कर्माधिकृतत्वात् कर्ममार्गान्तभूतः । अत्र कर्मप्रसिद्धिभाव
उक्तः । अविरत्यविज्ञप्तिरिति अकुशलकर्म कायवाक् कर्म वा इत्यकुशलचित्तसमादानं तमुपादाय अकुशलं तत् कायेन वा वाचा वा अकृत-
कमुक्तम् । अकुशलचित्तसमाधानहेतुकर्मयुक्तमेवमकुशलं वागुत्पत्तिभूतं यत् । इमा अविरत्यविज्ञप्तिस्तसंज्ञोपलब्धिरिति । विरत्यविज्ञप्तयोऽन्याश्चैव
एते तथैव स्मृताः । कुशलकर्ममिति कायवाक्क्रियाभिः कुशलचित्तसमादानमुपादाय कुशलं तत् कायेन वा वाचा वा अकृतकमुक्तमपि कुशलचित्त-
समादानहेतुकर्मभूतमेव कुशलोत्पत्तिभूतं यो भवति तेषां विरत्यविज्ञप्तिरिति संज्ञा उपलभ्यते ।

परिभोगान्वयस्य पुण्यं परिभोगहेतुभूतं पुण्यं तस्य भावः हेतुभूतमिति । अनुगमकं अनुसम्बद्धं प्रवन्धोपचयं (Tib 263 a) पुण्यम् ।
परिभोगान्वयमपुण्यमपि तथाविधमेव । चेतनेति चेतनाभिसंस्कृतम् । ऐवमनेकविधमपीमे वागादि धर्माः समस्ताः तस्मादेव वागादि धर्माः
सप्तविधा इमे कर्माञ्जनाः, कर्माभिव्यञ्जकाः, कर्मसंज्ञकाः । कर्मलक्षणाः स्मृताः । एवं सप्तविधकर्मणां फलसम्बन्धात् संसरणमप्युपपन्नम् ।
नित्योच्छेददोषरक्षाजायमानात् आह—

कर्मणः नित्योच्छेददोषप्रसङ्गो नोपजायते तत्रापि दोषप्रसङ्गः । दोषश्च जायते तस्मात् कर्मणं अनुपपन्नत्वे कर्मफलसम्बन्धश्च
नोपपद्यते । तत्कथमिति चेत् ।

प्रज्ञाप्रदोषः

वाग्विष्ण्वन्द्योऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिस्तसंज्ञिताः ।

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक् विष्ण्वन्दः कायचेष्टाः, अविरतयोऽविज्ञप्तिस्तसंज्ञिताः । स्वकायवाग्वाग्वा मनः अकुशलमेवं तावन्मनः
अविज्ञप्तिक्षणोत्तरकालमुपादाय कृतं कर्म तत् अकृतमभ्युक्तम् । अकुशलसमादानहेतु- (हेतुकर्ममयं) -कर्मसंभूताविरतिलक्षणाविज्ञप्तयो भवन्ति
विरत्यविज्ञप्तयश्चान्याऽपि तथैव स्मृताः । स्वकायवाक्कर्मनः कुशलकर्म तथैव तावत् समादानमविज्ञप्तिचित्तक्षणमुपादाय कृतं कर्म अकृतमभ्युक्तम् ।
कुशलक्रिया (Tib 213 b) समादानचित्तविष्ण्वन्दविरतिलक्षणाविज्ञप्तिस्तस्य भवति । अविज्ञप्तिरिति रूपक्रियास्वभावो भवत्यपि विज्ञप्ति-

बन्ध्याविज्ञप्तिः कृतत्वात् परिभोगान्वयस्य पुण्यमिति परिभोगस्य हेतुकर्मपुण्यं तस्यभाव इति विग्रहः। परिभोग इति रत्नत्रयस्य विषयभाव परित्यक्तस्य उपभोगः। तदेतुकर्ममयमिति तद्द्रव्यकर्मसम्भूतमिति सम्बन्धवृद्धिरित्येते प्रसिद्धाः। पुण्यमिति तत्कृतपुण्यं कुशलमिति पर्यायः।

“परिभोगान्वयं पुण्यं अपुण्यञ्च तथाविधम्।

परिभोगस्य हेतुकर्ममयमित्यर्थः। अपुण्यं पुण्यस्मात् विपरीतकर्माभ्युपगमन्तव्यम्।

चेतनेत्येतेन मनः कर्मनिर्देशः। किन्तु हि चेतनेतीदमुक्तम्। गुणदोषकर्मचित्ताभिसंस्कारं मानसकर्म, एवं सति बायादयो एते सप्तधर्मा स्वलक्षणग्रहणार्थेन धर्मा भवन्ति कर्माञ्जनाः स्मृता इति कर्मणः लक्षणं तत् स्मृतम्। ध्यानं पाठादिकर्मं सदसदिमे सन्तीति अन्तर्भूतत्वात् समासेनैव निश्चयो ग्राह्यः। कर्म तत्फलसम्बन्धश्चैवं दृष्टम्। गितिरिति (Tib 214 a) पञ्चस्कन्धजनितलक्षणम्। एवं कर्मफलसम्बन्ध-लक्षणहेतुना परमार्थतः आध्यात्मिकसंसारेषु संसारी विद्यत एव। तेन बन्धमोक्षयोः सङ्कावस्तेनैव परमार्थतः आध्यात्मिकभावेषु स्वभावो विद्यत एव।

अत्राह—अत्र कर्म तदुत्पादः विपाककालादवतिष्ठते वा उत्पत्तेरनन्तरं विनाशाद्वा तत्र तावत्—

प्रसन्नपदा

वाविष्णन्दो०००.....॥४॥

परिभोगान्वयं.....॥५॥

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक्। विष्णन्दः शरीरक्षेप्ता। तत्र कुशलाऽकुशला वा वाक् सर्वे विरत्यविरतिलक्षणाविज्ञप्तिस्तमुत्पापिका सामान्येन वागिति गृह्यते। एवं कुशलोऽकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणो विज्ञप्तिस्तमुत्पादको विष्णन्दः सामान्येन गृह्यते।

यथा चैतद्विज्ञप्तेर्द्विधाभेदं एवमविज्ञप्तेरपि। अविरति लक्षणा अविज्ञप्तयो विरति (Tib 117 a) लक्षणाश्चेति कृत्वा। तत्राविरति लक्षणा अविज्ञप्तयः। तद्यथा—अद्यप्रभूतिमया प्राणिनं हत्वा चौर्यं कृत्वा जीविका परिकल्पयितव्येति पापकर्मभ्युपगमक्षणात्प्रभूति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्माभ्युपगमहेतुकाः सततसमितमविज्ञप्तयः समुपजायन्ते। कैवर्तादीनां च जालादिपरिकर्मकाला प्रभूति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तयः उपजायन्ते। ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते। यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुशलस्वभावा अविज्ञप्तयः। तद्यथा—अद्यप्रभूति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामीति कायवाग्विज्ञप्तिपरिसमाप्तिकालक्षणात्प्रभूति तदुत्तकारलं प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि याः कुशलोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपजायन्ते। ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते। एता रूपक्रियास्वभावा अपि सत्यो विज्ञप्तयः यत्परान्न विज्ञापयन्तीत्यविज्ञप्तयः।

तथा परिभोगान्वयं पुण्यं कुशलमित्यर्थः। परिभोगेनान्वयोऽस्येति परिभोगान्वयम्। परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संधादिभिरुपभोगान्वयाऽनुगमो दायकसंतानजः कुशलोपचय इत्यर्थः (Tib 118 a) अपुण्यं च तथाविधम्, परिभोगान्वयमित्यर्थः। तद्यथा देवकुलादिप्रतिष्ठापनः यत्र सत्त्वा हन्यन्ते। यथा यथा हि तत्कीर्तो प्राणिनो हन्यन्ते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कृतं सन्ताने परिभोगान्वयमपुण्यमपि जायत इत्येवमपुण्यं च तथाविधं भवति।

चित्ताभिसंस्कारमनस्कर्मलक्षणं चेतना चेति। संक्षेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति। कुशलाकुशला वाह्। कुशलाकुशलो विष्णन्दः कुशलम्विज्ञप्तिर्लक्षणम्। अकुशलमविज्ञप्तिर्लक्षणम्। परिभोगान्वयं पुण्यं चेतना चेति।

एते च सप्तः धर्माः कर्माञ्जनाः कर्मेतेनाभिव्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः।

अत्रैके परिचोदयति। यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमविपाककालादवतिष्ठतेऽयं न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरं विनाशित्वात्। यदि तावत्।

तिष्ठत्यापाकलाच्चेत् कर्म तन्निवृत्त्यामियात्।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सर्कि फलं जनयिष्यति ॥६॥

अकुतोभया

अत्र कर्मस्थितं वा निरुद्धं वा फलं जनयिष्यति, इति। उभयथाऽपि नोपपद्यते। कथमिति चेत्। तावत् यदि कर्म आपाककालं तिष्ठेत् तर्हि एवं सति नित्यत्वात्तन्नेष्यते। यदि निरुद्धमिति विन्यसे तदा निरुद्धस्यासद्भूतत्वात् कथं फलं जनयिष्यति। अत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

“तिष्ठत्यापाककालाच्चेत् कर्मतन्निवृत्तामियात् ।”

यदि तावत् कर्म आपात्कालात् तिष्ठति तदैवमन्यत्राप्यस्थितवान्निवृत्त्यर्थं स्यात् । नित्यत्वस्याजायमानत्वे कथं विपाकः । अयदोषश्च न युज्यते इत्यस्मात् कर्मणः क्षणिकत्वम् क्षणिकवान्निरोधः, तदैवं व्याख्यातव्यम् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ॥6॥

यदि कर्मणः क्षणिकत्वान्निरोधः स्यात् तदैवं सति कथं फलं जनयिष्यति । कर्मणो अभावादपि फलोत्पादप्रसङ्गं तूलपटस्यकुसुमे-
नापि वस्त्रे गन्धपरिभाषितो भवेत् । असत्त्वात् परिभाषितं न भवति । तदैवं कर्मणः निरुद्धे फलं न जनयिष्यति । एवं सति कर्मणां निरोधेनापि
फलं न जनयिष्यति । तदैवं कर्मणां नित्योच्छेददोषप्रसङ्गः स्यात् कर्मणामनुपपन्नत्वे कर्मफल- (Tib 263 b) -सम्बन्धोपपत्तिकृत् ?

अत्राह—कर्मफलसम्बन्धोपपत्तिविद्यत एव । कथमिति चेत्—हेतोः सन्तत्यां फलस्य सिद्धत्वात् एवं यथा—

प्रज्ञाप्रबोधः

“तिष्ठत्यापाककालाच्चेत् कर्मतन्निवृत्तामियात् ॥

उत्पत्तेरनन्तरं विनाशराहित्यं तस्य स्वतः असत्त्वं भङ्गस्यायुक्तत्वात् तस्य स्वतः असत्त्वं भङ्गस्यायुक्तत्वात् तस्मान्निवृत्त्या
प्रसङ्गः स्यादिति वाक्यार्थः कदलीजलनिमग्ननालवृक्षफलपाकानन्तरं तस्य भङ्गस्य दोषाभाव इति चेन्नदोषः । कदल्यादीनामेकैकस्मिन् क्षणे
विनाशित्वात् । तस्य सजातीयस्य च सन्तानविच्छेदात् भङ्गस्य च भेदाभ्युपगमात् । परमार्थतः कर्मवत् वंशादीनामपि फलस्य च सम्बन्धा-
नुपपन्नत्वे पूर्वं विनाशः पश्चात् स्वयमेवोत्पद्यमानस्य च निर्देशो दुष्करः । विनाशहेतोः पूर्वक्रमे विनाशाभाव इति चेत् पश्चात्तदसत्त्वात् आदौ
विनाशः पश्चादध्वंश इति चेत्, तन्न युक्तम् । एवं यस्य ध्वंशः यस्य च विनाशहेतोरभिधायते तस्य तद्विनाशहेतोर्नास्ति तदन्यत्वाद्भेदोः
सत्त्वाद् यथा तदन्यवदनुमानवाधात् । आगमे च कर्मनिद्रियबुद्धेश्च क्षणिकत्वात् चिरस्थितिरनस्यादित्युक्तम् (Tib 214 b) अभ्युपगमबाधप्रसङ्गात्
अथ च दोषस्तत्र स्यादिति न युज्यते । इत्येवं तावदुत्पादानन्तरं भङ्गप्रतिज्ञा तदैवमपि—

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत् किं फलं जनयिष्यति ॥6॥

निरुद्धस्य स्वयमेवासत्त्वादित्यभिःसन्धिः । निरुद्ध्यमानस्य च फलोत्पादात् कल्पितस्य निरुद्धस्य च प्रतिषेधात् अनिरुद्धस्य च
तदुत्पन्नत्वात् छिन्नकल्पनायाश्च प्रतिकारसमत्त्वान्निरुद्ध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्येति कल्पनायाश्च दोषः । एवं निदिष्टस्य जायमानत्वाद्वाच्य-
मानत्वकल्पनायाश्च परमार्थतोऽवाच्यमानत्वफलजनकता नोपपद्यते । अवाच्यत्वादुपपत्त्युत्पद्यमानम्, अनुमानबाधत्वाच्च तदप्यसारम् । तस्माद्वे-
त्वर्थासिद्धत्वदोषोऽयं निरुद्धत्वञ्च स्यात् ।

अत्राह—कर्मफलसम्बन्धोपपद्यत एव कथमिति चेद्वेतोः सन्ततिकर्मफलसिद्धाद् यथा—

योऽङ्कुरप्रभृतिर्बीजात् संतानोऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमूले बीजात् स च नाभिप्रवर्तते ॥

यस्माच्च बीजसन्तानः सन्तान्नाच्च फलोद्भवः ।

बीजात्पूर्वफलं तस्मात् नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् ॥8॥

प्रसन्नपथा

तिष्ठत्यापाक ० ० ० ० ० ० ॥ 6 ॥

यद्युत्पन्नं सत्कर्मविपाककालं स्वरूपेणावतिष्ठति इति परिकल्प्यते तदियन्तं कालमस्य नित्यतापद्यते विनाशराहित्यत्वात् । पश्चा-
द्विनाशसद्भावान्न नित्यत्वमिति चेन्न तदैवं (Tib 118 b) पूर्वं विनाशराहित्यस्याकाशादिवत्प्रवृत्तादपि विनाशेन संबन्धाभावात् विनाशराहित्यस्य
चासंस्कृतत्वप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकत्वेन सदैवावस्थानान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे
दोषः । अथोत्पादानन्तरविनाशित्वमेव कर्मणमेवमभ्युपेयम् । नन्वेवं सति ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । अत्राभ्युपगमं सत्कर्मविद्यमानत्वाभावात्त्वान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ।

तत्रैके निकायान्तरीयाः परिहारं वर्णयन्ति । उत्पत्त्यन्तरविनाशित्वात्संस्काराणामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते यच्चाप्युक्तं—

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । अत्रापि परिहारं ब्रूमः ।

योऽङ्कुरप्रभृतिबीजसन्तानोऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते बीजात्स च नाभिप्रवर्तते ॥7॥

प्रकृतोभया

अत्र बीजमङ्कुरसन्तानमुत्पाद्य निरुध्यते । योऽङ्कुरादिसन्तानः स बीजादभिप्रवर्तते तस्मात्सन्तानात् फलमभिप्रवर्तते । ऋते बीजादङ्कुरादिसन्तानोऽपि नाभिप्रवर्तते । यस्माद्बीजात् सन्तानोऽभिप्रवर्तते सन्तानात्फलमभिप्रवर्तते । (Tib 76 a) बीजात्पूर्वं फलमुपसङ्क्रमति तस्मान्नोच्छिन्नं न च शाश्वतम् । यस्मात् बीजस्य सर्वथा सन्तानो नाभिप्रवर्तते सन्तानाऽनुगमस्तस्मादुच्छेदो न विद्यते । यस्माद्बीजं निरुद्धं स्रुतं न स्थितं तस्माच्छाश्वतमपि न विद्यते ।

तस्मात्—

बुद्धपालितवृत्तिः

अत्र बीजमङ्कुरसन्तानमुत्पाद्य निरुध्यते । योऽङ्कुरादिसन्तानः स बीजादभिप्रवर्तते । तस्मात्सन्तानात् फलमभिप्रवर्तते । ऋते बीजादङ्कुरादिसन्तानः तस्याप्यभिप्रवर्तनं न जायते । यस्माद्बीजात्सन्तानमभिप्रवर्तते हेतुफलाभिप्रवर्तनञ्च जायते । बीजात् फलमभिप्रवर्तते तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् । यस्माद्बीजं सर्वथोच्छेदात् सन्तानं जनयति सन्तानमनुप्रवर्तयति तस्मान्नोच्छिन्नम् । यस्मात् बीजं निरुध्य स्रुतं न तिष्ठति तस्मात् शाश्वतमपि न । तद्यथा तदैवम्—

यस्तस्माच्चित्तसन्तानश्चेतसोऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते चित्तात् स च नाभिप्रवर्तते ॥9॥

चित्ताच्च यस्मात्सन्तानः सन्तानाच्च फलोद्भवः ॥

कर्मपूर्वफलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् ॥10॥

प्रज्ञाप्रवीयः

योऽङ्कुरप्रभृतिबीजात् ० ... ० ... ०

अङ्कुरपत्रे काण्डदण्डनालराजोमज्जरीतुपशालाभामपक्वफलघननीरन्ध्रादिलक्षणसन्तानो योऽस्ति स बीजनिरोधात् अभि (Tib 215 a) प्रवर्तते । सन्तानस्ततो फलमभिप्रवर्तते बीजाभावेऽङ्कुरः पूर्वं त्यक्त्वा सन्तानस्तस्मान्नाभिप्रवर्तते । यस्माद्बीजात् सन्तानोऽभिप्रवर्तते सन्तानात् फलमभिप्रवर्तते बीजात् फलमभिप्रवर्तते तस्मान्नोच्छिन्नम् । बीजस्य सन्तानेन नियतावस्थानात् शाश्वतमपि न । अङ्कुराभिप्रवर्तनात् बीजं तस्य निरोधादेवं सति तद्वर्मानुरूपदृष्टान्तवाक्यम् । तथैव—

यस्तस्माच्चित्तसन्तानश्चेतसोऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते चित्तात्स च नाभिप्रवर्तते ॥9॥

चित्ताच्च यस्मात्सन्तानः सन्तानाच्च फलोद्भवः ॥

कर्मपूर्वफलं तस्मात् नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् ॥10॥

प्रसन्नपदा

योऽङ्कुर ० ० ० ० ॥7॥

इह बीजं क्षणिकमपि सत्त्वजातीयभाविकलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव सन्नामस्याङ्कुरकाण्डनालपत्राद्यभिधानस्य हेतुभावमभ्युपगम्य निरुध्यते । यश्चायमङ्कुरप्रभृतिबीजात्सन्तानः प्रवर्तते । तस्मात्कमेण सहकारिणवैक्ये सति स्वल्पादपि हेतोर्विपुलफल-

प्रथम उपजायते । ऋते (Tib 119 a) बीजाद्विना बीजात्स चाङ्कुरादिसंतानो नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तदभावे चाभावित्वेन बीजहेतुकत्वमङ्कुरादिसंतानस्य फलस्योपदर्शितं भवति । तदेवं—

बीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वफलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापिशावतम् ॥8॥

यदीह बीजमप्रभूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्कुरादिविरोधिप्रत्ययसंनिध्या निरुध्यते, तदा तत्र कार्यसन्तानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेद-दर्शनम् । यदि च बीजं न निरुध्यते आङ्कुरादिसंतानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधाभ्युपगमाच्छाश्वतदर्शनं स्यात् न चैतदेवमित्यतो नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः । यथा च बीजेऽयं क्रमोऽनुवर्णित एव—

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसोऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमूते चित्तात्स च नाभिप्रवर्तते ॥9॥

चित्ताच्च यस्मात्सन्तानः सन्तानाच्च फलोद्भवः ।

कर्मपूर्वफलं तस्मात् नोच्छिन्नं नापिशावतम् ॥10॥

अकृतोभया

चित्तसन्तानो यश्चित्तकर्म इति यदुच्यते तस्य निरोधादभिप्रवर्तते । तस्मात्सन्तानात् फलमभिप्रवर्तते । चित्ताभावे चित्तसन्तानोऽपि नाभिप्रवर्तते । यस्माच्चित्तकर्म इति यदुक्तं तस्माच्चित्तसन्तानोऽभिप्रवर्तते । चित्तसन्तानात् फलमभिप्रवर्तते ततः कर्म पूर्वफलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् यस्माच्चित्तनिरोधाच्चित्तसन्तानसंभवेऽपि चित्तं सर्वथा न निरुध्यते तस्मादुच्छेदो न विद्यते । यस्माच्चित्तं (Tib 76 b) निरुद्धं खलु अनवस्थितं तस्माच्छाश्वतमपि न विद्यते । तस्मादथ सन्तानात् फलसिद्धौ संसारी ऽप्युपपद्यते तस्माच्छाश्वतोच्छेददोषश्च न प्रसज्यते ।

धर्मसाधनस्य क उपायः ? किं फलमिति चेत् आह—

बुद्धपालितवृत्तिः

चित्तसन्तानो यश्चित्तकर्म इति यदुक्तं तस्य निरोधात् ततोऽभिप्रवर्तनं तदेतुक्तं फलमभिप्रवर्तते । सत्त्वाभावे चित्तसन्तानः सच नाभिप्रवर्तते । यस्माच्चित्तकर्म (Tib 264 a) उक्तं कर्मणश्चित्तसन्तानाभिप्रवर्तते यस्माच्चित्तकर्म इति यदुक्तं तस्माच्चित्तसन्तानोऽभिप्रवर्तते । चित्तसन्तानात् फलमभिप्रवर्तते ततः कर्म पूर्वमुपसङ्गकमिति तस्मान्नोच्छिन्नं नापिशावतम् । यस्माच्चित्तनिरोधात् चित्तसन्तानं संभवे चित्तं सर्वथा न निरुध्यते तस्मान्नोच्छिन्नम् । यस्माच्चित्तं निरुद्धं खलु न स्थितं तस्माच्छाश्वतमपि न । तस्मादेवं सति सन्तानात्फलसिद्धौ संसारी ऽप्युपपद्यते शाश्वतोच्छेददोषश्च न प्रसज्यते ।

अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

यस्तस्माच्चित्तसन्तानश्चे ० ० ० ० ।

चित्तसन्तानसम्बन्धिप्रवृत्तिलक्षणता या सा मैत्री, मित्रताया असत्त्वे चित्तकर्माभिधेयताश्चित्तनिरोधस्तस्मादभिप्रवर्तते सन्तानस्ततो फलस्येष्टाघातावनुभवलक्षणमभिप्रवर्तते चित्ताभावे (सत्त्वाभावे) चित्तसन्तानः सच नाभिप्रवर्तते । एवं सति तेन कर्मधर्मसन्तानानुप्रवृत्तिता निदिष्टा । यस्माच्चित्तात्सन्तान इति हेतुकभावसम्बन्धः विस्तरेण जातस्य सन्तानसम्बन्ध इत्ययमर्थोऽभिप्रवर्तते सन्तानकर्मफलञ्चाभि-प्रवर्तते । कर्मफलपूर्वोपसङ्गकर्षणं तस्मान्नोच्छिन्नं नापिशावतम् । साधनस्य यथोक्तनिर्देशात् संस्काराणां सन्तत्या फलोत्पादात् क्षणद्वयेऽनवस्थित-त्वादित्यभिनिःशङ्कः । (215 b) एवं तदुपसंहारवाक्यम् ।

तस्मादवानुमानम्—

परमार्थतः सत्त्वस्य चित्तस्य शब्दवाच्यसंस्कारेषु कर्मफलसम्बन्धो विद्यत एव । भगवता फलविशेषोपलब्धकाशेषु तत्सम्बन्धोप-

लब्धित्वादुपायनिर्देशतद्भावाद् यथा बीजफलसम्बन्धः । इह यस्यास्तद्भावस्तस्य भगवता सम्बन्धोपलभ्यमानत्वादुपाया अनुपदिष्टा यथा आकाशकुसुमोपलब्धिः ।

अत्र—

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ॥
फलं कामगुणाः पञ्च धर्मस्य प्रेत्येहे च ॥11॥

प्रसन्नपदा

यस्तस्माच्चित्त ० ० ... .. ॥9॥

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रवृत्ताच्चित्ताद्यश्चित्तसंतानस्तद्देतुकः प्रवर्तते । तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिभाविताच्चित्त-सन्तानात्सहकारिकारणसंनियानवैकल्ये सतीष्टमनिष्टं फलमुपजायते सुगतिदुर्गतिषु । ऋते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाभिप्रवर्तते । तदेवं—

चित्ताच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।
कर्मपूर्वफलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापिशाश्वतम् ॥10॥

यद्य-(Tib 119 b) हेचरमचित्तमिव तद्देतुफलपारंपर्याविच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविनश्चित्तसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वरूपाद-प्रच्युतं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्मशाश्वतम् । न चैतदेवमिति । तस्मात् क्षणिककर्माम्बुपगमेऽपि नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ।

तदत्र यथोचितकर्मप्रवेदव्याख्याने दशकुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । तेच—

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।
फलं कामगुणः पञ्च धर्मस्य प्रेत्येहे च ॥11॥

अकुतोभया

अत्र भगवता धर्मस्य साधनोपायाः कुशलाः दशकर्मपथ इत्यनुशिष्टः । फलमपीह च परत्र च कामगुणाः पञ्च इत्यनुशिष्टः । अत्र श्लोके एतावन्मात्रमेव व्याख्यानायालम् । प्रसङ्गात्ययस्यायुक्तत्वात् । अथ च यस्मादधर्मसाधनोपायः धर्मस्य फलमुपदिष्टं तस्मात्कर्मफल-सम्बन्धस्तु विद्यत एव शाश्वतोच्छेदस्याप्रसङ्गात् । अन्यैरुक्तम्—

बुद्धपालितवृत्तिः

धर्मस्य ० ० ० ० ॥11॥

अत्र भगवता धर्मस्य साधनोपायाः कुशलाः दशकर्मपथा सन्तीति निर्दिष्टाः । तस्य फलमपीह च परत्र च पञ्चकामगुणाः सन्तीति निर्दिष्टाः । तत्र यदि कर्मणां फलसम्बन्धाः न स्युः एवं सति धर्मस्य साधनोपायाः निर्दिष्टास्ते नोपपद्यन्ते । धर्मस्य निर्दिष्टानि फलान्युपपद्यन्ते । भगवता उभयमपि निर्दिष्टं तस्मात् कर्मफलसम्बन्धाश्च विद्यत एव । अन्यैरुक्तम्

प्रज्ञाप्रवीणः

विषाकहेतुस्वरूपफलविशिष्टं कर्म इति भगवता फलविशिष्टकामेसु तत्सम्बन्धोपलभ्यमानत्वात् उपाया निर्दिष्टास्तस्माद्देतोरेव-मुक्तस्याधिष्ठानादेवमुक्तसार्थः सिद्धः । अन्यैरुक्तम् ।

प्रसन्नपदा

त एते दश कुशला कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निष्पत्तिहेतुभूता इत्यर्थः । कः पुनरसौ कुशलकर्मव्यतिरिक्तो धर्मो नाम यस्यैते साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते । उच्यते—चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

“आत्मसंयमकं चेतः परानुशाहकं च यत् मैत्रं स धर्मः” इत्यनेन । अथ वा परिनिष्ठितरूपा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवाच्या भवन्ति । क्रियमाणरूपास्तु कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः कर्मपथा निष्पत्तो हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते । कथं पुनरत्र प्रक्रान्ते कर्मविभागे दश कुशलाः कर्मपथा इति (T. 120 a) उच्यते ।

“वाग्विष्ण्वन्दोऽविरतयो याश्चाविजगन्तिसंज्ञिताः ॥

इत्यादिना कायिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्याव्यापादा सम्यग्दृष्ट्यारव्याप्तयो मानसा व्याख्याताः ।

इत्येव दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र व्याख्यातः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति । अस्य च धर्मस्य रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्यलक्षणः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोक इत्यर्थः । इह चेतोहलोक इत्यर्थः फलमुपभुज्यत इति ।

एवं तावदेकनिकायिकैराक्षेपपरिहारेवर्णिते सति तान्प्रत्यपरे दोषमुद्भाष्याभ्यामेपपरिहारं वर्णयन्त आहुः ।

बहुवश्च महान्तश्च दोषाः स्युरिति कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥12॥

अकृतोभया

यदि भवता कर्मफलसम्बन्धसाधनदृष्टान्तेन बीजाङ्कुरसन्तानसम्बन्धनिविष्टकल्पना कृता तर्हि एवं सति बहुवश्च महान्तश्च दोषाः स्युरिति कल्पनान्नोपपद्यते । तस्मादेतोरत्र कर्मफलसम्बन्धो नोपपद्यते । विस्तरपरिहारार्थं तन्नोक्तम् । अथवा कथमुपपन्नमिति चेदुच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि बीजाङ्कुरसन्तानसम्बन्धवत् कर्मफलसम्बन्धः सम्भाव्यते इति भवता कल्प्यते तदेवं सति बहुवः महान्तश्च दोषाः स्युः तदेवं कथञ्चिदपिवक्तुं न शक्यते दृष्टान्तश्चात्राभिधेयः । इह बीजात् (T. 264 b) बीजं सजातीयङ्कुरः सम्भाव्यते । तदेवं सति आश्रवक्षात् आश्रः उत्पद्यते न निम्बः । निम्बबीजाङ्कुरात् निम्बः एव उत्पद्यते न आश्रः । तस्मादाश्रवक्षात् आश्रफलमुत्पद्यते निम्बवृक्षफलं नोत्पद्यते । निम्बवृक्षात् निम्बफलमेवोपजायते न आश्रफलम् । तस्मात् समानबीजसन्तत्या असमानं नोपपद्यते । यदि चित्तसन्ततिसम्बन्धात् कर्मसन्ततिसम्बन्धस्तत् समानमेवोपजायते । मनुष्यचित्तात् मनुष्यसन्तति जायते देवचित्तात् देवसन्ततिरेव जायते । तिर्यक्चित्तात् तिर्यकसन्ततिरेवोपजायते । तदेवं गतेऽन्यसत्त्वात् सर्वारम्भवैयर्थ्यप्रसज्यते तत्र महान्तश्च बहुवः दोषाः जायन्ते तन्नेष्यते । कुशलाकुशलनिवृत्तानिवृत्ताभ्याः कृतं विशेषचित्तवैचित्र्यमुपजायते । चित्तवैचित्र्यात् सन्ततेर्वैचित्र्यं सन्ततिवैचित्र्यात् कर्मवैचित्र्यं गतिवैचित्र्यात् गतियोनिगोत्रकायेशरीरेन्द्रिय-मुखवर्णभेदलबुद्धयादिभेदाश्च संजायन्ते । साचेषा कल्पना नोपपद्यते । तस्मात् महान्तश्च बहुवः दोषाः प्रसज्यन्ते । तस्मान्नेषा कल्पनात्रोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

बहुवश्च महान्तश्च दोषाः.....॥12॥

बीजसन्तत्या धर्मानुरूपलक्षण कल्प्यते चेद्भूतता तदेवसति महान्तः बहुवश्च दोषाः सम्पत्स्यन्ते । मनुष्यसन्तत्या देवादिसन्ततिर्नोपजायते योनिभिन्नत्वात् । यथा निम्बवृक्षबीजात् आश्रादिफलं नोपजायते अनुमानवाचात् । तथैव कुशलचित्तात् अकुशलाभ्याकृतचित्तं, (Tib 216 a) अकुशलचित्तात् कुशलाभ्याकृतचित्तं, अव्याकृतचित्तात् कुशलाकुशलचित्तञ्च कामावचरचित्तात् रूपावचरलोकोक्तचित्तानि, रूपावचरचित्तात् कामरूपावचरचित्तलोकोक्तचित्तानि अरूपावचरचित्तात् कामरूपावचरलोकोक्तचित्तानि नोपजायन्ते । अनुमाने यथोक्त निविष्टबाधायाः जायमानात् । एवं कुशलाकुशलप्रहाणानुपपन्नत्वात् तस्मादियं कल्पना अत्र नोपपद्यते । कथं तर्हि एवं नोपपद्यते । एवमुक्त-दोषमलेन न लिप्यते ।

प्रसन्नपदा

बहवश्च महान्तश्च .....॥12॥

यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसन्ताने शाश्वतोज्ज्वलदर्शनद्वयदोषप्रसङ्गपरिहारः स्यात् । तदा बहवश्च दोषाः संख्याबहुत्वेन महान्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति । कथं कृत्वा । यदि हि बीजदृष्टान्तेन शालिबीजाच्छाल्यङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न विजातीयः । शाल्यङ्कुरादिसंतानाच्च शालिफलमेवोपजायते । न बित्तफलं भिन्नजातीयत्वात् । एवमिहापि कुशलचित्तत्कुशलचित्तसंतान एव स्यात्समान-जातीयत्वान्नाकुशलाव्याकृतचित्तसंतानो (Tib 120 b) विजातीयत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्तादकुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नाभ्यो भिन्नजातीयत्वात् कामरूपरूपावचरानास्त्वचित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपरूपावचरानास्त्वानुत्पादः स्यान्न भिन्नजातीयानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनारकसिंघाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः सदेव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चा-कुशलमपि कुर्वता देवमनुष्याणां गतियोनिवर्णबुद्धीन्द्रियबलरूपभोगादिर्देविष्यं न स्यादपायपतनं च । इष्यते चैतत् सर्वमिति । एवं बहवश्च दोषाः यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यन्ते तस्मान्नाया कल्पनात्रोपपद्यते ॥

अकृतोभया

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पना यात्र योज्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्च श्रावकैश्चानुवर्णिताः ॥13॥

साच केति चेदुच्यते—

पत्रं यथाऽविप्रणाशस्तथार्णमिव कर्मच ॥

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्याऽव्याकृतश्च सः ॥14॥

(Tib 77 a) यथार्णं तथा कर्म द्रष्टव्यम् । यथा पत्रं तथाऽविप्रणाशो द्रष्टव्यः । यथार्णधने मुक्तोऽपि पत्राद्धनपतेर्धनविप्रणाशो धनस्कन्धस्तुद्धिसहित आगच्छति । तथैव क्षणिकं कर्म यद्यपि निरुद्धं तथापि हेतुसंभूताविप्रणाशा इति धर्मस्यास्तित्वात् कर्तुः कर्मणश्च फला-विप्रणाशः फलविश्लेषेण सहागच्छति । यथा धनपतिना धनात् कोष ऋणपत्रं धनपतिसंभूतं तथा कर्तुः फलानुभूते फलेऽविप्रणाशश्च तथैव भवति ।

चतुर्विधो धातुतः स—

योऽविप्रणाशः स कामरूपारूपाऽनास्त्रवधातुभेदतश्चतुर्विधोऽस्ति ।

प्रकृत्याऽव्याकृतश्च सः ॥14॥

अविप्रणाशोऽपि प्रकृत्या कुशलाऽकुशलाव्याकरणादव्याकृतः । दोषपरिहारार्थं प्रकृत्याऽव्याकृतप्रकारास्ते चाभिधर्मतोज्ञातव्याः । अत्र विस्तरपरिहारार्थं नोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पना यात्र योज्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्च श्रावकैश्चानुवर्णिताः ॥13॥

(265 a) का च सेति—

पत्रं यथाऽविप्रणाशस्तथार्णमिव कर्मच ।

इह क्षणिकं कर्म-कर्मक्षणिकं तस्य अविप्रणाश इति क्षणिकस्य असत्त्वादपि धर्म उत्पद्यते (विप्रमुक्तोऽपि) धर्म उत्पद्यते । पत्रं यथा तथा कर्मद्रष्टव्यम् । अपत्रं यथा तथा अविप्रणाशो द्रष्टव्यः । तद्यथा ऋणं (पत्रं) धनमुक्तेऽपि आयतस्यसत्त्वात् धनाविपतित्त्वेन घनाविप्रणाशः घनोत्पादसहित उपसङ्गमति । तथैव कर्मक्षणिकनिरुद्धेऽपि तदेतुसंभूतस्याविप्रणाशधर्मस्योत्पादस्तस्य सद्भावात् कर्तुः कर्मणः फलाविप्रणाशः

उपसङ्गमति । यथा वनपतिनिर्धनार्थं आकृष्टं फलमुपयुक्तेऽप्यायत्तसत्त्वं पुनः पुनः घनातिक्रमिषु न शक्यते एवं कर्तुं फलानुमूलेऽपि अविप्रणाशः पुनः पुनः फलजनयितुं न शक्यते ।

चतुर्विधो धातुतः सः ।

अविप्रणाशधर्मस्तद्धातुचतुष्टयम् । कामपर्यापन्नं रूपपर्यापन्नमरूपपर्यापन्नमासवश्च ।

प्रकृत्याऽव्याकृतश्च सः ॥14॥

स च प्रवृत्त्या कुशला अकुशलाऽव्याकृतश्च ।

प्रज्ञाप्रदीपः

का चासौ कल्पना—

पत्रं यथाऽविप्रणाशस्तथार्णमिव कर्मच ।

ऋणमिवपत्रं यथा तथा कर्मणोऽविप्रणाशलक्षणं धर्मनिश्चयावस्थानं यथा ऋणपत्रावस्थानात् धनप्रमुक्तेऽप्यायत्तस्य सत्त्वात् धनिनोऽविप्रणाशः सधनस्कन्धोपजनितोपसङ्गमः । तथैव कर्मक्षणनिरुद्धेऽपि तद्धेतुकर्मसंभवोऽविप्रणाशधर्मसद्भावात् कर्तुः कर्मणः फलाविप्रणाशः फलं संविशेषेणामिसङ्गममिति यथा धनिभिः धनार्थं निष्कासितं ऋणपत्रमायत्तसमुद्गतं (Tib 216 b) तथैव कर्तुं फलवैदयिताविप्रणाशश्च तथैव जायते ।

चतुर्विधो धातुतः—

अविप्रणाशः स कामरूपपर्यापन्नानासावधातुविशेषणारूचतुर्विधो जायते ।

प्रकृत्याऽव्याकृतश्च सः ॥14॥

कुशलाकुशलत्वेनाव्याकृतत्वात् प्रहाणतोऽप्रेह्यो ।

प्रसन्नपदा

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि ... ॥13॥

काचासौ कल्पनेत्याह—

पत्रं यथाऽविप्रणाशस्त ... ॥14॥

इह कुशलं कर्म कृतं सदुत्पादानन्तरमेव निरुध्यते न च तस्मिन्निरुद्धे फलाभावप्रसङ्गः । यस्माद्यदैव (Tib 121 a) तत्कर्मोत्पद्यते तदैतस्य कर्मणोऽविप्रणाशो नाम विप्रयुक्तो धर्मः कर्तुः संताने समुपजायते ऋणपत्रस्यानीयः । तदेवं पत्रं यथाऽविप्रणाशस्तथा वेदितव्यः । यस्य चासावविप्रणाशाख्यो धर्मो उत्पद्यते । ऋणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा च ऋणपत्रावस्थानाप्रमुक्तेऽपि धनेन धनिनो न धनानां भवति संबध्यत एव स कालान्तरेण पंचमेन धनस्कन्धेन । तथा विनष्टेऽपि कर्मण्यविप्रणाशाख्यधर्मन्तरावस्थानात्निमित्तकेन फलेनाभिसंबध्यत एक कर्ता । यथा च ऋणपत्रं दातुर्धनाभ्यागमं कृत्वा निर्मुक्तं सत्पुनरपि विद्यमानं वाऽविद्यमानं वा न धनाध्यागमे समर्थमेवमविप्रणाशोऽपि दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वाऽविद्यमानो वा न शक्नोति निर्मुक्तपत्रवत्कर्तुः पुनरपि विपाकसंबन्धं कर्तुम् ।

यदचायमविप्रणाशोऽस्माभिरुक्तः सूत्रान्तरोक्तचतुर्विधोधातुतः स कामरूपारूप्यावचरानासवभेदात् । प्रकृत्याऽव्याकृतश्च सः । कुशलाकुलत्वेनाव्याकरणद्व्याकृतएवाविप्रणाशः । यद्यसावकुशलानां कर्मणामकुशलं स्यात् । तदा कामं वीतरागाणां न स्यात् । यदि च कुशलानां कुलः स्यात् । सनुच्छिन्नकुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मात्प्रकृत्याऽव्याकृत एवासी । किं च—

प्रहाणतो न प्रहेयो भावनाहेय एव वा ।

अकृतोभया

सोऽयमविप्रणाशो दुःखादिदर्शनप्रहेयप्रहाणान् प्रहीयते कलव्यतिक्रमे भावनामार्गेण प्रहीयते । फलोत्पादनाच्चापि प्रहीयत

तस्मादविप्रणाशेन जायते कर्मणां फलम् ॥15॥

अथ यस्माद् दुःखादिदर्शनप्रहेयप्रहाणान्न प्रहीयते तस्माद्दुःखादिदर्शनप्रहेयादकुशलकर्मवत् कर्म (Tib 77 b) प्रहाणेऽप्यविप्रणाशेन कर्मणां फलं जायते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

सोऽयं दुःखसमुदयनिरोधमार्गदर्शनात्प्रहाणान्न प्रहीयते । सोऽयं फलान्यत्र व्यतिक्रमे भावनया प्रहेयः ।

तस्मादविप्रणाशेन जायते कर्मणां फलम् ॥15॥

एवं यतः दुःखादिदर्शनप्रहेयः प्रहाणान्नप्रहीयते तस्मात् फलव्यवितक्रमेऽपि अविप्रणाशात् कर्मणां (Tib 265 b) फलं जनयिष्येत्येव ।

प्रहाणतः प्रहेयः स्यात् कर्मणः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसज्येरंस्तत्र कर्मवधादयः ॥16॥

प्रज्ञाप्रदीपः

“प्रहाणतो न प्रहेयो”

दुःखसमुदयनिरोधमार्गदर्शनात् प्रहेयस्य प्रहाणात् न प्रहीयते ।

“भावना हेय एव वा”

फलसंक्रमणे भावनामार्गेण प्रहाणस्य सद्भावात् इति हेतुफलोत्पादाच्च प्रहीयत एवेति विकल्पार्थः ।

तस्मादविप्रणाशेन जायते कर्मणां फलम् ॥15॥

यस्मात् दुःखादिदर्शनात् प्रहेयस्य प्रहाणात् अप्रहीयते तस्मात् दुःखादिदर्शनात् प्रहेयस्य अकुशलकर्मवत् कर्मणां प्रहाणमुक्तेऽपि अविप्रणाशात् कर्मणां फलं जनयिष्यति ।

तत्र अविप्रणाशः ।

प्रसन्नपदा

प्रहाणतो न प्रहेयो भावनाहेय एव वा ॥

स चायमविप्रणाशः प्रहाणतो न प्रहेयः (Tib 121 a) पार्थग्यजिनकानि कर्माणि दर्शनमार्गेणैव प्रहीयन्ते । मा भूदार्थः पृथग्जनकर्मसमन्वागत इति । अविप्रणाशस्तु तत्कर्मप्रहाणेऽपि दर्शनमार्गेणैव प्रहीयते । मा भूदार्थः पृथग्जनकर्मसमन्वागत इति । अविप्रणाशस्तु तत्कर्मप्रहाणेऽपि दर्शनमार्गेण न प्रहीयते । किं तु भावनामार्गेण वा तस्य प्रहाणं भवति । बातुसमतिक्रमणप्रहेय एवेति वा शब्दो विकल्पार्थः । यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशेऽपि न पश्यति कर्मप्रहाणेऽपि न प्रहीयते ।

तस्मादविप्रणाशेन जायते कर्मणां फलम् ॥15॥

यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणः प्रहाणेन प्रहाणात् प्रहाणतः प्रहाणं स्यात् । कर्मणश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मान्तरसंमुखीभावेन विनाशः स्यात् को दोषः स्यादिति । उच्यते—

दोषप्रसङ्गः स्यात् । एवं पृथग्जनदुःखादिदर्शनात् प्रहेयस्य अनुशयेन प्रहाणं पृथग्जनकर्मवत् योऽस्ति तदपि प्रहीयते । अन्यच्च दर्शनोपलब्ध्या च पृथग्जनकर्मसमन्वितः स्यात् । दर्शनोपलब्ध्याः पृथग्जनकर्मसमन्वितो भवति यत् तन्नेष्यते । तथायं कर्म तस्य प्रहाणं उक्तेऽपि अविप्रणाशात् कर्मविपाकपरिग्रहणतिष्ठति तस्मात् दर्शनोपलब्ध्या पृथग्जनकर्मसमन्वितेऽपि नास्ति । कर्मणां विप्रणाशस्य न स्यात् विपाकस्य सञ्जाबात् तस्मात् तस्य दुःखादि दर्शनात् प्रहेयस्य प्रहाणं कर्मवत् न । प्रहीयते । फलरूपाग्न्यन्त संक्रमात् प्रहाणं स्यात् कामप्रज्ञप्त्या अविप्रणाशः । कामघातुसमतिक्रमात् प्रहाणं रूपप्रज्ञप्त्या च रूपारूपातुसमतिक्रमात् प्रहाणं प्रहीयते ।

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।
प्रतिसन्धौ सधातूनामेक (Tib 266 a) उत्पद्यते तु सः ॥17॥

सधातूनां समानधातूनां बहूनां सभागानां विषभागानां च सर्वेषां अविप्रणाशः स्यात् तदा इह प्रत्येकतो उत्पन्नानां प्रतिसन्धियोगस्य तेषां सर्वेषां निरुद्धानां च एकत एवोत्पादः स्यात् । कथमेतत् ।

कर्मणः कर्मणो दृष्टे धर्मं (भिय) उत्पद्यते तु स । (भियो उत्पद्यते तुस)
विप्रकारस्य सर्वस्य विषकवेऽपि च तिष्ठति ॥18॥

इह कर्मणः कर्म प्रत्येकं चेतना चेतयित्वा च कुशलाकुशलं वा सर्वस्यद्विप्रकारस्य अविप्रणाशः यत् तत् भिन्नत्वेन उत्पद्यते । विषकवेऽपि च तिष्ठति तत् कर्मविपाकस्य हेतुनिरुद्धाभावात् इव नावश्यं निरुध्यते ।

प्रहाणतः प्रहेयः स्यात् कर्मणः संक्रमेण वा ।
यदिदोषाः प्रसज्येरंस्तत्र कर्मवधादयः ॥16॥

अक्रुतोभया

तत्र यद्यविप्रणाशो दुःखादिदर्शनं प्रहेयः प्रहाणान्तं प्रहीयेत्, कर्मनिरुध्य संक्रमेत् निकायानुरूपश्च भवेत् । तत्र कर्मफलस्योद्भूतत्वात् कर्मवधादिदोषाः प्रसज्येरन् । अतस्तन्नेष्यते । एतदभिधर्मं विस्तरेणोक्तम् । अत्र नोच्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

(Tib 265 b) यदि स दुःखादिदर्शनात् प्रहेयः प्रहीयते कर्मसंक्रमणे निकायानुरूपसङ्ख्यावात् तदेवं सति दुःखादिदर्शनात् प्रहेयवत् कर्मवत् तस्य च प्रहाणं स्यात् । तत्र कर्मवधादिदोषाः प्रसज्येरन् । एवं पृथग्जनदुःखादिदर्शनात् प्रहेयस्यानुसन्धेन प्रहाणं पृथग्जनकर्मवत् योऽस्ति तस्य प्रहाणं जायेत । अन्यच्च दर्शनोपलब्ध्या पार्थग्यजनकर्मसमन्वागतः जायते । दर्शनोपलब्ध्या पार्थग्यजनकर्मसमन्वागतो जायते यत् तन्नेष्यते । तत्र तत्कर्मणः प्रहाणमुक्तेऽपि अविप्रणाशात् कर्मणस्तस्य विपाकपरिग्रहणं तिष्ठति तस्मात् दर्शनोपलब्ध्या पृथग्जनकर्मसमन्वागतोऽपि न स्यात् । कर्मणां अविप्रणाशश्च न स्यात् विपाकस्य सत्त्वात् अतस्तस्य दुःखादिदर्शनात् प्रहेयस्य प्रहाणं कर्मवत् न प्रहीयते । फलस्यान्यत्र संक्रमणात् प्रहीयते । काम (कर्म) प्रज्ञप्त्या अविप्रणाशः । कामधातुसमतिक्रमणप्रहाणे रूपारूपप्रज्ञप्त्या च रूपारूपधातुसमतिक्रमणात् प्रहेयः ।

प्रज्ञाप्रदोषः

प्रहाणतः प्रहेयः स्यात्कर्मणः संक्रमानुरूपतः ॥
यदि दोषाः प्रसज्येरंस्तत्र कर्मवधादयः ॥16॥

तत्र यदि अविप्रणाशः दुःखादिदर्शनात् प्रहेयः क्लेशानुसन्धेन दुःखादिदर्शनात् प्रहेयः स्यात् । कर्मसंक्रमणश्च निकायानुरूपसङ्ख्यावे तत्र कर्मफलाभावात् कर्मवधादिदोषाः प्रसज्येरन् कर्म अकुशलदर्शनस्य मार्गप्रहाणसङ्ख्यावात् द्रष्टव्यः । (Tib 217 a) आर्याणांमपि पृथग्जनकर्मसमन्वागतस्यायुक्तत्वात् । तदेवं सति दर्शनात् प्रहेयः कर्मवत् न प्रहीयते । फलसंक्रमणात् प्रहीयते । कामप्रज्ञप्त्या कामधातुसमतिक्रमणप्रहाणे रूपारूपप्रज्ञप्त्या च रूपारूपधातुभिः समतिक्रान्तात् प्रहीयते ।

प्रसन्नपदा

यदि दर्शनमार्गेण पार्थग्यजनिककर्मवदविप्रणाशः प्रहीयेत्, तदा कर्मणो विनाश एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चाार्याणामिष्टानिष्टकर्मफल-विपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् । अकृतस्यैव कर्मणः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिश्र्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधादयो दोषाः प्रसज्यन्ते प्रहाणतः प्रहेयत्वाद्गुणमग्रे सत्याविप्रणाशस्य । एवं कर्मणः संक्रमेऽपि योग्यम् ।

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।
प्रतिसन्धौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः ॥17॥

अकृतोभया

कामरूपाख्यानाख्यधातुकर्म, सधातूनां कुशलाकुशलव्याकृतम्, अनास्रवसभागविषभागानां सर्वेषां कर्मणामविप्रणाशेन कम एककशः प्रतिसन्धी उत्पद्यते । एकत्वेनैवोत्पद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

सर्वेषां विषभागानां.....।

(Tib 266 a) एकत उत्पद्यते तु सः.....॥17॥

सधातूनां सभागानां विषभागानां च सर्वेषां अविप्रणाशः स्यात् तदा एकैकशः कर्मजनिकानां प्रतिसन्धिसंयुक्तानां तेषां सर्वेषां निरुद्धानां च एकत एवोत्पादः स्यात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणाम् ।

प्रतिसन्धी सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः ॥17॥

धातूनामित्यनेन समानधातुकानां, विषभागानां कर्मणां भिन्नजातीयानाम् सभागानां कर्मणां सजातीयानां तेषांसर्वेषां अविप्रणाशः स्यात् तदा इह एकैकशः उत्पन्ना एव ते प्रतिसन्धिकाले सर्वेषां निरुद्धे सरयपि एकतोऽसमुत्पन्ना एव ।

प्रसन्नपदा

भिन्नजातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि तेषां सर्वेषामेव सभागानां च विषभागानां च कर्मणां (Tib 122 a) कामरूपाख्याधातुप्रतिसन्धिषु सर्वकर्मपद्वद्मं एक एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि सधातूनां समानधातुकानामेव उत्पद्यते न विषभागधातुकानाम् ।

कर्मणः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विपक्वेऽपि च तिष्ठति ॥18॥

अकृतोभया

अत्र कर्मणः कर्मणः प्रत्येकस्य चेतना चेतयित्वा विशेषेण कुशलाकुशलभेदेन द्विप्रकारस्य सर्वस्याविप्रणाशः पृथग्जायते । विपक्वे च तिष्ठति । अथ कर्मविपाकस्य हेतुनिरोधः निश्चयेन नास्ति तत्स्थितिः सुनिश्चितेऽपि तस्य फलोत्पत्तिर्न शक्यते । फलोत्पत्तिग्रहणात् निर्मुक्तपत्रवत् (Tib 78 a) ।

बुद्धपालितवृत्तिः

कर्मणः कर्मणो.....॥18॥

इह कर्म कर्मणः पृथक् पृथक् चेतना चेतयित्वा कुशलाकुशला, वा सर्वस्य द्विप्रकारस्याविप्रणाशः यत् तत् भिन्नरूपेण पृथक् उत्पद्यते । विपक्वे च तिष्ठति । तत् कर्मविपाकस्य हेतुनिरोधाभावः अवश्यं न भवति । कर्मविपाकस्य शतस्य यावत् प्रकीर्णो न स्यात् तावत् तिष्ठति । प्रकृते सति निरोधस्थितिर्न हीतेऽपि फलोत्पादेऽप्यतः निर्मुक्तपत्रवत् ।

प्रज्ञाप्रदापः

इह कर्मणः कर्मणः पृथक् पृथक् चेतना चेतयित्वा विशेषेण वा कुशलाकुशलविशेषेण सर्वस्य द्विप्रकारस्याविप्रणाशः यत् तत् भिन्नरूपेण जायते । विपक्वेऽपि तिष्ठति । तस्य कर्मविपाकस्य हेतुनिरोधाभावान्निश्चयो नास्ति । तत्परिनिश्चितेऽपि फलोत्पत्तिर्न शक्यते । फलोत्पत्तिग्रहणात् निर्मुक्तपत्रवत् ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

अनास्रवं सास्रवं च (Tib 217 b) विभागे तत्र लक्षयेत् ॥19॥

प्रसन्नपदा

कर्मणः कर्मणो दृष्टे ०००.....॥19॥

स चायमविप्रणाशस्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणः । चेतना चेतयित्वा स्वभावस्य सास्रवानास्रवभेदेन वा द्विप्रकाराभिन्नस्य दृष्टे धर्म इहैव जन्मनि कर्मणः कर्मणः एकैकोऽविप्रणाश उत्पद्यते । स चायमविप्रणाशो विपक्षवेऽपि विपाकेनावश्यं निरुध्यते निमुं कृतपत्रवच्च विद्यमानोऽपि सन्न शक्नोति पुनरपि विपवतुम् । फलं दातुम् ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

अनास्रवं सास्रवं च विभागं तत्र लक्षयेत् ॥19॥

अकुतोभया

अविप्रणाशः फलव्यतिक्रमाद् वा मरणाद्वा निरुध्यते । तत्र फलव्यतिक्रमो भावनया प्रहीयते फलोत्पादाच्च प्रहीयते । मरणप्रति-
सन्धौ एकमुत्पद्यते ।

अनास्रवं सास्रवं च विभागं तत्र लक्षयेत् ॥19॥

अविप्रणाशस्य विभागोद्विप्रकारेण ज्ञातव्यः । अनास्रवस्य च कर्मणो विशेषेण तस्माद् यद्यद् अविप्रणाशः विद्येत प्राणिनो नानाकर्म-
जातिगति-वंश-कुल-देशकालभिन्नकार्येन्द्रियवर्णआकारबलबुद्धि-अधिमुक्ति-शीलभोगादिपृथक्त्वेनाभिनिवर्तेरन् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

फलव्यतिक्रमाद् वा स मरणाद् वा निरुध्यते ।

अनास्रवं सास्रवं च विभागं तत्र लक्षयेत् ॥19॥

कर्मणस्तस्याविप्रणाशस्तस्यनिरोधः द्विप्रकारेण निश्चयो भवति । फलसंक्रमणभूतः मरणभूतः । तत्र फलसंक्रमणभूतः भावनया प्रहीयते । इति निदिष्टम् । मरणाग्निरुध्यते प्रतिसन्धौ एक उत्पद्यतेतुल्यः । इति निदिष्टम् । तत्र विभागद्वयं लक्षयेत् । सास्रवानास्रवविशेषेण । तस्मात् कर्मणां क्षणिकत्वं विद्यत एवाविप्रणाशधर्मेण परिग्रहणात् (Tib 266 b) फलसम्बन्धो जायते । फलस्य सम्बन्धः कर्मणः विशेषेण गतिजातिकायदेशकालवाक्शरीरेन्द्रियवर्णकारविशेषबलबुद्ध्यादिभिन्नानां नानाविधयाणां सुखदुःखापेक्षयानुभूत्या जायते ।

तस्मात्—

प्रज्ञाप्रदीपः

कर्मणस्तस्यनिरोधः द्विधा निश्चयीयते । फलव्यतिक्रमात्वा मरणाद् वा । यत्र फलव्यतिरेकक्रमः भावनया प्रहीयत इति निदिष्टम् । मरणाद्वा सचातूनां सभागानां विषभागानां सर्वेषां प्रतिसन्धौ एक उत्पद्यते, इति निदिष्टम् । तस्य च विभागः सास्रवानास्रवभेदविशेषेण ज्ञातव्यः । तस्मादेवमविप्रणाशजन्तूनां नानाकर्मजातिगतिकुलवंशदेशकालभिन्नानां कार्येन्द्रियवर्णकारबलबुद्धिर्यामुक्तिशीलपरिभोगादि-
भिन्नानां अभिनिष्पद्येरन् ।

तस्मात्—

प्रसन्नपदा

तत्र फलव्यतिक्रमाग्निरुध्यते यथोक्तं भावनया एवेति । मरणाग्निरुध्यते यथोक्तम्—

प्रतिसन्धौ साधातूनामेक उत्पद्यते तु सः, इति । सचायं सास्रवानां सास्रबोऽनास्रवानामनास्रव इत्येवं विभागं लक्षयेत् । तदेवं—

शून्यता न चोच्छेदः संसारश्च न शाश्वतम् ।

कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मोऽबुद्धेन देशितः ॥20॥

अकुतोभया

अथ यस्मात्कर्मफलसम्बन्धस्तस्माच्छून्यत्वमप्युपपद्यते । तीर्थिकपरिकल्पिते संस्काराणां स्वतः शून्यत्वात् । उच्छेदो न विद्यते अवि-
प्रणाशस्य सुनिष्ठितत्वात् । संसारश्चोपपद्यते गतिभेदेन संस्काराणां अभिनिष्पत्तिलक्षणात् । शाश्वतं च न विद्यते कर्मविनाशात् कर्मणां
चाविप्रणाशो विद्यते । अविप्रणाशस्येति धर्मः बुद्धेन देशितस्तत् सिद्धात् । एवं कल्पनाऽवोपपद्यते । (Tib 78 b) अत्रोच्यते तत्कल्पनाद्वयमपि
शाश्वतोच्छेदादिदोषान्न मुच्यते । तस्मात्तन्नेष्टम् । कथम् ? इह यदि यत्किञ्चित् कर्म स्वभावतः सिद्धस्तदुपपद्यते । तत्कर्म विद्यते । सन्तान-
संबन्धाद्वाविप्रणाशपरिग्रहाद् वा तत्फलसंबन्धसङ्गात्वात् आशयश्च मुच्यते इति । यदा कर्मणः स्वभावेन सिद्धिर्नोपपद्यते तदा अनाश्रयचिन्तया
अनुपपद्यते । यदि कर्म कथमपि नोपपन्नमिति चेत् । उच्यते—

अनुपपन्नः । यदि कर्म कथमपि नोपपन्नमिति चेत् । उच्यते—

कर्म नोत्पद्यते कस्मात्—

बुद्धपालितवृत्तिः

शून्यता न चोच्छेदः... ॥20॥

एवं यस्मात् कर्मफलसम्बन्धस्तद्गत्यादिभिन्नानां नानात्वेऽप्यवस्थानं विद्यते । नानात्वेनावस्थानंतद्भावेऽपि तत्त्वान्यत्वेन वाच्यता
स्यात् । तस्मात्स्वरूपतः नियतेनानवस्थितस्य बाध्यत्वं नास्ति । असत्त्वात् शून्यत्वञ्चोपपद्यते शून्यतासर्वेऽप्युच्छेददोषदर्शनप्रसङ्गः । संसारश्चो-
पपद्यते । संसारसद्भावेच नित्यत्वदोषप्रसङ्गश्च न जायते । बुद्धेन भगवता सत्त्वानां कर्मणः विपाकरूपस्य प्रत्यक्षत्वात् कर्मणामविप्रणाशधर्मो
देशितस्तच्चोपपद्यते, तस्मात् शाश्वतश्चानोपपन्नः । अङ्कुरसन्तत्या कर्मफलसिद्धिवत् कर्मफलसिद्धयधिगमस्तन्नोपपन्नम् ।

उच्यते—किं भवन्तो गन्धर्वनगरप्राकारपतनासङ्कितयातीबोद्धिन्नास्तत्परिरक्षापरिश्रमायासमापन्नः । यूयं कर्मण्यनुपपद्यमाने
कर्मफलनिमित्तं विप्रवदन्वम् । एवं यदि भवताकर्मणः स्वरूपं किञ्चिन्मात्रं प्रसाध्यते तदा कर्मणः विद्यमानत्वं तत्सन्तत्या तत्सम्बन्धाद् वा
अविप्रणाशपरिग्रहाच्च फलसम्बन्धिचिन्ता उपाद्यते । (Tib 267 a) । यदा कर्मणस्तत्स्वरूपमनुपपन्नस्तदा निराश्रितस्य चिन्ता । अनेन किं
स्यात् ? उच्यते—

प्रशाप्रवीचः

शून्यता न चोच्छेदः ० ० ० ० ॥20॥

तदेवं यस्मात् कर्मफलसम्बन्धस्तस्माच्छून्यता चोपपद्यते । संस्काराणां तीर्थिकपरिकल्पितानां आत्मशून्यत्ववत् उच्छेदवच्च न । अवि-
प्रणाशस्य नियतेनावस्थानात् । संसारश्चोपपद्यते । भिन्नगतिकानां संस्काराणामभिनिष्पत्तिलक्षणसद्भावात् शाश्वतश्च न विद्यते । कर्मणः
विनाशात् । कर्मणोऽविप्रणाश इति (Tib 218 a) धर्मोऽबुद्धेन देशितस्तत्सिद्धत्वात् । तस्मात् शाश्वतत्वमवोपपद्यते । अतः पूर्वोक्तहेतुना कर्मफल-
सम्बन्धसत्त्वात् इति न तस्यार्थासिद्धत्वम् । शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गश्च न । अथाह—

प्रसन्नपथा

शून्यता न चोच्छेदः ... ॥20॥

यस्मात्कर्मकृतं सन्निरुध्यते न स्वभावानवतिष्ठते, तस्मात्कर्मणः स्वभावानवस्थानाच्छून्यता चोपपद्यते (Tib 122 b) । न चैवं कर्मणोऽनवस्थानादुच्छेददर्शनप्रसङ्गः । अविप्रणाशपरिग्रहेण कर्मविपाकसद्भावात् । विपाकामात्रे हि कर्मण उच्छेददर्शनं स्यात् । अविप्रणाश-धर्मसद्भावाद्दोषजस्तानसाधर्म्यपरिकल्पनाभावाच्च नानागतिजातियोगिधातुभेदभिन्यश्च पाञ्चगतिकः संसारो विचित्रः सिद्धो भवति । न च शाश्वतवादप्रसङ्गः कर्मणः स्वरूपेणावस्थानान्मुपगमात् । कर्मणां चाविप्रणाशोऽविप्रणाशसद्भावादिति । एवं निरवशेषाविद्यानिद्रापगमादि-बुद्धेर्न भगवता यस्मादयं धर्मो देशितस्तस्माद्यत्पूर्वमुक्तं परेण । “तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्निर्त्यतामियात् । निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति” । इति । तदस्मात्पक्षे नोपपद्यते इति । तस्मादस्माभिरुपनिषितकल्पनेन न्याय्येति ।

अत्रोच्यते—किमिह भवन्तो गन्धर्वनगरप्राकारपतनार्थं कृतयातीतोद्दिग्मास्तत्परिरक्षापरिश्रमायासापगन्ताः । ये नाम युयं कर्मण्य-नुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं विप्रवदध्वम् । यदि हि कर्मणः स्वरूपेणैवोत्पादः स्यात्तस्याविपाकमवस्थानान्निर्त्यत्वं स्यात् । विनाशादुच्छेदः स्यात् । यदा तु कर्म नैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वात्तदा तस्य कुतोऽनस्थानं विनाशो वा यत एषा चिन्ता स्यात् ।

अत्राह—

कर्म नोत्पद्यते कस्मात् ।

अकुतोभया

कस्मात् कर्मनोत्पद्यते-उच्यते—

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मात्कर्म निःस्वभावं तस्मादनुत्पन्नत्वात् कर्म नोपपद्यते । अत्राह—कर्म उत्पद्यत एव । कथमिति चेत् । “न प्रणश्यन्ति कर्माणि” इति भगवद्वचनात् ।

अत्रोच्यते—

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति ॥21॥

भगवता यस्मात् कर्म अनुत्पन्नं तस्मान्न विप्रणश्यतीत्युक्तत्वात् कर्म अनुत्पन्नं सिद्धम् । अन्यच्च यदि उत्पादयति कथमविप्रणाशः । यथेतत्सर्वमुत्पन्नं न विनश्येद्यस्मात् तन्न विद्यते तस्माद् उत्पादं विनश्यत्यनुत्पन्नं न विनश्यति । अत्राह—यदि कर्मणः स्वभावेऽप्यवश्यं दोषः । इति, अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

आह—कर्मनोत्पद्यते कस्मात्,

यस्मात् कर्मण्यनुत्पन्नत्वं विद्यते तस्मान्नोपपद्यते । इहानुत्पन्नत्वे कथमुपपत्तिः स्यात् । आह—

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मात् कर्म निःस्वभावं तस्मान्नोत्पद्यते । इह कर्मणः स्वभावो सद्भावे कर्मण उत्पादो विद्यत एव । इति उत्पादस्य चोपपत्तिः स्यादेव कर्मणः निःस्वभावत्वे सति कथमुत्पादः स्यात् । अथोत्पादस्य च स्वरूपं स्यात् उत्पादो न स्यात् । यस्य स्वरूपत उत्पत्तिर्न स्यात् तत्कर्म नास्ति कर्मण असत्त्वात् । तत्कर्मनोपपद्यते । आह—कर्मण उत्पादः स्यादेव कथमिति चेत् । कर्मणः अविप्रणाशात् । एवं भगवता च “कर्मणोऽविप्रणाश-श्चेत्युक्तम् । यदि कर्मणोऽनुत्पन्ने अविप्रणाशस्तस्मात् विद्यते । अतः कर्मणः उत्पादो विद्यत एव । आह—उत्पादस्य सद्भावेऽविप्रणाशः नोपपद्यते यस्मात् तन्नोत्पद्यते तस्याविप्रणाशः स्यात् । भगवता च—

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति ॥21॥

इत्युक्तम् । अन्यस्योत्पन्नत्वे कथमविप्रणाशः स्यात् । अथ स्यात् उत्पादस्य च आमरणं स्यादेव (न विप्रणाशः) उत्पादस्य विप्रणाशो न जायते । तस्मात् कर्मण उत्पादे अविप्रणाशो न जायते । आह—यदा अस्माभिः कर्मणः अणिकत्वस्य सद्भावात् निरोधस्याविप्रणाशाधर्मस्य

फलसिद्धिः स्यादित्युक्तम्, यदा (Tib 267 b) कर्मणः उत्पाद स्तहि कथं अविप्रणाशः स्यात् इत्यस्य कोऽयं परिहारः। अयं तस्य परिहारः। यदि भवता कर्मणस्तत् क्षणिकत्वस्यासत्त्वात् निरोधोऽविप्रणाशः यत् तस्याश्रयाभावे अविप्रणाशः नोपपद्यते तदेवं सति कर्मणोऽविप्रणाशः स्यात्। कर्म तस्य च निरोधो नास्ति। तस्यासद्भावात् अविप्रणाशश्च न। तस्मात् कर्म तस्य च निरोधो नास्ति। तस्यासद्भावात् अविप्रणाशश्च न। तस्मात् निरोधस्याविप्रणाश इत्ययं विरुद्धः। उक्तम् कर्मणो निरोधस्यापि विपाकस्याविप्रणाशान्न दोषः। आह—तच्च नोपपद्यते कथमिति चेत्—इह कर्मणः द्रष्टानिष्टयोर्फलस्य चेष्टानिष्टयोः कर्तृत्वोपलब्ध्या विपाक इति। तच्च इहैव वा उत्पद्यते परत्र प्रत्ययविशेषेण तेनानुभूयते। अनुत्पादप्रत्ययापेक्षप्रत्ययनिबन्धनात् अविप्रणाशात् यथा परिगृह्णति। किञ्च—तदुत्पादस्य सद्भावनिरूप्ये फलस्य सुखदुःखानुभवप्रयोगः। तदेवं सति तस्याविप्रणाशः उत्तरत्र स्यात्। अयोत्पादस्य च तावन्निरूप्ये सुखदुःखानुभवोऽङ्गतकः। येन तस्योत्पाद इति ज्ञायते। तदुत्पादस्येदं लक्षणम्। यदि तस्योत्पादस्य कर्तुः सुखदुःखानुभूतिर्न क्रियते पश्चाच्च तस्य तत्र कर्तृत्वं कथमपि न स्यात्। पश्चात् कर्तुं दानं कथं स्यात्। तस्मात् तदेव परमार्थतः अनुत्पादात् अविप्रणाशः। वचनमात्रेण भावाभिनिवेशकरणात् बहुत्वं नानात्वं तावदसारम्। इह कर्मणः स्वभावो नैवास्ति यस्मात् स्वभावो नास्ति (Tib 268 a) तस्मादनुत्पादः। यस्मादनुत्पादस्तस्मादविप्रणाशः। तदेवमेतन्निरूप्ये द्रष्टव्यः।

प्रज्ञाप्रदीपः

अस्मत्पक्षे “कर्म नोत्पद्यते कस्मात्” यस्मात् कर्म नोत्पद्यते तस्मात् कर्मवत् परमार्थतः बीजसन्ततेरनुत्पादात् द्रष्टान्ताभावात् सिद्धमण्डनदोषः।

कर्म तत्किमर्थं नोत्पद्यते।

निःस्वभावं यतस्ततः॥

यस्मान्निःस्वभावं कर्म तस्मान्नोत्पद्यते। एवं तावदाद्यपक्षे इतरोदोष आह। इतरेणोभयपक्षद्वयेन यदुक्तन्तत्रापि यदि सिद्धस्यायं प्रतिषेधस्तदा कर्मणः फलसम्बन्धश्च स्यात्। सादवतोच्छेददोषश्च न। अविप्रणाशस्य सद्भावात्। एवं सत्यस्मत्पक्षे यस्मात्कर्म नोत्पद्यते तस्मात् परमार्थतः अविप्रणाशोऽसिद्धः। एवमुत्पद्यते तस्य अविप्रणाशस्याप्यविप्रणाशः स्यात्। तस्यानुत्पादात् तदसत्त्वात् तस्याप्यसिद्धत्वादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम् संख्याच कर्मफलसम्बन्धप्रदर्शनादर्थविरुद्धत्वम्। पूर्वपक्षादुभयपक्षमासादितस्तस्य भवता बीजसन्तत्या धर्मानुरूपलक्षणता कल्पिता एवं सत्यपक्षे महद्द्रष्टदोषाः संजायन्ते। इति यदुक्तं तदपि न युज्यते। फलसन्तानादनुवर्तनेन सद्भावस्यासत्त्वे नाभ्युदयः। (T. 218 b) शाश्वतश्च न। उच्छेदश्च न। असत्त्वादानुत्पन्नस्य बीजसन्तानात् द्रष्टान्तस्येष्टत्वात् तद्विषयिष्टस्याद्यत्वे विकल्पितस्य च विकल्पसमजात्युत्तरः चेतेना चेतयितकर्मसन्तानात् तस्तन्तानोद्भवभावाज्जातेभिन्नत्वादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम्, हेत्वर्थानिश्चयत्वादोषश्च स्यात्। तल्लक्षे हस्तिरोममेषोर्भा-शुद्धदमन्दुर्वातृणतुषस्तन्तिसमुद्भवात् कर्मविपाकजालानां चानुत्पादात्।

अत्राह—

“न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि।

सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम्॥

इति भगवतोक्तम्। तत्रकल्पनात् शाश्वतश्च न, उच्छेदश्च न। सद्भावसिद्धात् कर्मवत्। परमार्थतः।

अविप्रणाशस्य सिद्धत्वाद्देवर्थासिद्धत्वम्। इति यदुक्तं तन्न युक्तम्। अत्राह—भगवता यस्मात्तदनुत्पन्नं न तस्माद् विप्रणश्यति, इत्युक्तं तस्मादनुत्पन्नमविप्रणाशः।

“यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद् विप्रणश्यति॥2॥

इत्युक्तं तद्विष्टम्, तच्च बाह्यप्रज्ञासिद्धत्वात् स्वस्मिन्नर्थसिद्धत्वम्। स्वभाव सद्भाववादिनामपि कर्मणः स्वभावो नास्ति, इत्यवश्यं बोद्धव्यम्। अन्यैः प्रतिज्ञातम्।

प्रसन्नपदा

कर्म नोत्पद्यते कस्मात्।

आचार्य आह—

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मान्निः स्वभावं (Tib 123 a) कर्म तस्मान्नोत्पद्यते । यदि सत्त्वेवं निःस्वभावस्यात्कर्म नोत्पद्यते । तत्कथमेवमुक्तं भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामग्रीं प्राप्य कालञ्च फलन्ति खलु देहिनाम् ॥

उच्यते—

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति ॥21॥

इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मेति । अन्यथा हि—

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छाश्वतं स्यादसंशयम् ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतम् ॥22॥

अकृतस्य कर्मणः फलानुभवः स्यादिति कल्प्यते—

अकृतोभया

यदि कर्म स्वभावतः स्याच्छाश्वतं (Tib 79 a) स्यादसंशयम् । स्वभावस्याप्रवर्तमानत्वात् । अथ कर्म शाश्वतं स्यात् तर्हि को दोष इति । उच्यते—

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हिशाश्वतम् ॥22॥

कर्मणः शाश्वतत्वे सत्यकृतत्वं प्रसज्येत शाश्वतस्याकृतकत्वात् । कर्मण्यकृते फलानुभवकल्पनादोषोऽत्र जायेत ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अन्यच्च—एवं स्वभावस्याजायमानस्यान्यथाभावः नोपपद्यते । तस्मात्—

अकृतं च भवेत् कर्म क्रियते न हि शाश्वतम् ॥22॥

कर्मणः शाश्वतत्वं स्यात् अकृतत्वप्रसङ्गात् । कथमिति चेत् । शाश्वतस्य अकृतत्वात् । एवं शाश्वतस्याप्रवर्तमानस्य घमिणश्च कृतत्वं नोपपद्यते । कर्मणोऽकृतत्वे शाश्वतफलस्य कथं विपाकः स्यात् । एवं शाश्वतभावो नोपपद्यते । अथ कर्मणः शाश्वतस्याप्रवर्तमाने सत्यपि तदेतुमयफलस्यागमः (संप्रयोगः) कल्पितः । तदेवं सति ।

प्रज्ञाप्रवीपः

कर्म स्वभावतश्चेत् स्यात् शाश्वतं स्यादसंशयम् ।

अकृतं च भवेत् कर्म क्रियते न हि शाश्वतम् ॥22॥

स्वभावस्यासद्भावादिति प्रयोगः । तस्माद्—

अकृतं च भवेत् कर्म क्रियते न हि शाश्वतम् ॥22॥

प्रसम्पपदा

कर्म स्वभावतश्चेत् ... .. ॥22॥

यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् । मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् । स्वभावस्यान्यथाभावाभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत् । कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदोपि सततम् तत्कर्म । एतच्च न युज्यते । किं कारणम् । यस्मात् क्रियते न हि शाश्वतम् शाश्वतं हि नाम यद्विद्यमानसत्ताकं । यच्च विद्यमानं तस्य कारणानुपपत्तेस्त्वनैव कारणमपेक्षत इति । शुभाशुभे कर्मण्यकृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्तदेष्वच ।

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्मकृतं यदि ॥

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥23॥

अकृतोभया

यदि कर्मकृतमपि फलमुत्पादयेत्तर्हि अकृताभ्यागमभयसंभवः स्यात् । अन्यच्च—

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥23॥

यदि कर्मकृतमपि फलमुत्पादयेत् तर्हि अब्रह्मचर्यवातिनोऽपि ब्रह्मचर्यवासाद् दोषः प्रसज्यते । निर्वाणोपलब्धेः कृतकर्मणोऽपि तत्सञ्ज्ञावात् ।

अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि हि कर्म अकृतं भवेत्तदेवं सत्यपि फलस्योत्पादः स्यात् । एवं अकृताभ्यागमात् भयं स्यात् । एवं तत्कर्मणः अकुशलं अकृतं गृहीतेऽपि तस्य सद्भाव एव स्यात् । तेन फलस्यानिष्ठागमसद्भावात् महद्भयमुत्पद्यते ।

अन्यच्च—

अब्रह्मचर्यवासश्चदोषस्तत्र प्रसज्यते ॥23॥

कर्म अकृतं भवेत् तत्रापि महान् दोषः प्रसज्यते । येन अब्रह्मचर्यस्याकृतत्वस्य सत्त्वात् क्वचिदपि ब्रह्मचर्यवासो नोपपद्यते । येन अब्रह्मचर्यस्तस्याकृतत्वेऽपि तत्र ब्रह्मचर्यस्य सद्भावादेव च ब्रह्मचर्यवासः परमार्थतः स्यात् । तस्मादपि अब्रह्मचर्यवासः (Tib 268 b) प्रसज्यते । तथैव—

प्रज्ञाप्रदीपः

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्मकृतं यदि ।

अन्यच्च—(Tib 219 a)

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥23॥

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणः आचारस्तत् कर्मणः आचारः । ब्रह्मचर्ये वासो नास्ति, इति अब्रह्मचर्यवासः । तत्र ब्रह्मचर्ये आवासो नास्ति इति तत्र ब्रह्मचर्यवासस्य दोषः प्रसज्यते । निर्वाणप्रापकस्य कर्मणः अकृतत्वेऽपि तस्य सत्त्वात् इत्याशयः । तथैव षट्श्व पटश्चेत्यादयः—

प्रसन्नपदा

अकृताभ्यागमभयं ... ... ॥

... — — प्रसज्यते ॥23॥

यदि ह्यकृतं कर्म भवेत्तदाऽकृताभ्यागमभयं स्यात् । येनापि हि प्राणातिपातादिकं न तस्याप्यकृतमपि सत्तत्कर्मस्थितेति तेनाप्यस्य संबन्धादकृताभ्यागमभयं स्यात् । अब्रह्मचर्यवासश्च तत्र पक्षे प्राप्नोति । किं कारणम् । परिक्षुद्धब्रह्मचर्यवासानामपि (Tib 128 b) सताम-कृतमेवाब्रह्मचर्यमस्तीति सर्वेषामेवाब्रह्मचर्यवासान्न कस्यचिन्निर्वाणेन भवितव्यं स्यात् । किञ्चातः—

व्यवहारविरुध्यन्ते सर्वे एव न संशयः ॥
पुण्यपापकृतोर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥24॥

अकृतोभया

यदि कर्माकृतमपि फलमुत्पादयेत्तर्हि लोकफलार्थे व्यवहारारम्भाः कृषिवाणिज्यगोरक्षाराजसेवान्यायः, शिल्पकलाभ्यासाश्च ये शिशिरे वतन्ते च कर्तव्या इत्यादयः सर्वलोकव्यवहारा अपि विरुध्यन्ते एव न संशयः । कृताकृतयोश्च फलागमप्रसङ्गात् । अन्यच्च—

पुण्यपापकृतोर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥24॥

यदि कर्माकृतमपि फलमुत्पादयेत्तर्हि पुण्यकृतोऽयं (Tib 79 b) पापकृतश्चेत्ययं प्रविभागोऽपि नैव युज्यते । अकृतस्य सर्वस्य कुशला-कुशलकर्मणो विद्यमानत्वात्तस्य फलस्यापि उपपन्नत्वप्रसङ्गः । अन्यच्च—

बुद्धपातितवृत्तिः

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्वे एव न संशयः ।

यदि कर्माकृतं स्यात् लोकफलार्थव्यवहारारम्भाः कृषिकर्मवाणिज्यगोरक्षाराजसेवादयस्तथैव न्यायशिल्पकलाभ्यासाश्च तेषामुपदेशाश्च ये सन्ति ते सर्वे विरुद्धाः सन्ति कथमिति चेत् कृताकृतयोश्च तेष्वपि फलागमप्रसङ्गात् ।

अन्यच्च—

पुण्यपापकृतोर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥24॥

कर्म अकृतमपि स्यात् पुण्यकृत्यं पापकृत्यमिति प्रविभागश्च न युज्यते । कथमिति चेत् कुशलाकुशलयोः शुभाशुभयोर्वा स्ववाम-कृतानां कर्मणां विद्यमानत्वप्रसङ्गात् तयोर्फलप्राप्तिप्रसङ्गात् ।

अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रवीपः

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्वे एव न संशयः ॥

अन्यच्च—

पुण्यपापकृतोर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥24॥

इह पुण्यकृतस्य इह पापकृतस्येति विभागश्च नोपपद्यते ।

प्रसन्नपदा

ये ह्येते कृषिवाणिज्यगोरक्षादयः क्रियारम्भाः फलार्थमारभ्यन्ते तेषां सर्वेषामकृतानामेव विद्यमानत्वात् प्रारम्भवैयर्थ्यं स्यात् । घटं प्रारम्भवैयर्थ्यं स्यात् । घटं कुरु पटं कुर्वित्येवमादयश्च सर्वे एव लौकिकव्यवहारा विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्वेषामेव विद्यमानत्वात् । पुण्यकृत्यमिति च प्रविभागो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापकृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयोः प्रत्येकं विद्यमानत्वात् । किञ्च—

तद्विपक्वे विपाकं च पुनरेव विपश्यति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं यदि ॥25॥

अकृतोभया

यदि कर्माकृतमपि फलमुत्पादयेत्तर्हि विपक्वस्यापि कर्मणः फलमन्यस्य विपाकस्यापि फलं पुनरेव विपश्यति । कथमिति चेत् यतो यस्मात्कर्म स्वभावतो व्यवस्थितं तस्मात्स्वाभाविकं भवति ।

अनाह—कर्मलु विद्यत एव । कर्मणो हेतोः क्लेशानां विद्यमानत्वात् । इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि कर्मणः स्वरूपं स्यात् एवं सति फलमुत्पादयेत् । एवं सति तद्विपक्वस्यापि विपाकं पुनः पुनः विपक्षयति । कथमिति चेत् । यस्मात् व्यवस्थितं तस्मात् स्वभावस्य विद्यमानत्वात् । यथा पूर्वं स्वभावं व्यवस्थितं फलमुत्पादयेत् तथैव पुनः व्यवस्थितत्वात् तस्मात्तेन चेह अन्यत् फलमुत्पादयेदित्याशयः । किञ्च व्यवस्था सममपि येन पूर्वं फलमुत्पादयेत् (Tib 269 a) तत्पुनः पुनः नोत्पादयेदिति विशिष्टहेतुप्रदशितम् । आह—भवता कर्मणः स्वरूपस्यादोष एव केवलं क्रियते । कर्मणः स्वरूपं नास्ति, इति न किञ्चित् प्रदशितम् । तस्मात् येन कर्म निःस्वभावमिति अस्माकं प्रत्ययो भवेत् कर्मणः निःस्वभावः प्रदशितयुक्तिरेव केवलं विद्यते तत्प्रदक्षिताख्यानमपि श्रूयताम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

तद्विपक्वं विपाकं च पुनरेव विपक्षयति । तद्विपक्वविपाकञ्चेति पुनः पुनः विपाकस्य विपाकः स्यात् । कर्मणः फलमुत्पद्यत इत्यर्थः । कथमिति चेत् । कर्मणो विपाकश्च पुनः विपक्षयतीत्युक्तम् ।

कर्मव्यवस्थितं यस्मात् तस्मात् स्वाभाविकं यदि ॥25॥

यस्मात् कर्मणः स्वभावं निश्चयेन व्यवस्थितं तस्मात् स्वाभाविकं भवेत् । उक्तेऽपि व्यवस्थानं पुनः फलोत्पादोऽशक्यः, फलोत्पादग्रहणात्, निमुं कतपत्रवत् । निमुं कतपत्रस्यापि परमार्थतोऽसिद्धात् तस्य समाधानं नैवास्ति । इति प्रतिवादिभिस्तत् (Tib 219 b) । परमार्थतः कर्म विद्यत एव तस्य कारणसद्भावात् । इह यन्नास्ति तस्य कारणं नोपपद्यते । यथा कूर्मरोमप्रावारः । कर्मणः कारणं क्लेशास्तेषाञ्च विद्यमानत्वात् । तस्माद्वेतोरेवमुक्तस्याधिष्ठानात् परमार्थतः कर्मणः सद्भावो विद्यत एव । तन्न ग्राह्यम् ।

प्रसन्नपदो

तद्विपक्वविपाकं च ... .. ॥25॥

विपक्वविपाकस्यापि कर्मणः पुनर्विपाकदानमापद्यते स्वरूपादप्रच्युतत्वादविपक्वविपाकावस्यायामिव । तदेवं सति यदि कर्म स्वाभाविकमिति मन्यसे यस्मात्तत्कर्म व्यवस्थितमस्ति तस्मान्निःसंशयं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्नुवन्ति सत्त्वभावत्वे । तस्मान्निस्वभावं कर्म यत्तच्च निस्वभाव कर्म तस्माच्छाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गदोषो नैवास्माकमेवं व्याचक्षमाणानामुपपद्यत इति ।

अत्राह । विद्यत एव (Tib 124 a) स्वभावतः कर्म तत्कारणसद्भावात् । इह यन्नास्ति न तस्य कारणमस्ति कूर्मरोमप्रावारस्येव । अस्ति च कर्मणः कारणं क्लेशाः । अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । उपादानप्रत्ययो भव इति वचनात् । तस्माद्विद्यत एव कर्मस्वभावत इति उच्यते । अबुद्धतमेव । किं कारणं । यस्मात् ।

कर्म क्लेशात्मकं चेदं ते च क्लेशा न तत्त्वतः ।
न चेत् तत्त्वतः क्लेशाः कर्म स्यात्तत्त्वतः कथम् ॥26॥

अकृतोभया

कर्मक्लेशहेतुकं भवेत्, तेषां क्लेशानामनुत्पन्नत्वात् निःस्वभावत्वात् प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् अविद्यमानत्वात् यदि ते क्लेशा एव न ह्युत्पद्यन्तेः क्लेशेभ्यः कर्म कथं जायेत । कर्मणः हेतुनां क्लेशाश्च स्वभावतो विद्यन्ते एव । क्लेशानां कर्मफलस्य कायलक्षणस्य विद्यमानत्वात् । इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

कर्म इति यदिदं तत्क्लेशहेतुकम् । इह क्लेशिकसत्त्ववतः कायिकस्य विद्यमानत्वात् कर्मणः कर्ता इति । एवं क्लेशस्य हेतुकं क्लेशस्वाभाविकं क्लेशात्मकं विद्यते (तत्) स्वभावतो नास्ति । क्लेशा न तत्त्वत इति । कर्मयत् स्वतः विद्यते । क्लेशास्ते च तत्त्वतः न सन्ति । ते भावाः तत्त्वतः क्लेशस्य भावनां अविद्यमानत्वात् स्वभावतो न विद्यन्ते, इति वाक्यार्थः । वक्ष्यति च ।

ये शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।
ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः ॥

इति संभवात् । कर्म यत् स्वतः विद्यते । क्लेशास्ते तत्त्वतः न सन्ति । स्वभावतो न विद्यते । ननु कर्म कर्म स्वतो भवेत् । यस्मात्कर्म क्लेशहेतुमयं विद्यते क्लेशा- (Tib 269 b) -नां विपर्यासहेतुकस्य विद्यमानात् तस्मात् कर्म निःस्वभावा इत्युच्यन्ते । आह—कर्मक्लेशयोः स्वभावा विद्यन्त एव । कथमिति चेत् । तेषां फलस्य स्वभावसङ्भावस्य विद्यमानात् । इह कर्मक्लेशाश्च देहानां प्रत्ययो समुदाहृतः देहानां स्वभावसङ्भावस्य विद्यमानात् तस्मात् फलस्य स्वभावसङ्भावो विद्यत एव । कर्मक्लेशयोः स्वभावो विद्यत एवोच्यते—

प्रज्ञाप्रदीपः

कर्मक्लेशात्मकञ्चेदं ... .. ॥26॥

कर्मक्लेशात्मकञ्चेदमिति इदं कर्म क्लेशहेतुकमिति वाक्यार्थः । यथा घटः विनाशात्मकं दूष्टमिति । क्लेशाः सर्वत्र तत्त्वतो नेति । क्लेशाश्च निःस्वभावात्मकमित्यर्थः । उत्पादप्रतिषेधात् रागरक्तपरीक्षायां तत्स्वरूपप्रतिषेधाच्च । किञ्च पदधाद्वक्ष्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।
ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात् क्लेशा न तत्त्वतः ॥ इति ॥

निरोधस्य जायमानत्वात्, तस्मादेवं यदि क्लेशास्ते तत्त्वतः निःस्वभावा एव । कर्म तेषाञ्च कुतश्च कथं भवेत् । कर्मणः कारणं क्लेशाश्च न सन्तीत्यर्थः । तस्माद्वैतोरर्थसिद्धत्वमर्थविरुद्धत्वञ्च ।

अत्राह—

परमार्थतः क्लेशा विद्यन्त एव तेषां फलस्य सङ्भावात् । इह यन्नास्ति तस्य फलग्रहणं न स्यात् । यथा—वहिरकर्णेन्द्रियस्य फलं कर्णविज्ञानम् । क्लेशानां फलं कर्मकायलक्षणं देहाख्यं लक्षणं विद्यते (Tib 220 a) तस्मात्परमार्थतः क्लेशानां हेत्वर्थसिद्धत्वमर्थविरुद्धत्वस्या-सत्त्वादिष्टार्थः सिद्धः । अपिच परमार्थतः कर्मणः सद्भावो विद्यत एव तस्य फलस्य सद्भावात् । इह यन्नास्ति तस्य फलं न विद्यते यथा आकाश-कुसुमम् । सपुण्यवत् । कर्मणां फलस्य कायलक्षणतायाः सद्भावस्तस्मात् परमार्थतः कर्म विद्यत एव । कर्मणः असद्भावसिद्धानुमानेषु पश्चात् कल्पनाया बाधः स्यात् ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

कर्मक्लेशात्मकं ... .. ॥26॥

इहेदं कर्म क्लेशात्मकं क्लेशहेतुकं ते च क्लेशास्तत्त्वतो न सन्ति । वक्ष्यति हि—

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ते ।
ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः । इति ।

तदेवं तावन्न तत्त्वतः क्लेशास्तद्वेतुकं कर्म तदानीं कुतस्तत्त्वतो भविष्यति । तस्मान्नास्ति कर्मस्वभावतः । अत्राह—विद्यन्त एव क्लेशाः कर्माणि च तत्कार्यसङ्भावात् । इह हि क्लेशकर्मणां देहाख्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य सपुण्यादेः कार्यदर्शनादिति । उच्यते । स्युः क्लेशाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा विधेरन् । न तु विद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

अकुतोभया

कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्याः समुदाहृताः (Tib 80 a) कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु कथा ॥27॥

अत्र त्वया कर्मक्लेशाश्च स्वभावतो विद्यन्त एव तेषां फलस्य विद्यमानत्वादित्युक्तम् । शास्त्रे कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः व्यवहारतो न तु परमार्थतः । कथमिति चेत् । कर्मक्लेशयोः स्वभावतो न विद्यते ।

अवाह—कर्मं विद्यत एव । तत्फलभोगभोक्तृत्वसद्भावात् यदि तत्कथं ज्ञातव्यमिति चेत् । आह—

बुद्धपालितवृत्तिः

कर्मक्लेशाश्च देहानां ... .. ।
... .. ॥27॥

इह स्वया कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृता इत्युक्तम् । फलस्य सिद्धत्वात् हेतुसिद्धे इष्टहेतुसिद्धस्यान्या न काचिद्युक्तिः प्रदर्शिता । अस्माभिर्देहस्य हेतुकर्मक्लेशास्तेषाञ्च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावो शून्य इति उदाहृतः । फलस्यहेतुगुणा अस्माभिरिष्यते तत् सत्त्वात् तस्मात् यदि देहानां कर्मक्लेशा शून्यास्तच्छून्यत्वे देहानां स्वभावा शून्या इति यथोक्तं तस्मात् देहस्य स्वभावो विद्यत एव । कथमिति चेत् भोगभोक्तृत्वयोः सत्त्वात् । इह भगवता उक्तम्—

प्रज्ञाप्रदीपः

कर्मक्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः ।

ज्ञास्ये एवं प्रतिपादितम् । व्यवहाराणां सत्त्वं परमार्थतो नास्ति । परमार्थतोऽस्माकं पक्षस्य साधनमिति पूर्वं निष्टितम् ।

कर्मक्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा ॥27॥

कर्मक्लेशानां निःस्वभावत्वात् कर्मक्लेशवत् कायस्यासिद्धत्वादित्यनुष्यः । तस्मात्तेषां फलस्य सत्त्वादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम् । एवं निदिष्टदोषाभिधाते दृष्टान्तासिद्धत्वम् पश्चात् कल्पनायाश्च निर्वाचः उक्तञ्च परमार्थतः सद्भावो विद्यत एव । तत्फलभोक्तृत्वस्य भोगसद्भावात् । इह यत्रास्ति तस्य फलेषु न फलभोक्तृत्वभोगः यथा आकाशकुसुमम् । कर्मणः फलेषु फलभोक्तृत्वात् ।

प्रसन्नपदा

कर्मक्लेशाश्च देहानां ... .. ।
... .. ॥27॥

यथा कर्मक्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितम् (Tib 124 b) । ततश्च कर्मक्लेशा यदा न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसत्त्वे का कथा भविष्यति । नास्ति त्वं तेषां पूर्वमेव सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्तीत्यभिप्रायः ।

अवाह—विद्यत एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृत्वसद्भावात् । यन्नास्ति न तस्य फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनभूतफलस्येति । अस्ति च कर्मणः फलोपभोक्ता ।

अविद्यानिवृत्तो जन्तुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुं रन्त्यो न च स एव सः ॥28॥

अकुतोभया

भगवता अनवरारामूत्रेऽविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति । तथा च यदीदं पापकर्म स्वयमेव कृतं त्वया स्वयमेव तस्य विपा-
कोऽनुभवितव्य इति, वचनात् स च न कर्मकर्तुं प्रधानस्यो न च स एव स तत्त्वान्यत्वाद्वाच्यतात्वात्तस्मात् कर्म विद्यत एव । इत्युच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अविद्यानिवृत्तो जन्तुस्तृष्णासंयोजनश्च सः । इति वचने किं त्वया इदं पापकर्म स्वयमेव कृतम् । स्वयमेव विपाको अनुभवितव्य इति भोक्तृम् (Tib 270 a) तस्मात्—“अविद्यानिवृत्तो जन्तुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।” अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वाः तृष्णासंयोजना इत्युक्तं यत् । त्वया स्वयमेव अयं विपाकोऽनुभवितव्य इत्युक्तं तत्कर्म फलोपभोक्तृत्वभोगः स्यात् । तस्मात् तावत् कर्मफलोपभोक्तृत्वभोगयोरनुपपन्नस्य फले-
अस्ति अकर्तृत्वाभावेऽस्ति कर्म च नोपपद्यते । भोक्तुः भावात् सत्त्वात् कर्तुं कर्मणोः प्रसिद्धिर्यतः

(तत् कर्तुं कर्मणोर्नान्यत्वम् स एव च न तत्कर्मफलोपभोक्तृत्वभोगः तत्कर्म तत्कृतुकर्मणोर्नान्यत्वम् । स्वयमेव विपाकोनु-
भवितव्यः स्यादिति वचनात् । नाप्यस्य न । उपादानस्यान्यत्वस्य विद्यमानात् । तदेवं संसारस्योपपन्नत्वे नित्योच्छेददोषस्याप्रसङ्गात् ।
आह किं त्वया कुड्यस्यमूलं विनाऽपि प्रासादः प्रतिष्ठाप्यते ? त्वया कर्तृकर्मफलप्रसिद्धिवत् कर्मफलोप भोक्तुः भोगस्य सिद्धिः क्रियते कर्तृकर्मणोः
फलानामनुपपन्नत्वे भोक्तुरूपपतिकुतः कथमिति चेत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अविद्यानिवृत्तोजन्तुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुं रन्यो न च स एवसः ॥28॥

(Tib 220 b) इति चास्ति । तत्राविद्या विद्याया विपक्षभाववर्गमस्तस्य निवृत्तः छादितः । जन्तुः जायमानं जायते स जन्तुः प्रायः ।
संयोजनमिति, तृष्णा रागः, तस्य संयोगस्तस्य विद्यमानात् तृष्णा संयोगः । तृष्णायाः संयोगश्च संयोजनमित्यर्थः । तत्कर्मणः फलभोगः । एवं
सूत्रे अविद्यानिवृत्तस्य सत्त्वानां तृष्णा संयोजन इति तथैव कथं भवता स्वयमेव इदं पापकर्मकृतं स्वयमेव विपाकोऽनुभवितव्य इति वचनात् । स च
कर्तुं रन्यो न च स एव सः । तत्त्वान्यत्वावाचाप्यत्वात् विपाकोऽनुभवितव्यस्तस्माद्वेतोरेवमुक्तस्याविष्टानात् फलोपभोक्तृत्वभोगसत्त्वात् परमा-
र्थतः कर्म अस्त्येव । अत्राह—एतच्छास्त्रकारिणादावेव भावाः न प्रत्ययसमुत्पन्नाः :

प्रसन्नपदा

अविद्या निवृत्तो जन्तुः ... ..
... .. ॥28॥

तत्राविद्याज्ञानं तमः संभो इति पर्यायाः । अविद्याया निवृत्तः छादितः । पाञ्चगतिकसंसारं पुनः पुनर्जायते इति जन्तुः सत्त्वः
पुद्गलः प्राणीति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः सक्तिविमुक्तिश्चेति पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः । तृष्णा
बन्धन इत्यर्थः । यथोक्तं सूत्रे । “अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति” ।

“अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य” इति वचनात् च भोक्ता कर्मफलस्य । स च न
कर्तुं रन्यो न च स एव सः । तत्त्वान्यत्वावाप्यत्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तातद्भावादस्त्येव कर्मेति ॥

अत्रोच्यते । स्यात्कर्मणः (Tib 125 a) कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मैव स्यात् । न त्वस्ति कथं कृत्वा—

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्थितम् ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥29॥

अकुतोभया

कारकस्यापि कर्मबदनुत्पन्नात् कारकनिषेधात् द्रव्यत्वेनासद्भावात् कर्मकारको न स्तः । अन्यच्च—

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात् कर्मजं फलम् ।

असत्यथ फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥30॥

बुद्धपालितवृत्तिः

यस्मात् प्रतीत्यसमुत्पादोक्तेषु इदं कर्म इति तत् प्रत्ययमयं न संभाव्यते निर्हेतुकं कर्म उक्तेष्वपि इदं कर्म निर्हेतुकं कर्म इति न
संभाव्यते । तस्मात् (Tib 270 b) कर्म न तावत् प्रत्ययमयं नाप्रत्ययसमुत्थितम् । यस्मात् कर्म नास्ति तस्मात् कर्ताऽपि नास्ति । यदि कर्म-
कर्तारो न स्तः । कुतः कर्मजं फलं स्यात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न प्रत्ययसमुत्पन्नं ... .. ॥29॥

तस्मात् कर्ताऽपि न तस्यैवाजायमानात् कर्तुः प्रतिषेधाच्च ।

द्रव्यासङ्गाव इति प्रयोगस्तस्मादेवं यथोक्तसाधननिर्देशात्—

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात् कर्मजं फलम् । (Tib 221 a) असत्यस्य फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥30॥

अक्रुतोभया

(Tib 80 b) यद्येवं कल्प्यते चेत् कर्मकारकौ असत्त्वात् विद्येते, ततः कर्मजं फलं कुतः स्यात् । यदि फलं न स्यात् भोक्ता कुतो भविष्यति । भोक्तृसद्बोक्त्या हेतोरविद्यमानत्वात् ।

अत्राह—अथ कारककर्मफलभोक्तृकर्मवशेषाः न विद्यन्त इति निश्चितम् । इत्यथोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

कल्प्यते चेत् कर्म अपि न, कर्ता च न, उभयोरसत्त्वे कर्म कर्मजं फलं कुतः स्यात् । अथ स्यात् कर्मजं फलं न स्यात् । निर्हेतुकस्य कर्मफलस्य जायमानात् तन्मेष्यते तत् दोषप्रसङ्गस्य जायमानात् । अथ फलस्यासत्त्वे भोक्ता च कुतः स्यात् । एवं फलस्य भोक्तृत्वस्य जायमानात् फलं तदपि नोपपन्नम् । तदसत्त्वे कः भोक्ता स्यात् । एवं कर्तृकर्मणोः फलस्य भोक्ता स्यात्, इति विसंवादमाश्रम् । कर्तृकर्मफलभोक्ता च नोपपद्यते संसारस्य कुतोपपत्तिः स्यात् । आह—किं कर्ता-कर्म-फल-भोक्ता क्लेशादयश्च न विद्यन्त इति निश्चितम् । आह—यत्प्रतीत्यसमुत्पादस्तत् विद्यते न विद्यते वा इत्युक्तं कथं युक्तम् । आह—कुतो विद्यते भावः । ग्रहीतृभावानां व्यावर्तनात् दृष्टान्तो ग्राह्यः ।

प्रज्ञाप्रदोषः

कर्मचेन्नास्ति कर्ताच कुतः स्यात् कर्मजं फलम् ।

असत्यस्य फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥30॥

(Tib 221 a) भोक्तुः शब्दवाच्यत्वहेतोरसत्त्वादित्याशयः । तस्मात् तत्फलोपभोक्तृत्वस्य भोक्तुः सद्भावादिति हेत्वर्थासिद्धत्वम् । विपर्ययदर्शनस्यार्थविषदत्वञ्च । अत्र कैश्चिदुक्तम्—

कर्मफलापवादप्रज्ञप्तेः दृष्टविपर्ययदर्शनसद्भावात् माध्यमिकदर्शनोक्तदोषस्तत् तर्कबुद्ध्या चक्षुरावृते सति तस्य दर्शनं नोपपन्नम् ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

कर्मचेन्नास्ति कर्ताच ०० ... ॥30॥

यदि कर्म नाम किञ्चित्स्यात् । तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत् । अतः प्रत्ययसमुत्पन्नं वा । यदि तावत् प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तन्न युक्तस्य प्रत्ययपरीक्षायां युक्तदोषत्वात् । अथाप्रत्ययजनितं निर्हेतुकं तदपि हेतावसत्तिकार्यं च कारणं चेत्यादिना कर्मकारकपरीक्षायां विस्तरात् प्रतिपादितम् यतश्चैवं प्रत्ययसमुत्पन्नं वा। प्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मदेवं न संभवति । तस्मादस्य कर्मणः कर्तापि न संभवति । यदा चैवं कर्मच कर्ता च नास्ति । तदा निर्हेतुकं कर्मजं फलं कुतो भविष्यति, इति । असति च फले कुतः फलभोक्ता भविष्यतीति । सर्वमेतत्स्वभावतोऽविद्यमानभावेति विज्ञेयम् ॥

अत्राह—यद्येवं नैःस्वभावं भावानां व्यवस्थापितं भवति । यत्तर्ह्येतदुक्तं भगवता स्वयं कृतस्य कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभविष्यति इति तदेतत्सर्वमयुना व्यायेनापाकृतं भवति । कर्मफलापवादाच्च प्रधाननास्तिको भवामिति ।

उच्यते—न वयं नास्तिकाः । अस्तित्वनास्तित्वद्वयनिरासेन तु वयं निर्वाण (Tib 125 b) पुरगामिनमह्वयपथं विद्योतयामः । न च कर्मकर्तृफलादिकं नास्तीति ब्रूमः । किं तर्हि निःस्वभावमेतदिति व्यवस्थापयामः । अथ मन्यसे, निःस्वभावानां व्यापारकरणानुपपत्तेस्तदवस्य एव दोष इति । एतदपि नास्ति । सत्स्वभावानामेव व्यापारदर्शनान्निःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनात् । तथाहि निःस्वभावा एव सन्तो ष्टादयो लोके स्वकार्यकृत उपलभ्यन्ते ।

अपि चामुष्मादुष्टान्तात् स्पष्टतरादयमर्थोऽवसीयताम् ।

अकुतोभया

यथा निमित्तकं शास्ता निमिमोतद्धि सम्पदा ॥
निमित्तो निमिमितान्यं स च निमित्तकः पुनः ॥31॥

तथा निमित्तकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतम् ।
तद्यथा निमित्तेनान्यो निमित्तो निमित्तस्तथा ॥32॥

क्लेशाः कर्माणिदेहाश्च कर्तारश्च फलानि च ।
गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभाः ॥33॥

यथैधमास्तिर्येव द्रष्टव्याः ।

आचार्यायिनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यकुतोभयायां
कर्मफलपरीक्षानाम सप्तदशमं प्रकरणम् ॥ (Tib 80 b L 6)

बुद्धपालितवृत्तिः

यथा निमित्तकं शास्ता० ... ..
... .. ॥31॥

तथा निमित्तकाकारः० ... ..
... .. ॥32॥

क्लेशाः कर्माणिदेशा० ... ..
... .. ॥33॥

तस्मात् एवं निमित्तकः निमित्तः गन्धर्वनगरं मायामरीचिसन्निभम्, कर्मक्लेशाश्च, देहाश्च, कर्ताफलभोक्तारश्च, परिकल्पित समन्विताश्च सम्यक् उक्तासन्ति । इति वा नेति वा यथोक्तसामर्थ्यम् । एवं भावानां निःस्वभावपरिकल्पितानां नित्योच्छेददोषानुबन्धः सन्ति । प्रतीत्यसमुत्पादे भावानां निःस्वभावदुष्टानां क्रमभावस्तस्मात् नित्योच्छेददर्शनदोषकर्मविमुक्तादयश्चास्ति । तस्मादस्याभिः भावाः प्रतीत्य भवन्ति इति प्रज्ञप्तम् । इति निश्चयो ग्राह्यः । तस्मादेवं कर्ताकर्मफलोपभोक्ताक्लेशदेहाश्चोपदिष्टा उपपद्यन्ते । नित्योच्छेददोषप्रसङ्गस्याज्ञाय मानात् संसारश्च सिद्धः ।

कर्मफलपरीक्षानाम सप्तदशमं प्रकरणम्

प्रज्ञाप्रदीपः

यथा निमित्तकं शास्ता० ... ..
... .. ॥31॥

निमित्तकमित्यस्य योगः ।

तथा निमित्तकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतम् । तथैव कर्ता कर्म यत् कृतस्य कर्ता तत् निमित्तकाकारतया अनवस्थितत्वात् प्रत्ययहेतुकर्मकृतात्मवत्त्वात् कर्म तस्य च निमित्तकाकारः निःस्भावत्वात् ।

तद्यथा निमित्तेनान्यो निमित्तो निमित्तस्तथा ॥32॥

यथा तथागतः निमित्तकः निमित्तान्येन निर्मितं कृतम् तदपि निःस्वभाववत् ।

क्लेशाः कर्मणि देहाश्च कर्तारश्च फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसम्भवा ॥33॥

हेतुप्रत्ययसामग्र्या उत्पन्नत्वात् व्यवहारप्रसिद्धा स्वर्गः विमुक्तिप्रापकसामग्रीभूतानां व्यवहाराभ्युपगमात् तस्मात् कर्मफलापवाद-
कप्रज्ञाप्या (Tib 221 a) एवमुक्तस्य न दोषः । यदि परमार्थतः तेष्वपवादप्रज्ञाप्या तस्य समाधानं नास्तीति तत्पूर्वं यदि भावो न सिद्धयति
भावानां अभावसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।

अस्तीति शाश्वतग्राहो नास्तीत्युच्छेददर्शनम् ।

तस्मादस्तित्वनास्तित्वे नाश्रीयेत विचक्षणः ।

इति निर्दिष्टं तत्सिद्धमिति वचनात् कर्मफलाभावाभ्युपगमवचनात् समाधानं न स्यात् । अपि च मोहहृत्तिसंयोजनानां परमार्थतः
भावानां निःस्वभावत्वे कर्मफलं तेषाञ्च सम्बन्धः कर्तृभोक्तृणामभावत्वात् ब्रह्मचर्यवातो व्यर्थः स्यादिति सत्त्वानां विमोहान्तिप्रान्तापहरण-
कर्मादिसंवृत्तिनिमित्ताकारस्तथैवास्तित्वनिर्देशात्—

यथा निमित्तिकशास्ता निर्मिमीतद्विसम्पदा ।

निर्मितो निर्मिमीतान्यं स च निमित्तकः पुनः ॥3॥

इत्यादिबन्तिरेणोक्तम् । तत्प्रकरणार्थः बाह्यः प्रकरणादौ उक्तस्य हेतुदोषकथनात् कर्मफलनिःस्वभावत्वं निर्दिष्टं भवति तस्मात्
यत्र कर्मापि न कर्मफलमपि न सा बोधि, सम्बोधिः प्राप्यते यथा तथैव व्याकृतम् । तथैवायानां कायोऽस्ति कर्मापि न कर्मविपाकमपि न जातिकुल-
गोत्रकायकर्म चाकृतम्, वाङ्मनश्चाकृतम् । इत्याद्युक्तं तत्सिद्धम् ।

आचार्य भावविवेककृतप्रज्ञाप्रदीपे माध्यमिकवृत्ती सप्तदशमप्रकरणम् ॥

प्रसन्नपदा

यथा निर्तिकं शास्ता ००० ... .. ।

... .. ॥3॥

तद्यर्थं निमित्तिकशास्ता बुद्धो भगवानृद्धिसम्पदा ऋद्धिप्रभावेन निर्मिमीत स चापि निमित्तकः पुनर्योऽयं बुद्धेन भगवता निर्मितः स
पुनर्भूयोऽयमपरं निर्मितकं निर्मिमीत तत्र य एष निर्मितकोऽपरस्य निर्मितकस्य निर्माता स शून्यो निःस्वभावस्तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः ।
यश्चायमपरो निर्मितको यो निर्मितकेन निर्मितोऽज्ञावपि शून्यो निःस्वभावः । तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथात्र निःस्वभावानां निःस्वभाव-
कार्यकृत्वं कर्म कर्तृव्यपदेशश्च भवति ।

तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतम् ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥32॥

यो ह्यत्र कर्मणः कर्ता स निर्मितकाकारः (Tib 126 a) स्वभावशून्यः । तेन च स्वभावशून्येन स्वतन्त्रकर्ता यत्किञ्चित्कर्म क्रियते
तदपि स्वभावशून्यं । तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यम् ।

यथोक्तमागमे ।

एकस्य भाषभाणस्य सर्वेभाषन्ति निर्माताः ।

एकस्य तूष्णींभूतस्य सर्वे तूष्णीं भवन्ति हि ॥

तस्मादद्वयवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनम् । उक्तं चार्यसमाधिपते ।

पद सगुतु कथां कथेति नाथो

वीथिगतान् मनुजान् कृपायमानः ।

निमित्त जिनु तत्र निमित्तित्व

विपरति तेषु प्रणीतबुद्धधर्मान् ॥

प्राणिशतसहस्रं तं श्रुत्वा
प्राणिदधयिषु वरायबुद्धजाने ।

कद वयं लभिमि वानमेव रूपं
आशयं ब्राह्मणं जिनोऽस्य व्याकरोति ।

रश्मिशतसहस्रं अप्रमेयान्
अवसिरि पादतलेहि धर्मराजा ।

सर्वं निरयं शीतला भवन्ति
दुःखमपनीयं सुखं च वेदयन्ति ॥

धर्मं दशबलप्रभाषितेऽत्र
मरुमनुजानं विशुद्धं भोति वक्षुः ।

इत्यादि ।

केचि स्पृहं जनेन्ति तत्र काले
परमं अचिन्त्यं तेहि लब्धलाभा
येहि जिनु निमन्त्रितो नरेन्द्रो
न च परिरन्तं तेषु दक्षिणाया ॥

इत्यादि विस्तरः ।

तथा आर्यमिलकीति निर्देशः । तन्निमित्तबोधिसत्त्वेन गन्धसुगन्धायां लोकघाती समन्तभद्रतथागतोपमुक्तशेषं भोजनमानीतं नाना-
व्यञ्जनसाद्यादि संश्रुतं पृथक्पृथक्निषिद्धसमेकभोजने न सर्वं तच्छ्रावकबोधिसत्त्वं च राजा राजा मात्स्यपुरोहितान्तः पुरोवारिकसार्यवाहादि-
जनपदं संतप्यं प्रीत्याकारं नाम महासमाधिं लम्बयामासेति ॥

विनये च पठ्यते । पापभिक्षुरप्रतिरूपको भगवता भिक्षुरभिनमितस्तद्वचनेन शीलवतोऽपि विमुक्तिप्रतिज्ञासंवासः प्रकल्प इति ।

न च केवलं निर्वाणदृष्टान्तेनैव ब्रह्मदर्शनमुपपद्यमानरूपमपि चामोभ्यो दृष्टान्तेभ्यः स्फुटं तैः स्वभावाद्भावानां प्रतीयतामिति
प्रतिपादयन्नाह ।

क्लेशाः कर्मणि देहाश्च कर्तारश्च फलानि च ॥

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥33॥

तत्र क्लेशा रागादयः क्लेशवन्ति सत्त्वचित्तसन्तानानीति कुला । कर्माणि कुशलाकुशलान्जानि । देहाः घरीराणि (Tib 127 b)
कर्तार आत्मनः । फलानि विपाकाधिपत्यनिष्पन्दादीनि । त एते क्लेशादयोऽस्मी गन्धर्वनगरादिवन्ति स्वभावाद् वेदितव्याः । तस्मान्माध्यमिकाना-
मेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छास्वतोच्छेददर्शनद्वयप्रसङ्गो नास्तीति विज्ञेयम् ॥

अत्र च कर्मफलसंबन्धविचारे कुचोद्योगेपापपरिहारो मध्यमकावताराद्विस्तरणवसेयः ।

यद्योक्तमायं रत्नकूटसूत्रे । पञ्च च भिक्षुस्तानि ध्यानलाभीन्मुखायासनेभ्यः प्रकल्पन्ति । इमां गम्भीरां धर्मदेशानमनवबुद्धय-
मानान्यनवतरन्यनवगाहमानान्यबहिर्मुख्यमानानि ॥

भगवानाह । तथा श्रुते काश्यप भिक्षव आभिमानीका इयामनास्त्रां शीलविमुक्तिं नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्त उन्नत्यन्ति
संनश्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । गम्भीराः काश्यप गाथाभिनिर्हारो गम्भीरा च बुद्धानां भगवतां बोधिः । सा न शक्याऽनवरोपितकुशलमूलैः सर्वैः
पापमित्रपरिगृहीतैरनधिमुक्तिबहुकैरधिभोक्तुम् ॥

अपि चैतानि काश्यप पञ्चभिक्षुस्तानि काश्यपस्य तथागतस्य प्रवचनेऽन्यतीक्ष्णिकाश्वाका अभूवन् । तैरेव तस्य काश्यपस्य तथागत-
स्यान्तिकादुपालम्भाभिप्रायैरेषा धर्मदेशनाश्रुता श्रुत्वा चैकचित्तप्रसादो लब्धः । एवं तैर्वाग्भाषिता आश्चर्यं यावन्ममुरप्रियभाणी काश्यपस्तथा-
गतोऽर्हन् सम्प्रकम्बुद्ध इति । त एतेनैकचित्तप्रसादेन प्रतिलब्धेन कालंगतास्त्रायस्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नास्ते ततश्च्युताः समाना देवेषूपपन्नास्ते-
द्दहोपपन्नास्ते च हेतुनेह ममशासने प्रवृत्तास्तान्येतानि काश्यप पञ्च भिक्षुस्तानि दृष्टिप्रस्कन्धानीमां गम्भीरां धर्मदेशनां नावतरन्ति नाव-

गाह्यन्ते नाधिमुच्यन्त उत्रस्थन्ति संत्रस्थन्ति सन्त्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्मं न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति । एभिरेव च स्कन्दैः परिनिर्वात्यन्ति ।

अथ खलु भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमामन्त्रयते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भिक्षून् संज्ञपय । सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमयन्ति । कः पुनर्वादो मम । अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेणैते भिक्षवो गच्छन्ति स्म तस्मिन्मार्गे द्वौ भिक्षू निर्मिमीते स्म । अथ तानि पञ्चभिक्षुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भिक्षू निर्मितकौ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्यैतदबोचन् । कुत्रायुष्मन्तो गमिष्यथः । तावबोचताम् । गमिष्यथ आबामरण्यायतनेषु । तत्र ध्यानसुखस्पर्शविहारैर्विहरिष्यावः ॥

अथ तान्यपि पञ्च भिक्षुशतान्येतदबोचन् । वयमप्यायुष्मन्तो भगवतो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उत्पस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वयमरण्यायतनेषु ध्यानसुखस्पर्शविहारैर्विहरिष्याम इति । निर्मितकावबोचताम् । तेन ह्यायुष्मन्तः संगास्यामो न विवदिष्यामः अविवादपरमो हि श्रमणधर्मः । यदिदमायुष्मन्त उच्यते परिनिर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः परिनिर्वास्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सत्त्वो वा जीवो वा जन्तुर्वापोषो वा पुरुषो वा पुद्गलो वा मनुजो वा मानवो वा यः परिनिर्वास्यति । कस्य वा क्षयात्परिनिर्वाणं तेऽबोचन् । रागद्वेषमोहक्षयात्-परिनिर्वाणम् । निर्मितकावबोचताम् । किं पुनरायुष्मतां संविद्यन्ते रागद्वेषमोहा यान् क्षयिष्यथ । तेऽबोचन् । न तेऽध्यात्मं न बहिर्षी नोभयमन्तरेणोपलभ्यन्ते । नापि तेऽपरिकल्पिता उत्पद्यन्ते ।

**इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां
मध्यमकवृत्तौ कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तवक्षसं
प्रकरणम् ।**

आत्मपरीक्षा नाम अष्टादशमं प्रकरणम्

पञ्चमः समुच्चयः T. 80 b-L 6.)

अकुतोभया

अत्राह—ननु किं तत्त्वस्य लक्षणं ? केन प्रकारेण तत्त्वं कल्पितम् । अनोच्यते । आत्माआत्मीययोविरहितं तत्त्वस्य लक्षणम् । पूर्वोक्तानुमित्परित्यज्य परिकल्पनात् तत्त्वं कल्प्यते चेत् कथमित्युच्यते—

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ।

आत्मा यदि स्कन्धा भवेत्तर्ह्युदयव्ययधर्मी भवेत् । स्कन्धाना—[T. 81 a]—मुदयव्ययधर्मितासद्भावात् । आत्मन उदयव्ययधर्मिता सत्त्वे अनित्यत्वदोषा ये सन्ति ते प्रसज्यन्ते तत्प्रपञ्चपरिहाराय नोद्भाष्यते ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेत् भवेदस्कन्धलक्षणः ॥१॥

आत्मा यदि स्कन्धेभ्योऽन्यो भवेत्तर्ह्यस्कन्धलक्षणो भवेत् । स्कन्धेभ्योऽन्यत् शाश्वतत्वसद्भावात् आत्मनः अस्कन्धलक्षणत्वे ये शाश्वतदोषास्ते प्रसज्येरन् तेऽपि प्रपञ्चपरिहाराय नैवोक्ताः । एवं यस्मात् परिकल्प्यते तदुभयथाप्यनुपपद्यते [आत्मा उभयथाप्यनुपपद्यते]

बुद्धपालितवृत्तिः

भावामावयोदृष्टे नित्योच्छेददोषप्रसङ्गान्तास्ति तत्त्वम् । त्वया तत्त्वं यदुक्तं तत्त्वं कल्प्यते तदुच्यताम् । आह—पूर्वार्म्भमुपादाय तत्त्वं प्रकाशितम् । संक्षेपतो बाह्याध्यात्मिकानां नास्त्यात्मनः नैरात्म्यं दृष्टं यत् तत्त्वं परमम् । तत्त्वदर्शनभावनया तत्त्वं कल्प्यते । आह—[T. 27 । b] कथं बाह्याध्यात्मिकानां नास्त्यात्मा, एवं सति नैरात्म्यमेव दृष्टं भवेत् । आह—इह तत्त्वदर्शनमिध्यमाने परिकल्पितयोगात् अत्र पृथक्-पृथक् सम्यक् परीक्षणीयम् । आत्मा यत् तर्हि स्कन्धा वा किन्तर्हि स्कन्धेभ्योऽन्यो वा । आत्मा स्कन्धा वा स्कन्धेभ्योऽन्यो वा एतन्मात्रमेवोक्तम् । अत्रान्यप्रकारेणोच्यते । ये सन्ति सर्वे तेऽस्या वा नास्या वा उक्तमेव समासतः उभयथाऽपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेदस्कन्ध लक्षणः ॥१॥

यदि तावत् स्कन्धा आत्मा भवेत् तदेवं सत्युदयव्ययधर्मिता स्यात् । स्कन्धानामुदयव्ययधर्मिता सत्त्वात् तत्रात्मनः बहुत्वप्रसङ्गो भवेत् । उक्तात्मनः वैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् । आत्मा इतिस्कन्धानामाख्यानमात्रमुक्तम् । तदेवं सति स्कन्धा आत्मा इतिनोपपद्यते । किञ्च-स्कन्धेभ्योऽन्यदिति तदेवं भवेदस्कन्धलक्षणः । स्कन्धानामुदयव्ययलक्षणसद्भावात् । तेनात्मा स्कन्धेभ्योऽन्यत् सद्भावात् उदयव्ययलक्षणं स्यात् । तदेवं नित्यो भवेत् । आत्मनः नित्यत्वे सर्वारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एवं नित्यत्वस्याजायमानेन किं कार्यं भवेत् तदेवमध्यात्मनः सद्भावकल्पनाया वैयर्थ्यं स्यात् । तत्र किञ्चित् प्रवृत्तिर्वा न स्यात् । [T. 272 a] तस्मात् आत्मा स्कन्धेभ्योऽन्यदपिनोपपद्यते । तदेवं बुद्ध्या च तस्मात् पृथक् सम्यक् प्रत्यवेक्ष्यते [कल्प्यते]—

प्रज्ञाप्रदीपः

[T. 222a] अधुना परैरुक्तसाधनाभिष्यक्तारमसाधनानुपलम्भनिर्देशात् संस्काराणामात्मा आत्मनश्च भूयस्त्वनिर्दिष्टार्थवशेन अष्टादशमं प्रकरणमारभ्यते । तत्र प्रदर्शितानेकविधविषयेष्वपि स्कन्धानां सद्भावात् स्कन्धेष्वपि कर्मसमारम्भमुपादाय निरूपितः । भगवता च “ये केचिदभिक्षवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति समनुपश्यन्ति ते सर्वे पञ्चोपादनस्कन्धा इमे समनुपश्यन्ति” इत्युक्तम् । तत्र तावत् यै महाभूतकायस्य विवर्तनानि वा भूतानां संघातो वा इन्द्रियाणां इन्द्रियसमवायानाम्वा विज्ञानानाञ्चात्मा इत्यभिहितस्तीरेवं वाच्यम् । भूतेन्द्रियविज्ञानानां समस्तानां व्यस्तानाम्वा स्कन्धलक्षणसद्भावात् आत्मनः सर्वं कल्पितम् । आत्मा यदि स्कन्धा भवेत् कथमस्माभिर्व्यवहारार्थतो स्कन्धविषये आत्मेति निर्दिष्टाभासः स्यात् । किन्तहि अन्योऽस्ति चेत् कथं युज्यते । आत्मसिद्धादिद्वैतसिद्ध इति चेत् तस्मादेतत् विचारणीयम् यथाऽभिप्रेतस्त्वया ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ।

स्कन्धानामुदयव्ययधमिता सद्भावात् [T. 222 b] एवं सत्येन स्कन्धधर्माणामुदयव्ययधमिता स्यादिति निर्दिष्टम् । अत्र उदयव्ययधमिताया लक्षणं शब्दक्रमेण ग्रहीतम् । यथा स्कन्धधर्माणामुदयव्ययधमितासद्भावस्तथैव स्कन्धधर्माणां कार्यकारणता कल्पनीया विपाकाद्यन्येषामपि सद्भावश्च ज्ञेयः ।

अत्र प्रयोगवाक्यम्—परमार्थतः भूतः [भूतसमवायः] भूतसंघातः, इन्द्रियः इन्द्रियसमवायः, विज्ञानं, सेन्द्रियो कायः, काय-सहितविज्ञानस्य चात्मा नास्ति, उदयव्ययधमिता सद्भावात् बाह्यभूतात्मवत् । तथैव कार्यतायाः सत्त्वादित्यादिहेतूनां प्रत्येकैकस्यानुमानं विस्तरं वाच्यम् । अभिव्यक्तिवादिव्यप्यभिव्यक्तिरत्वात् घटादेर्नैरात्म्यासत्त्वे असंभवात् देहात्मवादिनामपि स्वानुमाने बाधः । अपि च स्कन्धा आत्मा भवेदिति चेत् कायात्मनो बहुत्वं स्यात् । स्कन्धानां बहुत्वस्य सद्भावादिति वाक्यशेषः । किञ्च-स्कन्धा आत्मा यदि भवेत् इत्येवंसति उदयव्ययभागभवेदिति तेन स्कन्धानुमानात् उदयव्ययधमिताया आत्मधर्मिणो विधेयात् उदयव्ययधमिताया असत्परिहारात् प्रतिज्ञाधर्मिणः विशेषपरिहारास्य दोषः स्यात् । किञ्च स्कन्धा आत्मा यदि भवेत् उदयव्ययभागभवेत् [T. 223 a] इति तेनोदयव्ययधमितानुमानात् नैरात्म्यमेवात्मा तदात्मपरिहारात् प्रतिज्ञाधर्मिणः स्वरूपपरिहारदोषः स्यादिति । अपिच—आत्मा स्कन्धा भवेदिति चेत् उदयव्ययभागभवेत् । इत्यात्मनः उदयव्ययोरनित्यमाणत्वात्सल्लक्षणासद्भावननिर्देशो दुष्करः । परमार्थतो नैरात्म्यं वक्तुं शक्यम् । उदयव्ययधमिताया असत्त्वाद् यथा क्षाधाविषाणम् । किञ्च-स्कन्धा आत्मा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् इति स्कन्धानामुदयव्ययधमितासद्भावात् तेन परमार्थतः रूपणानुभवमित्योद्-ग्रहणाभिसंस्करणविज्ञप्तिलक्षणाः पञ्चस्कन्धाः आत्मा नैवज्ञातुंशक्यते । उदयव्ययधमितासद्भावात् यथाषटः । तथैव कार्यकारणतायाः कादाचित्कानिर्वातिपरिणतपहेतुता शासित्यज्ञास्य मित्याज्ञानस्य च कारणतासद्भावादिहेतुमिश्रानुमानं विस्तरं वाच्यम् ।

वैशेषिकैकतम्—आत्मा क्षरीरेन्द्रियबुद्धिव्यतिरिक्तसुखाश्रयभूतश्च कर्तुं सत्त्वविरहितः नित्यः सर्वोपसङ्क्रान्तः सगन्तः सद्भावश्चोक्तः । सांख्यैकतम्—आत्मा कार्यकारणतोऽन्यत् निर्गुण्य अकर्ता [T. 223 b] भोक्ता शुद्धः सर्वोपसङ्क्रान्तः निर्विकारः [अविपरिणामी] चैतन्यः सद्भावश्चवाच्यः पुरुषहेतोरीष्यमाणानां तथैव तत्सिद्धिनिर्वाह इति तस्मादाचार्येण स्कन्धेभ्योऽन्योऽऽत्मोपदेशो दुष्करः नियतिक्रुदिति निश्चयात् तस्मादाह—

स्कन्धेभ्योऽन्यो चेत् भवेदस्कन्धलक्षणः ॥११॥

स्कन्धानां लक्षणाभावात् अस्कन्धलक्षणत्वे सति तस्य रूपणानुभवमित्योद्ग्रहणाभिसंस्करणविज्ञप्तेरलक्षणता स्यादिति वाक्यार्थः । तस्मादेन कल्पितात्मधर्मस्कन्धलक्षणासद्भावः निर्दिष्टः । तद्दृष्टान्तवशेन साध्वश्च [साध्य] साधनधर्मोपप्रसिद्धमिदमन्यापुत्रादीनां च सद्भावः । अत्रानुमानम्—

परमार्थतः आत्मा रूपादिस्कन्धेभ्योऽन्यो नास्ति, अस्कन्धलक्षणत्वाद् यथा वन्यापुत्रः । निर्वाणस्यास्कन्धलक्षणत्वादनिश्चयतेति चेत् तस्यालक्षणभावो न सविद्यते क्वचित्कुत्रापि । इति तत्र निर्वाणाद्यसंस्कृतभावपरिहारात् विपक्षाभावादिनिश्चयतेति न । शास्त्रकारप्रतिज्ञाद्यवयवानभिधानात् सिद्धप्रपञ्चनदोषः स्यादिति चेत् वाक्यार्थस्य सत्त्वान्नदोषः । इहाचार्यावाक्यानामर्थवाक्यतासद्भावे ग्रन्थसंक्षेपः [T. 224 a] अथ विस्तरभावार्थवशेन प्रयोगवाक्यानामुपयगभावमित्यतस्मात् प्रयोगवाक्ये दोषश्च स्यात् । अथवा तदपि न संभाव्यते । आगमप्रकरणे प्रत्येकाङ्गानां [अवयवानां] क्वचित् प्रतिस्तिभावः । कैरिचत् पक्षादिनिर्हेतुपूर्वकमनिश्चयतेति चेत्तन्न ग्राह्यम् । अलक्षणभावात् सविद्यते क्वचिन्नेति समाधानमहितत्वात् । शास्त्रतः सर्वोपगतवाक्यार्थसंशुद्धः साक्षादश्रितः । उदयभाक् सत्त्वादिहेतुत्वाद् रूपादिभूतः । विस्तरस्तु पूर्ववत् । आत्मनः विशेषणं नास्ति द्रव्यसद्भावात् षट्पत् । आकाशवदिनिश्चयतेति चेत् आकाशस्य द्रव्यसद्भावप्रतिषेधात् तद्रूप्यकत्वस्य चातमव्यापकत्व-प्रतिषेधान्निमित्तस्यता । तथैवात्मा अकर्ता देहस्य सत्त्वात् कर्मवत् । आत्मनः नित्यत्वमपि न द्रव्यत्वसद्भावादयथा षटः । तथैव ज्ञेयत्वाभिषेयत्वेभावत्वादेहेतुत्वादित्यपि वाच्यम् । आत्मा निर्हेतुकत्वमपि न । भावसद्भावाद् यथा षटः । तथैव वाक्यार्थत्वसत्त्वादिहेतुत्वात् इत्यपि वाच्यम् तथैव परमार्थतः आत्मा सत्त्वश्च न विद्यते [Tib 224 b] शास्त्रमपि न, सर्वोपसङ्क्रान्तत्वं [सर्वगतत्वं च न; निर्हेतुकमपि न

भावानां सद्भावात् । कादाचित्काभिरतिसम्यक्ज्ञानस्य-विपर्ययज्ञानस्य, सांशयिकज्ञानस्य च हेतुतासद्भावादिहेतुत्वात् स्वम्भवदिति वाच्यम् । सांख्यपक्षश्च वक्तव्यः—

परमार्थे आत्मा भोक्ता नास्ति, सांशयिकज्ञानादिहेतुसद्भावात् वृक्षगुल्मनालखण्डादिषट्वत् इति वक्तव्यम् । अथ च कैश्चन माध्यमिकैरिति स्वभावकार्याभ्युपगमात् तद्विशिष्टनिर्देशोऽयुक्तः । यथा बन्ध्यापुत्रस्य इयामलत्त्वशुक्लत्वोपदिष्टवदिति चिन्तितम् । तन्न ग्राह्यम् । भूतस्य भवोपादानात् आत्मा विज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारप्रज्ञप्तिरित्याद् विज्ञानं आत्मैतु्युक्तम् । एवं सत्यपि भगवता दान्तचित्तस्य कुशलं दान्तचित्तेन सुखमुपलभ्यत इति कथनात् सूत्रे उक्तम्—“आत्मा हि आत्मनो नाथः को हि नाथो परोसिया । आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ।” इत्युक्तम्—तस्माद्व्यवहारतो स्वस्यामाभ्युपगमात् विशेषोक्तिपरिहारात् दोषः । किञ्चाभ्यो प्रयोगमार्गः—

सेन्द्रियो कायो नित्यः, सर्वगतवाच्यार्था [Tib 225 a] लम्बनहेत्वसाधारणता च नास्ति आलम्बनक्रियायंसद्भावात् स्वम्भवत् । तथैव प्रमेयसद्भावादित्यादेहेतुष्वच वाच्यम् ।

अत्रात्मवादिभिर्व्याख्यातये—अत्रात्मवादिनो व्यावर्त्यन्ते । पञ्चस्कन्धकाये आत्मा नास्ति, तस्यार्थवचायम् । तत्रात्मा इति चेत् दृष्टान्ताभावः । षट्वद्देहात्मनश्च तत्सत्त्वात् । आलम्बनोऽकृतकश्चेत् तदैवं सत्यपि दृष्टान्ताभावः । षटादिविषयालम्बनहेतुसद्भावात् । आलम्बनहेत्वसाधारणता च नास्तीति प्रतिज्ञातत्वात् एवम् अस्य साधनदोषसामर्थ्यस्य च समाधानं न ।

मूलमध्यमकप्रज्ञाप्रदोषे प्रयोदशमः समुच्चयः

किञ्च—योगाचारैः स्वयमेवैवं कल्पितम् इहास्मेति यत् तत्किं स्कन्धतलक्षणमात्मकं किम्वा स्कन्धेभ्योऽप्युत् । तत्र तावत् आत्मा यदि स्कन्धा भवेत् तर्हि उत्पादव्ययभागभवेत् तेन आत्मा नास्ति, उत्पादभङ्गयोः सत्त्वात् स्वम्भवत् । स्कन्धेभ्योऽप्युत्तरे चेत् तर्हि अस्कन्धतलक्षणः तस्मान्नास्त्येव स्कन्धानामलक्षणत्वात्, यथा [T. 225 b] आकाशकुसुमम् । तथैवानुत्पन्नत्वान्निर्हेतुत्वादित्येहुमिश्रचालाम्भुपगतव्यः । आत्मवादिभिर्वक्तव्यम्—

आत्मा विद्यतएवार्थदर्शनात् । तद्यथा कायस्यानात्मत्वे इन्द्रियाणां चेतन्याभावात् जालवातायन [गवाक्ष] समोर्ध्वदर्शनमनुपपन्नम् । आत्मा ध्रुवस्तेन च तलक्षणमसारूप्यं अन्यैर्द्रव्यैर्दृश्यं योग्यत्वात् । [येन दृष्टं] यो दृश्यते स आत्मा तस्मादात्मा विद्यत एवेत्युक्तम् । तन्न ग्राह्यम् । अर्थदर्शनमात्मधर्मता सत्यसिद्धत्वादनुगुमाभावादात्मसहितस्य कायस्य पक्षीकृतैःपि हेत्वसाधारणत्वं जायते । अनेन दक्षिणतो दृष्टे वामस्य प्रत्यभिज्ञानात् अनुभूतस्मरणञ्च कर्मालम्बनत्वादित्यादिहेतोर्विषयस्य समाधानञ्चकार्यात् । अन्यैः पण्डितम्मर्गैः । मदमानिभिः पण्डितैरुक्तम् । देहास्मेति शब्दस्य यो हि विषयस्तस्यान्याभावो विद्यते । नचचिदुपचारात् [सिंहो माणवकः] ब्राह्मणपुत्रे सिंहशब्दोपचारात् यो भवति ततोऽप्यो सिंहो जटा च केशरमणिकस्यायैः यथावद्दृश्यते । तथैवास्मेत्यस्य शब्दस्य स्कन्धेषु देहेन्द्रियबुद्धिविषयमात्रेषूपचारास्तस्य च नचचिदुपचारासद्भावात् तदन्यस्तत्र पर्यवस्थितत्वादात्मा भवति तस्मादात्मा विद्यत एव । अथवा आस्मेति [Tib 226 a] ज्ञानस्य बुद्ध्या योऽस्ति तस्यार्थः यथावद् वैषयिको भवति, इति निश्चयः । अत्रेयाञ्च विषयाणां विपर्ययज्ञानात् यथा नीलखण्डे मनुष्यद्वयज्ञानम् । तथैव कार्यकारणताविषयात्मज्ञानं तस्य विपर्ययज्ञानसङ्कायः । देहाभ्यविषये विपर्ययज्ञानात् तदन्यविषयो यस्यार्थः यथावद्भवति स आत्मा, तस्मात् आत्मा विद्यत एव ।

अत्राह—स्वसिद्धान्तक्रमेणात्मा स्वभावेनैव ध्रुवोऽग्राह्यः स्यात् । व्यवहारत आत्मसामान्यं प्रकल्पिते सति सिद्धस्य साधनं भवति । तद्यथा अस्मादागमेषु आत्मशब्दविज्ञानस्यार्थः यथावद्भवत्युत्पादादित्युपचारात् यथा रथस्यावयवान् प्रतीत्य रथ इति प्रज्ञप्तिरिच्छते तथैव स्कन्धान् प्रतीत्य सत्त्व इति प्रज्ञप्तिरिच्छते विज्ञानस्याप्युत्पादस्य भवोपादानादात्मेत्यभिधानात् । अथ च सत्त्वं आत्मशब्दसामान्यविषयभावादात्मेति ज्ञानतुद्धिसामान्यविषयताभावो जायते कृतकत्वाद् यथा देह इति । तत्र बाह्यः परमार्थः सत्त्वं आत्मशब्दसामान्यविषयभावात्माज्ञानं बुद्धेरर्थः यथावन्नास्तीति प्रदर्शिते सिद्धस्य साधनं भवति । आत्मत्वं सर्वथा च सर्वपरिहाररथेभ्यमाणत्वात् । कथं तर्हि व्यवहारतो तन्न युक्तम् । शब्दबुद्धेरुपचारात् भावानां स्वसिद्धान्तस्य [Tib 226 b] साधनं व्यवहारतोऽभिप्रातिविषयमाणत्वात् परमार्थः आत्मशब्दस्यात्मनः भावानां सङ्कायोसिद्धः । सिंहशब्दाच्चायंरथोपचारसङ्कावविषयता । तत्र सिंहशब्दस्यार्थः यथावत् नास्त्येव । अपि च शब्दव्यवचचिदुपचारास्तस्मिन् समवाये सत्त्वं दृश्यते ।

सामान्यत उपचारात् सिद्धादिशब्दवत् तेनात्मशब्दासमवाये भावानां सत्त्वनिराकरणात् तेन प्रतिज्ञायां धर्मविशेषपरिहारस्य दोषः । तदनुद्धिपक्षेऽपि दोषेण समाधानम् ।

कैश्चन सार्वैक्यतम्—ज्ञानस्य सत्त्वेनैव पुरुषस्य स्वरूपं भवति तदुक्तेश्च सर्वथाभ्युपगमादात्माभिस्तत्त्वनिर्देशात् न वाच्यमनुमानम् । इह तद्विशिष्टभोक्तृत्वादयश्च निदिष्टाः । अन्यैर्मध्येवं ज्ञानस्य सत्त्वं प्रज्ञायते चेत् तदैकस्मिन्नर्थे ज्ञानस्य बुद्धेश्च सङ्कावस्तस्मात् ज्ञानस्य सत्त्वेनैव पुरुषस्य स्वरूपं न स्यात् । इत्युक्तं तदप्यमुक्तम् । बुद्धेर्ज्ञानस्य च सत्त्वं नास्त्युत्पादात्वाद् षट्वत् । तथैव शुद्धसाधारणता परिभाविता [परिहाराती] चोपकारितातीनां सङ्कावाद् यथा गण्डादिवत् तस्माद् बुद्धेर्ज्ञानस्य च सत्त्वं नास्ति तस्माज्ज्ञानस्य सत्त्वं तत्परिधौगन्तव्यमस्यागमज्ञानात् तद्वोक्तृत्वभावः सिद्धः । आत्मनश्च [T. 227 a] क्षेत्रज्ञ इत्यनेन क्वातिप्रसिद्धिः, तस्य विशेषणं नित्यत्वं सर्वगतत्वं

परिह्राण्याभिप्रेतादयो विद्यन्ते । तस्यात्र स्वयं ज्ञानस्य सत्त्वं विद्यत एव । सर्वगतत्वभोक्तृत्वादीनां प्रतिबंध उक्तस्तन्म ग्राह्यम् । बुद्धेर्ज्ञानस्य सत्त्वं नास्तीति योऽयं प्रतिज्ञातार्थस्तस्य चेतन्याभावेऽपि अज्ञस्य सद्भावसामर्थ्यं विद्यत इति पूर्वपक्षस्य बाधः । चेतन्येष्वप्येवमिति चेत् । यस्माच्चान्यत्वं भवति तदपि न । एवं तदसिद्धत्वात् प्रतिज्ञाश्रयासिद्धदोष इति । उत्पादत्वादिति हेतोस्तस्यार्थश्च यो भवति समुद्भवत्वात्प्रवर्तते इति चेत् स्वतः हेत्वसिद्धः । स्वतः हेत्वसिद्धत्वाच्चेष्टार्थप्रदर्शनं कः । परपक्षासिद्धत्वात् पक्षद्वयप्रसिद्धधर्मवदिति चेत् परपक्षस्य क्वचित् प्रसिद्धे पक्षधर्मेण साध्यस्यार्थसिद्धत्वसामर्थ्यं तेन ग्राह्यम् । युक्त्या असिद्धत्वात्परपक्षासिद्धत्ववत् बुद्धेर्ज्ञानस्यासद्भावप्रदशितानुमानविरुद्धस्य व्यावर्तकत्वादतीरथासिद्धत्वमपास्तम् । उत्पादत्वादित्यस्य हेतीरथाभिव्यक्तिता सद्भावे विकल्पितेऽपि हेतीरथासिद्धत्वम् । दृष्टान्तसिद्धयभावाद्दोषश्च स्यात् । अभिव्यक्ति [Tib 227 b] प्रतिषेधस्योक्तत्वात् । युक्तया कैश्चिदकोविदैरेवमुक्तम् ।

पञ्चस्कन्धसेन्द्रिकायस्यात्मालम्बनहेत्वसाधारणता नास्ति, इति स्वयमभ्युपगमस्तदविशिष्टप्रतिषेधसाधनं वक्तुमयुक्तम् । आत्मविशिष्टेष्वभिर्बुद्धिर्न रात्म्याभ्युपगमबाधस्याजायमानत्वात् । तस्यात्र व्यवहारवशेन आत्मसामान्याभ्युपगमात् परंपरिकल्पितात्मधर्मो नित्यः सर्वगतः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्निराकृतत्वाद् व्यवहारतः परंपरिकल्पितात्मभूयताप्रदाशितत्वाच्च परमार्थतः सर्वशून्यत्वदर्शनात् व्यवहारतोऽपि तद्विशेषमात्रतापरिहारासंभवात् अभ्युपगम बाधश्च न संभाव्यते । तस्मात् आकाशस्थितभूमवादिभिरुक्तम् । विद्यत एवात्मा । कैश्चित् तत्प्रतिषेधात् दृष्टकूपे जनाभावइत्यनेन उदापान-जलाभाव कूपे प्रतिषेधात्, अन्यत्र जलस्य सद्भावो जायत इति तद्वत् । तथैव शरीरेन्द्रियबुद्धिषु आत्मप्रतिषेधादन्यत्र चात्मनः सत्त्वं प्रतीयते । तस्मादात्मा विद्यत एव । इत्युक्तम् ।

आध्यात्मिकायतनानां कर्ता ईश्वरः कर्तृश्च प्राधान्यम्, कर्तुं कालः कर्तुंश्च विभवइति प्रतिषेधश्च । अन्यैः यत्र कर्ता [Tib 28 a] तस्य चासत्कार्यतात्वात् अनिश्चयता । परमार्थतः जलादीनाञ्चासिद्धत्वात् दृष्टान्ताभावस्तन्म युक्तम् ।

कैचन सौख्येश्च पूर्वोक्तात्मप्रतिषेधानुमाने दोषप्रज्झतिः कृतम् । व्ययधर्माणां घटादीनां दृष्टानामालम्बनहेत्वसाधारणता सद्भावात् दृष्टान्ताभावः । घटादीनामिन्द्रियभावानां स्वालम्बनहेत्वसाधारणता सद्भावाच्च दृष्टान्ताभाव इति चेत्तन्म ग्राह्यम् । घटादीनां तद्विकल्पयुक्तानां आलम्बनहेत्वसाधारणताया सद्भावोऽयुक्तः । श्रवणादेर्बुद्धिविषयसद्भावात् तदव्यवत् श्रवणादीनां बुद्धेर्विषयवदित्यनुमानाच्च । घटादिरिन्द्रियस्य स्वभावासद्भावात् दृष्टान्तस्येवमाणत्वात् एवमुक्तस्य दोषश्च न । सामर्थ्यसद्भावात्प्रदाशितानुमानाभावात् तत्सत्त्वात् घटादीनां दृष्टान्ताभावस्य चासत्त्वात् तत्त्वसारम् ।

आत्मवादिभिरात्मा विद्यत एवेत्युक्तम् । आत्मनः सत्त्वात् द्रव्यादेः सद्भाववत् द्रव्यादीनां सद्भावः । इह स्वगृहस्य शयनासनपटवासदृशैर्श्रवणादिस्तेषां सद्भावात् तस्मादात्मनः सद्भावो विद्यत एवेत्युक्तम् । अग्राह—

इहात्मसत्त्वे तस्यायं सद्भाव इत्यात्मा सिद्धो भविष्यत्येवेति । [Tib 228 b] आत्मा तस्याभावनिर्देशात् इति कथनात् तस्मात्—

आत्मन्यसति चास्मीयं कुत एव भविष्यति ।

प्रसन्नपदा

अग्राह । यदि केशाः कर्माणि च देहादश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतन् तत्त्वं केवलं तु गन्धर्वनगरादिवदतत्त्वमेव स तत्त्वाकारेण प्रतिभासते बालानाम् । किं पुनरत्र तत्त्वं कथं वा तत्त्वस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकग्राह्यान्निवस्त्वनुपवन्मेनाख्यातं बहिश्च यः सर्वग्राहकारममकारपरिक्षय इवमेव तत्त्वम् । तत्त्वावतारः पुनः ।

सत्कायदृष्टिप्रभवानशेषान् क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

आत्मानसस्या विषयं च बुद्ध्वा योगीकरोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना मध्यमकावताराद्विस्तरेणावसेयः ॥ [T. 127 a]

कायदृष्टिमुखकमेव संसारमनुपश्यन्तस्याश्च सत्कायदृष्टेरालम्बनमात्मानमेव समनुपश्यन्तात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदृष्टिप्रह्राणं तत्प्रह्राणाच्च सर्वलेशशब्दावृत्ति समनुपश्यन् प्रथमतस्तस्मात्मानमेवोपरोक्षते । कोऽयमात्मा नामेति योऽहंकारविषयः । स चायमहंकारस्य विषयः परिकल्प्यमानः ।

स्कन्धस्वभावो वा भवेत् स्कन्धव्यतिरिक्तो वा ।

आधारावेयतद्वत्तक्षणामप्येकत्वान्यत्वपक्ष एवान्तर्भावात्संक्षेपेणैव च विवक्षितत्वादेकस्यान्यत्वपक्षद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्ध-
काम आचार्य आह ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेद्द्वयव्ययभागभवेत् ।
स्कन्धेभ्योऽप्यो यदि भवेद् भवेदस्कन्धलक्षणः ॥१॥

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायां मनोन्धनपरीक्षायाञ्च पञ्च पञ्च पक्षा उपन्यस्ताः । इह तु पुनः पक्षद्वयमेवेति । उच्यते । येनैव
तत्र प्रकरणद्वये पञ्च पञ्च पक्षा निदिष्टा अत एवाव्यञ्ज निदिष्टत्वान्न पुनरिह निदिश्यते । संक्षेपेण तु पक्षद्वयमुपन्यस्यत इति ।

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तदोदयव्ययभागमुत्पादी च विनाशी चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्त्वात् [Tib
127 b] न चैवमिष्यत आत्मानेकदोषप्रसङ्गात् । वक्ष्यति हि—

नाप्यभूत्वा समुत्पन्नो दोषोऽह्यत्र प्रसज्यते ।
कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ॥

तथा—

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति च ।
कथं हि नामोपदानमुपादाता भविष्यति ॥ इति ॥

किं च—

स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्बहुत्वात् ।
आत्मानः स्युस्तेऽपि भूयांस एव ।
द्रव्यं चात्मा प्राप्नुयात्तादृशश्च ।
द्रव्ये वृत्तौ वैपरीत्यं च न स्यात् ।
आत्मोच्छेदो निर्वृत्तौ स्यादवश्यं ।
नाशोत्पादो निर्वृत्तेः प्राक्क्षणेष्ु ।
कर्तुर्नाशात्तत्फलाभाव एव
भुञ्जीताभ्यानाजितं कर्म चान्यः ॥

इत्यादिना मध्यमकावतारे विस्तरेण विहितविचारादपि पक्षो बोद्धव्य इति नेह पुनर्विस्तरप्रपञ्च आरभ्यते ।
एवं तावत्स्कन्धा आत्मा न भवति । स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न गृह्यते ।

यदि हि स्कन्धेभ्योऽप्य आत्मा भवेदस्कन्धलक्षणो भवेत् । यथा हि गोरन्योऽश्वो न गोलक्षणो भवति । एवमात्मापि स्कन्धव्यतिरिक्तः
परिकल्पमानोऽस्कन्धलक्षणो भवेत् । तत्र स्कन्धाः संस्कृतत्वाद्देतुप्रत्ययसंभूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः । तत्रास्कन्धालक्षण आत्मा भवन्
मवन्मतेनोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणायुक्तः स्यात् । यश्चैवं भवति सोविद्यमानत्वादसंस्कृतत्वाद्वा खमुष्णवर्णिगणिवद्वा नैवात्मव्यपदेशं प्रतिषेधते ।
नाप्यहंकारविषयत्वेन गृह्यत इति स्कन्ध-[Tib 128 a]-व्यतिरिक्तोऽप्य आत्मा न गृह्यते ।

अथ वायमन्योऽर्थः । यथात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात्सोऽस्कन्धलक्षणः स्यात् । रूपणानुभवनिमित्तोद्ग्रहणामिसंस्करणविषयप्रति-
विज्ञप्तिरक्षणः पञ्च स्कन्धाः । आत्मा च रूपादिव विज्ञानं स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्त इत्युक्तः पृथग्लक्षणसिद्धः स्यात् । पृथग्लक्षणसिद्धश्च गृह्यते
रूपादिव चित्तं । त न गृह्यते । तस्मात्स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति ।

ननु च तीर्थिकाः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमाचक्षते । तस्मात्तेषामव्याघक एवायं विधिरिति । यथा च
तीर्थिका आत्मनो भिन्नलक्षणमाचक्षते तथोक्तं मध्यमकावतारे ।

आत्मा तीर्थ्यः कल्प्यते नित्यरूपो
ऽकर्ता भोक्ता निर्गुणो निष्क्रियश्च ।
कं चित्कं चिद्भूदमाश्रित्य तस्य

भेदं याता प्रक्रियातीथिकानां ।

इत्यनेन उच्यते । सत्यं ब्रुवन्ति तीर्थिकाः स्कन्धव्यतिरिक्तस्य लक्षणम् । न पुनस्ते स्वरूपत आत्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमाचक्षते । किं तद्धि यथाचतुषादायप्रज्ञस्थानवगमेन नाममात्रकमेवात्मानं त्रासादप्रतिपद्यमानः संवृत्तिसत्यादपि परिभ्रष्टा मिथ्याकल्पनयैव केवलमनुमानाभासमात्रविप्रलम्बाः सन्तो मोहात्परिकल्पयन्तात्मानं तस्य च लक्षणमाचक्षते । तेषां च कर्मकारकपरीक्षादिध्वारो-[Tib 123 b]-पादानयोः परस्परापेक्षिकीं सिद्धिं ब्रुवता संवृत्त्यापि प्रतिषेधो विहित एवम् ।

उक्तञ्च—

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।
दृश्यते नाम तच्छेव न किं चिदपि तत्त्वतः ॥
अहंकारस्तथा स्कन्धानुपादयोपलभ्यते ।
न च कश्चित्स तत्त्वेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ।
यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।
न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाहमित्यपि ॥
एवं विद्यार्थश्रवणाद्धर्मचक्षुरवाप्तवान् ।
आर्यानिन्दः स्वयं चैवं भिक्षुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ॥

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते । उपादाय प्रज्ञाप्यमान एवाविद्याविपर्ययानुगतानामात्मानिनिवेशास्पदमूतो मुमुक्षु-
भिविचार्यते । यस्येवं स्कन्धपञ्चकमुपादानत्वेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचारयन्तो मुमुक्षुवो नैव-
मुपलभन्ते भावस्वभावतः ।

तदैवा—

आत्मन्यसति चात्मीयं कुत एव भविष्यति ।

अकुतोभया

कल्पनायायैवं सत्यां आत्मा सर्वथा नोपपद्यते । आत्मीयं कुत एव भविष्यति । इहास्मेति यत् तदेवात्मीयम् । आत्मन्यसति तत् इदम-
स्तीति नोपपद्यते । एवं आत्मात्मीययोः सद्भावस्तदेव तत्त्वस्यलक्षणमस्ति ।

निर्ममो निरहंकारः शमादात्मात्मनीनयोः ॥2॥

इहात्मात्मीयाभिनिवेशशमाद् ममकारोऽहंकारश्च न । अत्रात्माभिनिवेशं प्रतीत्याहंकारः । आत्मीयाभिनिवेशं प्रतीत्य ममकारः ।
अथात्माभिनिवेशोपशमादहंकारो न । आत्मीयाभिनिवेशोपशमाद् ममकारो न ।

अत्राह—योऽत्र तत्त्वं पश्यति स निरहंकारो [T. 81 b] निर्ममोऽस्तीति । तदात्मभूतत्वादात्मनश्चास्तित्वाच्चात्मीयमपि विद्यते ।
इति । अत्रोच्यते ।

बुद्धपातितवृत्तिः

आत्मन्यसति चात्मीयं कुत एव भविष्यति ।

प्रत्यवेक्षणान्चेदात्मा सर्वथा नोपपद्यते कुत आत्मीयं भविष्यति । इहास्मेति यत्तदित्यात्मन्यसति तदसत्त्वे तदयमिति कथं नामो-
पपत्स्यते । तस्मादात्मीयं नाम नोपपद्यते । तदेवं बाह्याह्यात्मिकात्मात्मीययोरद्वैते तद्विषयं दृष्टं भवति । तदेतद्भाषयित्वा निदिश्यते । तद्भा-
षयित्वा निर्वर्णकस्तदात्मात्मीयाभिनिवेशोपशमभावात् ।

निर्ममो निरहंकारः शमादात्मात्मनीनयोः ॥2॥

एवमात्मात्मीययोरभिनिवेशोपशमात् तत्र निर्ममः निरहंकारश्च । उच्यते—येनैवं सम्यक् यदावद्वृत्ते निर्ममः निरहंकारश्च इति
तदात्मभावस्य सद्भावात् आत्मात्मीययोश्च नियतमेव विद्यते । आह—

प्रज्ञाप्रवीणः

“आत्मन्यसति आत्मीयं कुत एव भविष्यति ।

तेन हेत्वथासिद्धत्वम् । दृष्टान्ताभावश्च । परमार्थतः द्रव्यस्यात्मनः सद्भावसिद्धात् । अर्थविरुद्धत्वञ्च । आत्मव्यवहारस्य सद्भाव-
प्रदर्शनन्तदनेन तत्कार्यसत्त्वात् तद्गुणसद्भावादिहेतौ दोषसमाधानम् । तस्मादेवं सतियोगाचारैः सम्यक्तया पृथक्कल्पनाप्रयत्ने—

निर्ममो निरहंकारः शमादात्मनीनयोः ॥2॥

इत्यनेन यथोक्तनिर्दिष्टक्रमभावनया कारणं निर्दिष्टम् । आत्मवादिनश्च व्यावर्त्यते । आत्मा विद्यत एव । शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादीना-
मात्मनैरात्म्योस्तत्त्वज्ञानं सम्यगुत्पन्ने निर्ममो निरहंकार इत्यस्य सम्यग्दर्शनसद्भावात् वक्ष्यापुत्रवत् असत्त्वे न तस्याभासः । यत्र च मोक्ष-
प्रसङ्गस्तत्रैवं ज्ञानं भवति तस्मादात्मा विद्यत एव । अत्राह—आर्यश्चावकसंस्कारसामग्र्यपरापरोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्यर [संस्कारकलापमात्र]
मनात्मानात्मीयमनवलोकयत आत्मैतिवस्त्वभावाद्धर्ममात्रमिव जायते म्रियते चेति दर्शनेमापद्यते । एवमात्मनः ममकारविषय-[Tib 229 a]-
भावादसत्त्वे च न संभवः ।

तदसत्त्वादेवाध्यात्मिकबाह्यभावा यत्र च [निर्ममो निरहंकारोऽहमिति] ममकारस्यानुपपन्नत्वान्निरहंकारममकारयोर्व्यवहारप्रज्ञते-
रपरोपपन्न इति स्वरूपेणैव नियतोत्पादो [स्वरूपविनिश्चितिरुपजायते] न भविष्यति । महाबोधिसत्त्वसंस्कारानुत्पाददर्शनेति विषयकज्ञान-
सामान्यावस्थितदर्शनेकोत्तरे च किमप्रयोजनम् । तस्मात्—

निर्ममो निरहंकारो यश्च सोऽपि न विद्यते ।

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति न पश्यति ॥3॥

प्रसन्नपदा

आत्मन्यसति आत्मीयं कुत एव भविष्यति ।

आत्मानुपलम्भादात्मप्रज्ञत्पुपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मीयमिति सुतरां नोपलभन्ते । यथैव हि दग्धे रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वात्नोप-
लभ्यन्ते । एवं योगिनो यदेवात्मनैरात्म्यं प्रतिपद्यन्ते तदेवात्मीयस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि नियतं प्रतिपद्यन्ते ।

यथोक्तं रत्नावल्याम्—

अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्मानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्दृष्टैवमहंकारः प्रहीयते ।

अहंकारप्रहाणाच्च न पुनः [Tib 129 a] स्कन्ध संभवः ॥इति ॥

यथैव हि श्रोत्रे मध्याह्नकालावसानमासादितस्य विघ्ननभोग्यदेशमाचिक्कसोरीषत्परिभ्रम्यमानपटुतरहुतभुग्भिततस्कुलिङ्गानिव
विरुक्षतरमहीमण्डलोत्तपनपरान् प्रदीप्तकिरणस्थकिरणान् प्रतीत्य विरुक्षतरमवनिदेशं चासाद्य विपरीतं च दर्शनेमपेक्ष्य सलिलाकारा मरीचय
उपलभ्यमाना बिदूरदेशावस्थितानां जम्बवतामतप्रसन्नाभिनीलजलाकारं प्रत्ययमादधति न तु तत्समीपगतानाम् । एवमिहापि यथावस्थितात्मा-
त्मीयपदार्थतत्त्वदर्शने बिदूरदेशान्तरस्थितानां संसाराध्वनि वर्तमानानामविद्याविषयसानुगम्यमान्मूर्धार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः
पदार्थतत्त्वदर्शनेसमीपस्थानां न प्रतिभासते ।

यथोक्तमाचार्यपादैः—

दूरादालोकि रूपमासन्नेदृश्यते स्फुटं ।

मरीचिर्यदि वारिस्यादासन्नेः किं गृह्यते ॥

दूरीभूतैर्यथाभूतो लोकोऽयं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नेनानिमित्तो मरीचिवत् ।

मरीचिस्तोयसदृशी यथा नाम्भो न चार्थतः ।
स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापितेऽर्थतः ॥ इति ॥

अतएव चात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगी नियतं भवति ।

निर्ममो निरहंकारः शमादात्मनीनयोः ॥2॥

आत्मनि हितमात्मनीनं स्कन्धपञ्चकमात्मीयमित्यर्थः । आत्मनोऽहंकारविषयस्यात्मनीनस्य च [Tib 129 b] स्कन्धादेर्वस्तुनो ममकारविषयस्य शमादनुत्पादादनुपलम्भाग्निर्ममो निरहंकारश्च जायते योगी ।

ननु च योऽसावेवं निर्ममो निरहंकारश्च योगी भवति स तावदस्ति । सति च तस्मिन् सिद्ध आत्मा स्कन्धाश्चेति । नैतदेवं — तस्मात् ।

निर्ममो निरहंकारो यश्च सोऽपि न विद्यते ।

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति न पश्यति ॥3॥

अकृतोभया

निर्ममो निरहंकारो..... ॥3॥

[Tib 81 b] अथ निर्ममो निरहंकार इति यः सोऽपि न विद्यते । निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति दृष्टिविपर्ययाद् बुद्ध्योपहतमति-
नयनतया स तत्त्वं न पश्यति ।

बुद्धपातितवृत्तिः

निर्ममो निरहंकारो.....

..... न पश्यति ॥3॥

एवं निर्ममो निरहंकार इति यत् तदपि न विद्यते । अधुना उपादानं प्रतीत्य प्रज्ञप्तिभावः प्रदर्श्यते । इह भगवता च — महाभाग इदं नाम इदं गोत्रं इदमिति नाम यत्तदुपादानव्यतिरिक्तपुद्गलस्य नाम गोत्रञ्च न विद्यते । इत्युक्तम् । तस्मादुपादानाधीनमेव [Tib 272 b] वाच्यम् । निर्ममो निरहंकार व्यतिरिक्तोऽपरः न कश्चित् विद्यते । अथ विद्यते तत्सविद्यमाने कथं निर्ममो निरहंकारो भविष्यति । किञ्च तत्सवि-
द्यमानेऽपि भविष्यति तदेवं सति तद्विपर्ययदृष्ट्यैव तत्त्वं न पश्यति । आचार्यायैवेवेनापि ।

भवेदात्मेति चेन्नैव युक्तं नैरात्म्यचिन्तनम् ।

तत्त्वज्ञानेन नियते निवर्णमिति चानूतम् ॥

इत्युक्तम् । तस्मान्निर्ममो निरहंकारः यः पश्यति विपर्ययदृष्ट्या बुद्ध्योपहतमतिनयनतया तत्त्वं न पश्यति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

निर्ममो निरहंकारोयश्च सोऽपि न विद्यते ।

इत्युक्तम् । आत्मादीनां प्रज्ञप्तिस्वरूपात् पुद्गलोपादानस्यानुत्पन्नादिति प्रयोगः । तत्त्वस्याविद्यमानात् तैमिरिकेन्द्रियोपहतमति-
नयनतया केशमशकादीनां असम्यक्दर्शनमिव

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति न पश्यति ॥3॥

सदसद्दर्शनमिष्यादर्शनपरामर्शस्य सत्त्वादिति प्रयोगः । तेन हेत्वर्थासिद्धत्वम् । निर्ममो निरहंकारस्य हेतुभूतात्मनः सत्त्वात् स्वार्थे.

ऽसिद्धता च विद्यते । निर्ममो निरहंकार इति स्वरूपस्यापि नियतमसिद्धत्वात्, यद्यन्तः करणनैरात्म्यदर्शनात् निर्ममस्य विपर्ययात् मनसि नैरात्म्यस्य च परार्थदेहेन्द्रियविषयेस्वहंकारप्रवृत्तिस्वाद् दोषाभाव इति चेत् । आत्मन्यात्मदर्शने अहंकारार्थस्य यथावत् संविद्यमानात् [सद्भावात्] तस्यायं कर्तु- [Tib 229 b]-राश्रयशब्दादिस्वहंकारप्रवृत्तेरविपर्ययात् निर्ममस्य निरहंकारस्य चासिद्धत्वात्तस्य न समाधानम् । एवं सत्यपि—

भवेदात्मेति चेन्नैव युक्तं नैरात्म्यदर्शनम् ।

तत्त्वज्ञानेन नियतं निर्वाणमिति चानूतम् ॥ “इत्युक्तम् ।

अथ केचन सांख्याः प्रकृतिविमुक्तिवादिनः केचन पुरुषविमुक्तिवादिनः । तत्र तावत् ये: “संसारति बद्धयते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः । नानाश्रया प्रकृतिः संसारति बध्यते मुच्यते चेत्युक्तम् तैरात्मा अन्यः प्रकृतिश्चास्या” इति बुद्धिर्विपर्ययोदृष्टः । तदनन्त्यत्वात् मुक्तभावस्य पुरुषनानात्वस्य चासाधारणतायाः सत्त्वात् । परमार्थतः निष्क्रियस्य (अकृतस्य) पुरुषस्य शुद्धत्वात् प्रवृत्त्या न मुच्यते । ये: पुरुषवशीकृतस्य बन्धात् पूर्वबन्धः मुक्तशचोक्तस्तैरात्माचान्यः प्रकृतिश्चास्या इति बुद्ध्या निश्चयकारणादपि पुरुषस्य पूर्वापरविशेषणमजायमानस्य येन बद्धयते मुच्यते, इति वचनस्य विशेषणं न स्यात् । परिणामि चेत् पुनः परिणामिस्त्वात् ज्ञानस्य सत्त्वं नास्तीति दोषः प्रवर्तते । अथ च सन्मात्रेणोपकारितया अन्तःकरणसत्त्वबलांशप्रतिबिम्बभूतस्य (रूपस्य) हेतुतया आत्मा चान्यः प्रकृतिश्चास्या इति निश्चये ऽप्येवं सत्यप्यन्तःकरणविशेषणस्य सद्भाव उक्तः पुरुषस्य विशेषणाभावात् न मुच्यते । [इति विशेषणसंविद्यमानेऽपि दोषः पूर्ववत् स्यात् [Tib 230 a] ।

अन्यच्च —आत्माचान्यः प्रकृतिश्चास्या, इति विपर्ययज्ञानसत्त्वेऽपि पुरुषे ज्ञानविपर्ययस्यानुत्पन्नात्, भवता कारणस्याप्रतिबिम्ब-भूतक्रमेण मोक्ष इष्यते तत्रापि पुरुषभावस्यासत्त्वात् [पुरुषस्यापरिणामात्] पूर्वत्र व्यतिरेकिभावे (पूर्वस्मात् अविपर्ययभावे) परत्र ज्ञानस्या-भ्रान्तिरुत्पादोऽसम्भवः । अविपर्ययात् परत्र बन्धो मुच्यते । ज्ञानोत्पन्नेऽपि परिणामिस्त्वात् ज्ञानस्य सत्त्वं नास्तीतीत्यादिदोषप्रसङ्गः । कर्तुं धर्म-प्रहादीनां राजपतिवत्पुरुषोपकल्पितत्वात् मुक्तिरचोपकल्पिता भवति । प्रसङ्गावाक्यं निरुपणीयम् । [प्रसङ्गाख्यानविधेरवसरो निरुपणीयः] ।

एवमाध्यात्मिकबाह्यायतनानां तत्त्वकल्पनाप्रयासे योगाचारैस्तच्छून्यत्वमुपकल्पितम् ।

प्रसन्नपदा

निर्ममो निरहंकारो यश्च सोऽपि न विद्यते ।

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति न पश्यति ॥3॥

आत्मनि स्कन्धेषु च सर्वयानुपलभ्यमानस्वरूपेषु कृतस्तद्व्यतिरिक्तोऽक्षरपदार्थो भविष्यति योऽसौ निर्ममो निरहंकारश्चेति । यस्त्वे-वमसंविद्यमानस्वरूपं निर्ममं निरहंकारं च पश्यति स तत्त्वं न पश्यतीति विज्ञेयम् ।

शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं बहिर्गतं ।

न विद्यते सोऽपि कश्चिद्दोषो भावयति शून्यताम् ॥

तथा—

योऽपि च चिन्तयि शून्यकधर्मान्

सोऽपि कुमार्यपपन्नकुबालः ।

अक्षरकीर्तिरिति शून्यकधर्माः

ते च अनक्षर अक्षर उक्ताः ॥

शान्तं पशान्तं यं चिन्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न जातु न भूतः ॥

चित्तं वितर्कणं सवि प्रपञ्चाः

तस्य अचिन्तयि बुध्यथ धर्मान् ॥इति॥

तथा—

स्कन्ध सभावतु शून्यं विविक्तं

बोधो सभावतु शून्यं विविक्तं ।

यो पि चरेत्स पि शून्यसभावो
ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ॥

तदेवं—

ममेत्यहमिति क्षीणे बहिर्घाध्यात्ममेव च ।
निरुध्यत उपादानं तत्क्षयाज्जन्मनः क्षयः ॥14॥

अक्रुतोभया

अथाध्यात्ममात्मानिनिवेशे बहिर्घाऽऽत्मीयाभिनिवेशे च क्षीणयोः सतीरूपादानचतुष्टयस्य निरोधस्तन्निरोधात् भवक्षयः, भवक्षया-
ज्जातेः क्षयः । यत्पुद्गलनैरात्म्यतत्त्वावबोधफलं क्लेशावरणप्रहाणात् सोपाधिषेधं निर्वाणं भवति । तस्य नैरात्म्यतत्त्वावबोधफलं ज्ञेयावरणं
प्रहाणं तन्निरुपाधिषेधं निर्वाणम्, तस्योपलम्भोपायोपदेशार्थमुच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अधुना बहिर्घाध्यात्मयोस्तयोरात्मात्मीयोरित्येतयोर्विपर्ययग्रहात् क्षयभावे यदुपादानं । तदसत्त्वे उपादेयश्च यस्तस्याप्यसत्त्वात्
उपादानचतुष्टयाः निरुध्यन्त एव । उपादाननिरोधाद् भवस्य निरोधः, भवनिरोधाज्जन्मनो क्षयः । तदामोक्ष इति । तदेवं सम्बन्धधातुतदुष्टे
सति तत्त्वावबोधो भवति तत्त्वावबोधान्मोक्षः ।

प्रज्ञाप्रदोषः

ममेत्यहमिति क्षीणे ... .. ॥14॥

एवं बाह्याध्यात्मयोस्तदात्मात्मीयोरिति तद्विपर्ययग्रहस्य क्षीणे रागद्विष्टशीलव्रतात्मवाद इत्युपादानचतुष्टया निरुध्यन्ते । तत्र
तावन्नैरात्म्यदर्शनाद्वात्मवादस्योपादानं प्रहीयते । तत् प्रहाणादुपादानशेषाश्च प्रहीयन्ते । एवमात्मवादस्योपादानस्य जन्मव्यवस्था सत्त्वात्
उपादानस्य निरोधात् तज्जन्मव्यवस्थानात् सम्भवश्च विभवश्च स्वाताम् । (Tib 230 b) तत्क्षये जन्मनः क्षयः । मोक्षस्तस्य च पुद्गल-
नैरात्म्यदर्शनात् आर्यश्रावकप्रत्येकबुद्धबुद्धानगमनेषु क्लेशावरणप्रहाणं ज्ञेयावरणप्रहाणोपलब्धिश्च । क्लेशावरणप्रहाणोपाये एवं निर्विष्टम् ।
तत्सत्त्वे ज्ञेयावरणप्रहाणात् ज्ञेयावरणप्रहाणोपलब्धिश्च भवति । क्लेशावरणप्रहाणोपायश्च निर्विष्टम् । ज्ञेयावरणप्रहाणात् एवमाह—

प्रसन्नपदा

सत्कायद्विष्टमूलकाः सत्कायद्विष्टसमुदयाः सत्कायद्विष्टहेतुकाः सर्वक्लेशाः सूत्रे उक्ताः । साच सत्कायद्विष्टरात्मात्मीयानुपलम्भा-
त्प्रहीयते । तत्प्रहाणाच्च कायद्विष्टशीलव्रतात्मवादोपादानचतुष्टयं प्रहीयत । उपादानक्षयाच्च जन्मनः पुनर्भवलक्षणस्य क्षयो भवति ।
यतश्चायं जन्मनिवृत्तिक्रम एव व्यवस्थापितः तस्मात्—

कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥5॥

अक्रुतोभया

इह कर्मक्लेशा वातिहेतवः । तत् अथाहः, स्वविमुक्तिमार्गः । अथ सोपाधिषेधनिर्वाणघातो प्रवेशोपदिष्टः । कर्मक्लेशा विकल्पा-
त्संभवन्ति । ते सन्ति तेषां संभवादेव (Tib 82 a) विकल्पाः प्रपञ्चात्संभवन्ति । व्यवहारसत्याभिनिवेशलक्षणात्प्रपञ्चात् संभवन्ति । प्रपञ्चस्तु
शून्यतायां निरुध्यते । धर्मनैरात्म्यलक्षणावबोधोऽतः स निरुध्यते । अथ निरुपाधिषेधनिर्वाणघातो प्रवेशोपदिष्टः ।

बुद्धपालितवृत्ति

इह कर्मक्लेशानां जन्मनः हेतुसत्त्वात् कर्मक्लेशक्षयान्मोक्ष इति । कर्मक्लेशाश्च न सम्यक् । (Tib 273 a) विकल्पतः भवन्ति
स्वरूपेण सत्त्वं नास्ति । क्लेशक्रमवन्त विकल्पतः संभवन्ति । यथैकस्मिन्नेव विषये एकत्र रागः, एकत्र द्वेषः, एकत्र मोहस्य जायमानात् । तस्मा-

त्ववेशा विकल्पतः संभवन्ति । क्लेशिकचित्तयुक्तस्य देहः शुद्धः मनोजभिसंस्कृतानां कर्म इति । इह भगवता च पुद्गलः अविद्यायुक्तस्य पुण्यकर्म-
भावाभिसंस्कृताश्च अभिसंस्कृता इति विस्तरेण भाषितम् । तस्मात् कर्मक्लेशा न सम्यक् विकल्पहेतुकर्मभवः । अधुना न सम्यक् विकल्पस्ते
प्रपञ्चात् लोकप्रपञ्चात् संभवन्ति । लोकस्य लाभालाभादिधर्मेषु इदमित्यभित्यभिनिविष्टबुद्ध्या तत्र विकल्पास्ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु
शून्यतायां निरुध्यते । लाभालाभालोकप्रपञ्चशून्यता निरुध्यन्ते । भावानां स्वरूपशून्यत्वबोधात् निरोधः । शून्यताबोधात् निरुध्यते ।
तस्माच्छून्यता हि तत्त्वं भवति । शून्यताभावनयैव तत्त्वावबोधः स्यात् तत्त्वावबोधान्मोक्ष इति । आचार्यायदेवेनापि “धर्मं समासतोऽहिंसा
वर्णयन्ति तयागताः । शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिहोभयम्” ॥

(Tib 273 b) इत्युक्तम् । आह—

यद्येवमात्मारमीयोरसत्त्वं तदेवं सति कथं बुद्धेन भगवता अत्रारूपोपदेशः कृतः । आह—

नैरात्म्यमेवेति तदपि न भाषितम् ।

वक्ष्यते च—तदेवं उपादानतो नाभ्युत् ।

उपादानञ्च नास्ति तत् ।

नारूपोपादानं नैव । नैव तस्य न निश्चयः । इति भावः । ननु भगवता बुद्धेन सत्त्वानां आशयानुसङ्गान्ते विद्वद्भिः विनयेः अभिनिवेश
निवर्तनात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

“कर्मक्लेशजान्मोक्षः” कर्मक्लेशानां जन्मनः हेतोः सत्त्वात् तत्क्षयादुदुःखाद् विमुक्तिर्हि मोक्षः । जन्मनः हेतुः कर्मक्लेशास्तेषां
विषयाणां कर्मणोऽसम्भवः । रागविमुक्तिविषयाणां सत्त्वेऽपि तदभावात् कथं तद्दि कर्मसमुद्भव इति । “कर्मक्लेशाविकल्पतः । इत्युक्तम् ।
कर्मक्लेशानां दुःखादुःखसकलकल्याणलक्षणविकल्पेभ्यः कर्मसमुद्भवस्तत्त्वस्य समुद्भवात् । इह यच्चास्ति यस्य चोद्भवस्तत् तस्य हेतुसद्भा-
वश्च ज्ञातव्यः । यथा बीजस्य सत्त्वेऽङ्कुरस्योद्भवस्तथैवाप्याणां न योनिशो मनसिकार इति विकल्पसत्त्वे कर्मक्लेशानामुद्भवः स्यात् । यत्र न
विकल्पस्तत्र तेषां न सम्भवः । यथा आर्यस्य हेतुस्तत्रकर्मक्लेशिकसत्त्वतां मनसि अपिसंस्कारः सकलसमादानेषु प्रवर्तते ।

क्लेशेष्वेतत्सिक्तस्य हेतुर्वाक्लेशिको (Tib 231 a) रागादयश्च कर्मक्लेशानां हेतुविकल्पाश्च ये ते प्रपञ्चभावात् प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु
इत्युक्तम् । व्यवहारसत्याभिनिविष्टलक्षणप्रपञ्चात् कर्मसमुद्भवः । प्रपञ्चस्तस्यापि येन निरोधः स्यादिति । प्रपञ्चस्तु शून्यतया निरोधः
इत्युक्तः । विकल्पादिति वाक्यार्थः । धर्मनैरात्म्यलक्षणतावबोधात् निरोधः । शून्यताज्ञानोत्पन्ने सति निरुध्यत इति वाक्यार्थः । पुद्गल नैरात्म्य-
दर्शनादेव दुःखादुःखविकल्पायुद्भवस्य कर्मक्लेशोपशमसिद्धात् धर्मनैरात्म्यदर्शने व्यर्थमिति चेत् तन्न युक्तम् । क्लेशघासानासहिताशेषमूला-
दुत्पन्नरागात् तद्वर्मेनैरात्म्यदर्शनासत्त्वे विभवात् अर्वाक्लेशिकज्ञानप्रतिपक्षिभूतसर्वधर्मविषयविषयैवावबोधस्तेन प्रहातव्यधर्मनैरात्म्य-
दर्शनस्य वैयर्थ्यं न स्यात् तस्मादेवमशेषप्रपञ्चोपशमलक्षणशून्यत्वान्मोक्षः । तद्यथा—

धर्मं समासतोऽहिंसा वर्णयन्ति तयागताः ।

शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिहोभयम् ॥ (Tib 231 b)

कैश्चित्तोषिकैरुक्तम् इह स्वतर्पदासितासयो सूत्रे स्वयूयैः—

आत्मा हि आत्मनो नाथः को हि नाथो परोसिया ।

आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

इत्युक्तन्तथैव—

“सत्त्वाः संसारप्रतिपन्नः दुःखान्न विमुच्यते । इति वचनात् । भवन्नैरात्म्यमिति वा अमुपगमपूर्वको वाद्यस्तस्मादात्मप्रतिषेधानु-
मानमसिद्धम् । ये सत्त्वा कार्यकारणपञ्चादप्रज्ञप्तिदर्शनोपहृतबुद्ध्या “नास्त्ययं लोकः, नास्ति परो लोकः, नास्ति मुक्ततदुक्ततार्ता कर्मणां
फलम्, नास्ति विपाकः, नास्ति सत्त्वानामुपपादुक इत्यभिनिवेशात् सततमकुशलकर्मभिसंस्करणपरायणमनः संयुक्तापायदुर्गतिमहाप्रापततीर-
स्थितानां तत्सत्कार्यदृष्टिर्विनिवर्तनार्थं बुद्धैर्भगवद्भिः तदनुग्रहचिकीर्षुः परानुग्रहसमुत्पादचित्तेन चित्तचेतसिहेतुमाधिर्य आयत्तां (परम्)
तद्वेत्तनासक्तभवलोकितेन व्यवहारासयवशेन आमाऽस्तीति प्रसप्तम् ।

तस्मात्

प्रसन्नपदा

“कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः ॥

इति स्थितः । उपादाने हि क्षीणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो जातिजराभरणदिकस्य संभव इति । एवं कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षो भवतीति स्थितं । कर्म क्लेशानां तर्हि कस्यक्षयात्परिक्षय इति वक्तव्यम् । उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥5॥

अयोनियो हि रूपादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागादिकः । वक्ष्यति हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

उक्तं च सूत्रे—

काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ॥

एवंतावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च वि-[Tib 130 b]-कल्पा अनादिमत्संसाराम्भस्ताज्ज्ञानजेष्वाम्यवाचककत् कर्म-करणक्रियाघटपटमुकुटरयरूपवेदनास्त्रीपुरुषलाभाशुभलुङ्खलशयथोनिन्दाप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते ।

स चार्यं लौकिकः प्रपञ्चो निरवशेषः शून्यतायां सर्वस्वभावशून्यतादर्शने सति निरुध्यते ।

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलभ्ये स्याद्यथोदितप्रपञ्चजालम् । न ह्यनुपलभ्य बन्ध्यादुहितरं रूपलावण्ययौवनवती तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयन्ति राशिणः । न चानवतार्यं प्रपञ्चं तद्विषयमयोनियो विकल्पमवतारयन्ति । न चानवतार्यं कल्पनाजालमहं ममेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयन्ति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिञ्ज्यानि कुर्वन्ति । न चाकुर्वन्ति । कर्माणि जातिजराभरणशोकादिदेवदुःखदोर्मनस्य सोमनस्य एकजालीभूतं संसारकाण्तरामनुभवन्ति । एवं योगिनोऽपि शून्यतादर्शनावस्था निरवशेषस्कन्धधात्वायतनानि स्वरूपतो नोपलभन्ते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वरूपं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयन्ति । न चानवतार्यं तद्विषयं प्रपञ्चं विकल्पमवतारयन्ति । न चानवतार्यं विकल्पमहं ममेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकं क्लेशगणमुत्पादयन्ति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं कर्माणि कुर्वन्ति । न चाकुर्वन्ति । जातिजराभरणार्थं संसारमनुभवन्ति । तदेवमशेषप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणां शून्यतामागम्य यस्मादशेषकल्पनाजालप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चविगमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चाशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या च जन्मनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणमित्युच्यते ॥

यथोक्तं शतके—

धर्मं समासतोऽहिंसां [Tib 131 a] वर्णयन्ति तयागताः ।

शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तद्विहोभयम् ॥ इति ॥

आचार्यभावविवेकस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानां यथोदितशून्यताधिगममप्रतिपक्षमान एवं वर्णयति । अपरोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्वरसंस्कारकलापमात्रमनात्मानात्मीयमवलोकयत आर्यश्रावकस्याप्यात्मात्मीयवस्त्वभावाद्दर्भमात्रमिदं जायते त्रियते चेति दर्शनमुत्पद्यते । अहंकारविषयो ह्यात्मा तदभावात्स्याप्याभावः । तदभावादेव न त्रयचिदाध्यात्मिकं बाह्यं वा वस्तुवस्तीति ममकारानुपपत्तेर्निर्गमो निरहंकारोऽहमिति न स्वरूपविनिश्चितिरूपजायतेऽन्यत्र व्यवहाररसकेतात् । प्रागेवाजातसर्वसंस्कारदर्शनां निविकल्पप्रज्ञाचारविहारीणां महाबोधितत्त्वानामिति । अत आह ।

निर्ममो निरहंकारो यस्य सोऽपि न विद्यते ॥ इति ॥

तदयमाचार्यो यथेवंविधे विषये नाचार्यपदमतानुवर्ती तथा प्रतिपादितं मध्यमकावतारे ।

दूरगमायां तु धियाधिक इत्यनेति न पुनस्तद्दूषणे यत्न आस्थीयते ।

अत एवोक्तं भगवतायांष्टसाहसिकायां भगवत्यां श्रावकबोधिमभिसंबोद्धकाभेन सुभूतेऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिक्षितव्यम् । प्रत्येकबोधिमभिसंबोद्धकाभेन सुभूतेऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिक्षितव्यम् अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबोद्धकाभेन [Tib 13] b] सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिक्षितव्यमित्यादि ॥

आह च ॥

यो इच्छती सुगतश्रावकुऽहं भवेयं
प्रत्येकबुद्ध भविता तथ धर्मराजो ।
इमुक्षान्ति नागत्य न शक्यति पापुणोतुं
यथ आरपार गमनीमं अतीरदसीं ॥इति॥

अत्राह । यथेवमाध्यात्म्य कबाह्यवस्त्वनुपलम्भादध्यात्मं वहिश्चाहं भवेति कष्टनात्रालानामनुत्पादस्तत्त्वमिति व्यवस्थापितं । यत्-
ह्येतदुक्तं भगवता ।

आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।
आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥
आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।
आत्मा हि आत्मनः साक्षी कृतस्थापकृतस्य च ॥

तथार्यसमाधिराजे ।

कृष्ण शुभं च न नश्यति कर्म
आत्मन कृत्व च वेदयितव्यं
नो च पि संक्रम कर्मफलस्य
नो च अहेतुक प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न निरुध्यत इति । उच्यते । इदमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीह सत्त्वं आत्मा वा धर्मास्त्वेते सहेतुकाः ॥इति॥

तथा हि । रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपं । एवं यावत् । विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञानेनात्म-
नात्मनि विज्ञानमिति ।

तथा अनात्मानः सर्वधर्मा इति । तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य चिरोचो न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतो-
ऽन्वेष्टव्यः सामान्येन तु भगवद्भिर्बुद्धेः प्रवचने नैयमीतार्यविस्तरप्रभेदेऽशेषजगद्विनेयबुद्धिपद्माकरविबोधनपरैरादित्यकल्पैरनस्तंगतैर्महा-
करुणोपायविज्ञानगमस्तिविस्तरैः ।

आत्मेत्यपि प्रज्ञपितमनात्मेत्यपिदेशितम् ।
बुद्धेर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् ॥6॥

अकृतोभया

बुद्धेर्भगवद्भिः सत्त्वाशयानुशयविद्भिर्विनेयजनैस्तांस्तानवलोक्य विनेया येषां लोको नास्ति परलोको नास्ति सत्त्वा उपपादुका न

सन्तीति दृष्टिस्तादृशा संभवति । तेषामनात्मदृष्टिपरिहारार्थमात्मैत्यपि प्रज्ञपितम् । विनैया येषां कुशलाकुशलयोः कर्ता च तयोः फलस्य भोक्ता च बद्धो मुक्तश्चेति निविष्टत्वादायामेति यः कश्चिदस्तीति दृष्टिस्तादृशी संभवति तेषामनात्मदृष्टिपरिहारार्थमनात्मैत्यपि देशितम् । विनैया ये परिपक्वकुशलमूलसामग्रीपरिविपाककृतोर्ध्वभोक्तात् परमार्थकथाभाजनभूतास्तेष्व आत्मा-नात्मा कश्चिदित्यपि न देशितम् । अपि चान्यथा परीक्ष्य तीर्थिकः कश्चित् संस्कारान्मात्माप्रतिक्षण- [Tib 82 b] विनस्वरः कदाचिदव्यस्मिन्काले व्यवस्थितेष्वनात्मन्यसति कर्मफलरहितान्च परीक्ष्य विभयोऽस्तीति ते नात्मा अस्तीत्यपि प्रज्ञपितम् । अन्ये ये शरीरेन्द्रियबुद्धिसामग्रीमात्रेभ्यः अत्र हेतुफलयोः कल्पित आत्मा स्वभावतः न विद्यते । सत्त्वपर्यायः संस्कार आत्मा नास्ति, इति न व्यवस्थितः न निश्चितः च संसारो नोपपद्यत इति युक्तया हेतुफलसम्बन्धमोहितास्तेन नैरात्म्यमपि देशितम् । बुद्धेन भगवता सर्वेष्वभिज्ञेन परोक्षभावेन आत्मानात्मा न कश्चिदित्यपि देशितम् ।

अत्राह—प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति यदुक्तं तत्र का युक्तिस्तत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

आत्मेति प्रज्ञापितमनात्मैत्यपि देशितम् ॥
बुद्धेर्नात्मानं चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् ॥6॥

तत्र ये विनैया नास्त्यर्थं लोकः, नास्तिपरो लोकः, सत्त्वानामुपपादकोनास्ति, इति पश्यन्ति, तस्यायं भावः । विपर्ययग्रहाभिनिविष्ट-मुदचित्तः परलोकं निरपेक्ष्य लोककामातिक्रमणान् जेह्मीयते । नरकमहाप्रपातेऽभिमुखस्तास्तेषां नैरात्म्यदृष्टिविवर्तनार्थं आत्मेति प्रज्ञपितम् । विनैया ये कुशलाकुशलकर्मणां कर्तारस्तेषां फलस्येष्टानिष्टेषु यो भोगः यश्चवन्धमोक्षप्रदशितात्मा । तत् क्वचित् विद्यते । अन्यथा आत्मासत्त्व तेषां सर्वेषां वैश्यस्यै स्यादिति दृष्टं तदेवंभूतः । संसारमहासमुद्रे पतितः अहंकारमकारग्राहेण ग्राह्यमिषक्तः । दृष्टिन्तया [Tib 274 a] विशिष्टचित्ता भवमुत्थे आसक्ता—तेषामनात्मदृष्टिविवर्तनार्थं नैरात्म्यमित्यपि देशितम् । विनैयभद्रा ये कुशलकलापपरिपाकेन भवनद्या उत्तु-शक्ताः परमार्थहेतुकाभाजनभूतास्त्वैवंबुद्धैर्गम्यवद्भिः परमार्थतत्त्वप्रदर्शकैर्माहिवािनयकैः मायाकृतपरिवर्चनमिति [उल्लोपनम्] । इहात्मानात्मा न कश्चिदित्यपि देशितम् । आचार्यार्यदेवेनापिसदस्येति नोमयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिब्रह्मात् सर्वभोवधं नाम जायते । इत्युक्तम् ।

अन्यच्चेह तत्त्वदर्शनपराङ्मुखाः सर्वज्ञानं न ज्ञायते सर्वज्ञैरभिमानिकैः स्वकल्पितानुसाराभिः इदं सर्वं नैरात्म्यं नोपपद्यते । इत्यु-न्नादः । केनचित् आत्मेतिप्रज्ञपितम् । तथैव बुद्धिबिमुद्धाः । आत्मा नास्ति कर्ताकर्मगतपरोक्षभावात् अन्यैरात्मा नास्तीत्यप्युपदिष्टम् । बुद्धैर्गम्यवद्भिः ब्रह्मज्ञानात्तत्रोक्त्या सर्वज्ञैः सर्वपवलोकिनैः गत्युपकृतमिच्छया उभयमपि नेति नूनमभिव्यक्तम् । नास्ति मध्यममार्गं आत्मनैरात्म्यं अस्मिं सतीदं भवति इमस्मिं असति इदं न भवति, इत्यपि देशितम् । अत्रोक्तम्—

प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते' इत्युक्तं तत्र का युक्तिः । अत्राह—

प्रज्ञाप्रवीपः

“आत्मेति प्रज्ञापितम्” इत्युक्तम् । ये सत्त्वाः नित्यः, सर्वगतः (सर्वोपसंकान्तः) (Tib 232 a) कुशलाकुशलकर्मसु स्वतन्त्रः, भोक्तास्ति, इत्यभिनिविष्टास्ते बुद्धात्ममिथ्यादृष्टिवन्धनाद्वद्धः शरीरेन्द्रियबुद्धिनैरात्म्यदृष्टयनुत्पादात् ध्यानसमाधिनिरोधसमापत्तिबलेन सुदूरंगत-विहंगतः सुखेन्द्राः सुदूरंगतादपि पतितान्स्त्वद्वत् जन्मादिदुःखेभ्यो विनिर्मुक्तचित्ताधिगमात् एवमात्म्यदर्शनसूत्रबद्धात् दुःखोपशमात् पञ्च-स्कन्धनैरात्म्योपदिष्टतस्मादानात्मैत्युपदेशितम् । ” इत्युक्तम् । ये कुशलमूलमहीदारापेक्षितेन्द्रियपरिकागमभीरोदाराधिमुक्तकसर्वज्ञाधिगम-देशानामुत्तमाभाजनभूतास्ते संस्कृतभावशून्य स्वप्नेन्द्राजालाम्बुचन्द्रदर्शनमिव चित्तं ज्ञात्वा परमार्थतः आत्मानात्मेति न कश्चिद्वदेशितमित्युक्तम् । आत्मानात्मवि कलाश्रयभावात्सद्भावादिति प्रयोगः । तस्मादैवं सति व्यवहारत आत्माभ्युपगमात्—अभ्युपगमस्य निर्बाधः । परमार्थोपदेशात् (Tib 232 b) समाधानं नेति चेन्न तत् परिहारः । आगमेच—

“नास्तीहसत्त्व आत्मा वा धर्माः कश्चित् सहेतुकाः” इति वचनात् तत्सद्भावप्रदर्शितानुमानमनुकृत्वात् आत्मप्रतिषेधसाम-र्थ्यसाधननिर्देशाच्च ।

अन्यदपि कल्पितम्—तीर्थिकैः कैश्चित् संस्कारमनात्मा प्रतिक्षणविनाशशालि कदाचिदपरस्मिन्काले व्यवस्थितस्य नास्ति आत्मेति । कर्मफलाभावमुत्प्रेष्य भङ्गभावेनात्मा अस्तीत्यपिप्रकल्पितम् तस्मादात्मेति प्रज्ञप्तमित्युक्तम् । अन्यैश्चेह शरीरेन्द्रियबुद्धिसमवायमात्रमित्युक्तम् । इहेतुफलकर्मपिदेशपर्यापिगन्ध्यात्मास्वभावो नास्ति । सत्त्वसंस्थातस्य संस्कारमनात्मा अनवस्थितस्यावस्थानमकृत्वा इमेवपि संसारो अनयासो इति विदित्वा हेतुफलसम्बन्धे मुद्धाः—

‘एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।
भद्रेवृकपदं ब्रूहि यद्वदन्ति बहुभुताः ॥

सुन्दरीं सुचरित्वेति तबोतमशरीरः यदतीतः स च नास्ति । इदं शरीरं समवायमात्रमित्युक्तया शरीरेन्द्रियमनात्मेति देशितं तस्मात्
अनात्मेत्युक्तम् । भगवता बुद्धेन (Tib 233 a) सर्वधर्माभिज्ञेन परोक्षभूतप्रतिपन्नेन नात्मानात्मेति कश्चिदित्यपि न देशितम् । इत्युक्तम्—

बुद्धैरात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् । इत्युक्तम् । सर्वधर्मतत्त्वप्रज्ञाणस्य असङ्ख्यां सुविदित्वा आत्मानात्मग्रहपरिहारात्
आत्मानात्मविकल्पप्रवृत्तिरहेतुज्ञानादिति प्रयोगः । आत्मानात्मविकल्पप्रयोगात् रूपादिध्वंसकल्पितत्वादिति प्रयोगः । एवंसति यथोक्तं ‘सुवि-
क्रान्तविक्रामिन्’ रूपं आत्मा वा आत्मा अनात्मा वा न, तथैव वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानानां व आत्मा अनात्मेतियत् तत् प्रज्ञापरमित्युक्तम् ।
प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते इतिपूर्वं यदुक्तम् । तत् कथं शून्यतायां निरुध्यते । एवं सत्यत्राह—अत्रवक्तव्ये विकल्पाध्यारोपणात् अभिव्यक्तस्य
प्रज्ञाणमप्रमेयभूतं निदिष्टम् । सर्वे भावा स्वभावप्रविविक्तलक्षणशून्यता आकाशवत् । प्रत्यक्षाभावक्रमेण प्रत्यस्कृतम् । सर्वे भावा अनभि-
ल्याः ॥ दृष्टस्य ।

प्रसन्नपदा

अत्र चायमभिप्रायः । इह ये आत्माभावविषयसिक्तदुर्शनधनतिमिरपटलावच्छादितायेषु बुद्धिनयनतया लौकिकावदादर्शनविष-
यानातिक्रान्तिमपि भावजातमपश्यन्तो व्यवहारसत्यावस्थिता एव सन्तः क्षितिसलिलज्वलनपवनभिधानतत्त्वमात्रानुवर्णनपरा भूलोदोदकक्षिप्वा-
दिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूच्छादिसामर्थ्यविशेषानुगतमक्षानोपलम्भवत् कलादिमहामृतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनु-
वर्णयन्तः पुनरन्तापरास्तापवादप्रवृत्ताः सन्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्यर्थं लोको नास्ति परलोको नास्ति मुक्ततदुच्छ्रितानां कर्मणां
फलविपाको नास्ति सत्त्व उपपादुक इत्यादिना । तदपवादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टेष्टफलविशेषाक्षेपपराङ्मुखाः सततसमितमकुशलकर्माभिसंस्करण-
प्रवृत्ता नरकादिमहाप्रपातनाभिमुखाः । तेषां सदसददृष्टिनिवृत्त्यर्थं चतुरशीतिचित्तचरितसहस्रभेदभिन्नस्य (Tib 132 b) सत्त्वघातोपयासाया-
नुवर्तकैर्योग्यसत्त्वधातुत्ताराणां क्षिप्तप्रतिज्ञासंपादनतत्परैः प्रज्ञापायमहाकरुणासंभारपुरःसरैरित्युपदेष्टव्यमिति निरवशेषवत्तेशमहाभ्याधि-
चिकित्सकमहावैद्यराजभूतं हीनमध्योक्तदृष्टिविनेयजानानुविपुषया हीनानां विनेयानामकुशलकर्मकारिणामकुशलादिनिवर्तयितुं बुद्धैर्मंगवद्भिः
व्यवचितास्तेष्वपि प्रज्ञपितम् । लोके व्यवस्थापितम् । अहेतुवादप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरीक्षातो नाप्यहेतुतः इत्यतो मध्यमकावताराच्च
विस्तरेण वेदितव्येति तत्प्रतिषेधार्थं नेह पुनर्यत्न आस्थोयेत ।

ये तु सद्मूलात्मदृष्टिकठिनातिदीर्घतत्वात्माभीभावस्नेहपूजकारबद्धा विहंगमा इव सुदूरमपि गताः कुशलकर्मकारिणोऽकुशलकर्मप-
व्धावृत्त्या अपि न शक्नुवन्ति त्रैधातुकमवोपपत्तिमतिवाह्यं शिवमजरममरणं निर्वाणपुरमभिगम्यन् । तेषां मध्यानां विनेयानां सत्कायदर्शनाभिनिवेश
विधिनीकरणानां निर्वाणानिवापसंजनार्थं बुद्धैर्मंगवद्भिर्विनेयजानानुग्रहचिकीर्षुभिरनात्मेत्यपि देशितम् ।

ये तु पूर्वार्थमासविशेषानुगतमग्भीरधर्माधिभोक्षलव्यबीजपरिपाकः प्रत्यासन्नवतिनि निर्वाणे तेषामुत्कृष्टानां विनेयानां विगततात्त्विके-
हानां परमगम्भीरमौनीन्द्रप्रवचनार्थतत्त्वावगाहनसमर्थानामपि मुक्तिविशेषमवधार्य ।

बुद्धैरात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् । यश्चैवं ह्यात्मदर्शनमतत्त्वमेवं (Tib 133 a) तत्प्रतिपक्षभूतमप्यनात्मदर्शनं नैव
तत्त्वमिति । एवं नास्त्येतात्मा कश्चिन्न चाप्यनात्मा कश्चिदस्तीति देशितम् । यथोक्तमार्थरत्नकूटे । आत्मेति कारण्य अयमेकोऽन्तः तैरात्यमित्यर्थं
द्वितीयोऽन्तः । यदेतदवरोक्तयथोर्ध्वं तदरूप्यमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमानाभासमिज्ञास्तिकमनिकेतनमित्यमुच्यते काश्यप मध्यमाप्रतिपदमार्गामूल-
प्रत्येक्षेति ।

उक्तं चार्थरत्नावल्याम् ।

नैवमात्मा नाचानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।
आत्मानात्मकते दृष्टी ववारात्मान्महामुनिः ।
दृष्टश्रुतां मुनिना न सत्यं न मूषोदितम् ।
पक्षाद्विप्रतिशक्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ॥

यत्तच्चैवं हीनमध्योक्तदृष्टिविनेयजानासायनानात्वेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिषेधेन बुद्धानां भगवतां धर्मवेक्षणा प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्या-
गमवाधो माध्यमिकानाम् अत एवोक्तमार्थादेः ।

वारणं प्राणपुण्यस्य मध्येवारणमात्मनः ।
सर्वस्व वारणं पद्मचाद्यो जामीते स बुद्धिमान् ॥ इति ॥

तथाचार्यपादैरुक्तम्—

यथैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।
बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथा क्षमम् ।

केषां चिदवदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये । केषां चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषां (Tib 133 b) चिद्व्यभिहितम् ।

द्वयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भीरुभीषणम् ।
शून्यताकरुणागर्भं केषां चिद्बोधिसाधनम् ॥ इति ॥

अथ वायमन्योऽर्थः । आत्मेति प्रज्ञपितं सांख्यादिभिः प्रतिकर्षणविनश्वराणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धाभावमुत्प्रेक्ष्य अनात्मेत्यपि प्रज्ञपितं लोकायतिकैरुपपत्त्यात्मानं संस्तरिमपश्यद्भिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।
अग्रे वृक्षपदं ह्येतद् यद्वदन्ति बहुश्रुताः ।

इत्यादिना । तंमिरिकोपलब्धकेशमकादिदिव्यं वित्तंमिरिकैरिव बालजनपरिकल्पितात्मानादिवस्तुस्वरूपं सर्वैर्बोधापश्यद्भिः ।
बुद्धेर्नात्मानं चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् यथोक्तमार्थतथागतगुह्यसूत्रे—

अथ खलु शान्तमतिबोधिसत्त्वो भगवन्तमेतदबोचते उपशम उपशम इति भगवन्नुच्यते । क एष उपशमो नाम । कस्य बोधशमादुपशम इत्युच्यते । भगवानाह—उपशम इति कुलपुत्रोच्यते । ब्रह्मोपोपशमस्यैतदधिबचनम् । क्लेशोपशम इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशमस्यैतदधिबचनम् । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति । संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिबचनम् । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्ययोपशमस्यैतदधिबचनम् । विपर्ययोपशम इति हेतवारम्भणोपशमस्यैतदधिबचनम् । हेतवारम्भणोपशम इत्यविद्याभवतृष्णोपशमस्यैतदधिबचनम् । अविद्याभवतृष्णोपशम इत्यहंकारममकारोपशमस्यैतदधिबचनम् । अहंकारममकारोपशम इत्युच्छेदशास्वतदुष्टपुण्यशमस्यैतदधिबचनम् । उच्छेदशास्वतदुष्टपुण्यशम इति सत्कायदुष्टपुण्यशमस्यैतदधिबचनम् । इति शान्तमते ये केचिदारम्भणहेतुदुष्टदुष्टसंयुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदुष्टे-हस्यन्ते सत्कायदुष्टपुण्यशमात् सर्वदुष्टपुण्यशम इति । सर्वदुष्टपुण्यशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपशमात्सर्वक्लेशोपशमः । तद्यथापि नाम शान्तमते दूषस्थं भूले छिन्ने सर्वशाखापत्रफलानि कुण्ठन्ति एवमेव शान्तमते सत्कायदुष्टपुण्यशमात्सर्वक्लेशाः उपशम्यन्ते । सत्कायदुष्टोपशान्तमतेऽप्रिज्ञानायां सर्वोपादानोपक्लेशा उत्पद्यन्ते । सत्कायदुष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वोपादानोपक्लेशा नोत्पद्यन्ते न बाधन्ते ।

शान्तमतिराह—का पुनर्भगवन् सत्कायदुष्टिपरिज्ञा । भगवानाह । आत्मसमुत्थानं शान्तमते सत्कायदुष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शान्तमते सा दृष्टिराध्यात्मं प्रतिष्ठिता न बहिष्ठा प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्स्या अप्रतिष्ठिताया दृष्टेरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शान्तमते सत्कायदुष्टिपरिज्ञा । सत्कायदुष्टिपरिज्ञेति शान्तमते शून्यताया एतदधिबचनम् । यच्छून्यतानुलोमिक्या शान्त्या तां दृष्टिं नोद्गृह्णति । इयमपि शान्तमते सत्कायदुष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शान्तमते शून्यनिमित्ताप्रणिहितानभिसंस्काराजातानुत्पाददुष्ट्या तां दृष्टिं नोद्गृह्णति । इयमपि शान्तमते सत्कायदुष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शान्तमते अकाय एव न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । आदित एव तद्वृत्तं परिकल्पितं तन्न परिकल्पितं न परिकल्प्यते तन्न क्रियते न विद्यते नोत्पाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते उपशम इति ॥

शान्तमतिराह । उपशान्त उपशान्त इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशान्त इत्युच्यते । भगवानाह । आरम्भनतः शान्तमते चित्तं ज्वलति । यन्न भूय बालम्बनीकरोति तन्न ज्वलत्यज्वलन्नुपशान्त इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शान्तमतेऽग्निरूपादानतो ज्वलत्यनुपादानतः शाम्यति, एवमेवालम्भनतश्चित्तं ज्वलति । अनालम्भनतः शाम्यति । तत्र शान्तमते उपायकुशलोऽयं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध आलम्बनसमतां च प्रजानाति । कुशलमूलारम्भनं च शमयतीत्यादि ॥

अत्राह—यदि बुद्धेर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥ उच्यते—

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।
अनुत्पन्नातिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मेता ॥ 17 ॥

अकृतोभया

‘निवृत्तमभिधातव्यम्’

प्रपञ्चाभिधेयार्थः घटो वा पटो वा रथादिवा शून्यत्वेन दृष्टा प्रपञ्चा निरुध्यन्ते । तत्राभिधेयकल्पनायां अध्यारोपादभिधानात्मक-

प्रपञ्चोऽप्रमेयः । प्रभवतीति सर्वभावानां स्वभावप्रविवेकलक्षणशून्यतां आकाशवदसाक्षात्करणविधिना साक्षात्कृत्य सर्वभावानभिधानं दृष्टे-
सत्यभिधेयात्मकप्रपञ्चनिरोधात् अभिधेयस्यापि कथं निवृत्तमिति चेदुच्यते ।

“निवृत्तेचित्तगोचरे”

चित्तगोचरं रूपादिवसावरहितं दृष्ट्वा अभिधेयं निवृत्तम् । तस्यापि परमार्थतः पर्वसिद्धत्वात् तत्र सम्भूय यथावत् दृष्टोपलब्ध्या
(Tib 83 a) अभिधेयत्वेनैव निवृत्ते परमार्थज्ञानोपलब्धे च चित्तगोचरे निवृत्ते च निवर्तते । चित्तगोचरमिति कथं निवृत्तमिति चेदुच्यते ।

अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥7॥

चित्तगोचरस्य रूपादेरनुत्पन्ना निरुद्धा धर्मता निर्वाणमिव प्रज्ञानात् चित्तगोचरनिवृत्तम् ।

अत्राह—परमार्थतः सर्वभावानामनुत्पन्ना निरुद्धा धर्मता निर्वाणमिव विद्यते । लौकिकव्यवहारतो निर्देशविधिः कथमिति अत्रो-
च्यते ।

बुद्धपासितवृत्तिः

(Tib 274 b)

“निवृत्तमभिधातव्यम्”

यस्मात् भावानां शून्यता दृष्टे अभिधातव्यस्य निवृत्तिः स्यात्, तस्मात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते । इहामभिधेयस्य सत्त्वे तमाश्रित्य
प्रपञ्चः स्यात् । अभिधेयस्यासत्त्वे निराश्रितः प्रपञ्चः कथं स्यात् ? आह । निवृत्तमभिधातव्यं कथमित्युच्यते । “निवृत्ते चित्तगोचरे” । चित्त-
गोचरं रूपादिविषयाः यस्मात् तच्चित्तगोचरे रूपादीनां निवृत्तिस्तस्यात् अभिधेयस्य निवृत्तिः स्यात् । इहामभिधेयस्य रूपादीनांसत्त्वे तदसत्त्वे च
कथं अभिधातव्यमिति । तच्चित्तगोचर रूपादीनां कथं निवृत्तिरिति । उच्यते—

अनुत्पन्ना निरुद्धा निर्वाणमिव धर्मता ॥7॥

यस्मात् तत्सम्भूय यथावद्दृष्टे अनुत्पन्ना अनिरुद्धा धर्मता निर्वाणमिव प्रज्ञायते तस्मात् निवृत्ते चित्तगोचरः । तस्मात् प्रपञ्चस्तु
शून्यतायां निरुध्यते ।

आचार्यायं देवेनापि—

बीजं भवस्य विज्ञानं विषयास्तस्य गोचराः ।

दृष्टे विषयनेरात्म्ये भवबीजं निरुध्यते ॥

इत्युक्तम् । आह । यदयं लोको नास्ति, परलोको नास्ति, सत्त्वानामुपपादुको नास्ति इत्यादि दृष्टं तत् । यै सर्वे भावा अनुत्पन्ना
अनिरुद्धा इति दृष्टान्तदुभयोर्विशेषः कः ? आह । उभयोर्महान् विशेषः । त्वया [Tib 275 a] शून्यताया अर्थप्रकारमविवदित्वा द्वयोः साम्य-
मिति विनितम् । इह योऽयं अप्रतिसंख्यायोपेक्षकः प्रतिसंख्यायोपेक्षकश्च यस्तदुभयोपेक्षकयोः साम्येऽपि अप्रतिसंख्यायोपेक्षक अविद्यया संप्रयुक्तः
संयोजनः निर्दिष्टः । समाख्यातोपेक्षकयो इतरः बुद्धेन भगवता संप्रदर्शितत्वात् उभयोरतिशयविशेषस्तद्वत्तदिहापि लोकोऽयं नास्तीत्यादि एवं
दृष्टमविद्यया संभूडाः सत्त्वा संयुक्ताः सन्ति । सर्वेषां भावानां शून्यता अनुत्पन्ना अनिरुद्धा दृष्टे इतरस्य ज्ञानस्य पूर्वप्रख्यातत्वादुभयोर्विशेषाति-
शयः । अन्यच्च नास्ति तत्त्वं दृष्टमिव नास्त्ययं लोकः इति वाक्यमभिहितम् । तत्र यथा ज्ञान्यन्धप्रज्ञोऽपि वचनेऽपि चक्षुषोरभावात् अवर्ष-
नात् तत्र भ्रान्तिरक्षान्धवद्वाहः कल्पितः । तथैव चायं लोको नास्ति, इति वाक्यस्य ज्ञानस्य चक्षुषोरसत्त्वात् अवर्षणात् दोषस्तेनैव प्रतिपाद्यते ।
अन्यच्च—यथा एकस्मिन् विग्रहे अर्थसत्यभावाय साक्षिद्वयं प्रदर्शितम् । एकस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षद्वष्टा अस्ति, अपरस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षद्वष्टा नास्ति,
पारस्पर्यः पक्षः प्रियः द्वयोश्चायंस्तत्राप्ररूपेण आप्तः भाषितः । तत्रैकस्मिन्नर्थे यथास्तरयमाभाष्यमाणेऽपि एवमर्थस्य प्रत्यक्षतः अप्रवर्तमानत्वात्
सत्यं भाषमाणेऽपि मुधात्वं अवश्यमेव [Tib 275 b] अयसाचाच्युज्यते । इतरेणार्थे भाषिते अर्थस्य प्रत्यक्षतः प्रवर्तमानत्वात् सत्यं भाषमाणेऽपि
धर्मः यशसा च युज्यते । तथैव सर्वे भावाः शून्याः शून्यत्वादनुत्पन्ना अनिरुद्धा तत्सत्त्वेऽपि यत्र प्रत्यक्षज्ञानमस्ति तेनैव निष्प्रायोभावात् प्रसंसितो
भवति । इतरेण शून्यतायाः प्रत्यक्षस्याप्रवर्तमानत्वात् दृष्टिदोषेण च प्रयोगकोशेन युगुप्सितः, तस्मात् तत्त्वस्य विशेषातिशयो विद्यते ।
आचार्यादाहुस्तत्रेण प्रज्ञापारमितायां व्याख्यातम् ।

त्वामेव ब्रूयते पश्यन्नपश्यन्नपि ब्रूयते ।
त्वामेव मुच्यते पश्यन्नपश्यन्नपि मुच्यते ॥

इत्युक्तम् । तदेवमिह तत्त्वज्ञानबुद्ध्या चक्षुषः मलापगमयोगात् विषयो भवति । अविद्यामहाग्न्यकारबुद्ध्या चक्षुषः आवरणयोगात् विषयो न भवति । त्वया विद्वत् अभिमानिकैः बुद्ध्या पूर्वंप्रतिपादितदृष्ट्या सत्त्वसमेऽपि अस्माभिर्वाः कृतः । सदसदाख्यातं न कृतम् । ततोऽपि विशेषसद्भावोऽऽख्यातः । कथमिति चेत् सदसदाख्यातदृष्टिवशेन अस्माभिः भावानां शशविषाणवन्मास्त्येव दृष्टिदोषः वाक्यदोषपरिहारात् सत्त्वमपि न असत्त्वमपि न आख्यातः । इह प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् सदसतोः [Tib 276 b] रूपप्रतिबिम्बवत् दृष्टे तदेवमुक्तम् । त्वया धनं अग्नं विनष्टे रत्नोत्सर्गं विक्रयः । मनसि ध्यानानुरूपकलोपलब्धं स्वबुद्ध्योपदिष्टवत् उक्तम् । यद्येवं सर्वेभावाः निर्वाणसमाः सन्ति धर्माधर्मयोर्विशेषा भावात् सवार्थस्त्वैवमर्थः न स्यात् ।

आह । किं त्वया सम्यक् यथावद् दृष्टेऽपि आरम्भसद्भावो दृष्टः । यतः निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे । इत्यभिहितम् । एतत् विमूढसत्त्वयोगात् आरम्भः स्यादिति । तत्त्वं दृष्टे न किमपि कार्यम् ।" एवं कृतं करणीयम् । नापरं इत्युक्तायति" । इत्युक्तम् ! तथैव पुद्गलो-
ऽविद्याया युक्तः इह पुष्पकर्मभूताऽभिसंस्कृताश्चाभिसंस्कृताः । इत्युक्तम् आचार्यादेवेनायम् —

किं किरण्याम्यसत्सर्वमिति ते जायते भयम् ।
विद्यते यदि कर्तव्यं नायं धर्मो निवर्तकः ।

इत्युक्तम् । तस्मान्निर्वाणमिव धर्मता इत्ययं परमार्थत उक्तः । लोकाश्रयभेदात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

“निवृत्तमभिधातव्यम्”

वाचां प्रवृत्तेर्हेत्वभावादिति वाक्यार्थः । अभिधेयस्तस्य च कथं निवृत्तिः स्यादिति चेत् । “निवृत्ते चित्तगोचरे” यस्मादिति वाक्या-
वशेषः । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः, रूपादिरित्यर्थः । तदपि परमार्थतो पर्यसिद्धत्वात् चित्तगोचरभाववचनम् । स्वस्य भावः गोचरभावशून्य-
त्वात् । निवृत्ते निवृत्तं दृष्टमिति । द्रष्टृस्तत्त्वज्ञानोत्पन्नानुपपन्नाश्च भावास्तत्त्वनिर्विकल्पकज्ञानस्य गोचरः स्वभावापरित्यागात्, तस्मात्तन्निवृत्तेर-
भिधातव्यस्य स्वयमेव प्रपञ्चनिवृत्तिः । चित्तस्य गोचरः विषयः सोऽप्युक्तः । कथमिति चेत् ।

चित्तस्य गोचरः रूपादयः ।

अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥7॥

धर्मता च धर्मस्य स्वभावः । धर्मस्य प्रकृतिरिति पर्यायः अन्यच्च—प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति च युक्त्या एवमुक्तम् ।
आचार्येण योगाचारस्य शून्यता प्रतिष्ठित अनिमित्तस्त्वितरेरभिधातव्यस्य निवृत्तिस्तस्मान्निवृत्तेरभिधातव्यमित्युक्तम् । वाचां प्रवृत्त्यनिवृत्ति
रित्यर्थः । अतो “निवृत्ते चित्तगोचरे” । चित्तस्य गोचरः विषयः चित्तोपचार इत्यर्थः । विषयभावेनैव चित्तस्य विकल्पभाववचनम् । तस्य
चनात्मन्वनस्थितानिवृत्तात्वात् [Tib 234 a] निवृत्ते चित्तगोचरे । कथं निवृत्ते चित्तगोचरे” इति चेत् ।

“अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता” यस्माच्चित्तस्य तत्त्वमिति वाक्यशेषः । किञ्च भावाभावयोरदर्शनं तत्त्वदर्शनमिति यस्मात्
चित्तस्य तत्त्वमिति तदपि यथा कैश्चित् एवं चित्तं तस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्युक्तम् । भावाभावयोरदर्शनं तत् कथमिति चेद् यस्माच्चित्तस्य
गोचरः निवृत्तः चित्तादेशोचरः । भावादेरनात्मन्नादिति प्रयोगः । अत्र चादिशब्दस्यान्तर्भावो द्रष्टव्यः । चित्तादेशोचरः । तत्त्वदर्शनाभावश्च न
यस्मात् रूपादिविषयाणां अदर्शनं यद्वर्धवति तदैव तत्त्वदर्शनस्य तत्त्वदर्शनशब्दस्य बाध्यत्वम् शब्दोऽभिहितत्वम् । भावानां स्वरूप विपर्ययकल्पनात् ।
एवं दर्शनाभावे तु तत्त्वदर्शनमित्युक्तम् । तस्मात् निवृत्तमभिधातव्यम् । एवं “आर्याक्षयमिति निर्देशसूत्रे परमार्थसत्यं यदिति । यत्र चित्तस्य
नास्ति हेतुव्यञ्जनदृष्टिस्तदुक्तं न किं खलु पुन प्रयोजनमित्युक्तं तत्रैवान्यथापि चित्तं मनः विज्ञानस्य च सम्बन्धः, इत्याद्युक्तं दृष्टं तस्मात्तावत्
तेनैव “अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता” । इत्येतावमात्रं वस्तुमूलम् । सर्वधर्मोपकारलक्षणता सद्भावात् । अपिच शून्यताज्ञानस्य
सूर्यरश्मा लोकसर्वभावस्वरूपसर्वदृष्टयानात्मन्प्रत्ययानावाङ्मनसोऽभिधेयनिवृत्तत्वात् निवृत्तमभिधातव्यम् । तेनैव “निवृत्ते चित्तगोचरे”
गोचराधिष्ठानता । कथं चित्ताधिष्ठानता निवृत्तिः स्यादिति चेत् । इह विषयवशेन विज्ञानोत्पादस्य भावस्वरूपता विशेषविषयभेदकल्पना-
सन्तत्वा प्रकारतोऽनेकधा विकल्पकोशकारकोटकेन आत्माधिष्ठानं पर्यवस्थितः । सर्वधर्मनैरात्म्यदर्शनात् तस्या प्रवृत्तित्वात् “निवृत्ते चित्तगोचरे

चित्तगोचरनिवृत्त्यापि तत्त्वज्ञानस्य कर्ता अयुक्तः । कथमिति चेत्, अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता । यस्माच्चित्तं चैतच्छास्त्रधर्माणां-
मेतद्व्येन च क्रियाया असदभावस्त्वदेवमप्यार्यरत्नकूटसूत्रे शून्यत्वेन धर्माणां शून्यता अकृतत्वेनेह धर्माणां शून्यता इत्याद्युक्तम् ।

यथं तर्हि तेषां प्रकृतिः निर्वाणमिव बोधधम् । (Tib. 235 a) एवमिह तथगतं बोधिमण्डे निपद्य अभूतसकल्पितसमादान-
संक्लेशासदभावस्त्वभानुत्पत्तिरूपतायाः सर्वज्ञता भावः इत्याद्युक्तम् । तस्मात्—

बीजं भवस्य विज्ञानं विषयास्तस्य गोचराः ।

दृष्टे विषयनैरात्म्ये भवबीजं निरुध्यते ॥

इत्युक्तम् तस्मात् सर्वधर्मसमत्वं निर्वाणमिव धर्मता । अनुत्पाददर्शनात् चित्तगोचरनिवृत्तिः चित्तगोचर निवृत्त्या अभिधेयनिवृत्तिः
तद् विपर्ययात् व्यवहारसत्याभिनिवेशलक्षणताया प्रपञ्चोपशमः । स्वयुध्यैः परयुध्यैराभिधाभिकैश्च कैश्चिदुक्तम् । मध्यमकवादविभिः
सर्वभावापवादकत्वान्नैरात्म्यं निविशेषमित्युक्तम् । तत्र केनचित् भावनां निवृत्तिसाम्यमुक्तेऽपि कथमपि पृथग्भवाः अर्हताः अप्रतिसंख्याय प्रति-
संख्यायोपेक्षकयोरिव आत्यन्थ्यचक्षुष्मतोदय, पक्षविषयप्रपातप्रदेशविनिश्चितज्ञानसाम्यमुक्तेऽपि यथास्ति विशेषः तथा नास्तिकमाध्यमिक-
योश्च विशेषोऽस्ति, इति समाधानं अपवदन्ति ।

बाह्यः भावतत्त्वकल्पनाया निविशेष इत्युपदेशविशेषसद्भावे च नास्ति वाचां निवृत्तिः । एवं वक्तुं न युज्यते । नास्तिकमाध्यमिक
योर्यदा साम्यं कल्प्यते (Tib 235 b) व्यवहारकाले वा किं तर्हि तत्त्वदर्शनकाले वा । तत्र तावत् व्यवहारकाले तस्य कार्यकारणापवादका-
भिनिवेशात् कुशलपक्षमुत्सङ्गभाकुशलकर्मणः सर्वभावाप्रतिपन्नश्च व्यवहारसत्त्वस्य बाधकत्वेन माध्यमिकोक्तकार्यकारणसम्बन्धमायामरी-
चिकासमेष्वनपवादकस्याकुशलकर्मणः मार्गाप्रतिपन्नश्च पुद्गलसहितस्य स्कन्धसन्ततिकर्मोद्भवभवस्य स्कन्धोत्पादस्कन्धसन्ततिनिरोधपूर्वक-
गमनकर्मणश्चैवमनागतस्त्वन्दृष्टानां भावप्रदर्शकव्यवहारसत्त्वस्य च बाधाकरणात् व्यवहारकाले नैरात्म्यस्य च माध्यमिकोक्तानां साम्यं
नास्ति । तत्त्वदर्शनकालेऽपि न साम्यम् एवं नैरात्म्यविज्ञानं असत् । असदिति वैषमिकसर्वभावापवादक प्रादुर्भावश्च तस्यापि मिथ्याज्ञानस्य
सत्त्वात् दुःशील्यदुर्गन्धपरिहारेपिदुःखोपायो न स्यात् । माध्यमिकवादेषु तत्त्वदर्शनकालेऽपि रूपादिविषयभावेषु सद्बुद्धेः प्रागभावः स्यात् ।
यत्तदपि रूपादिभावशून्यत्वपरामर्शात् रूपादिभावानामेषां सद्भावो नास्तीति विकल्पनिवृत्तिः स्यात् । अयं बोधाभावबुद्धिरूपादिव्यवस्थानुत्पत्तायो
न स्यात् । परमार्थतः (Tib 236 a) रूपादिविषयभावा इति या बुद्धिस्तस्यांश्च यथावन्नास्ति बुद्धेः सत्त्वात् सद्बुद्धिवदिति बुद्धिरोपात् ।

किञ्च यत्र भावाभासबुद्धिरुच्यते तत्र तत्पनयाभाव-बुद्धेरुत्पादप्रसङ्गः निराकरणाभावे (अपनयाभावे) असत्प्रतिपत्तिद्वारेण असद-
बुद्धिश्च निवर्तते । चर्याभावस्य चर्याप्रज्ञायाचर्यायां प्रतिष्ठितप्रविवेकभावा न सतीति बुद्ध्यनुत्पादान्नैरात्म्यस्य च माध्यमिकोक्तेषु शब्दासाम्य-
मात्रमपि नास्ति । शून्यताकालेऽपि सत्त्वप्रतिषेधमात्रकरणात् असत्त्वाप्रदर्शकसर्वपसुमेरिपरिव महीयान्विशेषः सर्वधर्मतानिर्वाणसाम्य-
मुक्तेष्वपि परमार्थप्रतिपत्तिभावबहुसामग्र्योपादानानु रूपत्वात् लोकव्यवहारेऽपि तदेवं सत्त्वत्वात् यथा आध्यात्मिकबाह्यभावाः लोके सम्यक्तया
तथ्यरूपेण प्रसिद्धाः असम्यक्तया (अतथ्यरूपेण) प्रसिद्धाश्च ये सन्ति तेषां व्यवहारतः—

प्रसन्नपदा

निवृत्तमभिधातव्यं ... ..

... .. धर्मता ॥7॥

इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देव्यते । यदा त्वमभिधातव्यं निवृत्तं वाचां विषयोनास्ति तदा किंचिदपि नैव देव्यते बुद्धेः । कस्मा-
त्पुनरभिधातव्यं नास्तीति "तद्" । निवृत्तं चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो विषय आरम्भणमि (Tib 134 a) त्वयः ।
यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात् तत्र किञ्चिन्मित्तमप्यारोप्य स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ता-
प्यारोपो येन वाचां प्रवृत्तिः स्यात् । कस्मात्पुनः चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्महा ।

अनुत्पन्ना निरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता । यस्मादनुत्पन्ना निरुद्धा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मकुटितव्यवस्थापिता तस्मान्न
तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ को नुमितिप्यारोपः । तदभावात्कुतो वाचां प्रवृत्तिः । अतएव न किंचिद् बुद्धिर्भवद्बुद्धिर्देशितमिति
स्थितमविकलम् । अतएव च वक्ष्यति ।

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥इति॥

एवं चेत् । अथ चायमन्यः पूर्वपक्षः । यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति । उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिघातव्यमित्यादि पूर्ववदव्याख्येयम् ।

अथ वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकबाह्यवस्त्वनुपलम्भेनाध्यात्मं बहिःश्रयः सर्वदाहंकारममकारपरिणय इदमत्र तत्त्वमिति । कीदृशं तत्त्वमिदं वक्तुं वा शक्यते । तस्मात्

निवृत्तमभिघातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

तत्र तत्त्वत इति बाक्यशेषः (Tib 134 b) । किं पुनः कारणं तत्त्वे निवृत्तमभिघातव्यं निवृत्तचित्तगोचर इत्याह ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

इतिपूर्वकमेवमेव व्याख्यानं योज्यम् ।

अतएवोक्तमार्यतथागतमुखानुते । यां च शान्तमते रात्रि तथागतोऽनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वा-
स्यति । अस्मिन्मन्तरे तथागतेनैकाक्षरमपि नोदाहृतं न प्रव्याहृतं नापि प्रव्याहरिष्यति । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासुरनरकिन्नरसिद्धविद्या-
धरोरगप्रभृतिविनयेजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेशना देशिता । एकक्षणवाग्मुदाहारेणैव तत्तज्जनमनस्तमोहरणी बहुविधबुद्धिनलिनोवन-
विबोधिनी जरामरणसरित्सायरोच्छोषिणी कल्पकालानलसप्ताकारदिमविसरङ्गे पिणी सरदरुणमहाप्रभेति ।

तदेवं सूत्रे—

यथा यन्त्रकृतं तुर्यं वाद्यते पवनैरितं ।
न चात्र वादकः कश्चिन्निश्चरन्त्यथ च स्वराः ॥
एवं पूर्वमुद्युद्धत्वात्सर्वसत्त्वाशयेरिता ।
वार्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीह कल्पना ॥
प्रतिश्रुत्कादयः शब्दा नाध्यात्मं न बहिःस्थिताः ।
वागप्येवं नरेन्द्रस्य नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः ॥

तथा ।

देवत चोदनि दुन्दुभि दिव्य कर्मविपाक निवृत्त मरुणं ।
देवपमत्तविहारिणजात्वा दुन्दुभिघोष प्रमुञ्चिनभातो ॥
सर्व अनित्य अशाश्वत कामा इत्वर अद्भु व फेनसभावाः ।
मायमरीचिसमा दकचन्द्रा सर्वभवाः सुपितान्तसभावाः ॥
दुन्दुभिवादित शक्रमरुद्भिः सादृश्य संक्रमि धंसंभावा ।
धर्मकथां प्रकरोति मरुणां या कथ शान्तविरागजुक्कुला ॥

तथायं समाधिराजे—

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराजः सर्वाणि धर्माणि पकाशको मुनिः ।
तूणमुल्मवृक्षौषधि शैल पर्वत अभाव धर्माण रवो भविष्यति ॥
यावन्त शब्दास्तर्हि लोकधातो सर्वे ह्यभावानहिकश्चिन्मात्राः ।
तावन्तु खो तस्य तथागतस्य स्वर निश्चलो लोकविनायकस्य ॥

इति विस्तरः । तथा—

एकस्वरात्तु तव लोकहितो नानाधिमुक्ति स्वर निश्चरती ।
एकैक मन्त्रमभाषि जिनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

अत्रैके परिचोदयन्ति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म कर्तारं च फलं च सर्वं च लोकं भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि ह्येतन्नास्तीति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं कुतः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वादिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययानु प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वभेदेहलोकपरलोक निःस्वभावं वर्णयन्ति । यथा स्वरूपवादिनो नैव नास्तिकाः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्भावा (Tib 135 a) स्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐहलौकिकं वस्तुजातमुत्पन्नं स्वभावतस्तस्य परलोकादिज्ञापनमहिमल्लोकाच्च परलोकगमनमपश्यन्त इहलोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थान्तरापवादं कुर्वन्ति ।

तथापि वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्दर्शनेन साम्यमस्तीति चेत् । न हि । कुतः । संव्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्युपगमान्न तुल्यता ।

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् । यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धिस्तुल्यस्तथापि प्रतिपत्तुभेदातुल्यता । यथाहि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तदभिन्नप्रेरितस्तं मिथ्या व्याचष्टे चौर्यमेवेन कृतमिति । अपरस्तु साक्षाद्दृष्ट्वा दूषयति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति भेदस्तथापि परिज्ञात्तुभेदादिकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्यायसता चापुण्येन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो पुण्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विदित-वस्तुस्वरूपाणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्वरूपाभेदेऽपि यथा वदविवितवस्तुस्वरूपेर्नास्तिकैः सह ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं (Tib 135 b) यथैव ह्यपेक्षातामन्येऽप्रतिसंख्याय प्रतिसंख्यायोपेक्षकयोरेव पृथग्जनाहंतोर्जयन्वच्चक्ष्मणोदश्च विषमप्रपातप्रदेशविनिश्चित-सामान्येऽपि यथास्ति स महान्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमिकानां च विशेषे । भविष्यतीति पूर्वार्था इत्यलं प्रसङ्गं न प्रकृतमेव व्याख्या-स्यामः । अत्राह । यद्यप्येवं—

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता । तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावदेश्यमाना शक्या जर्नविज्ञातु-मत्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनयेजानां संवृत्तिसत्यापेक्षया कदाचिद्देशनानुपूर्व्याभिवर्तयमित्यतः सा कथ्यतामिति । उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तस्मात्तावतारदेशनानुपूर्वी विज्ञेया युतुत ।

सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनम् ॥81:

अक्रुतोभया

“सर्वं तथ्यमिति” चक्षुराद्यायतनानां रूपादिविषयाणां च व्यवहारसत्यान्नास्ति विरोधः [अविरोधसद्भावात्] “सर्वमतथ्यमिति” परमार्थतः प्रतीत्यसमुत्पन्नमायावत् स्वभावतः पर्यसिद्धत्वाद् यथा भासते तथा नास्ति । तथ्यं चातथ्यं चेत्सुमनस्यविधेरपेक्षितत्वात् । नैवातथ्यं नैव तथ्यमित्यभिरूपणकाले योगिभिः सर्वथा सर्वधर्माणां तत्त्वं न विकल्प्यन्ते । अपिच सर्वतथ्यमिति भगवता क्लेशावरणप्रहणार्थमाध्यात्मिकबाह्यायतनान्मात्मीयरहितत्वान्निश्चेष्टलक्षणानि ज्ञातव्यानीति निदिष्टम् । “अतथ्यमिति” विज्ञानाल्लक्षणप्रत्यमात्मसंहितत्वाद् यदात्मी-यभावात् कारकस्योक्तत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनाच्च (भावनयाच) तथ्यं चातथ्यं चेति लोकाष्टास्त्रयवहारापेक्षया भवति । (T. 83 b) नैवातथ्यं नैव तथ्यमिति परमायविधानात् सर्वधर्माणामनुत्पन्नत्वात्तथा सविकल्पनिर्विकल्पकज्ञानगोचरमूर्तत्वाच्च भावक्रमेण नैवत-थ्यमिति विचार्य तथ्यमिति परीक्ष्य च यत् तत्तथा न विद्यते । एतद्बुद्धानुशासनमितिकमप्रकारयत्तुदयेन सत्-तथोपलब्धये या शासनप्रवृत्तिः सा बुद्धेन भगवता देशिता । अत्र सिध्यगणान् बहुप्रकारेणैन्द्रियाशयानुशयकालवशेन स्वगपिवर्गमार्गाविपर्ययमनुशासनान्निदिष्टम् ।

बुद्धापलितवृत्तिः

लोकभेदात् ।

सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं.....॥८१॥

इह भगवता ॥ यल्लोकेऽस्तिस्मत्तं तन्ममाप्यस्ति यल्लोके नास्ति स्मत्तं तन्ममापि नास्ति । इति वचनात् । तस्मात् यदा भो-क्यवहारस्तदा यल्लोके सम्यक्तया प्रसिद्धं भगवताऽपि सम्यक्तया उक्तम् [Tite 276 b] । यल्लोके असम्यक्तया प्रसिद्धं तद्भगवताऽप्यसम्यक् इत्युक्तम् । यल्लोके सम्यक्तया असम्यक्तया च प्रसिद्धं तत् भगवताऽपि तथ्यमतथ्यमित्युक्तम् । तद्यथा ग्रामस्य द्वौ मनुष्यौ कर्तृविमत्तं कृतये नगरमाजम्बुतः । चित्रशालां प्रविश्य चित्रं द्रष्टुमारब्धश्च । तत्र केनचिदुक्तम्—हस्ते त्रिशूलधारी योऽस्ति स नारायणः । हस्ते चक्रधारी योऽस्ति स महेश्वरः । इतरेणोक्तम् त्वया विपर्ययो मूढोतः । हस्ते त्रिशूलधारी महेश्वरः । हस्ते चक्रधारी नारायणः । उभयोर्विवादे अङ्गणे [उपविचारे] परित्राजकोपसङ्क्रान्तः । उभौ उपसङ्क्रम्याभिन्नश्च तत्र स्वाशयोऽभिव्यक्तः । एकत्र त्वया सत्यं भाषितम् । इतरेणात्र असत्यमित्युक्तम् । तत्र परित्राजकेन यथा नायं महेश्वरः कश्चिदस्ति । नायं नारायणश्च । इह कुडमभाश्रित्य चित्रशाला [पटलं] इति तदेवमवस्थापि लोकव्यवहार-

वशेनेदं सत्यमित्युक्तम् । मृगावचनस्य दोषस्तु न जायते । तथैव भगवतापि भावानां रूपस्युत्पत्त्यवलोक्य लोकव्यवहारवशेनेदं तथ्यमिदमतथ्यं इदं तथ्यमतथ्यमित्युक्तम् । परमार्थतः न तथ्यं नवातथ्यमिति बुद्धेन देशितम् । [Tib 277 a] भावाः स्वरूपतो शून्याः । मायास्वप्नमृगमरीचिकासामाः रूपप्रतिबिम्बप्रतिभ्रुत्कासमेषु यथा तथ्यमतथ्यमित्युक्तम् । तस्मात् बुद्धेन भगवतोपदिष्टाः सदसद्दोषेण व्यपगताः । तीर्थिककृत-सर्वासाधारणा परमार्थतः प्रकाशन्ते । अपि चेहान्योऽर्थः कैश्चिदुक्तः । सर्वसंतोत्पाद उक्तः । अन्यैश्च कार्यकारणतः पूर्वमसदुपपद्यते, इत्युक्तम् । कैश्चित् सत असतश्चोपपद्यते इत्युक्तम् । बुद्धेन भगवता भावाहेतुप्रत्ययेभ्यः प्रज्ञप्तास्तदुक्तं न सन्नासन् । तदेवमपि कात्यायन अर्थलोकः 7 उपपद्यत तिष्ठति प्रायः सत्त्वेऽपि तिष्ठति असत्त्वेऽपि तिष्ठति इत्युक्तम् । तस्माद् बुद्धेन भगवता लोकव्यवहारवशेनेतदुक्तम् । तस्मात्तत्त्वदर्शनाभिलाषिभिः लोकव्यवहारवशेनोक्तेषु च नाभिनिवेशः कृतः तत्त्वं यत्तदेव ग्राह्यम् ।

आह । तत्त्वस्य लक्षणं किमित्युच्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

“सर्वं तथ्यं न चातथ्यम्”

इह भगवता च—

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतम् ।

यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तन्नापि संमतम् ॥

इत्येवमुक्तं यथा—

अपि च चक्षुराद्यायतनानां रूपादिविषयाणां व्यवहारसत्ये च विरोधात्तद्भावात् [Tib 236 b] सर्वं तथ्यमित्युक्तम् । परमार्थं प्रतीत्योत्पादः मायावत् स्वरूपेणैव पर्यसिद्धत्वात् यथा आभासते तथा नास्तीति “नवातथ्यमित्युक्तम्” । सत्यद्वयव्यपेक्षणात् “तथ्यं चातथ्यं चोक्तम् । अभिसमयकाले योगिनः सर्वथा सर्वधर्मतत्त्वस्य निर्विकल्पत्वात् नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतदुद्भूतानुशासनम् ॥४॥

अपि च भगवता क्लेशावरणप्रहाणात् आध्यात्मिकबाह्यायतनानां स्वत आत्मसम्बन्धलक्षणता निश्चलेति निर्दिष्टं यत्तत्सर्वं तथ्यमित्युक्तम् । विज्ञानलक्षणतायाः स्वतः सात्त्वत्वात् । आत्मनः सत्त्वात् कर्तृत्वाभिमानात् श्रावकसत्त्वभावनया अतथ्यमित्युक्तम् । लोकशास्त्रस्य व्यवहारोपेक्षावशेन “तथ्यं चातथ्यमेव चेत्त्युक्तम् । महायाननयेन सर्वधर्मानुत्पादात् सविकल्पकज्ञाननिर्विकल्पकगोचरभाबविधानेन तथ्यमेवेत्यादि विकल्पितं यत् तत्तस्य चासत्त्वात्

“अतथ्यं चातथ्यमेव च एतदुद्भूतानुशासनम्” ॥

तत्र बुद्ध इति हि धर्मस्य तत्त्वं निखिलविपर्ययाधिगमात् बुद्धेः [Tib 237 a] परमपिमिरनुशासितमिति देवमनुष्यस्वर्गापवर्गकुसल-कामेष्विन्द्रियाशयानुशयकालवशेन स्वर्गापवर्गमार्गविपर्ययानुशासितम् । अपि च स्वापरहेतो विद्यमानक्लेशानुशयासक्तिप्रज्ञप्तिरिपूर्णा [कृते] सर्वनिग्रहस्थानमनुदेशितम् । बुद्धस्यानुशासनमिति बुद्धानुशासनम् । व्यवहारतः परमार्थसत्यस्य परमशीलाद्भुतानवग्रहीतवचनं परैरसाधारणाभिमतिविष्टाभिनिवेशस्य सर्वोपाप्रहारकत्वात्तत्र प्रतिपत्तिः । स्वयूथ्यः परयूथ्यैश्च प्रायः दोषोद्घाटितः यदि भवता भावानां स्वरूपं परैरपरिकल्पिताशेषनिराकराणात्, तत्त्वं कल्पयितुमिच्छया चैतल्लक्षणं प्रयुक्तम् । अथाप्रदर्शिते हि स्वपक्षनिश्चयानारुद्धे परपक्षदोषकृतत्वात् स्वद्विहेठनं स्यात् ।

अत्राह । यदि तत्त्वस्य लक्षणमभिधेयमेव स्यात् । उपदिष्टस्य प्रयोजनमपि सत्यव्यवस्थापनीयं भवेत् । नैतद्वक्तव्यम् ।

किञ्च—उत्पादात् प्रथममेव माशवासयामास । प्रत्यक्षेक्षणज्ञानस्य सविकल्पात् एवं विनिश्चये अत्र वक्तव्यम् ।

प्रसन्नपदा

सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं.....

..... शासनम् ॥४॥

तत्र—

यद्यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिहतः पात्रं सद्धर्मस्य कथं च न ॥

मान्यया भाषया म्लेच्छः शक्यो ग्राहयितुं यथा ।
न लौकिकमृते लोकः शक्यो ग्राहयितुं तथा ॥

तथा च भगवतोक्तम् । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकेन सार्धं विवदामि । यत्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यत्लोके नास्ति संमतं ममापि तन्नास्ति संमतमित्यागमाच्च ॥

इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib 136 a] स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वरूपविभागश्रवणसंज्ञातमिलाषस्य विनियजनस्य यदेतत्सकन्ध-
धास्वायतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सस्यतः परिकल्पितमुपभवं तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनापेक्षया आत्मनि लोकस्य गौरवो-
त्पादनार्थं । विदितनिरवशेषलोकवृत्तान्तोऽयं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी ए य एवं भवाग्रपर्यन्तस्य वामुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भाजन-
लोकस्य सत्त्वलोकस्य चाविपरीतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सतिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सफलं सास्वादां सादीनवं चोपदिष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तथ्यमित्युपदेशितं । तत्र तथ्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति ।
विद्यते च प्रतिक्षणविनाशित्वात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्यतदन्यथाभावसद्भावान् वा तथ्यम् । वा शब्दश्रवकारार्थो देशनासमुक्त्यो द्रष्टव्यः ।
सर्वं तथ्यं न च तथ्यमिति ।

केषां चित्संबन्धेतत्तथ्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनापेक्षया सर्वमेतत्तथ्यं । आर्यज्ञानापेक्षया तु सर्वमेतन्मूढाः । तैरेव—
मनुपलम्भादिति ।

केषां चित्सत्त्वचिरा-[Tib 136 a]-भ्यस्तत्त्वदर्शनानां किं चिन्मात्रानुत्खातावरणतरुमूलानां नैवातथ्यं नैव तथ्यं तदिति देशितं ।
तस्यापि किं चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रधाणार्थं बन्ध्यासुतस्यावदातश्यामताप्रतिषेधवदुभयमेतत्प्रतिषिद्धम् ।

एतच्च बुद्धानां भगवतामनुशासनम् । उन्मार्गादिपनीयं सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनम् । एवमानुपूर्व्यां शासनमनुशासनम् । विनेय-
जनानुरूपेण वा शासनं अनुशासनम् ।

सर्वचित्तेषां देशना बुद्धानां भगवतां महारूपोपायज्ञानवतां तत्त्वामृतावतारोपायत्वेन व्यवस्थिताः । न हि तथागतास्तत्त्वामृतां-
वतारानुपायप्रवृत्तवाक्यमुदाहरन्ति । व्याध्यनुरूपभेषजोपसंहारवते विनेयजनानुजिघृक्षया यथानुरूपं धर्मं देशयन्ति ।

यथोक्तं शतके—

सदसत्सदसच्चेति नोभयं चेति कथ्यते ।
ननु व्याधिवशात्सर्वमौषधं नाम जायते ॥ इति ॥

किं लक्षणं पुनस्तत्त्वं यस्यैषा देशना अवतारार्थमुपदिशन्ते भगवन्तः । उक्तमेतदस्माभिः ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ॥ इति ॥

यदा चैतदेवं तदा किमपरं पृच्छ्यते ॥ यद्यप्येवं तथापि व्यवहारसंस्थानुरोधेन लौकिकतथ्याद्युपगमवत्तस्यापि समारोपतो लक्षण-
मुच्यतामिति । तदुच्यते ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।
निर्विकल्पमनार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥

अकृतोभया

अत्राह—तत्त्वस्य लक्षणं यत् अत्रोच्यते ।

“अपरप्रत्ययमित्यत्र परप्रत्ययो न विद्यते । अगम्यं स्वयमेव साक्षात्करणं स्वतोऽधिगन्तव्यमित्यर्थः ।” शान्तमिति स्वभावरहितम् ।
भावस्वभावविषये विकल्पास्य विषयाभावात् । प्रपञ्चैरप्रपञ्चितमित्यभिलाषलक्षणस्य प्रपञ्चोपशमात् । निर्विकल्पमित्यनाभासत्वेनेदं चेदञ्चे-
त्यविकल्पनात् । अनानार्थमिति धर्मताया एकत्वादर्थभेदाभावाच्च । अपिच यस्मात् विकल्पाभावात् (Tib 84 a) प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।
प्रपञ्चैरप्रपञ्चितत्वाच्छान्तम् । यस्माच्छान्तं तस्मादनानार्थम् । तस्मादनानार्थं तस्मादपरप्रत्ययमिति पदार्थशब्दोपदेशः एतत्तत्त्वस्य लक्षणम् ।
इदञ्च तत्त्वस्यान्यत्वलक्षणमेतत् ।

बुद्धपातितवृत्तिः

अपरप्रत्ययो नेत्यत्र पर प्रत्ययोन भवति । आगमाभावे स्वतः प्रत्यक्षीकरणं स्वयमेव साक्षात्करणमित्यर्थः । ज्ञानमित्यनेन भावशून्य-मित्यर्थः । प्रपञ्चैर (Tib 277 b) प्रपञ्चितमिति हि लोकधर्मास्तद्विरहिता इत्यर्थः । निर्विकल्पकमिति इदञ्चेदमिति अविचारितमनिर्धारितमिति । अनानार्यमिति । इदञ्चास्ति, इदमप्यस्तीत्यर्थसंभिनः । तत्र यस्मान्निर्विकल्पकं तस्मात्प्रपञ्चितम् । यस्मात्लोकधर्मैरप्रपञ्चितं तस्माच्छान्तम् । यस्माच्छान्तं तस्मादनानार्यम् । तस्मादेवं स्वप्रत्ययवत् स्वयुक्त्या अपरप्रत्ययं यत् तत् तत्त्वलक्षणोपशान्तं प्रत्ययम् । अन्यतत्त्व-लक्षणमिदमपि—

प्रज्ञाप्रदीपः

अपरप्रत्ययं शान्तं ... ... ॥११॥

तत्र अपरप्रत्ययमित्यस्मिन् परप्रत्ययो नास्ति । आगमाभावे आत्मप्रत्यक्षीकरणं स्वतोऽधिगन्तव्यमित्यर्थः । शान्तमिति स्वभावविर-हितत्वात् भावानां स्वभावविशिष्टविषयविकल्पगोचररहितत्वात् । प्रपञ्चैरप्रपञ्चितमिति साक्षादभिलाषलक्षणप्रपञ्चोपशमत्वात् । निर्विक-ल्पकमिति अनाभाषत्वेन इदञ्चेदमिति निर्विकल्पकत्वात् । अनानार्यमिति धर्मताया इत्येकार्थत्वादसंभिनम् । एतत्तत्त्वस्य लक्षणमस्ति तत्र यस्मान्निर्विकल्पकं तस्मात्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् । यस्मात्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं तस्माच्छान्तं यस्माच्छान्तं तस्मान्निर्विकल्पकज्ञानगोचरम् । यस्मान्निर्विकल्पक-ज्ञानगोचरत्वादपरप्रत्ययम् । यस्यापरप्रत्ययं तस्य न वाक्प्रवर्तनम् । यस्मात्परप्रत्ययं तस्य न वाक्प्रवर्तनम् । तस्मात्तत्त्वस्य भाववचननिरूपणात् समतिक्रान्तः । एतद्वक्तुं न शक्यम् । सर्वभावाणां स्वभावविशेषप्रतिषेधप्रदर्शनादाह । तत्त्वस्य स्वभावः कल्पयितुं शक्यम् । निर्विकल्पकज्ञानानुत्पादनयेनोत्पादानुरूपान्निरूपणादनुत्पादः । एवं सति तत्त्वस्य स्वसंवेदनोपायद्वारेण निर्देशः । विडम्बनाया असत्त्वात् (विहेनेनाय अत्-भावात्) दोषप्रज्ञप्तिर्नास्ति । एवं तावत्परमार्थतो तत्त्वस्य निदशस्तत्त्ववृत्त्या वक्तव्यम् ।

प्रसन्नपदा

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययोऽस्तीत्यपरप्रत्ययं परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगन्तव्यमित्यर्थः । यथा हि तैमिरिकावितर्षं केशमकशमक्षिका-दिरूपं पश्यन्तो वितिमिरोपदेशेनापि न शक्नुवन्ति केशानां यथावदवस्थितं स्वरूपमर्शयन्त्यायेनाधिगन्तव्यमर्तैरिका इवाधिगन्तुम् । किन्तहि अतैमिरिकोपदेशानिमित्त्येतदित्येतावन्मात्रकमेव प्रतिपद्यते । यथा तु तिमिरोपधात्यविपरीतशून्यतावर्धनाञ्जनाञ्जितबुद्धिनिधनाः सन्तः समुत्प-न्नतत्त्वज्ञाना भवन्ति । तद्वातत्त्वमनधिगमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति । एवमपरप्रत्ययं भावानां यात्स्वरूपं तत्तत्त्वम् । एतच्च शान्तस्वभाव-मर्तैमिरिकैशदर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ।

अतएव तत्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् । प्रपञ्चो हि वाक् प्रपञ्चयत्यर्थानीति कृत्वा प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं वाग्भिर (Tib 137 b) व्याहृतमित्यर्थः ।

निर्विकल्पं च तत् । विकल्पश्चित्तप्रचारः । तद्रहितत्वात्तत्त्वं निर्विकल्पं यद्योक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं कतम् । यत्र ज्ञानस्याप्यप्रचारः कः पुनर्वादीऽशराणामिति । एवं निर्विकल्पम् ।

नानार्थोऽप्येति नानार्थं भिन्नार्थं न नानार्थोऽनानार्थमित्यर्थः ।

यद्योक्तमार्थसत्यद्वयावतारसूत्रे । देवपुत्र आह । कतमः पुनर्मञ्जुश्रीः सम्यक्प्रयोगः मञ्जुश्रीराह । यस्मा देवपुत्र परमार्थतस्तत्तथा धर्मघातुरत्यन्ताजातिश्च तस्मान्निर्विकल्पः । यस्मान्निर्विकल्पः पञ्चानन्तर्याणि । यस्मान्निर्विकल्पः पञ्चानन्तर्याणि तस्मान्निर्विकल्पः दृष्टिकृतानि । यस्मान्निर्विकल्पः दृष्टिकृतानि तस्माः पृथग्जनधर्माः । यस्माः पृथग्जनधर्मास्तस्माः शैलधर्माः । यस्मा शैलधर्मास्तस्मा अशैलधर्माः । यस्मा अशैलधर्माः । यस्मा अशैलधर्मास्तस्माः सम्यक्संबुद्धधर्माः । यस्माः सम्यक्संबुद्धधर्मास्तत् समं निर्वाणं । यस्मन्निर्वाणं तस्माः संसारः । यस्माः संसारस्तस्माः परमार्थतः संक्लेशः । यस्माः परमार्थतः संक्लेशस्तस्माः (Tib 138a) परमार्थतो व्यवधानं । यस्मन्परमार्थतो व्यवधानं सर्वधर्माः । एवं परमार्थतः सर्वधर्मसमतत्त्वप्रयुक्तो देवपुत्र भिक्षुः सम्यक्प्रयुक्तस्तस्माः परमार्थतः सर्वधर्माः । इत्युच्यते । देवपुत्र आह । कतमा पुनर्मञ्जुश्रीः समतया यावत्परमार्थतो यस्मन् व्यवधानं तस्माः सर्वधर्माः परमार्थतः इति । मञ्जुश्रीराह । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मास्त्यन्ताजातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः ।

तत्कस्माद्वेतोः । परमार्थतो निर्वाणमनानाकरणेहि देवपुत्र सर्वधर्मा अत्यन्तनिरुत्पादतानुत्पादाय । तद्यथा पि नाम देवपुत्र यच्च मूढभाजनस्याभ्यन्तरमाकाशं यच्च रत्नभाजनस्याभ्यन्तरमाकाशम् । आकाशघातुरेवैषः । तत्परमार्थतो न किञ्चित्पन्नानाकरणम् । एवमेव देवपुत्र यः संक्लेशः स परमार्थतोऽप्यन्तानुत्पादतः । यदपि व्यवधानं तदपि परमार्थतोऽप्यन्तानुत्पादतः । यावन्निर्वाणमपि परमार्थतोऽप्यन्तानुत्पा-

दत्ता । नात्र किञ्चित्परमार्थतो नानाकरणं । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतोऽप्यन्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति । तदेवमनानार्थता तत्त्वस्य लक्षणं वेदितव्यम् । शून्यतैकरसत्वात् । उत्तरोत्तरव्याख्यानञ्चात्र वेदितव्यम् ।

एवं तावदायिणां जातिजरामरणसंसारपरिक्षयाय कृतकार्याणां तत्त्वलक्षणम् । लौकिकं तु तत्त्वलक्षणमधिकृत्योच्यते ।

प्रतीत्य यद्यदभवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापिशाश्वतम् ॥१०॥

श्रुतौभया

अथ यत्प्रतीत्य यद भवति तत्तावत्तदेव न । तस्मादन्यदपि न । तस्मादुच्छेदोऽपि न । शाश्वतमपि न । एतया कल्पनया अनेकान्येनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतमुपदिष्टम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अथ यदुत्पन्नं तत्तावत्तदेव न । ततोऽप्यदपि न । यदि तत्तदन्यत् स्यात् तदसत्त्वेऽपि उत्पादः स्यादिति युज्यते । अनुत्पादस्तस्मात्तदन्यदपि न । यथा बीजं प्रतीत्याङ्कुरमात्रं, बीजं यदेवास्ति तदङ्कुरो नास्ति बीजादन्यत्त्वेऽङ्कुरस्य स्वरूपासद्भावात् । बीजात् अङ्कुरोऽप्यन्त तदेवं यस्मात् यत्प्रतीत्य यदुत्पद्यते तत्तदेव न ततोऽप्यदपि न, तस्मादुच्छेदोऽपि न, शाश्वतमपि न । बीजादेवाङ्कुरस्य सद्भावे बीजस्य बीजमेवाङ्कुरो नास्ति तस्मात् बीजस्य शाश्वतमपि न । यदि बीजोऽप्यत्, अङ्कुरोऽप्यत् तदेवं बीजस्य सर्वथा सन्तत्योच्छेदात् उच्छेदः स्यात् । यस्मात् बीजादङ्कुरोऽप्यन्त तस्मात् शाश्वतभावः स्यात् । यस्मात् बीजस्योच्छेदो न । आचार्यायैवेनेनापि—

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥

इत्युक्तम् । तस्मात्तच्च तत्त्वान्यत्वस्यावक्तव्यत्वात्—

प्रमाप्रवीणः

प्रतीत्य यद्यदभवति न हि तावत् तदेव तत् ।

यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते न हि तावत् तदेव तत् । कारणतो कार्यमन्यन्नास्ति, इदं नास्तीति वाक्यार्थः । कारणतो कार्यमन्यन्नास्त्येव नैवेति ज्ञातुं शक्यम् । बुद्धिभेदात् ज्ञेयस्य सत्त्वात् बोधूबोधस्थवत् । अपिच यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते न हि तावत् तदेव तत् (नैव तत्कार्यकारणं भवति) । कारणस्य स्वयमेवानुत्पादप्रसङ्गात् । परतश्चासत्त्वात् । यं प्रतीत्य यत् उत्पद्यते तत्ततोऽप्यन्येति ज्ञातुं शक्यम् । असत्कारणस्य अनुत्पादवत् । कारणताकार्यस्य अनुत्पादप्रसङ्गात् । अपि च कारणताकार्यस्य अन्यत्वमपि नेति ज्ञातव्यम् । कार्यकारणसम्बन्धमाश्रित्योत्पादात् । कारणस्य स्वात्मतावत्, इत्यनुमानात् हेतुप्रयोगस्य सन्निवेशसद्भावात् । तस्मादन्यत्प्रतीत्योत्पादकारणत्वेन अनिश्चयताऽपि न । अर्थ इत्ययं शब्दः हेत्वर्थः । यस्मादेवं सति कारणात् कार्यं तदेवमपि न अन्यस्यासत्त्वात् न चान्यदपि तत् तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् । (Tib 238 b) यस्मात् इह कारणस्य चोत्पादात् कारणं नियतं तिष्ठति । कारणस्य कार्यस्य च न ध्वंसः । तस्मादन्यदपि न, उच्छेदोऽपि न । यस्मात्कारणकाले कार्यकाले कार्यस्य ध्वंसः कारणं तेन च कार्यस्य कदापि न ध्वंशस्तस्मात् तेनैवाशाश्वतम् ।

एवं—

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥इति ॥

उक्तमाचार्यदेवेन । अपि च कैश्चित् धर्मतानुप्रवर्तनादनुच्छेदः । धर्मानिवर्तनादशाश्वतमित्युक्तम् । तस्मात् एवं सति—

प्रसन्नपदा

यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादिसामग्रीं च शास्त्र्यङ्कुरं उपजायते । न हि तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव यदेव बीजं स एवाङ्कुरो जन्मजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वाच्चाङ्कुरावस्यामङ्कुर-
वद्बीजग्रहणमपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि ग्रहणं स्यात् । नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतत्वादप्रसङ्गांमहा-
दोषराशिः स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसंगात् । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न युज्यते । न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं
बीजमन्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसंगात् ।

यद्यन्यदन्वदन्यः सादस्युते भवेत् । इति वचनादङ्कुरावस्थानेऽपि बीजानुच्छेदप्रसंगात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् । यतश्चैवं
यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मात्कारणात्तत्कार्यम्— (Tib 139 b) न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं
नापि शाश्वतमिति शक्यते । व्यवस्थापयितुम् ।

यथोक्तमार्थदेवपादैः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥ इति ॥

उक्तञ्चायंललितविस्तरसूत्रे ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीज स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद अशाश्वतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपबणितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतम् ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतम् ॥ ११ ॥

अक्रुतोभया

अथ स्वर्गापवर्गमार्गावधारकमनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतमतिगम्भीरपरमार्थतत्त्वचिन्तनादेतद्बुद्धानामगवतां । लोकनाथानां
शासनामृतपदलाभाय हेतुभूतम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अथ स्वर्गापवर्गमार्गावधारकमनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदो न एकानोच्छेदशाश्वतदोषात् । बाह्यक्रमभूतपरमगम्भीर्यपरमार्थतत्त्वा-
भिष्यञ्जकमेतल्लोकस्य लोकक्रमातीतसुखोपसम्पद्ये बुद्धेन भगवता सर्वज्ञेन सर्वमवलोक्य दशबलबलान्वितहेतुरहितमैत्रीशासनामृतं भवति
तत्साधकं इह तत्प्रतिपन्नानामात्मप्रत्यक्षीकरणभूतं सहस्रं मार्गसिद्धिः स्यात् । येषां सामग्र्यचरणेन सहस्रं मार्गसिद्धिस्तेषां जन्मान्तरेणावश्यं
नियतासिद्धिः संपद्यते ।

आचार्यार्यदेवेनापि—

इह यद्यपि तत्त्वज्ञो रागमुक्तिर्नैलभ्यते ।

प्राप्नोत्यतनतोऽवश्यं परजन्मानि कर्मवदिति ।

इत्युक्तम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अनेकार्थमनानार्थं..... ॥११॥

अमृतमिति अमृतपदप्राप्तिहेतुसद्भावात् बोधिसत्त्वपुण्यज्ञानसंभाराप्रमेयान्वितैः अधिगमात् । सकलजगद्वितोत्पादात् औत्सव्यमापद्यते । सम्यक्सम्बुद्धादित्यज्ञातवचनरश्मिभिः सत्त्वकल्पाभितबुद्ध्या पद्ममुखवर्णोन्मीलनात् श्रावकाणां श्रुतचिन्ताभावनामयीप्रज्ञया परिप्रश्नेन दूष्टधर्मोद्देशेव निर्वाणस्य प्रत्यक्षकरणात् सर्वदुःखोपशमामृतं भवति । यदा कश्चिदिहैव दूष्टधर्माभूतेन मोक्षमासादयेत् एवं सत्स्यपि जन्मान्तरेऽपि [Tib 239 a] तत्र नियता सिद्धिः सम्पद्यते । यथोक्तम्—

इह यद्यपि तत्त्वज्ञो रागमुक्तिर्नलभ्यते ।
प्राप्नोत्ययत्नतोऽवश्यं जन्मातरकर्मवत् ।

प्रसन्नपदा

महाकरुणोपायमहामेषपटलनिरन्तरावच्छादिताकाशघातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रागादिक्लेशगणसदाचारातितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतापितजगज्जातिजरामरणदुःखदहनसंतापोपशमतत्पराणां संतापिरतयथानुरूपचरितप्रतिपक्षसद्वर्तदेशनामृतधारापातैर्यथानुरूपविनयेजनकुशलमूलशस्योपधिकतकुल्ललतरेष्यनातिबुद्धचतुर्विधपूर्णां सद्वर्माभूतमहावर्षवर्षिणां सम्यक्संबुद्धमहानागोनामनाशालौकिकत्राणानामनाथनाथानां सकललोकनाथानामेतत्सद्वर्माभूतं सकलवैधातुकभवदुःखक्षयस्वभावं यथोपपन्नितेन न्यायेनैकस्वाम्यत्वरहितं शाश्वतोच्छेदवादविगतं च विज्ञेयम् । एतद्वर्माभूतप्रतिपन्नानां श्रावकाणां [Tib 129 b] श्रुतचिन्ताभावनाक्रमप्रवर्तमानानां शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्कन्धत्रयाभूतरसस्योपशान्तिव्रतमेव जगत्प्रसन्नस्वभावनिर्वाणाधिगमो भवति । अथापि कथं विदिहापरिपक्वकुशलमूलतया श्रुत्वाप्येतत्सद्वर्माभूतं दूष्ट एव धर्मेन मोक्षमासादयन्ति । तथापि जन्मान्तरेऽप्यवश्यमेधां पूर्वहेतुबलादेवनियता सिद्धिः संपद्यते ॥

यथोक्तं शतके—

इह यद्यपि तत्त्वज्ञो निर्वाणं नाधिगच्छति ।
प्रत्ययोत्पन्नतोऽवश्यं पुनर्जन्मनि कर्मवदिति ॥

अथापि कथं चित् ।

संबुद्धानामनुत्पादे श्रावकाणां पुनः क्षये ।
ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानामसंसर्गात्प्रवर्तते ॥१२॥

अक्रुतोभया

श्रावकेषु ये इहाभ्यस्तेषु सम्बुद्धानामनुत्पादः श्रावकाणां च क्षयभावः । प्रत्ययानामनाभासेऽपि पुनः क्षये [Tib 84b] तत्पूर्वाभ्यासहेतुतः प्रत्येकबुद्धानां ज्ञानमपरप्रत्ययं ज्ञानमनुपासनामात्रप्रत्ययात् संभवति तस्माच्छिद्रासामुत्पद्यते । साधकानामस्मिन्ध्व परजन्मनि चाभूतपदप्रापयति । यस्यात्मास्यं सुकामनाभिश्चित्तरज्जुर्नतत् साधयितव्यम् ।

आचार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्य—

क्रुतोभयायामात्मपरीक्षानामाष्टादशमं प्रकरणम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अथापि किञ्चित् अभ्यस्तेषु जिनसम्बुद्धानामनुत्पादे श्रावकाणां क्षये प्रत्ययासंयुक्तेऽपि तत्पूर्वाभ्यासहेतुतः प्रत्येकबुद्धानां ज्ञानं अपरप्रत्ययो न । असंसर्गमात्रं प्रत्ययात्प्रवर्तते । तस्य तदेवं शासनामृतस्यसाधकमेतत् फलस्य सत्त्वात् । तस्मात्परिकल्पनायुक्तं संसारकान्तातरपरिजिहीर्षया अमृतपदप्राप्तिकामनया एतत्प्रयत्नसाधकम् । इहैव परमार्थतः नियता सिद्धिः स्यात् ।

आत्मधर्मपरीक्षानामाष्टादशमं प्रकरणम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

संबुद्धानामनुत्पादे श्रावकाणां पुनः क्षये ।

तत्त्वज्ञानोत्पादात् प्रत्ययासंसर्गात् दृष्टं सुवेज्जमान्तरे प्रविवेकज्ञानाभ्यासकृतवासनासादितसञ्चयात् बुद्ध्या भावितेषु प्रत्ययान्तरासत्त्वे

ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानां असंसर्गात्प्रवर्तते ॥12॥

असंसर्गः संसर्गाभावः । कायचेतसोऽसंसर्गः । तस्मादसंसर्गाद्विद्वतोस्तत्त्ववर्तते । असंसर्गाद्विद्वतोः समुद्भव इत्यर्थः । तस्मात्सात्त्वानामुत्पादार्थं सिद्धिष्वमृतम् । परत्रामृतपदप्रदम्भावात् आत्मप्रियेष्वासायतस्तत्साध्यस्य तदत्रप्रकरणाथै अन्यैरुक्तंसाधनं निराकृतम् । स्वसाधनानुपलब्धिनिर्देशात् संस्काराणामात्मा आत्मनः शून्यत्वनिर्दिष्टो भवति । तस्मात्सुविक्रान्तविक्रामिन् 'रूपं आत्मा वा अनात्मा वा । तथैव वेदना संज्ञा-संस्कारविज्ञानानां चात्मानात्मा वा न । तथैव रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानानामात्मा अनात्माचन यत् तत् प्रज्ञापारमिता इत्यादि च [Tib 239 b] । तथैवह आत्मा न चित्तं न प्राणपुद्गलश्च न । एते कामधातूनां समुच्चयमात्रम् । आत्मा एवं सति प्रत्ययाभासः इत्यादि च । तथैवह आत्मा चित्तं न । इमेवमः सहेतुका इत्यादि च । तथैव भवः पोषित् अन्यच्च युष्माकं कामः आत्मा न चित्तं न प्राणाः न पुरुषश्च न । पुद्गलश्च न, भानवश्च न, न वेदकः, न कर्ता इत्यादिशुक्तं तत् सिद्धं भवति ।

आर्यभावविवेककृतप्रज्ञाप्रदीपमाध्यमिकवृत्तौ आत्मधर्मपरीक्षानामाष्टादशमं प्रकरणम्

प्रस्तनपदा

संबुद्धानामनुत्पादे श्रावकाणां पुनः क्षये ।

सत्यार्यमार्गोपदेशकल्याणमित्रप्रत्ययवैकल्यान् स्याद्व्यसंतत्त्वामृताधिगमः । तथापि पूर्वजन्मान्तरधर्मेतत्त्वश्रवणहेतुबलादेव ऐहलौकिकोपदेशनिरपेक्षानामपि प्रविवेकसेवामात्रोपनतप्रत्ययानां स्वायंभुवम् ।

ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानामसंसर्गात्प्रवर्तते ॥12॥

कायचेतसोः प्रतिविवेकोत्संसर्गः कल्याणमित्रापर्येषणं वा । तस्मादसंसर्गाद्विद्वतोः प्रत्येकबुद्धानामसंबुद्धैर्जपि काले यस्माद्भूत्वैव धर्म-तत्त्वाधिगमः । तस्मादवगच्छा सिद्धिरस्य संबुद्धमहावैद्यराजप्रणीतस्य सद्धर्मैतत्त्वामृतमेष्वप्यस्येति विज्ञेयम् ।

यत्तत्त्वैतदेवमतोऽर्हति प्राशः प्राणानपि परित्यज्य सद्धर्मैतत्त्वं पर्येषितुमिति ।

यथोक्तं भगवता आर्याष्टसाहस्रिकायां भगवत्याम् । कथं च भगवन् सदाप्ररुदितेन । बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनैवं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता । एवमुक्तो भगवानाहुष्मन्त सुभूति स्थविरमेतदबोचत् । सदा प्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वं प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन काये-ज्जनिकेन जीवितनिरपेक्षेण लाभसत्काररत्नोकेष्वनिचितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता । तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारण्यमतेनान्तरिक्षाग्निधोषः श्रुतोऽभूत् । गच्छ कुलपुत्र पूर्वस्यां दिशि तत्र प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायक्लमयमनसिकारमुत्पादयसि । न स्त्यान-मिदमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । यावन्मा क्वचिच्चित्तं प्रणिधा अध्यासं वा बहिर्धा वा । मा च कुलपुत्र बायेनावलोकयन् गाः । मा दक्षिणेन मा पूर्वेण मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अवः मा चानुविदिशमवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा नात्मतो न सत्कायतश्चलसि न रूपतो न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न विज्ञानतश्चलसि [Tib 140 b] यो ह्यतश्चलति स विधिष्ठते । कुतो विधिष्ठते बुद्धधर्मैभ्यो विधिष्ठते । यो बुद्धधर्मैभ्यो विधिष्ठते संसारे चरति । यः संसारे चरति स प्रज्ञापारमितयां न चरति । न च तामनु-प्राप्नोतीति ।

यावन्मारेण यापीयसा उदकेऽन्तर्धापिते । अथास्वैतदभूत् । यन्त्वहमात्मनः कार्यं विद्धा इमं पृथिवीप्रदेशं रहिरेण सिञ्चेयम् । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश उदतरजको । मा रजोवातुरितो घर्मादगतस्य बोधिसत्त्वस्य शरीरे निपतेत् । किमहमात्मभावेन करिष्याम्यवश्यं भेदनधमिणा । वरं खलु पुनर्ममैवैकपदा क्रिययात्मभावस्य विनाशः कृतो भवेत् । न त्वेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसहस्राणि

कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारे संसरतो न पुनरेवंरूपेषु स्थानेषु । अथ खलु सदा प्रसूतितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तीक्षणं शस्त्रं गृहीत्वा समन्तादात्मानं विद्ध्वा समन्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुचिरेणासिञ्चदित्यादि ॥

अथ खलु सदाप्रसूतितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सहृदसंनादेव धर्मोद्भूतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवं रूपं सुखं प्रत्यलभत । तद्यथापि नाम प्रथमव्यानसमापन्नस्य भिक्षुरेकाग्रमनसिकारस्य भिक्षोः । तत्रैयं [Tib 141 a] धर्मोद्भूतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमिता देशना यदुत्सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमिता समता । सर्वधर्मविविक्ततया प्रज्ञापारमित्तविविक्तता । सर्वधर्माचलतया प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्माग्रमनतया प्रज्ञापारमिताग्रमनता । सर्वधर्मस्तिम्भिततया प्रज्ञापारमित्तास्तिम्भितता । सर्वधर्मैकरसतया प्रज्ञापारमित्तैकरसता । सर्वधर्मापर्यन्ततया प्रज्ञापारमिता पर्यन्तता । सर्वधर्मानुत्पादतया प्रज्ञापारमित्तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमित्तानिरोधता । गगनापर्यन्ततया प्रज्ञापारमिता पर्यन्तता । यावत्सर्वधर्मासंभेदनतया प्रज्ञापारमित्तासंभेदनता सर्वधर्मानुपलब्धतया प्रज्ञापारमित्तानुपलब्धता सर्वधर्माभिभावनसमतया प्रज्ञापारमिताभिभावनसमतया । सर्वधर्मनिश्चेष्टतया प्रज्ञापारमित्तानिश्चेष्टता सर्वधर्माचिन्त्यतया प्रज्ञापारमित्तचिन्त्यता वेदितव्येति ।

**इत्याचार्य [Tib 141 a] चन्द्रकीर्तिपात्रो-
परचित्तायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्ता-
वात्मपरीक्षा नामाष्टवक्षरं
प्रकरणम्**

कालपरीक्षानामैकोनविंशति तमं प्रकरणम्

प्रकृतीभया

अत्राह । कालो विद्यते । स च सापेक्षिकः सिद्धः । प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीतमपेक्ष्य, अतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य प्रत्युत्पन्नोऽतीतश्चानागतमपेक्ष्य सिद्धः । तथैवोत्तममध्यमाद्यर्थैकत्वादयश्चापि भावा एतेनैव क्रमेण सतीन्ति ज्ञातव्यम् । इत्यश्रोच्यते ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥१॥

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालो यद्यतीतमपेक्ष्य स्यात् तर्हि प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालावतीते काले भविष्यतः । कथमिति चेत् । इह तयोश्चभयोरत्र सद्भावमपेक्ष्य युक्तः । तन्नोपपद्यते । तस्मात् प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीतमपेक्ष्य सिद्ध इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

अत्राह । प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीते काले न स्तः । अथ वा तमपेक्ष्य तो सिद्धौ । अश्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

आह । इह त्वया कर्तृकर्मपरीक्षाप्रसङ्गे आगततत्त्वानां युक्त्यनुद्देशानात् अस्माकं मनसि तेषां भावानां सदसददृष्ट्यनुशासिते-
नातिचिरात्स्थूलकसोत्कण्ठा [जायते] तस्मात् तच्चास्मदुपकर्तुं मिच्छया कालपरीक्षा युज्यते । स्वाध्यातमाह । इह भगवता कालत्रयोप-
दिष्टाः । असदुपदिष्टानामयुक्तत्वात् कालत्रयाणां सद्भावो विद्यत एव । आह । भगवता लोकव्यवहारवशेन कालत्रयोपदेशः कृतः । ते च
कालत्रयान्न बोधपद्यन्ते । कथमिति चेत् । इह तावत् यद्यनागतकालः स्यात् तदेवं कालस्यैकत्वं भवेत् । यथा चैत्रस्यग्रामं गतेऽपि चैत्रत्वमस्ति
ग्रामात् प्रसङ्गेऽपि चैत्रत्वं तत्र अगतस्य गतस्य प्रसङ्गत्रयेऽपि नास्ति भेदस्तथा । अथ च अनागतेऽपि अन्यत्वं प्रत्युत्पन्नेऽप्यन्यत्वमतीते [Tib
279 a] प्यन्यत्वं स्यात् तदेवं सति त्रयाणामुच्छेदेऽपि नित्यत्वम् । नित्यत्वे सति कालपरीक्षाया वैयर्थ्यं स्यात् अप्रयोजकत्वात् । अन्यच्च । इह
यदि कालस्य कश्चिद् भावः स्यात् तदा स्वतो वा अपेक्ष्य वा प्रसिद्धः । तत्र तावत् त्रिकालमपेक्ष्य प्रसिद्ध इति चिन्तायां तत्राह ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥१॥

प्रत्युत्पन्नानागतकालो यद्यतीतकालमपेक्ष्य स्यात् तदेवं सति प्रत्युत्पन्नानागतकालो अतीते काले भवेताम् । अतीते सद्भावे उभयो-
श्चातीते काले स्याताम् । तदेवं सति कालस्यैकत्वं स्यात् । एकत्वमेव सत्यां अपेक्षत्वं नोपपन्नम् । इहतत्त्वतः कथमपेक्षत्वं स्यात् । अपेक्षताया
अनुपपन्नत्वात् कालोऽप्यनुपपन्न एव । अयातीतकालस्यानिरोध एव स्यात् तदा एतौ कथं भविष्यतः । किञ्च अतीतस्य सद्भाव एव स्यादिति
चिन्तायाः सद्भावात् प्रत्युत्पन्नभावेन अतीतस्यासद्भावस्तन्नेष्यते । आह । यदा प्रत्युत्पन्नानागतौ अतीतमपेक्ष्य सिध्यतः इत्युच्यते तदा
कथमुभयोरतीते स्याताम् । आह । यस्मात् तमपेक्ष्य सिद्ध इति तस्मादेव द्वयोः सद्भावप्रसङ्गः । अन्यच्च —

प्रज्ञाप्रदीपः

चतुर्दशः समुच्चयः ।

अथ शून्यतायाविषयविशेषप्रतिषेधात् कालस्य निःस्वभावत्वं निदिष्टार्थवशेन एकोनविंशतितमं प्रकरणमारभ्यते । अत्राह —

परमार्थतः भावानां स्वभावो विद्यत एव । अभिव्यक्तेर्हेतुसद्भावात्, यथा दीपः । यन्नास्ति तन्निराकरणाय हेतुर्न स्यात् । कूर्म-
रोमप्रावारवत् । भावानां कालत्रयस्वभावविभक्त्येहेतुसद्भावात् तस्मात् तद्विद्यत एव । अत्राह—व्यवहारान्तर्गतसंस्कारास्तेषामुत्पादश्च
यत् तत्कृत इति । तेषां च भावानां स्वतः उत्पादस्य विद्यमानात् । भावास्तेषां कार्यकारणगोचरागोचरतातीतानागतप्रत्युत्पन्नकाला इत्युच्यन्ते ।
तस्माद् व्यवहारान्तरपरिच्छेदात्वे [Tib 240 a] काल इत्युपगमः स्यात् । यथोदाहरणमात्रेणानागताद्यायावतारः । परमार्थतो कथमेतन्मोघम-
मित्येवं निरूपणीयम् । इह कालसद्भाववादिनः संस्कृतभाषेम्यो कालोऽयः । साधवतवादिनस्तत्र परमार्थतः कालस्य संस्कृतभाषेम्योऽर्थोऽयः
स्यादिति न ग्राह्यम् । भावानां सद्भावात् संस्कृतभावानां स्वतस्त्वमिति यथा । तथैव परमार्थतः कालोऽशाश्वतः लक्षणाश्रयस्य सत्त्वात् यथा
घटः । आकाशादिभिरनिश्चयतेति चेत् तत्रप्रतिषेधात् विरुद्धपक्षामावाप्नानिश्चयता । तद्यथा रूपमिति बुद्धेस्तत्रापि स्वस्यात्मनः परस्य भाव-
कालसम्बन्धवाक्यार्थविषयसत्त्वे मनः प्रतीतिरूपादात् यथा बहुदण्डिकस्याल्पदण्डिकस्य च दण्डिमानिति प्रतीतिरूपन्नबुद्धेस्तत्र देवदत्तादि-
स्वस्यात्मनः परभावस्य दण्डसम्बन्धवाक्यार्थेन विषयसद्भावो दृष्टः । तथैवात्रापि रूपे प्रत्युत्पन्नं रूपं दृश्यते इति प्रतीतिरूपादस्य सत्त्वात्
तस्मादेवं सति रूपमिति बुद्धिस्तत्रापि स्वस्यात्मनः परभावस्य सम्बन्धवाक्यार्थवैषयिकसत्त्वे रूपस्यान्यवाक्यार्थश्च यो भवति तस्य काल-
सद्भावात् तस्मादन्यो भवति । तस्यात्र प्रतिरूपादहेतुना स्वस्यात्मनः परभावसम्बन्ध- [Tib 240 b] वाक्यार्थस्य नास्ति कालः । अशाश्वतलक्षण-
तावाक्यार्थदर्शनात् प्रतीतिरूपादानुमानात् कालस्य नास्ति त्वम् । अशाश्वतत्वेन तन्निराकरणात् प्रतिज्ञाघमिणः स्वरूपताया विशेषतो निरा-
करणदोषः दृष्टान्ताभावश्च । परमार्थतो दण्डदण्डिसम्बन्धासिद्धत्वात् तन्नयुक्तम् ।

किञ्च यद्येवं सति रूपमिति बुद्धिविशेषान्यतमान्यतमः कश्चित् सम्बन्धवाक्यार्थवैषयिकसत्त्वे सिद्धस्य साधनं सिद्धम् । स्वसिद्धान्त-
विरुद्धश्च स्यात् । अथ बुद्धेस्तद्रूपकालेन लक्षणतावाक्यार्थसम्बन्धवाक्यार्थवैषयिकसत्त्वे सिद्धस्य दृष्टान्ताभावः । बुद्धयातस्त्वरूपकाललक्षण-
वाक्यार्थस्य च सम्बन्धवैषयिकसद्भावनिर्देशातामप्यात् विस्तरण विचारः प्रवर्तते । कदाचित्कालप्रेवसिद्धापेक्षिकश्च । किञ्च निरपेक्षत्वं
स्यादिति चेत् तत्रोपेक्षिकत्वं कल्पिते प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीतापेक्ष्य स्याताम् ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥१॥

कालस्य सद्भावे सापेक्षिकत्वात् अतीतकालवत् । इतिप्रयोगः । अपि च

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ।

वचिस्त्वसाधानमिति वाक्यार्थः । इह येषां सापेक्षत्वं तेषामेककालीनता संभाव्यते । वचिस्तु समाधाने विरुद्धाभावस्य [Tib 241a]
सापेक्षत्वं यथा पितापुत्रः इह सापेक्षिकत्वे हेतुनिर्देशः । प्रत्युत्पन्नोऽनागततातीताकाशश्च नेष्यते ।

एवं सत्यन्यो दोषश्चात्र संभाव्यते ।

प्रसन्नपदा

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविभक्तिहेतुत्वात् । इहातीतानागतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावा-
श्रवाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि भावस्वभावोऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नोऽनिरुद्धो हि वर्तमानः । अलम्बायभावोऽनागत इति । भाव-
स्वभावनिवन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्तन्निवन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति । उच्यते । एतात्कालत्रयप्रतिहेतुभावरवभावो
यदि कालत्रयमेव भवदभिमतं भवेत् । न त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपादनमाह ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥१॥

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ स्यातां तावपेक्षयातीतं कालं भवेतामनपेक्ष्य वा । तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येते तदा नियतमतीते काले
भविष्यतः । यस्माद् यस्य हि यत्रासत्त्वं तत्तेन नापेक्ष्यते । तद्यथा वंश्यां स्त्री स्वतन्त्रेण गगनमालतीलता स्वकुसुमेन सिकता स्वतेलेन ।
अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारं प्रतिदग्धित्वेनापेक्ष्यत इति चेत् । न तदेवं [Tib 142 a] अस्यापि साध्यसमत्वात् । तदत्र
यद्यतीते काले वर्तमानानागतौ कालाविद्येतेऽपेक्षासिद्धयर्थमेवं सत्यतीते काले विद्यमानत्वावतीतकालात्म्यवत्प्राप्त्यतीतत्वं स्यात् । ततश्चातीतो-

ऽपि न स्यात् । यस्मात्तुल्यमानावस्थानिक्कान्तो ऽप्यतीतोऽसंवाप्तोऽनागत इति स्यात् । यदा तु वर्तमानानागतयोरसंभव एव तदा कुतः कस्यचिद्-
तीतत्वं स्यादित्यतीऽतीतोऽपि न स्यात् । अथ यथोक्तदोषपरिजिहीर्षया—

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ॥21॥

अकुतोभया

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च यद्यतीते काले न स्तः प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीते काले न सन्तो कथं तमपेक्ष्य (Tib 85 a) स्याताम् :
कस्मादिति चेत् । इह त्रिधापि सामग्र्यामेव अपेक्ष्योपपद्यते ।

अत्राह—प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीतमनपेक्ष्यैव सिद्ध । इत्युच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

प्रत्युत्पन्नानागतकालो अतीते काले यदि न स्तः । प्रत्युत्पन्नागतकालयोरविद्यमानत्वात् कथं तत्रापेक्षा । एवं सति त्रिधापि सामग्री-
सद्भावापेक्षा उपपन्नत्वात् । अथ च तदेवं सत्यां तयोर्विद्यमानत्वेऽपि किमपेक्षया प्रयोजनम् । तस्मात्तावत् प्रत्युत्पन्नागतकालो अतीतमपेक्ष्यैव
प्रसिध्यत इति तन्नोपपन्नम् तत्र तावत् प्रत्युत्पन्नानागतकालो अतीतमनपेक्ष्यैव सिध्यत इति चिन्तायां तदास्थायित्वम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च.....

..... ॥21॥

सापेक्षत्वे सति प्रत्युत्पन्नानागतौ अतीतकालापेक्षणात् प्रत्युत्पन्नागतौ सिद्ध्यतः । कैश्चिदुक्तम्—एवं सति परमार्थतः वर्तमाना-
नागतकालेषु प्रत्युत्पन्नानागतभावा न स्युः । कालसत्त्वे सापेक्षत्वात् अतीतकालवत् । अन्यैश्चोक्तम् । प्रत्युत्पन्नानागतौ अतीतकाले भविष्यतः
इत्यनेन सामानकालीनसापेक्षता संभाव्यत इत्युक्तम् । अन्यैश्चोक्तम् तन्मयुक्तमिति कालभेदसत्त्वेऽपि सोदर्येषु अपेक्षा सद्भावात् अनिश्चयता
विद्यमानादिति । अन्यैश्चोक्तम् । अतीतानागतयोरसत्त्वात् निरपेक्षत्वे अतीतानागतयोः विद्यमानत्वे सति कालत्रयस्यापि प्रत्युत्पन्नता स्यात् ।
कैश्चित्तन्न युक्तम् । एवं सति नन्तारमपेक्षणात् मातामहामावेऽपि शब्दप्रवृत्त्यर्थं कालप्रतिषेधवाक्यैरतीतानागतप्रत्युत्पन्नोपदेशात्
पूर्वपक्षस्य बाधादिति चेद् । अन्यैश्चोक्तम्—प्रत्युत्पन्नोऽनागतातीतकालश्च भविष्यतः । तत्सम्बन्धादतीतकालवत् (Tib 241 b) “प्रत्युत्पन्नो-
ऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि इति कथनात् सम्बन्धहेतुनिर्देशादिति चेत् । नाग्यैः सम्बन्धहेतुशब्द पुनर्नयुक्तम् । अपेक्षितसम्बन्धसत्त्वात् दण्डिनः
दण्डित्वस्याजायमानत्वात् अनिश्चयतायाः सद्भावेऽपि भिन्नकालसम्बन्धसत्त्वाच्चेत्युक्तम् । एवं सत्यपेक्षितः कालोऽसिद्धः ।

अथ चानपेक्षितं प्रतिज्ञातं तस्मात्—

प्रसन्नपक्षा

तत्रातीते काले यदि वर्तमानागतौ कालो न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि तत्राविद्यमानत्वात्तुगमनेदीवरवन्नास्थपेक्षा ।
अद्यापि स्यात्कालवादिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति । उच्यते । एवमपि—

अपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥31॥

अकुतोभया

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

अतीतमनपेक्ष्यापि प्रत्युत्पन्नोऽनागतयोरुभयोः कालयोः सिद्धिर्न विद्यते ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥3॥

अथ यस्मात् प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्चातीते काले न विद्येते, अपेक्ष्येते नोपपद्येते । अतीतमनपेक्ष्याप्युभयोः सिद्धिर्न विद्यते । तस्मात्प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च कालो एव न विद्येते ।

द्वितीयपातित्वसिद्धिः

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

अतीतमनपेक्ष्यापि प्रत्युत्पन्नोऽनागतयोरुभयोः स्वतः प्रसिद्धिर्न विद्यते ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥3॥

एवं यस्मात् प्रत्युत्पन्नोऽनागतयोरुभयोरतीतस्य अविद्यमानात् अपेक्षाजुपपद्यत्वे अतीतमनपेक्ष्यापि तयोः सिद्धिर्न विद्यते तस्मात् प्रत्युत्पन्नोऽनागतकालश्च न विद्येते ।

प्रज्ञाप्रवीणः

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च—

अतीते हेतुर्नापेक्ष्यते । प्रत्युत्पन्नोऽनागतयोरुभयोर्हेत्वभावात् सिद्धिर्न विद्यते । यस्मात् एवं निरपेक्षत्वे प्रत्युत्पन्नोऽनागतयोः सिद्धिर्न

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥3॥

विद्यते । अतीतानागतप्रत्युत्पन्नशब्दवाच्यकालासंभवादिति प्रयोगः ।

प्रसन्नपक्षा

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसत्त्वमतीतानापेक्षत्वात् । स्वरविषयवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात् कालो न विद्यत इति विशेष्यम् ।

यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरेवं प्रत्युत्पन्नापेक्षया वाऽनपेक्षया चातीतानागतयोर-(Tib 142 b) नागतापेक्षया वाऽनपेक्षया वा प्रत्युत्पन्नातीतयोरसिद्धाविध्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नानागतयोरतीतापेक्षयाऽनपेक्षया वा सिद्धिर्भवेत् द्वयणसाम्यमतिदिशन्माह ।

एतेनैवावशिष्टो द्वौ क्रमेण परिवर्तको ।

उत्तमाद्यममध्यादीनेकत्वादीश्च लक्षयेत् ॥4॥

अकुतोभया

एतेन क्रमेणावशिष्टो द्वौ कालपरिवर्तौ चोत्तमाद्यममध्यादीनेकत्वद्वित्वबहुत्वादीश्चापि लक्षयेत् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

एतेनैवावशिष्टो द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादीश्च लक्षयेत् ॥4॥

क्रमेणैतेनावशिष्टो द्वौ कालपरिवर्तकौ । उत्तमाधममध्यमैकत्वादीश्च लक्षयेत् । प्रत्युत्पन्नातीतो यद्यनागतमपेक्ष्य भविष्यतस्तदेवं सत्युभयोश्च तत्र भविष्यतः । तदेवं प्रत्युत्पन्नातीतो च अनागतस्यसद्भावे सति तत्र विद्यमानात् एवं कालस्यैकत्वमेव जायमानात् तत्रापेक्षत्वं नोपपन्नम् । निरपेक्षत्वात्तयोर्नस्तः । अनागतस्यासंभवे (Tib 280 a) असदेव यत् तत्रापि उभौ कथं स्याताम् । अथानागतस्य विद्यमानत्वेनैव सत्त्वात् प्रत्युत्पन्नाता विद्यते अनागतस्याविद्यमानात् तदपिनेष्यते । अथोभयोस्तत्र असद्भावे तत्र कथमपेक्षत्वम् । किञ्चापेक्षत्वं स्यात् तदेवं सत्त्वात् अपेक्षत्कल्पनाया वैयर्थ्यं स्यात् । अनागतस्य निरपेक्षत्वेऽपि तयोः सिद्धिर्न विद्यते । तथैवातीतानागतौ यदि प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य स्यातां तदेवं सत्युभयोस्तत्र सद्भावः स्यात् । एवमतीतानागतयोश्च प्रत्युत्पन्नभावः स्यात् । तत्सत्त्वात् तदेवं कालस्यैकत्वमेव जायते तत्रापेक्षत्वं नोपपद्यते । निरपेक्षत्वात् तयोश्च न स्तः अतीतानागतयोः अस्तंगमात् असंभूतत्वात् असदेव यत् तयोश्च प्रत्युत्पन्नकालः वधं स्याताम् । अद्यापि सद्भावस्य सिद्धत्वात् तयोश्चापेक्षया किं कार्यम् । निरपेक्षत्वेऽपि तयोः सिद्धिर्न विद्यते । तस्मात् अतीतोऽपिनास्ति, अनागतोऽपिनास्ति, प्रत्युत्पन्नोऽपि न विद्यते । उत्तमाधमौ च यदि मध्यममपेक्ष्य सिध्यतस्तदेवं उत्तमाधमौ मध्यमस्य विद्यमानत्वे न स्वतः विद्यते । किञ्च मध्यमाभावे कथं वर्तमानस्तमपेक्ष्य उत्तमाधमयोः स्याताम् । मध्यस्य निरपेक्षत्वे तयोः सिद्धिर्न विद्यते । तत्र तावत् मध्यमस्य विद्यमानत्वे उत्तमाधमयोः सद्भावचिन्तायां तदाक्यातव्यम् । त्रिधापि विद्यमानत्वे तस्यपि अपेक्षया किं प्रयोजनम् । निरपे- (Tib 280 b) -सत्त्वेऽपि तेभ्यो यस्यकस्यचित् स्वतः प्रसिद्धिर्न विद्यते । तस्मात् उत्तमाधममध्यमाः स्वरूपतो न विद्यन्ते । तथैवोत्तममध्यमयोर् यदि अथमस्यापेक्षा स्यात्, मध्यमाधमयोर्द्युत्तमस्यापेक्षा स्यात् । आद्यन्तयोर् यदि मध्यस्यापेक्षा स्यात् । आदिमध्ययोर्द्युत्तमस्यापेक्षा स्यात्, अन्तमध्ययोर्द्युत्तमस्यापेक्षा स्यात्, अन्तिकदूरयोर्द्युत्तमस्यापेक्षा स्यात् । तथैव पूर्वपरयोरेकत्वानेकत्वयोः, स एवान्यो वा, कार्यकारणयोः, ह्रस्वदीर्घयोः, लघुमहतोः आत्मनैरात्म्योः, संस्कृतासंस्कृतयोः, एकत्वद्वित्वबहुत्वेभ्य अपेक्षा वा स्यात्, एकत्वबहुत्वयोर्द्वित्वस्यापेक्षा स्यात्, द्वित्वबहुत्वयोर्लघुत्वस्यापेक्षा स्यात्, तेष्ठित्वादीनां यत्किञ्चिदपेक्षया सिद्धा इत्युभयाने सत् सर्वेषु विद्यमानाः स्युः । असतामपेक्षामा अनुपपन्नत्वात् । तस्मात् ते सर्वे तेनैव स्वतः प्रसिद्धाः न विद्यन्ते । लोकव्यवहारवचनैवाक्याताः ।

आह—निरपेक्षत्वेऽपि तयोः सिद्धिर्न विद्यते । इति यदुक्तं तन्न युज्यते । एतेषां कालस्य क्षणलवमुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपक्षमास-
षण्माससंवत्सरादीनां परिमाणवत्त्वात् प्रसिद्धत्वात् तत्रापेक्षया किमप्रयोजनम् । (Tib 281 a)

प्रज्ञाप्रदीपः

एतेनैवावशिष्टो द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

इति सिद्धक्रमस्य रूपम् । एतेनैवातीतानागतप्रत्युत्पन्नश्च । अतीतकालस्य च द्वौ तेषौ परिवर्तकौ तथैव ज्ञातव्यौ ।

यद्यतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ॥
कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्षते ।
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न जातं विद्यते तयोः ॥

तेनातीतो- (Tib 242 a) -अनागतश्च कालो नाम न विद्यते ।

इति तथैव—

प्रत्युत्पन्नोऽतीतश्च यद्यनागतमपेक्ष्यते ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तः पुनर्यदि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ।
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न जातं विद्यते तयोः ।
तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ।

इत्येवं कालपरिवर्तः—

इति व्याख्यानकारिका पूर्ववत्सिद्धाः ।

दोषाश्च निदिष्टव्याः ।

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ
उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादीश्च लक्षयेत् ॥4॥

एवमुत्तमाधममध्यादीन् स्वयुक्त्या नातीतगुणोत्कर्षापकर्षकमुक्ताः । ते चापेक्षिका वा किञ्च निरपेक्षतया सिद्धा वा तत्र परमार्थत उत्तममध्यमक्रमेण तत्स्वरूपाभावः क्रमिकसद्भावस्य सापेक्षत्वात् । अधमस्य क्रमिकवत् । तथैवान्यौ द्वौ क्रमिकौ बोद्धव्यौ । किञ्च सापेक्षिकस्य हेतुनिर्देशेऽपि उत्तममध्यमाधमाश्च नेष्यन्ते । एवं सति उत्तममध्यमाधमाश्च कथमपेक्षिताः । सापेक्षत्वे सति उत्तममध्यमाधमापेक्षणात् उत्तममध्यमाश्च सिद्धाः । (Tib 242 b) तथैवान्यक्रमद्वयपरिवर्तकौ बोद्धव्यौ । तथैव एकत्वादीश्च ज्ञातव्यौ । एकत्वद्वित्रयवहृत्वादीन्यत्रापि पूर्ववन्निदिष्टव्यानि । परमार्थतः संख्यायां एकत्वस्य स्वरूपं नास्ति संख्यायां सत्त्वे सापेक्षत्वात् द्वित्ववत् । इत्यादि बोधव्यौ । यैः संख्याभावादग्न्यत्वं नेष्यन्ते तैः द्वित्वाभावे एकत्वं तयोरग्न्यत्वं तदन्यत्वे द्वित्वं द्वित्वाग्न्यत्वे तृतीयत्वं एवं परस्परं बहुत्वमिष्टम् । ते पूर्ववन्निदिष्टव्याः ।

परमार्थत एकस्मिन्नेकत्वस्य स्वरूपं न विद्यते संख्येयस्य सत्त्वात् तदन्यवत् । तथैव द्वित्वे द्वित्वस्य स्वरूपं नास्ति, इत्यादयोऽपि बोद्धव्याः । प्रतिज्ञाया अर्थविकल्पात् विस्तरस्तु पूर्ववत् । आदिशब्देन लघुमहदीर्घल्लङ्घनिकटदूरपूर्वापरकार्यकारणसंस्कृतामस्कृतादयश्च तथैव बोद्धव्याः । कालसद्भाववादिभिरुक्तम् । परमार्थतः कालस्य सद्भावो विद्यत एव । परिमाणवत्त्वात् । इह यन्नास्ति तस्य प्रमाणाभावः (परिमाणाभावः) अश्वविषाणवत् । कालस्य परिमाणं क्षणलघुगृहूर्तैरात्र्यहोरात्रपक्षमातश्चतुस्रवत्सरत्रयादयश्च विद्यन्ते येषां परिमाणवत्त्वं विद्यते । यथा घान्यादिस्तस्मात्काला (Tib 257 b) विद्यन्त एवेमुक्तम् ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ..... ॥4॥

कथं कृत्वा—

यद्यतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥
कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।
कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तम् ॥
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न जातं विद्यते तयोः ।
तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिवर्तः ।

अतीतो वर्तमानश्च यद्यजातमपेक्ष्य हि ।
अतीतो वर्तमानश्च कालेऽजाते भविष्यतः ॥
अतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।
अतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नाजातं विद्यते तयोः ।
अतीतो वर्तमानश्च तस्मात्काली न विद्यते ।

एष द्वितीयः कालपरिवर्त इति व्याख्यानकारिका इति । एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ । यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालामावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्तीति सिद्धम् ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवम् ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादीदृश लक्षयेत् ।

उत्तमाधममध्यादीनि (Tib 143 a) स्यादि शब्देन कुललाकुशलव्याकृतानि । उत्पादस्थितिभङ्गाः । पूर्वान्तरमध्यान्ताः । कामरूपा-
रूप्यधातवः । लोषालोषनैवल्लोष नैवाणोऽश्वयो यावन्तः । पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वे गृह्यन्ते । एकत्वादीदृशेत्यनेनादिशब्देन द्वित्व-
बहुत्वयोर्ग्रहणात् । एवोत्तमादयश्च कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ।

अत्राह । विद्यत एव कालः परिमाणवत्वात् । इह यन्नास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यते तद्यथा खरविषाणस्य । अस्ति च कालस्य
परिमाणवत्त्वं क्षणलवमुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपलमाससंवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवत्त्वात् विद्यत एव काल इति । उच्यते । यदि कालो नाम
कश्चित्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वम् । न त्वस्ति यस्मात्—

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथम् ॥5॥

अकुतोभया

भावेऽस्थितेऽपि कालो न गृह्यते । भावादयः कश्चिद्येन कालस्य स्वभावो गृहीतस्तस्य स्थितस्य धर्मस्याप्यविद्यमानत्वाद्—(Tib 85
a)—गृहीतः कालः कथं प्रज्ञप्यते । तस्मात्काल इति भावो न कश्चिदप्युपपद्यते ।

अत्राह । कालो विद्यत एव । पूर्व, उत्तर अयुगपद, दीर्घ, ह्रस्वादि कल्पनाया सत्त्वात् । अत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

इह भावाः नियतेन स्थिताः । परिमाणात् ग्रहीतुं योग्याः । यथायं तदुत्पन्नतः इदं जलं गभीरम्, अयमल्पः गजः, अयं महानिति,
इदमोद्दुशमिति । योऽयं कालः प्रमाणात् ग्राह्य पिण्डः नियतेन स्थितिरस्य कुत्रापि न विद्यते । एवं मुहूर्तमात्रमपि किञ्चित्, अतोतो वा
किञ्चित्, क्षयो वो, अनागतस्य मुहूर्तमात्रम्, इति प्रज्ञप्तिभावस्य मुहूर्तमात्रमिति पिण्डं नियतेन स्थितिं क्वचिदपि नास्ति । दिवसादीनामेव-
मुक्तस्य च किं खलु पुनः प्रयोजनम् । तत्र तावत् अस्य अणस्य नियतेन स्थितिरिति चिन्तायां तदाख्यातव्यम् । क्षणस्य नियतेन स्थितिरिति
यत् तत्ततोऽपि नास्ति, अनागतोऽपि नास्ति । किमर्थमिति चेत् । नियतेन स्थितत्वात् । नियतेन स्थितत्वादेवेति तदेवमपि न । प्रवृत्तित्वा-
देवमित्यभिधानम् । नियतेन एतस्य यदि स्थितिः स्यात् । तस्तिद्विभाज्यस्य प्रवृत्तेरसत्त्वात् । प्रवृत्तिर्न कथमेवं भवेत् । तस्मात् कालस्य नियतेन
स्थितिर्न विद्यते । यन्नास्तितत्कथं ग्राह्यम् । यस्य ग्रहणं नास्ति तस्य क्षणलवमुहूर्तमात्रादयः कथं प्रज्ञप्ताः । तस्मात् कालस्य भावः क्वचिदपि
नोपपद्यते ।

अत्राह । कालस्य सद्भावो विद्यत एव । किमर्थमिति चेत्तन्नित्यत्वात् । पूर्वापर, युगपत्, अयुगपत् ह्रस्वदीर्घक्षिप्रमित्यादयः कालस्य
नित्यत्वात् । एवं नित्यस्य विद्यमानत्वात् कालश्च विद्यते । बाह ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अत्राह ।

“नास्थितो गृह्यते कालः ॥

संस्कारसामग्र्युत्पादभङ्गधर्मितायाः सत्त्वादस्थितः । तत्र भवद्भिः व्यवहारतोऽपि कालः काल इति ग्रहणं न क्रियते ।

“स्थितः कालो न विद्यते” ।

भावेभ्योज्यत् येन तस्य स्वल्पं गृहीतं नियतेन स्थितिर्न स्यात् ।

“गृह्ये तागृहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथम्” ॥5॥

“गृहीतस्य सद्भावे प्रज्ञप्तितायाः प्रज्ञप्तितायाः सद्भावादितिप्रयोगः । एवमेनेन मुहूर्तदिपरिमाणसंस्कारदिवसंगत्याख्यक्रियायाः परिच्छेदकधर्माः विद्यन्ते । कालस्यासद्भावनिराशादेवत्वसिद्धत्वम् । दृष्टान्तोऽपि नास्ति । “अस्थित कालो न गृह्यते” इत्यत्रान्येवचोक्तम् । इह भावाः नियतेन स्थिताः प्रमाणाद्ग्रहीतुं योग्याः । यथायं तरुस्ततः इदं जलं गभीरम्, अयं मनुष्यः लघु, अयं नागः महान् (स्थूल) इति तथाभावे कालस्य एवं नियतेन स्थितेरसत्त्वात् तत्र परिमाणं न सिद्ध्यति । इत्युक्तम् । नान्येस्तन्म ग्राह्यम् । अरूपिकस्य नियतेनास्थितावपि परिमाणात् ग्रहीतुं योग्यत्वात् । इत्यत्रोच्यते । नित्योऽस्ति कालस्तत्र क्षणलवमुहूर्तमाश्रयद्वयवशातीतानागतप्रत्युत्पन्नादीनां सद्भावोपस्थानम् नानात्वविशिष्टरत्नवत् (मणिवत्) पक्वविशिष्टपाच्यवत् ।

अत्राह । अस्माकं पक्षे भावा अन्यान् भावान्प्रतीत्य अपेक्षिता भावाः क्षणादिशब्दवाच्याः । तत्र—

प्रसन्नपत्रा

नास्थितो गृह्यते कालः.....॥5॥

इह यदि कालो नाम कश्चिदवस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्स क्षणादिभिः परिमाणवत्त्वाद्गृह्यते । न त्ववस्थितः कूटस्थकश्चि-
त्कालो नामास्ति यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्य (Tib 143 b) ते (117 b) कालोऽस्थितत्वात्न गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथापि स्पष्टान्तस्य एवावस्थितत्वभावः कालो नामास्ति क्षणादिभिरभिव्यज्यते । तथाहि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरेते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥इति॥

यश्चैवं लक्षणः सोऽवस्थितत्वभावोऽस्तीति । उच्यते । एवंमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिरभिव्यज्यमानो गृह्यते । कस्मा-
त्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् । क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ।

अपि चायं कालः संस्कृतत्वभावः सन्नास्तीति । असंस्कृतत्वभावो वा । उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धम् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतम् ।

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतम् ॥

इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्यते । यश्चेदानीं कालो न गृह्यतेऽस्थितत्वादविद्यमानस्वरूपत्वात्सोऽगृह्यमाणः सन्
कथं क्षणादिभिः प्रज्ञपयितुं भावतः पार्येत इत्याह । अप्रहीतश्च कालः प्रज्ञप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ।

अत्राह । सत्यं नास्ति नित्यं कालो नाम कश्चिद्गृहादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः । किं तद्दि रूपादिनेव स संस्कारानुपाशय प्रज्ञप्तः
कालः क्षणादिशब्दवाच्यो भवति । तस्माददोष इति (Tib 144 a) । उच्यते । एवमपि

भावं प्रतीत्य कालश्चेत् कालो भवादुते कुतः ।

न च कश्चन भावोऽस्ति कुतः कालो भविष्यति ॥6॥

अकुतोभया

यदि कालो भावं प्रतीत्य स्याद् भावादुते कालः कुतो भवेत् । कस्मादिति चेत् । भावः कश्चन नोपपद्यत इति देशितत्वात् । भावस्य
कस्यचिदविद्यमानत्वात् कालः कुतो भविष्यति । अलातचक्रवत् ।

आचार्यायिनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यकुतोभयायां कालपरीक्षा नामकोनविंशतितमं प्रकरणम्

बुद्धपालितवृत्तिः

आह ।

“भावं प्रतीत्य कालश्चेत्” (Tib 281 b)

यदि पूर्वापरादीनां तेषां कालनिमित्तः स्यात्, तदा कालस्य भावं प्रतीत्य प्रज्ञप्तिभावस्य स्वतः प्रसिद्धिर्न स्यात् । आह । नास्ति कालस्य स्वतः प्रसिद्धिः । काल इत्यस्य पूर्वापरादीनां हेतुविद्यते । यस्मात् ते सन्ति तद्वि कालो विद्यते । आह ! “कालो भावाद् ऋते कुतः” ।

भावं विना तव कालस्य स्वतः प्रसिद्ध्या नियतस्थितेरूपपत्तिर्कृतः भविष्यति । कारणं कालस्य न भवति नित्यं नियतस्थितौ सत्यां कार्यभेदः कथम् । यदि चैवस्य पूर्वभावः गुणस्वापराभावः तयोः प्रकृतेरभेदः (स्वभावभेदः) व्यवस्थितः उभयोर्भेदश्च तेन कथं कृतो भवेत् । चैनगुणयोः स्वतः पूर्वापरयोर्भेदः कालस्य पूर्वापरतो पूर्वापरत्वं स्यात् । कालस्य तयोर्भेदः कालेन कथं कृतो भवेत् आचार्यायं देवेनापि—

कार्यकारणभेदात् तेन नित्यो न विद्यते ।

अपि च यत्र हेतुः स्यात् फलं तत्र न विद्यते ॥

इत्युक्तम् ।

अथ तयोर्भेदाभेदयोः कालेन भेदो जायते । तदेवं भेदस्य सन्धिभावात् सर्वेषां भेदः सर्वेषामभेदो वा जायते । तस्मात् भावं प्रतीत्यैव कालप्रज्ञप्तिरूपपद्यते । ऋते भावं कालस्य नियतस्थितेरित्यभावो नोपपद्यते । आह । भावं प्रतीत्य कालस्य प्रज्ञप्तिर्भवत्येव । मुहूर्तमात्रं स्थिति-विद्यते एकाहिकस्य स्थितिरस्ति । मासिकस्थितिर्भवति । इति तस्मात्कालस्य सद्भावो विद्यत एव । उच्यते । भावं प्रतीत्य कालश्चेत् यदि भावो भविष्यति । (Tib 282 a) न कश्चन भावोऽस्ति कुतः कालो भविष्यति । कश्चन अपि भावो नोपपद्यते तस्य पूर्वप्रसिद्धिरुक्तत्वात् । तस्मात् यदि भावं प्रतीत्य कालः प्रसिद्धपत्तिः, इति चिन्तायां कश्चन अपि नास्ति तत् कृतः कालो भविष्यति । उच्यते । यदि कालस्य भावो नास्ति तदेवं विज्ञेयाभावात् कृतको भवेत् । व्यापारः कर्ता इत्यादि वचनाम्यनुपपन्मान्येव भविष्यन्ति । उपपत्तेश्च सत्त्वात्, तस्मात् कालस्य सद्भावो भविष्यत्येव । यत्पूर्वमुक्तं “निवृत्तमभिधातव्यम्” । इति निदिष्टं तदा तदामिहितं नोपपन्नम् । त्वया किञ्चिन्मात्रमुक्तं तदित्यादि कश्चिदुक्तवचनं सर्वमनुपपन्नम् । लोकव्यवहारवशेन ते सर्वे उपपद्यन्ते । तदपि सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं, इति निर्बन्धस्तस्मात् काल इति न कश्चन भावः लक्षयेत् । प्रतीत्य प्रज्ञप्त्या तत् सिद्धमिति ।

कालपरोक्षानामेकोनविंशप्रकरणम्

प्रज्ञाप्रवीणः

“भावं प्रतीत्य कालश्चेत्” व्यवहारतो भाववाक्यत्वमिष्यते । किञ्च परमार्थतः (Tib 243 b) भावस्याप्रसिद्धत्वात् “कालो भावाद् ऋते कुतः” । तस्याविद्यमानत्वादिति वाक्यार्थः । तस्मादेवमुक्तस्य न दोषोपहृतः । अत्राह । परमार्थतः कालस्य द्रव्यरूपता विद्यत एव । हेतोः सत्त्वात् । इह यन्नास्ति तदेतुर्न स्यात् । यथा शशविषाणम् । कालस्य पूर्वापरहेतुः, योगपद्यायोगपद्य, दीर्घह्रस्वक्षिप्रमित्यादीनां सद्भाव-स्तस्मात्काण्डद्रव्यस्वरूपता विद्यत एव । अत्राह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति । चेत्ययं शब्दः, अवधारणार्थकः । अस्माकं पक्षे परमार्थतः कश्चन अपि भावो नास्त्येव । व्यवहारतः संस्कारस्य सन्तानसंभवेऽप्येव पूर्वापर इति ज्ञानं तस्योत्पद्यते । संस्कारस्य क्षणाभिन्नसन्निहितयुगपत् तद्व्यतिरेकायुगपदिति, संस्कारस्य बहु-सन्तानप्रवृत्त्या चिरमिति च, संस्कारस्य अल्पसन्तानप्रवृत्त्या क्षिप्रमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तस्मात् पूर्वादिज्ञानस्य संस्कारस्य धर्मसद्भावाद्देतो-रस्तत्त्वात् “कुतः कालो भविष्यति” । तत्सिद्धहेतुनिर्देशादिस्त्वादिति प्रयोगः । किञ्च पूर्वादिज्ञानस्य संस्कारधर्मा विद्यते । कालस्य धर्मो नास्ति । तेष्मोज्ञानमिति चेत् कालो नित्यः युगपत् प्रदक्षिणानुमानाभावात् । व्यवहारतोऽपि पूर्वादिज्ञानस्य कालो नित्यः । एकत्वहेत्वभावात् । ज्ञानस्य सद्भावात् (Tib 244 a) रूपादिज्ञानवत् । यदि कालस्य द्रव्यसद्भावोऽस्ति प्रज्ञप्तिस्सद्भावादिति चेत्, यथा वक्तव्यम् । रूपादिवदिति चेत् परमार्थत एव निदिष्टक्रमेण रूपादिभावानां सिद्धेरभावात् “ऋते भावात्कृत कालो भविष्यति” । रूपस्य लक्षणभावासद्भावात् दृष्टान्तव्य-वस्थाभावाद्देतोः कुतः कालो भविष्यति । दृष्टान्तनिर्देशात् कालो न सिद्धपत्तिर्तिवाक्यार्थः । रथसेनावनादिद्रव्यासद्भावेऽपि असद्भावश्चेति प्रज्ञप्तिस्सद्भावाद्देतोर्निरन्तरताऽपि स्यात् । यदि रथाद्यवयविनाद्रव्यत्वनिर्देशान्नदोष इति चेत् अवयविनां द्रव्यत्वनिर्देशप्रतिषेधपूर्वकाख्यानाद्

दोषाभावो न । येषां भावं प्रतीत्य कालस्य प्रकृति स्यादेव मुहूर्तमात्रं स्थितिः, एकाहिका स्थितिः, मासिकस्थितिः स्यादिति यथेष्टयुक्तं तेषामपि 'न कश्चन भावोऽस्ति कुतः कालो भविष्यति' इति वक्तव्यम् तदन्यस्य कालाभावादिति प्रयोगः । कालसद्भाववादिभिश्चकम् । कालस्य सद्भावो विद्यत एव । विशिष्टोक्तिप्रवृत्तिहेतुसद्भावात् । इह यन्नास्ति तद्विशिष्टोक्तप्रवृत्तिहेतुताया सद्भावो न दृश्यते । यथाशशविषाणम् । (Tib 244 b) कालस्य कायमान (वाट) कृत व्यापारस्य कर्ता जायते इति विशिष्टोक्तिप्रवृत्तिहेतुसद्भावादार्शनात् तस्मात् कालस्य सद्भावो विद्यत एवेत्युक्तम् । ग्राह्यम् । कृतकारि विशिष्टोक्तिप्रवृत्तिसंस्कृतधर्मसद्भावाद्धेतुवर्षासिद्धत्वम् । अर्धे विशिष्टत्वञ्च स्यात् । विशिष्टोक्तिप्रवृत्तिहेतुताया सवृत्तिमद्भावात् । तस्मादेवं सर्वथा कालस्यासिद्धत्वात् तदभिव्यञ्जकहेतुसद्भावादिति हेत्वर्थासिद्धत्वम् । तत्र इह प्रकरणस्यायं बाह्योक्तप्रकरणयोः सिद्धोक्तदोषोऽभिहितः । स्वसिद्धानुपलब्धिनिर्देशेन शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् कालस्य निःस्वभावता निश्चिष्टो भवति । तस्मात् भगवताऽपि आर्यसुबाहुपरिपुच्छा सूत्रे एते त्रयः काला अतीतानागतप्रत्युत्पन्नाः प्रज्ञायन्ते । तत्र ये संस्कारा अतीता निश्चास्ते-ऽतीतोब्धः" येऽनागता अनुत्पन्नास्ते अनागतो अद्वा इति । ये प्रत्युत्पन्ना प्रवर्तन्ते ते प्रत्युत्पन्नकाला इति । तत्र प्रत्युत्पन्नकालस्य स्कन्ध-घात्वायतनानि सन्ति तेऽस्थिता नियतेनाव्यवस्थिता प्रज्ञायन्ते । कथमिति चेत् । तद्यथा लोकेक्षणविशिष्टानामनवस्थितत्वात् । क्षणश्च योऽस्ति तदुत्पादकालश्च । (Tib 245 a) न्याः, स्थितिकालश्चान्यः निश्चकालश्चान्यः क्षणस्तथापि अस्थितः, नियतेन अस्थित इति प्रज्ञायते इत्यादि । तथैव धर्मेतायाश्च धर्मता या साऽतीतो नास्ति, अनागतो न, वर्तमानो न, इत्यादि च । तथैव तथागतो नातीतानाज्जागतः न वर्तमान इत्याद्युक्तं यत् तत्सिद्धमिति ।

आचार्यभावविवेककृतप्रज्ञाप्रबोधि कालपरीक्षानामकोनविंशतितमं

प्रकरणम्

प्रसन्नपदा

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादूते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु भावोनास्ति तदा नियतं तद्वैतकोऽपि कालो नास्तीति प्रति-पादयन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वाद्वक्ष्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावोऽस्ति भावस्तदा

कुतः कालो भविष्यति ॥6॥

कालाभावाच्च न सति क्षणलवतुहृतीदयः कालमेवास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः परिमाणवत्वेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मा-न्नास्त्येव भावानां स्वभाव इति ।

उक्तं हि भगवता आर्यहस्तिप्रकृत्यसूत्रे ।

यदि कोचि धर्माण भवेत्स्वभावः ।

तत्रैव गच्छेय जिनः सश्चावको

कूटस्थधर्माण सियान निवृत्तो

न निस्प्रपञ्चो भवि जातु पण्डित इति ॥

तथा

बुद्धसहस्रशता या अतीता

धर्मसहस्रशतानि भणित्वा ।

नेव च धर्म न चाक्षर क्षीणा

नास्ति समुद्भूतं तेन अक्षीणा ॥इति॥

तद्यथा

उत्पादकाले हि तथागतस्य
मंत्रेय नामा त्विह यो भविष्यति ।
भविष्यतीयं कनकास्तुता मही
तस्या तदानीं कुत आगमोऽसौ
उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च
विभ्रामणा मोहन मोषधर्मिणः ।
मध्याह्नकाले हि यथैव श्रोत्रे
जलं मरीच्यां हि तथैव कामाः ।
एकेन कल्पेन भवेद्धि लोको
आकाशभूतो गगनस्वभावो ।
दाहं विनाशं च पयान्ति मेरवः
कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चमेयानि भिक्षवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृतिमात्रं यदुतातीतोऽन्वाऽजागतोऽन्वाऽकाशं निर्वर्णं पुद्गल-
श्चेति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ
कालपरीक्षानामैकोनविंशतितमं
प्रकरणम्

सामग्रीपरीक्षानामविंशतितमं प्रकरणम्

अकृतोभया

(T. 85 b 4) अत्राह—कालो विद्यत एव कालाश्च हेतुप्रत्ययसामग्र्याश्च फलसिद्धत्वात् । अथ सामग्री तद्भूतं फलञ्चापि इत्यत्रोच्यते ।

हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते यदि ॥१॥

यदिहेतुप्रत्ययसामग्र्याः फलं जायेत, सामग्र्याञ्च फलमस्ति, फलञ्च सद्भूतं तर्हि सामग्र्याः कथं जायेत । तन्न युक्तम् । कथम् ? सद्भूतस्योत्पादानुपपत्तेः ।

अत्राह—हेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलं नास्ति तथापि कथं ततो जायेत । अत्रोच्यते—

दुष्टपातितवृत्तिः

(T. 282 a L 6) आह—कालो हि विद्यत एव कथमिति चेत् । कालस्य सामग्र्याश्च फलसिद्धात् । इह बीजानिनसिल-सद्भावेऽप्यङ्कुरोद्भवो न जायते । यदा तेषां कालघातुसामग्रीसद्भावस्तदैवाङ्कुरोद्भवो सम्भवस्तदेवं यस्मात्कालसामग्र्याभावे अङ्कुरोद्भवो न जायते सद्भावे जायते तस्मात्कालस्य सद्भावो विद्यत एव । आह—फलोत्पादकतोपपत्तिश्च फलो- (T. 282 b)-त्पादकालेऽपि विद्यते । फलोत्पादकताया अनुपपन्नत्वे फलसत्तया कालस्य कुतो सद्भावः ? इह सामग्र्यायदि फलं जायेत फलस्य सामग्र्यां सद्भावो वा असद्भावो वा जायेत । उभयथापि तदुत्पादो नोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥१॥

सामग्र्या भावो हि सामग्र्या । यदि हेतुप्रत्ययानां सामग्र्या फलं जायेत । सामग्र्या तस्य फलस्य सद्भाव एव स्यात् फलस्य सद्भावे कथं सामग्र्या ततो जायेत । किञ्च—तस्य सद्भावेऽपि पुनरुत्पादभावस्तदेवं तदुत्पादकल्पनावैयर्थ्यं स्यात् । इह सद्भावेऽप्युत्पादेन किं कार्यम् ? अनवस्थया प्रसङ्गः स्नात्, तदेवं कदाचिदप्यनुत्पादासम्भवात् ।

अथ च तावद्धेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलं नास्ति । हेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलाभावे उत्पादः स्यादिति चिन्तायां तदाक्यातव्यम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

(T. 245 a L 4) अधुना कास्यस्य निःस्वभावत्ववैशनाया विषयविशेषप्रतिषेधादेतुफलयोः निःस्वभावत्वनिर्दिष्टार्थवशेन विशति-प्रकरणमारभ्यते । अतीतप्रकरणान्ते कालस्यासिद्धत्वाद्धेतुदोषनिर्दिष्टात् कालस्य सिद्धदोषाभावाद्विष्टार्थसिद्धनिर्देशादनेनोच्यते । परमार्थतो कालस्य सद्भाव एव ज्ञातव्यः । फलसिद्धस्य हेतुसद्भावात् । इह बीजादिसामग्रीसद्भावेऽपि कालसामग्र्यभावेऽङ्कुरोद्भवो न जायते । यस्य सद्भावो नास्ति तस्य फलसिद्धहेतुभावादर्थनात्तत्पादितोरेवमुक्तस्याधिष्ठानात् परमार्थतः कालस्य सद्भाव एवास्ति विद्यत एव । तत्र तावद्

यैः सिद्धान्तो हेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलस्य सद्भाव इष्टस्तस्माद्विहोष्यते । (T. 245 b) हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च सामग्र्याजायते यदि । बाह्य-
क्रमेण फलं तस्य च तत्रास्ति सद्भावस्तद्विहोष्यते तदेवं सति—

फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥4॥

उत्पत्तेरसंभवात् प्रतिषेध (प्रतिकूल) विरुद्धदोषस्य जायमानात् अस्तीति चेत्किमर्थं जायते किन्ति हि न । जायत इति न । अस्तीति इत्येतयोर्विरुद्धप्रतिषेधादिति भावः । अपि च यद्यस्ति तज्जायेत इति न सम्भवः । अस्त्येवानुमानेनोत्पत्तेरसत्त्वात् तदुत्पादनिकाकरणात् प्रतिज्ञा-
धर्मस्य स्वरूपतो ततो व्यावृत्तिदोषसद्भावात् ।

फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ? उत्पत्तेरसंभवात् यथोक्तनिर्दिष्टदोषसंभवात्, इति वाक्यार्थः । यः सिद्धान्तो हेतु-
प्रत्ययसामग्र्यां फलं नास्तीति इष्यते तस्मादत्राह—

प्रसन्नपथा

अत्राह—विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ (T. 145 b) सहकारिकारणभावात् । यो नास्ति नासौ सहकारिकारणभावेन प्रतिपद्यते ।
वन्ध्यातनयवत् । यस्मादस्ति कालः सहकारिकारणभावात् । इह बीजावनिसलिलपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्यायमङ्कुर उपजाय-
मानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामुतुविशेषासंनिधानान्नोपजायते । यथा च बाह्ये ध्वेवमाध्यात्मिकेवपि ।

यथोक्तं भगवता—

न प्रणश्यन्तिकर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।
सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम् ॥ इति ॥

यस्माच्चेवमस्तिकालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम योऽङ्कुरादिप्रवृत्तौ सहकारिकारणं भवतीति । उच्यते—स्यात्सहकारिकार-
णता कालस्य यद्यङ्कुरादिकलस्य प्रवृत्तिरेव स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्रीतोऽङ्कुरादिकलोदये परिकल्प्यमाने
व्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्र्यां सत्यां तत उत्पादः परिकल्प्येताव्यवस्थितस्य वा । किञ्चातः यदि तावद्व्यवस्थितस्य परिकल्प्यते तन्न
युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह—

हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च सामग्र्या जायते यदि ।
फलमस्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां त्वन्मतेन फलमस्ति । नन्वेवं सति—यस्मात्सामग्र्यामस्ति कथं तया तज्जग्यते । न हि कुण्डेदधि विद्यमानं
कुण्डेन जग्यते । अपि च (T. 146 a) यद्विद्यते तन्निष्पन्नत्वान्निष्पन्नपुरोऽवस्थितवधटवन्न पुनर्जन्मपेक्षते । अभिव्यक्तिः स्थौल्यं वा सूक्ष्मात्मना
विद्यमानस्य क्रियत इति चेत्तस्यापि पक्षस्य पूर्वमेवोत्तरत्वात् ।

“आगच्छत्यन्यतो नामिनं विद्यते तथेन्द्रे” इत्यत्रोक्तमुत्तरम् ।

अथ नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति परिकल्प्यते । एतदपि नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह—

हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च सामग्र्या जायते यदि ।
फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥2॥

अनुतोभया

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्याः (T. 86 a) फलं जायते सामग्र्यास्तत्र फलमसद्भूतमस्ति । फलमसद्भूतं तत्कथं सामग्र्या ततो जायेत ।
तन्न युक्तम् कथमिति चेत् । असद्भूतस्योत्पादानुपपत्तेः । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जायेत सामग्र्यास्तत्र फलमसद्भूतमस्ति फलं तत्कथं सामग्र्या ततो जायेत । अथ असद्भावेऽपि जायेत तदेवं तदुत्पादोऽयसद्भवेत् उत्पत्तेरसद्भूते उत्पादः कथं भवेत् । तद्यथा गोरुपादवन्न जायेत । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रवीपः

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ॥

बाह्यक्रमेण फलं तदपि त्वया असत्प्रशङ्कितस्तर्हि तेन “फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम्” । उत्पत्तेरसम्भवात्, असदनुमानतो उत्पत्तेरभावात् नदुत्पत्तेः परिहारान् प्रतिज्ञाघर्मस्य स्वरूपतो व्यावृत्तेर्दोषसद्भावात्, इत्यभिप्रायः । यै हेतुप्रत्ययसामग्र्यां फलस्य सद्भावो प्रतिज्ञातस्तस्मादाह—

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति (T. 246 a) चेत्फलम् ।

गृह्यते ननु सामग्र्यां सामग्र्या च न गृह्यते ॥3॥

प्रसन्नपदा

हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च.....जायते कथम् ॥2॥

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या नास्ति तत्फलं कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यते । तत्राविद्यमानत्वाल्लिङ्गताभिरिव तैलम् । अत एवासंभावयन्नाह—

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥

न तत्फलं सामग्रीतो जायत इत्यभिप्रायः ॥

किञ्चान्यत्—

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलम् ॥

गृह्यते ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते ॥3॥

अक्रुतोभया

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलं । तर्हि सामग्र्या फलं चक्षुषा रूपग्रहणं (रूपदर्शनं) मनसा धर्मो गृह्यते तद्वत् गृह्यते ननु । सामग्र्यां च न गृह्यते । सामग्र्या फलमस्तीति न युक्तम् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

हेतोश्च प्रत्ययानां च..... ।

गृह्यते ननु (T. 283 a) सामग्र्यां च न गृह्यते ॥3॥

हेतोः प्रत्ययसामग्र्यां फलं सद्भूतमस्ति चेत्तत्सत्त्वे सामग्र्यास्तत्र नियतावस्थिति (निश्चयेनावस्थानं) वक्षेकाकवत् ग्रहणं (गृह्यते ननु) स्यात् तत्र तत्सत्त्वेऽपि ग्रहणं न भवति । ग्रहणाभावे तत्कथं भवतीति आख्यायते । तस्मात् सामग्र्यां फलमस्तीति नोपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रवीपः

गृह्यते ननु सामग्र्याम् । (सत उत्पादनं) । सामग्र्यां च न गृह्यते । मनोऽनवस्थात् । तदेवं सत्येन सामग्र्यां फलस्य धर्मग्रहणाभाव

एवास्तीति निदिश्यते । तस्मादनुमानं हि बीजादितामय्यां फलमङ्कुरइत्यादेः सद्भावो नास्तीति ग्राह्यम् । तस्याग्रहणाभावात् यत्र यस्य ग्रहणं नास्ति तस्य सद्भावो न स्यात् यथा चटः, पटश्च । सामग्र्यामङ्कुरश्च तथैव तस्मात् बीजादितामय्यां फलमङ्कुर इत्यादेः सद्भावो न ग्राह्यः ।

अत्र सांख्ये केचन व्यावर्त्यन्ते । अतिदूरात् इन्द्रियोपघातात्, मनाऽनवस्थानात् सौक्ष्म्यात् व्यवधानात् अभिभवात् समानाभिहाराच्च ग्रहीतस्य प्रतिबद्धानां सद्भावे । भावानां सद्भावानाञ्च ग्रहणाभावात् हेतोरनिश्चयतादोषः स्यात् ।

सांख्येभ्यो अन्यैरन्यो दोषः एवमिहोक्तः । ग्रहणाभावादिति हेतोस्तस्मात्सर्वत्र यो भवति प्रत्यक्षेणग्रहणाभावादित्यनिश्चयता । इन्द्रियास्तेषामेव प्रत्यक्षेण ग्रहणाभावेऽपि सद्भावात् । अनुमानतो ग्रहणाभावादिति चेत्, अर्थासिद्धत्वं । इहानुमाने हेतुकस्याशून्यत्वं ग्राह्यम् । प्रमाणस्य सत्त्वात् । यस्य प्रमाणमस्ति तद्वितेन न शून्यम् (T. 246 b) फलात्मवत् । तथैव हेतुरपि सुखदुःखमोहत्रयाश्च शब्दादिपञ्चैकत्वादिति हेतोः प्रमाणस्य प्रमाणसद्भावात् तस्माद्धेतोः प्रमाणसद्भावात् फलाशून्यत्वात् प्रत्यक्षेण ग्रहणस्य असद्भावात् प्रत्यक्षेणैव ग्रहणाभावादिति हेतोर्विशेषाभिधानेऽपि हेतोरर्थानिश्चयता । प्रत्यक्षेणग्रहणाभावस्य भावानाञ्च अनुमानग्रहणस्य सद्भावात् सर्वथाग्रहणाभावादिति हेत्वर्थः कल्पनायामपि तेनैवार्थासिद्धत्वतोषः स्यात् । अत्र ग्रहणाभावादेन इति निश्चयेन ग्रहणादव्यवहारतोऽपि अतिदूरात् स्थानादिभिर्नानिश्चयता । परमार्थतोऽतिदूरावस्थानादिभावानामसिद्धत्वात् । सुखदुःखमोहलक्षणादिप्रकृतिप्रमाणानामप्यसिद्धत्वाद्धेतोरर्थासिद्धत्वं । प्रमाणस्य हेतुसामान्याभिधाने अनुमानाभावः । फलस्य च फलात्मना शून्यत्वात् । व्यवहारतोऽपि यथेनाशून्यं ततोऽभ्युदयो न स्यात् । तच्छून्यत्वात् दण्डत्रयात् निदण्डिवत् । व्यवहारतोऽपि हेतोः फलं पूर्वं सत उपपद्यते प्रतिज्ञाया अनुमानतो बाधः । प्रत्यक्षग्रहणस्यासत्त्वात् प्रत्यक्षादेव (T. 247 a) ग्रहणाभावादिति हेतोः सविशेषाभिधानेऽपि हेत्वर्थानिश्चयता इति प्राक् हेतुप्रयोगः कुतस्तत्राप्यनिश्चयता स्यात् । एवमुक्तक्रमेणानुमानात् तत्तत्स्वोपदेशावश्यत्वात् फलं पूर्वं सत उपपद्यते निरोक्षस्थोपदिष्टक्रमेण सर्वथा ग्रहणाभावात् । इति हेतोरर्थाभ्युपगमात् अर्थासिद्धत्वं न स्यात् । अभिभवात् सौक्ष्म्यात् असत उत्पत्तात् आदितिसंगतात् फलं पूर्वमसदुक्तं सद्भावप्रसङ्गात् । हेतोः फलं सद्भूतमपि सौक्ष्म्यात् ग्रहणाभावादियुक्त-स्वभावस्य च हेतुफलयोः सद्भावविभवात् सौक्ष्म्यस्य सद्भावोपदेशस्य दुष्करत्वात् । तच्चायुक्तम् ।

सांख्येऽपि फलं पूर्वं सति तस्याधी हि उत्पत्तेः प्राक्क्रमे असत् न भवति । फलात्माभिव्यञ्जक (फलस्य स्वयमेवाभिव्यक्तेरसत्वं जायेत इत्युक्तं तत् प्रतिषेधश्च पूर्ववत् विस्तरः । तथैव फलं पूर्वमसदुक्तत्वावस्थाह —

हेतोश्च प्रत्ययानां च..... न गृह्यते ॥3॥

प्रसन्नपदा

यद्यनास्ति तत्तत्र गृह्यते तद्यथा कुण्डेदपि । यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते तद्यथा सिकतासु तैलं मण्डूकजटायां शिरोमणिः ।

अथ स्यात् विद्यमाना अपि पदार्था अतिसौक्ष्म्यादिति सन्निकर्षादिति विप्रकर्षादिन्द्रियोपघातान्मतिवद्वैद्यव्यवधानान्मूर्त्यर्थानादात्मनोऽनवस्थानात्परमाणुपदस्यस्थानजनासत्त्वात्वादादित्यगतिवर्तैर्मिरिकैकेणवदन्धबधिरादि (T. 146 b) रूपक्षब्दादिवस्तुङ्घादिव्यवहितषट्पादिवसिद्धदेवनिषाद्यादिशरीरवद्विषयान्तरव्यापृतस्य विषयान्तरवन्न गृह्यत इति चेत् । किं खल्वेषामगृह्यमाणानामस्तिरत्वे लिङ्गं येनैवास्तिरत्वे सत्यनुपलब्धिपति स्यात् ।

अनुमानोपमानागमैर्ग्रहणादेवाभस्तत्त्वमिति चेत् । न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति वक्तव्यमनुमानादिभिरूपलभ्यमानत्वात् । यद्भूरीन्द्रियग्राह्यं तदेभिः कारणैर्विद्यमानमपि सन्न गृह्यत इति चेत् । उच्यते । किमस्माभिरेवमुक्तं रूपीन्द्रियैर्विद्यमानं सद्गृह्यतेति । किं तर्हि सामान्यैरेव यद्ब्रूमः गृह्यत ननु सामग्र्यामिति ।

अथापि मन्यते । यद्यत्रनास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिकताभ्यस्तैलवत् । उत्पद्यते च सामग्रीतः फलम् । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्तित्वमिति । उच्यते । यद्यत्रनास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्भीति । अस्मादप्यनुमानादस्तित्वमस्यायुक्तमिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अथापि स्यादुभयोरपि पक्षयोरनुमानविरोधाद्यर्थास्तित्वं न युक्तमेवं नास्तित्वमपीति । उच्यते । न वयमस्यासत्त्वं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परपरिकल्पितमसत्त्वमस्याप्राकुर्मः । अन्तर्द्वयपरिहारेण मध्यमायाः प्रतिपादयिष्यमिष्टत्वादिति ।

उक्तं चार्थदेवपाटीये क्षतके ।

स्तम्भादीनामलंकारो गृह्यस्यार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥इति॥

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गादिति व्यवस्थितम् ।

अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति ।

एवमपि—

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या नास्ति चेत्फलम् ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥4॥

प्रकृतोभया

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां फलं न विद्यते तर्हि हेतवः प्रत्ययाश्चाहेतुप्रत्ययैः समा भवेयुस्तन्नेष्यते । तस्मात् सामग्र्यां फलमसद्भूतं जायत इति तन्न युक्तम् ।

अत्राह—हेतुकं फलस्य हेतुदत्त्वा हेतुनिरुध्यते तस्मात्सामग्र्यां फलास्त्येपि फलं हेतुना सहापि विद्यत इत्युक्ते दोषश्च न स्यादित्य-
नोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

हेतोः प्रत्ययानां सामग्र्या फलं नास्तीति चेत् । हेतवः प्रत्ययाश्चाहेतुप्रत्ययैः समाः स्युः । तदेवं सर्वतः सर्वसम्भवप्रसङ्गात्तच्च नेष्यते । तस्मात् सामग्र्या फलं न जायते इति नोपपद्यते । आह—अहेतुप्रत्ययानां नियतत्वात् सर्वसर्वस्य हेतुप्रत्ययाः स्मुरिति चेत्, तदेवं सर्वतः सर्वसम्भवप्रसङ्ग इति वक्तुं युक्तम् । सर्वसर्वस्य प्रत्ययाः न भवन्ति । इह हेतुप्रत्ययाः नियताः दृश्यन्ते । यवबीजात् यवाङ्कुर एव जायते शाल्यङ्कुरो न ज्ययते । तन्तुसन्तत्या (तन्तुभ्य) च पट एव भवति घटो न भवति । एवं यस्माद्धेतुप्रत्ययो नियतस्तस्मात् सर्वतः सर्वस्यात्मन् भावाह—अयुक्तः पक्षः हेत्वनिर्देशात् । त्वया इह हेतुप्रत्ययो नियत इति नियतस्य हेत्वनिर्दिष्टः । असत्येसति नियतहेतुश्चेदसत् कथं युज्यते । (T. 283 b) तस्मान्नियतस्य हेत्वत्त्वात् हेतुप्रत्ययानां अहेतुप्रत्ययैः समः प्रसङ्गः । तदेवं सर्वतः सर्वसम्भवे सति यवबीजस्य यवाङ्कुरयोश्चासत्त्वे फलबीजस्य फलाङ्कुरयोश्चासत्त्वम् तत्रोभयोश्चासद्भावे यवबीजे यवाङ्कुर एव हेतुर्भवेत् फलाङ्कुरो न इति नियत-
भावोऽस्य कस्मात् भवति । हेतुप्रत्ययानां सामग्र्या सद्भावे (फलस्य) सामग्र्या सद्भावात् नियतभावोऽप्युपपद्यते तच्चासत् । तदस्त्येव नियतस्य हेत्वभायः कथं युज्यते । तस्मान्नियतस्य हेतोरसत्त्वात् ।

अहेतुप्रत्ययानां समः प्रसङ्गः । आह प्रत्यक्षस्य हेतोर्वन्यस्य वैयर्थ्यं यदा प्रत्यक्षस्य यवबीजात् यवाङ्कुर एव जायते फलस्य सामग्र्या अङ्कुरो न जायते तदा हेत्वन्तरपर्येषणेन किं कार्यम् ? आह—यन्नियतो दृश्यते तस्य च हेतुप्रत्ययानां सामग्र्या सद्भावोपपत्तेरस्त्येव नोपपद्यते तस्मात् असन्न जायते इत्युक्तम् । तस्मादसज्जातस्य कश्चन हेत्वन्तरः निर्दिश्यताम् । अतो हेत्वन्तरस्तेन असतोऽप्याद् प्रसिद्धे सति नियतदर्शनात् सर्वतः सर्वसम्भवो नैव स्यात् । असज्जातस्य हेत्वन्तरस्य चाप्रदर्शनात् तस्मात्तद्दर्शनसामग्र्यां सामग्र्याः सद्भावः प्रदर्शितो भवति । उच्यते—

इह हेतुकं फलं अहेतुं दत्त्वा निरोधस्तस्मात् हेतुकं फलं सिध्यति प्रत्ययानां तत्रानुग्राहिता सद्भावात् । तत्र सामग्र्याः फलस्य सद्भावो वा असद्भावो वेत्याशयस्तेन किम् ? उच्यते—

प्रज्ञाप्रदीपः

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या नास्ति चेत्फलम् ॥

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥4॥

फलस्य शून्यत्वात् कथं हेतुप्रत्ययेषु विशेषः । हेतुप्रत्ययेषु कश्चास्ति विशेषः ? हेतोर्लक्षणमसाधारणम् एकत्वं स्वार्थकत्वं कञ्च । तदनन्तरसन्तानभागीयोल्लेखादिनां सद्भावो वेदितव्यः । प्रत्ययानां लक्षणं ततो निवर्तते । (व्यावर्तते ।) साधारणशब्दानेकः (T. 247 b) अन्यस्यैकसन्तान हेतुपर्येषणाख्यास्त्यार्थकत्वं स्वम् । दूरस्य च समानभागीयोल्लेखादिनां सद्भावो वेदितव्यः । अहेतुप्रत्ययैः समप्रसङ्ग इत्यनेन हेतुप्रत्ययानां धर्मः फलस्योत्पत्तेरविद्यमानता असद्भूत एव । फलस्य शून्यतात्वंसद्भावप्रदर्शनात् अत्र फलं पूर्वसद्भावदिनां पक्षे प्रसङ्गाधिकारार्थोपयोगितायाः अनुमानाभिप्यक्तेरिद्वाभिनिवेशः । परमार्थतो बीजादिहेतुप्रत्ययानां फलोत्पादकताया असत्त्वं वेदितव्यम् ।

फलस्य शून्यता सङ्गावात् यथा हेतुप्रत्ययः । फलस्य यदि हेतुप्रत्ययैर्जग्यत्वं स्यात् (तदा) हेतुप्रत्ययानानियतत्वात् फलोत्पादादित्येनाप्यसामर्थ्य-
मनुगमाभावश्चच्छिन्नकल्पनासमोपस्थानात् । यदि यवबीजात् यवाङ्कुरोत्पत्तिर्दृश्यते (तदा) दृष्टत्वाद्धेतोर्विषयस्य वैद्यर्थ्यं स्यादिति । दर्शनस्य
हेतुर्वावधार्योऽस्तु व्यवहारात्मतद्बुद्ध्याङ्कुरोत्पादश्च तथैव हेतुप्रत्ययो नियतश्च । फलोत्पत्तिदर्शनस्य परमार्थतो न दृश्यते । परमार्थत-
स्त्वनुत्पत्तेरसिद्धात् । तस्मात्तदेवं परिकल्पिते फलसिद्धेरनुपपन्नत्वात् फलसिद्धेर्हेतुसङ्गावादिति हेतोरर्थसिद्धत्वम् । अनुगमाभावश्च । अन्यच्च—
फलपूर्वमसङ्गावादिनां हेतुकं फलस्य दत्त्वा निरुध्यते वा (T. 248 a) किन्तुहि अदत्त्वा निरुध्यते !

प्रसन्नपदा

यथा हि ज्वालाङ्गारादिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्ययानां न भवन्ति । एवं विवक्षितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययानां
स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तियुक्तेति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह—नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत इयं चिन्ता स्यात् । किं सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किन्तुहि
हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यम् । सामग्री तु हेतोरनुग्रहमात्रं करोति । सहेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतुवानुग्रहमार्गं फल-
मुत्पद्यत इति ॥

उच्यते—नैव ह्यजातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहणमस्ति । न चाप्यजातस्य बन्ध्यातनयस्येव केनचित्किञ्चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्य-
युक्तेत्या कल्पना । अपि च—

हेतुकं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुनिरुध्यते ॥

यद्दत्तं यन्निरुद्धं च हेतोरात्मद्वयं भवेत् ॥5॥

अकुतोभया

यदि हेतुकं फलं दत्त्वा हेतुनिरुध्यते तदा यद् दत्तं यन्निरुद्धञ्चेति तेन हेतुना हेतोरात्मद्वयं भवेत् । तच्च नोपपन्नम् (Tib 86 b)
तस्माद्धेतुकं फलं दत्त्वा हेतुनिरुध्यते, इति नोपपज्यते ।

अत्राह—हेतुकं फलं दत्त्वा हेतुनिरुध्यते तदा हेतोर्निरोधानन्तरं फलमुत्पद्यते । अत्रोच्यते—

बुद्धपालित्तवृत्तिः

(T. 284 a) हेतुकं फलस्य दत्त्वा.....द्वयं भवेत् ॥5॥

यदि हेतुकं फलस्य दत्त्वा निरुध्यते तदेवं सति यद् दत्तं यन्निरुद्धञ्च हेतोरात्मद्वयं भवेत् । हेतोरात्मद्वयं नोपपद्यते फलस्य
सदसद्गन्तव्यानुपपन्नत्वात् । इह फलस्य सङ्गावेऽपि असदभावेऽपि हेतुदानेन किमप्रयोजनम् । असदभावेऽपि दातव्यम् ।

आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

यदि हेतुकं फलस्य सामर्थ्योपनीतं निरुध्यते । यद्दत्तं यन्निरुद्धं हेतोरात्मद्वयं भवेत् । दत्तस्य निरुद्धस्य हेतोरात्मद्वेदात् । तद्-
व्यवहारतोऽपि नेष्यते । इह प्रतीयसमुत्पन्नस्य हेतु धाम्यादीनां सहकारितानुग्रहात् फलोत्पादनसामर्थ्यस्य सङ्गावात् तत्प्रयत्नेन फलोत्पत्तिभाव-
सङ्गावे सति कलासावव्यवस्थाया विज्ञेयाश्रयाभावे सामर्थ्योपनीतं (सामर्थ्योपचितं) न युज्यते । तस्मात् संस्काराणां असंक्रमितमसंस्कृतमजातम्
एवं विपर्ययः । किन्तुहि अदत्त्वा निरुध्यते तदैव—

प्रसन्नपदा

यदि हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुकं कारणं दत्त्वा निरुध्यते, इति परिकल्प्यते । एवं सति यद्दत्तं यन्निरुद्धञ्च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यान्न
चेतयुक्तमर्थसाधकप्रसङ्गान्तिथान्त्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वाभावात् । अथ हेतोरात्मभावद्वयप्रसङ्गपरिहाराय सर्वात्मना निरोध इत्येते
फलस्योत्पत्त्यर्थं किञ्चिदप्यदत्त्वा ।

एवमपि—

हेतुं फलस्यादत्त्वा च यदि हेतुनिरुध्यते ॥
हेतौ निरुद्धे जातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥६॥

प्रकृतोभया

यदि हेतुकं फलस्यादत्त्वा हेतुनिरुध्येत तर्हि हेतौ निरुद्धे जाते तत्फलमाहेतुकं भवेत् । तत् नैष्यते । तस्मादहेतुकं फलस्यादत्त्वा हेतु-
निरुध्यत इति तन्न युक्तम् ।

बुद्धिपालितवृत्तिः

यदि हेतुकं फलस्यादत्त्वा निरुध्यते हेतोनिरुद्धे जाते हेतोर्निरोधं कृत्वा जातं फलं अहेतुकं न स्यात् । अहेतुकं नैष्यते बहुदोषप्रसङ्गात् ।
आह—फलं हेतुसामग्र्या सहैव जायते दीपप्रभावत्, तस्मात् सामग्री फलञ्च एककालीनमेव स्याद्दीपप्रभावत् । तत्र किं सामग्र्यां फलमस्ति
नास्ति वेति तत्र तन्नोपपद्यते । आह—

हेतुं फलस्यादत्त्वा यदि हेतुनिरुध्यते ॥
हेतौ निरुद्धे जाते तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥६॥

प्रज्ञाप्रदीपः

फलभावे उत्पत्तेरनिष्टत्वात् तस्मादपिहेतुनिरुद्धे फलमजातम् । निरुद्धत्वाग्निरुद्धः (निरुद्धिनिरोधः) चिरायचिररात्रवत् (चिरस्य
चिरायवत्) (दीर्घवर्षवत्) ।

इह विरुद्धसाधनवैयर्थ्यात् अन्यत्रोपदेशस्याप्रयोजकत्वात् यदि सामग्र्या सहैव जायमानात् फलं प्रादुर्भवेत् दीपप्रभावत् तस्मा-
दाह—

प्रसन्नपदा

यदि फलस्य किञ्चिदप्यदत्त्वा सर्वात्मना हेतुनिरुध्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकमेव स्यान्न चाहेतुकमस्तीत्य-
युक्तं कल्पना ।

अत्राह—यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एवं सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति । एवापि
कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्माह ।

फलं सहैव सामग्र्या यदि प्रादुर्भवेत्पुनः ।
एककालौ प्रसज्येते जनको यस्य जन्यते ॥७॥

प्रकृतोभया

यदि सामग्री फलञ्च सहैव प्रादुर्भवेतां तर्हि या सामग्री जनिका जन्यं च यत्फलं च पितापुत्रवत् एककालीनोत्पत्तिः प्रसज्येत इति
तन्नेष्यते । तस्मात् फलं सामग्र्या सहोत्पद्यत इति न युज्यते ।

अत्राह—फलं सामग्र्याः पूर्वविद्यते तदनन्तरं जनिकया सामग्र्या अभिव्यज्यते । प्रदीपेन घटवत् । अत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 284 a L. 5) आह—

एककालौ प्रसज्येते जनको यस्य जन्यते ॥७॥

यदि सामग्र्या फलं सहैव प्रादुर्भवेत् पुनस्तदेवं सति जनकस्य यो हेतुरस्ति प्रादुर्भावस्य (जन्यस्य) योऽर्थस्तयोरेककालीनत्वप्रसङ्गात् तन्नोपपद्यते । इह पितापुत्रयोरेककालीनत्वं कथं उत्पद्यते । अयं चोत्पत्तिः स्यात् तत्र इहास्यायं हेतुः (T. 284 b) अस्त्येवं फलमिति व्यवस्था तत्कथं स्यात् । तस्मात् सामग्री फलं च सहैव नोपपद्यते ।

आह—फलं सामग्र्या पूर्वं विद्यते पश्चात् सामग्र्या जनकोऽभिव्यज्यते प्रदीपेन घटवत् । आह—यदि पूर्वमेव च सामग्र्या फलं प्रादुर्भवेत् तदा हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् । यदि फलस्य पूर्वं विद्यमानता स्यात् तदेवं सति सामग्र्योत्तरं प्रादुर्भवेत् । एवं सति हेतुप्रत्ययाभावे हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं फलं अहेतुकमयं भवेत् । फलोत्पन्नेऽपि हेतुप्रत्ययसामग्र्याऽवोत्पादकल्पनया किं कार्यम् । इह फलायं हेतु-प्रत्ययसामग्री वेद्यते ।

प्रज्ञाप्रवीपः

फलं सहैव सामग्र्या यदि प्रादुर्भवेत्पुनः ॥

एककालौ प्रसज्येते जनको यस्य जन्यते ॥7॥

जग्यजनकवत् पितापुत्रवदेककालीनोत्पत्तिर्नश्यते (T. 248 b) विन्महीष्यत इति चेत् भिन्नकालत्वात्, जन्यजनकयोर्हेतुफलयो-विद्यमानात्, तस्मादनुमातृत्वकथम् (तस्मात् शक्यते अनुमानम्) फलं सामग्र्या सहैव न प्रादुर्भवेत् जन्यजनकयोः सङ्गात् यथा पितापुत्रः । पूर्वसामग्रीवशेन दीपप्रभया सह व्यवहारमावात् दीपप्रभयोर्हेतुफलभावो न भवति प्रतिषेधहेतोः पूर्वंनिर्देशात् तन्नग्राह्यम् । यैः पूर्वोत्पन्नं फलं सामग्र्या अभिव्यज्यत इत्युक्तं तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

न चैककालयोः सभ्येतरगंविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं वामदक्षिणकरयोश्चरणयोर्बैत्ययुक्ततया कल्पनेत्ययुक्तमेतत् ।

अत्राहुरेके । नैव ह्यभूत्वा भावागामुत्पत्तिर्युक्ता आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्धेतुप्रत्ययसामग्रीतः (T. 147 a) पूर्वमेव तत्फल-मनागतत्वस्यायां व्यवस्थितमनागतात्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते । द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति । तान् प्रत्यच्यते ।

पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेत् यदि ॥

हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् ॥8॥

अकृतोभया

यदि सामग्र्याः फलं पूर्वं सहैव प्रादुर्भवेत् तर्हि हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् । तन्नेष्यते । महद्दोषप्रसङ्गात् । तस्मात् फलं सामग्र्या (T. 86 a) पूर्वं विद्यत इति न युक्तम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि फलं पूर्वं प्रादुर्भवेत् एवं सति सामग्र्यनन्तरं प्रादुर्भवेत् तदेवं हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं हेतुप्रत्ययविना फलमाहेतुकं भवेत् फलो-त्पन्नेऽपि हेतुप्रत्ययसामग्र्याऽवोत्पादकल्पनया किं कार्यम् ?

इह फलस्यार्थः हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलमिष्यते । फलं तस्य च जनकता विद्यते तस्मात् तच्चेष्यते । आह—हेतोः पर्यापन्नात् फलस्य सिद्धिर्भवति तस्मात् प्रसङ्गात्पूर्वं निरोधात् (पूर्वावस्थायां निरोधात्) हेतुनिरुद्धे फलं प्रादुर्भवेत् । तदेवं हेतोरनिरुद्धेऽपि फलं न जायते । फलमहेतुकमपि न स्यात् । (निर्हेतुकमपि न स्यात्) आह—

प्रज्ञाप्रवीपः

पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेत् यदि ।

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्याः पूर्वं एते असद्भवेयुस्तदेवं सति

हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् ॥९॥

तच्च मेव्यते । तस्मादस्माभिः फलस्य सद्भावसाध्यस्य निराकरणस्य सद्भावात् अनुमानं न कार्यम् । अविध्यतेः परिहारस्य विसर्जनात् (समाधानविसर्जनात्) सांख्येभ्योऽयं वक्तव्यम्—हेतोनिरोधात् फलं स्वात्मना व्यवस्थितः । तदपि हेतोः हेतुना स्वरूपमपरिहारात् फलात्मना व्यवस्थित इति चेत् ।

प्रसङ्गपथा

यदि भवतामभीप्सितं सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वरूपतः स्यादिति तद्धेतुप्रत्ययनिरपेक्षं स्यात् तत्तच्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तम् । अतुरगोरगविषाणादिनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य न पुनर्हेतुप्रत्ययापेक्षया निष्प्रयोजनादित्युक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मान्न ह्यन्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दत्त्वा फलस्य हेतुनिश्चयते उतादत्त्वेवेति विचारः स्यात् । अपितु हेतुरेव निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति । उच्यते । एवमपि ।

निरुद्धे चेतुफलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वजातस्य हेतोश्च पुनर्जन्म प्रसज्यते ॥९॥

अकृतोभया

(T. 87 a) निरुद्धे चेतुफलं..... ।

अत्राह—हेतुना हेतुः स्वभावं (स्वरूपं) अपरित्यज्य निरुद्धः । निरुद्धेसति फलात्मना व्यवस्थितः । हेतुपरिणामात् फलं सिद्धम् इत्युच्यते ।

निरुद्धे चेतुफलं हेतौ हेतोः सङ्क्रमणं भवेत् ।

पूर्वं जातस्य हेतोश्च पुनर्जन्म प्रसज्यते ॥९॥

यदि हेतोः हेतुस्वरूपं (स्वभावं) अपरित्यज्य निरुद्धः । निरुद्धेसति फलात्मनाव्यवस्थितः । हेतुपरिणामात् फलं सिद्धम् । तर्हि हेतोः सङ्क्रमणं न जायते । अन्यञ्चात्र हेतोः प्रभावद्वयाभिप्रायस्य सहजातस्य पूर्वजातेभ्यस्तत्र पूर्वजातस्य च हेतोः पुनर्जन्म प्रसज्यते । अत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

निरुद्धे चेतुफलं हेतौ हेतोः..... ॥९॥

हेतोर्भावः पूर्वभावनिरोधात् अवस्थान्तरोपलब्ध्या फलमिति चेत्, तदेवं सति हेतोः सङ्क्रमणस्य जन्म न स्यात् । यथा नटस्य वेद्यान्तरपरित्यागेन वेद्यान्तरसञ्चारात् जन्म न जायते अपितु अवस्थान्तरसङ्क्रमणमात्रमेव जायते । तदेवं पूर्वजातस्य हेतोश्च पुनर्जन्मप्रसज्यते तदेवमपि—(T. 285 a) भावपरिणामिधमिणां नियतावस्थानात् जन्म कदाचिदपि संभाव्यते । आह—हेतौ निरुद्धे फलं प्रवर्तते, इत्युच्यते तदा किमर्थं हेतोः सङ्क्रमणाभावात् पुनर्जन्म प्रसज्यत इत्युक्तम् । आह...

किं त्वं पन्थानं प्रतिपन्नमपि पन्थानं पृच्छसि ? (पन्थानं आरुह्यमाणं पन्थानं पृच्छसि ?) त्वया भावपरिणामे फलमित्युक्तं तत्स्वभावकार्यावबोधायाम् । तस्मात् तववचनमभिमतयायां संस्थितम् ।

अधुनाऽस्माभिः त्वदाश्रयदृष्ट्या हेतुसम्बन्धविकल्पाश्च निविष्टव्याः । त्वया मनोसञ्चयादेर्भूयताम् ।

इह यदि हेतुः फलं जनयेत् निरुद्धो वा जनयेत् अनिरुद्धो वा जनयेत् फलमपि उत्पन्नं वा जनयेत् अनुत्पन्नमपि जनयेत् सर्वथापि नोपपद्यते कथमिति चेत् ।

[T. 225 a 1. 5] यदि तावत् हेतोः सर्वथा निरुद्धोऽस्तंगत उत्पन्नं फलं जनयेदिति परिकल्प्यते । तन्नोपपद्यते । इह हेतुनिरुद्धोऽस्तंगतः फलं उत्पन्नमूर्तं कथं जनयेत् । हेतुं विना येनोत्पन्नं जनयेदिति कल्प्यते तदपि तदुत्पन्नमपि कथं जनयेत् । अथ च तावत् आवृतः सम्बद्धः हेतुफलमुक्तं तिष्ठन् फलमुत्पादयेदिति चिन्तायां तदपि नोपपद्यते । इह हेतुस्तिष्ठत् फलभूतं कथं जनयेत् । तस्मात् यदा फलमुत्पन्नं हेतुसम्बन्ध-भूतं अनुत्पन्नं न । उत्पन्नमपि उत्पादहेतुना किं कार्यम् [T. 285 b] तस्मात्तदपि नोपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथम् ।

निरुद्धस्य हेतोरयुक्तत्वाच्चोत्पन्नमप्युत्पादयेदिति निष्प्रयोजकत्वात् । हेतुनिरोधात् फलमुत्पन्नं नोत्पादयेत् इति बाक्यार्थः ।

कैश्चित्सार्थैरुक्तम्—द्रव्यस्य नियतेनावस्थिततया अन्यो धर्मः निवर्तते, अन्योधर्म उत्पद्यते परिणामित्वात् [परिणामिनः सत्त्वात्] तस्माद्धेतुनिरोधात्फलमुत्पन्नमपि न । सामर्थ्यक्रमस्य सद्भावात् अभिव्यक्तेर्विशेषणस्यानुत्पन्नत्वात् अनुत्पन्नं उत्पादयेत् इति निष्प्रयोजनमपि न । अत्राह—तस्माद्द्रव्यस्य नियतस्थित्यापि अन्यो धर्मः निवृत्तिकाले निवर्तते । तदन्यत्वात् अन्यधर्मनिवृत्तिवत् । तद्वत् धमिणोऽपि अन्य-धर्मोत्पत्तिकाले उत्पत्तिं कामयेत् तदन्यत्वात् [T. 249 b] धर्मान्तरित्येतज्जायमानत्वात् व्यवहारतोऽपि सिद्धस्य तस्य विरोधो दृश्यते । परमार्थतो यथा द्रव्यस्य नियतावस्थितत्वात् तद्धर्मोऽन्यः दृष्टादृष्टलक्षणताया अपरिमाणात् यथा अमुकः, इतिदृष्टान्तस्य सर्वथा असद्भावात् तच्छन्नोप-पद्यते । धर्मः अन्यस्य निवर्तको यद् तद्धेतोरात्मताभावः । किन्तहि हेतोरात्मता नास्ति हि स्वात्मकनास्ति तत्र चेद्धेत्वात्मकं भवेत् तन्निरोधा-द्धेतोः निरोधस्य सद्भावात्—

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरोधोऽस्तंगतः कथम् ।

हेतोनिरोधे उत्पन्नं फलं जनयेत्, अधिष्ठानाभावादिति वाक्यार्थः । किन्तहि हेत्वात्मकं नास्ति तदेवं हेतोर्नियतावस्थानात् फलस्य दृष्टत्वान्प्राप्यम् । तदेवमपि इष्टत्वात्तिनिर्वाह इति चेत्, तस्मादाह—

तिष्ठन्नपि कथं हेतुः फलेन जनयेद् वृतः ॥10॥

स्वतोऽन्यस्यासद्भावाद्धेतोः स्वात्मावृतः, तस्माद्धेतोः नियतावस्थानात् तदेव फलमुत्पादयेत् [तदेव फलं जनयेत्] इत्युक्तवाक्येन समानकालीनतानुमानात् न जनयेत् । तदुत्पादमावपरिहारात् तद्धेतुताया निराकरणात् प्रतिज्ञायां धमिणः स्वरूपतो व्यावृत्तिः दोषः । सम्बद्ध इत्यनेन संसर्ग इति गृह्यते ।

प्रसन्नपदा

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथम् ॥

..... ॥10॥

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतरूपो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् । इह हि—

कारणं विकृतिं गच्छज्जायतेऽन्यस्य कारणम् । इति कारणभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यम् । यस्तु न विक्रियते स हेतुलक्षणयुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् फलस्य विद्यमानत्वात् ।

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासम्बद्ध एव हेतुः फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्ययुक्त-मित्याह—

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत्फलम् ।

अकुतोभया

अथ फलेन असम्बद्धः । हेतु फलेन असम्बद्ध उक्तस्तदपि कतमज्जनयेत् फलम् ।

अथावृतः फलेनासौ कतमञ्जनयेत् फलम् ॥

अथ हेतुः फलेन अवृतः सन् कतमत् फलं जनयेत् । कथमिति चेत् । फलमनुत्पन्नमपि असद्वृत्तमपि फलमपूर्वभूतं हेतुना न वृत्तम् । अन्यच्च—

न ह्यदृष्ट्वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयेत् फलम् ॥१॥

इह चक्षुरिन्द्रियं चक्षुर्विज्ञानस्य हेतुभूतम् तद्वत् दृष्ट्वा [T. ९7 b] चक्षुर्विज्ञानं जनयत्यदृष्ट्वा वा जनयतीति पर्यायः । उभयथाऽपि नोपपद्यते । कस्मादिति चेत् दृष्टस्य वैयर्थ्यात् दृष्टस्य नैरर्थं कृत्वात् दृष्टस्याप्रत्ययत्वात् ।

अथाह—हेतुतः फलं जन्यते फलस्य हेतुसद्भावात् इत्यथोच्यते । इह यदि हेतुतः फलमुत्पद्येत संसर्गाद्वा भवेत् । हेतुफलयोः संसर्गमपि नोपपद्यते । कथम्—

बुद्धपालितवृत्तिः

[T. 225 b] अथावृतः फलेनासौ कतमञ्जनयेत् फलम् ।

अथहेतुः अवृतः असम्बद्धः सम्बन्धफलस्यायुक्तत्वात् फलं जनयेदिति चिन्तायां त्वया फलं केन हेतुना जनयेदिति तदुच्यताम् । यदि फलं जन्यत्वात् असतः फलमित्यपि न तदा हेतुना फलं जनयेदिति कथमुपपद्यते । अथ चासत् तत्र तदुत्पादाधिष्ठानं यत् तेन शशविषाणमपि निःसर्गं जनयेत् । अन्यच्च—

न ह्यदृष्ट्वा दृष्ट्वा वा हेतुः जनयेत् फलम् ॥१॥

इह यदि हेतुः फलं जनयेत् दृष्ट्वा वा अदृष्ट्वा वा जनयेदिति कल्प्यते । उभयथाऽपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । यदि तावत् दृष्ट्वा जनयेदिति तदा उत्पन्नं उत्पादयेत् । तद्यथा अनुत्पन्नस्य दर्शनं न जायते । उत्पन्नमेव उत्पादयेदित्यप्रयोजकम् । अथ च हेतुं अदृष्ट्वा फलं जनयेदिति कल्पनायां तदेवमपि हेतुः यत् यत् अदृष्ट्वा तत् तदुत्पादयेत् । तदुत्पत्तेराश्रयोन्तोत्पादयेत् तस्माद्धेतुं अदृष्ट्वापि फलं न जनयेत् । अन्यच्च—

इह यदि हेतुः फलं जनयेत् तत् संसर्गाद्वा । असंसर्गाद्वा वा जनयेदिति कल्पनायां फलस्य हेतुना संसर्गः कथमपि नोपपद्यते । कथमिति चेत्—

प्रज्ञाप्रदीपः

अथावृतः फलेनासौ कतमञ्जनयेत् फलम् । हेतुस्तत् संबद्धः असम्बद्धस्तदपि फलं कतमञ्जनयेत् । फलं जनयत्युक्तत्वात् फलस्य शून्यत्वादयथा । फलस्य शून्यत्वाद् यथा (Tib 281 a) तदन्वयवदित्यभिप्रायः । तदेवं तावत् फलसामान्यस्य प्रतिषेधः कृतः ।

अपुना चक्षुर्विज्ञानादिकलविशिष्टवाक्यपरिहारात् अयं निदिष्टव्यः । इह चक्षुरिन्द्रियः चक्षुर्विज्ञानस्य हेतुर्विद्यते तेन रूपं दृष्ट्वा रूपदर्शनात् चक्षुर्विज्ञानं जनयत्यदर्शनात् अदृष्ट्वा जनयेद्वा । उभयथाऽपि न सम्भवः । कैश्चिदुक्तम्—दर्शनस्य तदुत्पादस्य वैयर्थ्यस्य सद्भावात् अवर्शनस्य च प्रत्ययाभावात् हेतुना दृष्टेऽदृष्टे फलं न जनयत्युक्तम् । अन्यैश्चोक्तम्—दर्शनादित्यनेन हि संसर्गादिति गृह्यते । इह सद्भावस्य संसर्गाभावात्सत उत्पादेन किं कार्यम् ? असत्त्वे च संसर्गस्यासंभवात् असत्त्वेन कथं उत्पाद इति उच्यते । अयमेतन्न युक्तमिति ।

तिष्ठन्नपि कथं हेतुः फलेन जनयेत् वृत्तः ॥

अथावृत्तः फलेनासौ कतमञ्जनयेत् फलम् ॥१॥

इति निदिष्टविशेषणाभावात्

हेतोश्च प्रत्ययानाञ्च सामग्र्या जायते यदि ।

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथम् ॥

इति निन्दितस्यापि विशेषाभावात्, इति । तथैव श्रोत्रादिभिर्धर्मैर्विज्ञानादि फलं जनयति, अकृतकत्वादिति वाच्यम् ।

अन्यैश्चोक्तम्—परमार्थतः [Tib 250 b] हेतुः कर्म जनयत्येव कलश्य हेतोः सत्त्वात् । इह येन यत् यत् उत्पद्यते सो सौज्झतिक
अकृतकत्वात् तत् तस्य हेतुर्नास्ति [तन्निर्हेतुकः] यथा घटः पटश्च । तदेवं हेतोः सिद्धात् इष्टार्थः सिद्धः । अत्राह—

प्रसन्नपदा

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत् फलम् ।

यदि हेतुः कलेन सम्बद्ध एवेष्यते । तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् । सर्वमेव वा फलं जनयेदसम्बन्धद्वत्वात् । न वा किञ्चिज्जनयेद-
सम्बद्धत्वादिवैत्यभिप्रायः ।

किञ्चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स दृष्ट्वा वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह—

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयेत् फलम् ॥२॥

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते तन्न युज्यते । यस्माद् विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानम् । विद्यमानं चेतनं जन्मते विद्यमानत्वादिति । एवं तावद्धेतुः फलं दृष्ट्वा न जनयति । अदृष्ट्वापि न जनयति सर्वस्य फलस्य हेतोरजनकत्वप्रसङ्गात् ।

अथ किमिदं दर्शनं किम्वादर्शनमिति । उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोके उपलब्धिदर्शनमिति ।

नन्वेतद् बीजादिय निरिन्द्रियेषु न संभवति । संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किं तर्हि तस्योत्पादादवादिनः । तत्र य उत्पादा-
वादी ब्रूयात् । दृष्ट्वा जनयतीति । स वस्तव्यो न दृष्टमेतन्नोके यद् बीजादिकं पश्यतीति । तस्माद्युक्ततया कल्पना । अथादृष्टत्वेति कल्पयेदेव-
मपि, यत्किञ्चिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेन्न बीजादयति, तस्मान्नादृष्ट्वापि जनयति । अनिष्ठापत्वा हि वयं परकल्पनां विचारयामः ।
संसारोद्गीकात्तरगिरिदोषापातदुःखमालासमाकुलमन्योऽसम्भिनवात्मिव । बुद्धिपूर्वकं च पुरुषाद्विचारिणो लङ्कान्तरे P. 104
प्रधानेदवरपुरुषकालाणुप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिं वर्णयन्ति । अगदभुपगच्छन्तो निर्बन्धाः केनेन्द्रियं बीजादिकं प्रतिपन्नाः । प्रसज्ज्ञानं व्यतिवर्तन्त इति ।
तस्मान्नास्ति दोषः ।

किञ्चनान्यत्—यदि युष्मद्भिमतं हेतोः फलस्य चाप्यन्यैर्द्वीकनसक्षणं संगमनं स्यात्सदानीं तयोर्ज्येजनकभावः । यस्मान्न हि परम्परा-
संगतयोरोक्तोक्तकारयोः संसारनिर्वाणयोर्ज्येजनकभावो दृष्ट इति । अतोऽप्यत्र हेतुफलभावयोर्यज्येजनकभाषिच्छतापरेण संगतिरभ्युपेया
(Tib149 a) सा च कालत्रयेऽपि विचार्यमाणा न संभवति । अतो हेतुः फलं न जनयति । यथा च संगतिर्नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नातीतस्यह्यतीतेन फलस्य सह हेतुना ॥

नाजातेन न जातेन संगतिर्जातु विद्यते ॥२॥

अकुतोभया

अतीतस्य फलस्यातीतेन हेतुनाऽजातेन च सह संगतिर्जातु न विद्यते । अतीतानागतहेतुफलयोरविद्यमानात् । अतीतस्य फलस्य जातेन हेतुना सहापि संगतिर्न जातु विद्यते । फलान्भावात् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

फलस्यातीतस्य अतीतेन हेतुना अजातेन सह संगति कदापि न विद्यते । अतीतानागतयोः (Tib 286 a) फलस्य हेतोरविद्यमानत्वात् ।
फलस्यातीतेन हेतुना जातेन सह संगतिर्जाति न विद्यते फलस्यासद्भावात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अतीतस्य फलस्य अतीतेन च अजातेन च हेतुना सह संसर्गो न जातु विद्यते । फलस्य हेतुद्वयाभावादित्यमिदं निश्चिः । अतीतस्य फलस्य च जातेन हेतुना सह संसर्गो कदाचिदपि न विद्यते फलस्यासद्भावात् ।

प्रसन्नपदा

अतीतस्य तावत्फलस्यातीतेन हेतुना सह जातु कदाचिदपि संगतिर्नास्ति । अतीतत्वेनोभयोरप्यविद्यमानत्वात् । नाप्यजातेन हेतुना-
ज्जीतस्य फलस्य संगतिर्जातु विद्यते । नष्टाजातत्वेनोभयोरप्यविद्यमानत्वात् भिन्नकालत्वाच्च नापि जातेन वर्तमानेन हेतुना सहातीतस्य
फलस्य संगतिः संभवति । भिन्नकालत्वान्नष्टस्य च फलस्याविद्यमानत्वाद्बन्ध्यापुत्रेणैव देवदत्तस्येत्यभिप्रायः ॥

यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनानागतवर्तमानेन हेतुना सह न कदाचित्संगतिरस्ति । एवं वर्तमानस्यापि फलस्य नैकालिकेन हेतुना सह
नास्ति संगतिरिति तत्प्रतिपादयन्माह ।

न जातस्य ह्यजातेन फलस्य सहहेतुना ।

नातीतेन च जातेन संगतिर्जातु विद्यते ॥13॥

अकुतोभया

अजातस्य फलस्य अजातेन चातीतेन सह संगमनं जातु नास्ति । अतीतानागतहेतुकलयोरविद्यमानत्वात् । अजातस्य फलस्य
तु विनापि सह संगतिर्जातु न विद्यते । फलाभावात् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

फलस्य अजातेन हेतुना अजातेन अतीतेन सह संगतिर्जातु न विद्यते । अतीतानागतयोः (Tib 286 a L. 3) फलस्य हेत्वसद्भावात्
फलस्य अजातेन हेतुना जातेन सह च संसर्गो न जातु विद्यते । फलस्यासद्भावात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अजातस्य फलस्य अजातेन अतीतेन हेतुना सह संसर्गो न जातु विद्यते । फलस्य हेतुद्वयाभावात् । फलस्य न जातेन च हेतुना अजातेन
च सह संसर्गो न जातु विद्यते । फलस्य असद्भावात् । फलस्याजातेन हेतुना जातेन अजातेन चातीतेन सह संसर्गो कदाचित् न विद्यते । फलस्य
जातेन हेतुना जातेन सह संसर्गभावः कदाचिदपि न विद्यते । हेतुकलयोरैककालीनत्वसंभवप्रतिषेधात् । फलस्य जातेन हेतुना अजातेन चातीतेन
सह संसर्गो कदाचिदपि न विद्यते । हेतुद्वयस्या- [T. 251 a]-सद्भावात् । तस्मादेवंनिरूपिते हेतुकलयोः कथमपि संगतिर्जातु न विद्यते । तस्मात्

प्रसन्नपदा

न जातस्य..... ॥13॥

जातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्वाजातेन चातीतेन च हेतुना सह संगमनं नास्ति । नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सह संगतिरस्ति
हेतुकलयोर्वैषाद्याभावात् । तयोश्च संगतिर्वैयर्थ्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिरपेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति नास्ति संगतिः ।

इदानीमानागतस्यापि [T. 149 b] फलस्य यथातीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सह संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्माह ।

ना जातस्य हि जातेन फलस्य सहहेतुना ।

ना जातेन न (अतीतेन) नष्टेन संगतिर्जातु विद्यते ॥14॥

अकुतोभया

जातस्य फलस्य जातेन हेतुना सह संगतिर्न जातु विद्यते । हेतुकलयोरैककालीनत्वसंभवप्रतिषेधात् । जातस्य फलस्य अजातेन हेतुना
नष्टेन च सह संगतिर्न जातु विद्यते [T. 88 a] अतीतानागतहेतव्योः हेत्वभावात् । एवं सति त्रिषु कालेषु हेतुकलयोः सह संगतिर्न जातु विद्यते ।
तस्मात् हेतुना फलं जनयत्येव फलस्य हेतोः सत्त्वादिति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न जातस्य हि ज्ञातेन ००..... ॥14॥

जातस्य फलस्य ज्ञातेन हेतुना सह संसर्गो न जातु विद्यते । अयं हेतुरस्येवं फलमिति तदेवं हेतुफलयोरनुपपन्नत्वात् तदेवं तत्संसर्गस्य अनुपपन्नत्वात् फलस्य ज्ञातेन हेतुना अज्ञातेन अतीतेन सह संगतिर्जातु न विद्यते । अतीतानागतयोर्हेतोरविद्यमानात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

फलस्य ज्ञातेन हेतुना अज्ञातेन सह संसर्गो न जातु विद्यते । हेतुद्वया-(Tib 25। a)-भावात् । तस्मादेवं निरूपिते हेतुफलयोः कदापि संगतिर्न विद्यते ।

तस्मात्—

प्रसन्नपदा

अज्ञातं हि फलमसंविद्यमानं तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सह नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सह नास्ति संगमनमुभयोरविद्यमानत्वात् । यदाचैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा—

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ।
सत्यां वा संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ॥15॥

अक्रुतोभया

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ।

अविद्यमानत्वात्

सत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ।

विद्यमानत्वात् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

तस्मात्तदेवं फलस्यातीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य चातीतानागतप्रत्युत्पन्नेन सह संसर्गः सर्वथा अनुपपन्नत्वे सति हेतु फलं जनयति, इति कथमुपपद्यते ।

सत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ॥15॥

अयानुपपद्यमानमपि हेतोः फलस्य संसर्ग इति कल्पनायां तदेवं सत्यामपि हेतोः सत्त्वेन कथं फलं जनयेत् । इह सत्त्वेऽपि न जनयेत् तद्वैतोऽयं क्रियानास्ति । अन्यथ—

प्रज्ञाप्रदीपः

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलमित्युक्तम् । न जनयेत् संगतेरविद्यमानत्वात् । साध्यश्च । साध्यस्य वाक्याभाभिनिवेशः । अत्रानुमानम्—परमार्थतो हेतुः फलं न जनयति संगतेरविद्यमानत्वात् यथा पृथ्व्योपरिस्थितः बीजः पर्वतोपरिस्थितबीजवत् । सैः

हेतुकलयोर्विच्छेदाभावात् । हेतुकलयोः संसर्ग उक्तस्तैरपि हेतुः फलस्य जनकत्वात् हेतुकलस्याजनकत्वे हेतुः संविद्यते । फलस्याजनकत्वे हेतुर्न स्यात् । हेतोरसंविद्यमाने कथं हेतुर्भवेत् हेतुः फलं जनयत्युक्तेऽपि जन्यस्य कथमप्यसत्त्वात् हेतुर्न सम्भवेत् । कर्तृकरणक्रियाया इत्यनेन हेतोर्विशेषणमभिहितेऽपि व्यवहारसत्यस्य साधनमुक्तम् । परमार्थतः तदनुक्तं कथमपि प्रदर्शयितुमशक्यम् ।

अथानुपपद्यमानस्य कल्पनायामपि—

सत्यां वा संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ॥15॥

फलं सत्यामपि पूर्ववदुत्पत्तेर्वैयर्थ्यस्य जायमानत्वात् इत्यभिप्रायः । अपि च दोषस्यान्यो मार्गः । यैः सिद्धान्ततो हेतुः फलस्य शून्यत्वं प्रदर्शितम् । तैः

हेतुः फलेन शून्यश्चेत् कथं जनयते फलम् ।

प्रसन्नपदा

असत्यां संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ॥

नैव हेतुः फलं जनयति संगतेरविद्यमानत्वाद् बन्ध्यापुत्रमिवेत्यभिप्रायः । अथापि स्यात्सत्यामेव संगतौ हेतुः फलं जनयतीति । तदपि न युक्तं कालत्रयेऽपि संगत्यनुपलब्धेः । अथापि कथंचिद्धेतुकलयोः संगतिः परिकल्प्यते । एवमपि—

सत्यां वा संगतौ हेतुः कथं जनयते फलम् ॥15॥

संनिहितस्य फलस्य पुनर्जन्मवैयर्थ्यात् । असंनिहितानां च संगतेर्युक्तत्वादित्यभिप्रायः । किञ्चान्यत्—

हेतुः फलेन शून्यश्चेत्कथं जनयते फलम् ॥

हेतुः फलेनाशून्यश्चेत्कथं जनयते फलम् ॥16॥

अङ्गुतोभया

फलस्य शून्यत्वादयथा तदन्यः ।

हेतुः फलेन शून्यश्चेत् कथं न जनयते फलम् ॥16॥

फलशून्यत्वात् धान्यस्य स्वात्मतावत् । [यथा धान्यस्य स्वभावः] धान्याधिकारादप्यन्यपययिण निरूप्यते [साध्यते]

बुद्धपालितवृत्तिः

(Tib 286 b) इह यदि हेतुः फलं जनयति तत् फलात्मना शून्यं वा अशून्यं वा फलं जनयेदिति कल्पनायां तत्रतावत् यदि फल स्वयमेव शून्यस्य हेतुना फलं जनयते इति कल्प्यते तत् कथमपि नोपपद्यते । अथोपपद्यमानत्वे सिकतायामपि तिलतैलं जलेन च वृत्तं जनयेत् । पर तिलेष्वेतिलतैलं जलेक्षीरे च तैलाभावः । तिलेष्वेतिलतैलं जायते सिकतासु च न संभाव्यते । क्षीरादेव सर्पिः सम्भाव्यते जलान्नसम्भवः । अत्र कश्चास्ति विशेषः ? फलं स्वयमेव शून्यस्य हेतुना फलं जनयति, इति । तन्नोपपन्नम् । तत्र तावत् फलं आत्मना अशून्यं फलं जनयेदिति चिन्तायाम् तत्राह—

हेतुः फलेनाशून्यश्चेत् कथं जनयते फलम् ॥16॥

यदि फलस्य स्वयमशून्यो हेतुः स्यात् तत्कथं फलं जनयेदित्युपपद्यते । यदि फलस्य सद्भावो भवेत् तस्य रूपं शून्यं न भवेत् । जातमित्युक्तेऽपि न जनयति तस्मात् फलस्य स्वयमेवाशून्यस्य हेतुना फलं न जनयति, इति तदपि जातस्य स्वरूपविपर्ययो नोपैति इति ग्राह्यं भवेत् ।

अष्टमः समुच्चयः

प्रज्ञाप्रदीपः

हेतुः फलेन शून्यश्चेत् कथं जनयते फलम् ।

इत्यभिधेयम् । तच्छून्यत्वाद् यथा तदन्यवदिति निर्देशः । यैः सिद्धान्ततो हेतुः फलेना (Tib 251 b) शून्यश्चेत् कथं जनयते फल-
मित्यभिधेयम् तदशून्यत्वाद् यथा फलात्मवदित्यभिप्रायः ।

मूलमध्यमकवृत्तिप्रज्ञाप्रदीपात्पञ्चदशमः समुच्चयः ।

वैशेषिकीरूपतम्—फलोत्पत्तेः पूर्वक्रमेऽपि फलं स्वयमेवाशून्यमुक्तम् । तस्मादग्नौ प्रयोगमार्गः निदिष्टः ।

प्रसन्नपदा

शून्यं फलस्य हेतुः फलस्य जनक इष्यते स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेदशून्यो वा । तत्र हेतुः शून्यः फलेन रहितः फलं न जन-
यति । अहेतुवत्फलशून्यत्वात् । फलेनाशून्योऽपि हेतुः फलं न जनयति । विद्यमानत्वात्फलस्य । विद्यमानः पुत्रः देवदत्त इव । एवं तावत्फलशून्यो
वा फलाशून्यो वा हेतुः फलं न जनयति ॥

यच्चापि फलमुत्पद्यते तच्चाप्यशून्यं वा समुत्पद्यते शून्यं वा । तत्र तावत्—

फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।

अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद् भविष्यति ॥171॥

अक्रुतोभया

फलमुत्पादात्पूर्वं फलात्मनाऽशून्यं नोत्पत्स्यते न निरोत्स्यते । कस्मादिति चेत् । स्वात्मनैव व्यवस्थितत्वात् । तस्मात् फलमुत्पादात्पूर्वं
फलात्मना अशून्यं निरूपितम् । शाश्वतभावात् तन्निरोधात् अनुत्पादप्रसङ्गाच्च नेष्यते । फलस्योत्पादनिरोधमिता चेष्ट्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

अन्यच्च—इह हेतुः फलं जनयति इति यत् तदपि स्वभावेन अशून्यं वा शून्यं वा उत्पत्स्यते तदस्माभिराख्यातव्यम् ।

फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ॥171॥

फलं स्वरूपेणाशून्यं (Tib 287 a) नियतरूपेण व्यवस्थितो यत् तत् हि नोत्पत्स्यते च । कथमिति चेत् । स्वात्मनैव नियतेन व्यव-
स्थानात् । इह स्वभावतो नोपपद्यते तस्मात् फलं तदशून्यं परिकल्पितम् । शाश्वतभावादेव तन्निरोत्स्यते च चोत्पत्स्यते तस्मात् फलं अशून्यं-
नोत्पत्स्यते न निरोत्स्यते च । तस्मात्फलं अशून्यं नोत्पत्स्यते न निरोत्स्यते च । तत्र तावत् फलं शून्यं उत्पत्स्यते निरोत्स्यते इति चिन्तायाम्
तदाख्यातव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

फलं प्रतीत्यसमुत्पन्नं नैवास्ति फलस्य स्वात्मना सद्भावे उत्पत्तेर्वैयर्थ्यस्य सत्त्वात् तस्मान्नोत्पत्स्यते । अनुत्पन्नस्य निःस्वभावता
सत्त्वात् तस्मान्न निरोत्स्यते ।

अनुत्पन्नं अनिरुद्धं अशून्यं तद् भविष्यति । तदेवं नेष्यते फलोत्पत्तेरनिरुद्धमिता चेष्ट्यते । अतः यस्य यस्य सद्भावस्तस्य तस्यानुत्पाद-
मिता अनिरुद्धमिताया सद्भावो दुष्यते, सत्त्वाद् यथा तदेवं अणिकत्वं एवं सत्त्वानुभामानतो अनुत्पादेन अनिरुद्धेन तन्निराकरणात् प्रतिज्ञा-
मितिः स्वभावतो निराकरणस्य दोषः ।

लोकायतिकीरुतम्—फलोत्पत्तेः प्राक् असत्त्वस्य स्वरूपतो सत्त्वात् फलस्यशून्यत्वं स्वभावतो विद्यते । उत्पत्तेस्वान्येषां भावानां
निःस्वभावता च स्यात्; इत्युक्तम् । तत्र—

प्रसन्नपदा

अशून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितम् । तदेवंविधं फलं नैवोत्पत्स्यते । स्वभावस्यानपायित्वात् न निरोत्पत्स्यते । ततश्चाशून्यं तदिष्ट्यमाणमनिरुद्धं अनुत्पन्नं च स्यात् । न चैतदिष्टमिष्टयोः शून्यं न भवति । उत्पादननिरोधाम्युपगमात् । इदानीं शून्यमपि तत्फलं न संभवति । अनुदयाव्यवस्थाप्रसङ्गादिति प्रतिपादयन्माह ।

कथमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्पत्स्यते ।

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ॥१८॥

अकृतोभया

फलमुत्पादात्पूर्वं फलात्मना शून्यं नोत्पत्स्यते न निरोत्पत्स्यते कथमिति चेत् स्वात्मनैव (Tib 88 b) व्यवस्थितत्वात् तस्मात् फल-मनुत्पादात् पूर्वं फलात्मना शून्यं परिकल्पितस्यासत्त्वात् तदप्यनिरुद्धत्वादजातत्वात् च प्रसङ्गात् तन्नेष्यते फलोत्पत्तस्य निरुद्धधर्मिता चेष्ट्यते । अन्यच्च—हेतुफलयोस्तत्त्वान्यत्वस्यासत्त्वाधिकारादित्यन्यपरीक्षणं विद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

फलं स्वरूपेण शून्यं स्वात्मना प्रत्यसिद्धं यत् तत् कथं उत्पत्स्यते कथं निरोत्पत्स्यते । अथ फलस्य स्वरूपामावेनापि उत्पादननिरोधयोः विकल्पे सति तदाख्यायताम् । किञ्च फलस्य स्वरूपं विहायान्य उत्पद्यते अन्यो निरुध्यते वा । ननु फलस्य स्वभावं विहायान्य उत्पद्यते अन्यो निरुध्यते तेन किं फलम् ? किञ्च फलस्य सद्भावे उत्पत्तये च फलं न स्यात् । तस्मात्फलस्य तच्छून्यपरिकल्पनायाश्चासत्त्वात् अनिरोधानु-त्पादयोश्च प्रसङ्गस्तदपि नेष्यते । तस्मात्फलस्य शून्यत्वमपि न निरोत्पत्स्यते नोत्पत्स्यते । अन्यच्च—

हेतुफलयोरेकस्वमन्यत्वमेति कल्पनायां तदेवं परिकल्पिते सति—

प्रज्ञाप्रदीपः

कथमुत्पत्स्यते शून्यं शून्यं कथं निरोत्पत्स्यते ।

(Tib 252 a) परमार्थतः शून्यस्योत्पादो न युज्यते असत्त्वात् यथा आकाशकुसुमम् । परमार्थतः धान्यस्य स्वभावो धान्यं नास्ति । भावानामसत्त्वेनिरोधो नोपपद्यते । असद्धान्यस्य भावासत्त्वात् यथा असद्धान्यस्य न र्वंशः । किञ्चास्माभिः परमार्थसत्यस्य व्यपेक्षणात् प्रतीत्यसमुत्पादस्य सद्रूपतायाः शून्यत्वेन शून्याभिधानात् अशून्यं किञ्चित् स्यात् तच्च ततो व्यावर्तते । तदेवं व्यावहारतोऽपि आकाशकुसुमबद-सिद्धत्वात्—

“फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यं अशून्यं न निरोत्पत्स्यते” ।

अशून्यं तदनिरुद्धञ्चानुत्पन्नं भविष्यति ॥

तदेवं—अनेन अशून्यं नोत्पद्यते न निरुत्पत्स्यते प्रसक्तेर्निर्देशात् शून्यस्य सद्भावे फलमुत्पद्यते निरुद्धधर्मवत्त्वात् साध्यश्च । सिद्धधर्मा-भिनिवेशात् परमार्थतः फलं शून्यं भवति उत्पन्नस्य निरुद्धत्वात् यथा मायेति वाच्यम् । तथैव यदि फलस्यासद्रूपं भवेत् व्यवहारतोऽपि नोत्पद्यते न निरोत्पत्स्यते असत्त्वात् यथा आकाशकुसुमम् ।

उत्पत्स्यते कथं शून्यं कथं शून्यं निरोत्पत्स्यते ।

उत्पादननिरोधयोस्तत्त्वात्—

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ।

तदपि नेष्यते । अनेन पूर्वनिर्दिष्टप्रतिज्ञायाश्च (Tib 252 b) हेत्वर्थाभिनिवेशः ।

अत्रानुमानम्—परमार्थतः आध्यात्मिकफलव्यतिरिक्तस्य (अन्तः फलव्यतिरिक्तस्य) व्यवहारो नास्तीति प्रतिज्ञायां विशेषतो सद्भावोक्तस्य पूर्ववच्छेषः । अपि चासद्रूपस्यानुमानतोऽनुत्पन्नस्यानिरुद्धफलस्य चोत्पादनिरोधपरिहारात् प्रतिज्ञाधर्मिणः विशेषतो परिहार-
दोषसद्भावनिर्देशादत्र वाक्यार्थः स्यात् अन्यच्च—हेतुफलयोरेकत्वम्बा अन्यत्वम्वेति कल्पनायां तत्र—

प्रसन्नपदा

तत्र शून्यमुच्यते यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तु स्वभावेन नास्ति तत्कथमुत्पत्स्यते, कथं वा निरोस्यते । न हि स्वभावेनाविद्य-
मानस्याकाशादेरुपव्ययी दृष्टी । तस्माच्छून्यमपि तत्फलमिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च प्रसज्यते ।

किञ्चाचान्यत्—यदि हेतु फलं जनयेत्स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयेद् व्यतिरिक्तो वा । उभयथा नोपपद्यत इत्याह—

हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि जातूपपद्यते ॥

हेतोः फलस्य चाभ्युत्पत्वं न हि जातूपपद्यते ॥19॥

अकुतोभया

को दोष इति चेत्—

हेतोः फलस्य चैकत्वं..... ॥19॥

कथमिति चेत्—

एकत्वे फलहेत्वोः स्यादेक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्त्वे फलहेत्वोः स्यात् तुल्यो हेतुरहेतुता ॥20॥

तस्माद्धेतोः फलस्य चैकत्वं अन्यत्वं नोपपद्यते । अन्यच्च—फलं स्वभावसदभूतमसदभूतमभ्युत्पद्यति साध्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

इह यदि हेतुफलयोरेकत्वं स्यात् तदेवं जन्यजनकयोरेकार्थत्वस्य जायमानात् तच्च नोपपन्नम् । इह यथा पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् बीजाङ्कुरयोरेकत्वं न तथा । अथ च हेतुफलयोरेवं हेतुरिदमस्यफलमित्यनेनाभ्युत्पत्त्यं जायते तेन च हेत्वहेतुतायाश्च तुल्यत्वं स्यात् । यथा यथा-
ङ्कुरात् फलस्य बीजजन्यत्वं तथैव फलाङ्कुरात् यवबीजजन्यत्वं । तत्र यवस्य बीजं यवाङ्कुरस्य हेतुर्भवति फलस्य बीजं न हेतुरिति तदेवं कस्माद् भवति ? एवं यस्मात् हेतुफलयोरेकत्वं नान्यत्वञ्च नोपपद्यते । यस्यैकत्वं अन्यत्वं सिद्धं न भवति तस्मिन्नेव सद्भावात् तदभ्युत्पत्त्य-
सिद्धिनोपपद्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

“हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि जातूपपद्यते” तथैव “हेतुः फलस्य चाभ्युत्पत्वं न हि जातूपपद्यते ।” कथमिति चेत्, क्रमवद्दोषोऽभिधेयः ।
हेतोः फलस्य चैकत्वे जन्यजनकयोरेकत्वं स्यात् । जन्यजनकयोः पितापुत्रवत् यद्विद्यते तस्यैकत्वं तदेवं नेष्यते । अत्रापि प्रसङ्गसद्भावस्य हेतु-
साधनेन धर्मविरुद्धादन्तोत्पत्त्यनम् । “यदिन्येन स चेदनिरेकत्वं कर्तुं कर्मणोः” इति तत्र निविष्टक्रमः । तस्मात्संलोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन तज्ज्ञातुं
शक्यम् । हेतुफलयोरेकत्वं न । जन्यजनकयोः सद्भावात् पितापुत्रवत् । तदेवं तावत् एकत्वपक्षे अन्यत्वपक्षे च हेतुफलयोरेकत्वं तुल्यो हेतुरहेतुता
फलकर्मणोः अभ्युत्पत्त्यस्य सत्त्वात् यथा तदभ्युत्पत्तिरिति नेष्यते । हेतुफलयोर्धर्मः (Tib 253 a) हेत्वभिन्नस्य सद्भावमिष्यमाणात् अत्र ज्ञातुं शक्यम् ।
हेतुफलयोरेकत्वं न हेत्वभेदस्य सत्त्वात् हेतोः स्वात्मतावत् । अन्यच्च—हेतुफलयोः जनकत्वे कुटस्थानां फलं पूर्वं विद्यते उक्तक्रमेण जनक-
त्वात् । लोकार्थिकैक्यतम्—

फलं पूर्वमसदित्युक्तक्रमेण असद्भाव एवकेवलं जनयति, इति प्रसिद्धम् । तत्र—

प्रसन्नपदा

हेतोः फलस्य चकत्वं न हि जातूपपद्यते ।

हेतोः फलस्य चान्यत्वं न हि जातूपपद्यते ॥19॥

तदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमितिप्रतिपादयन्नाह ।

एकत्वे फलहेत्वोः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्त्वे फलहेत्वोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुता ॥इति॥20॥

यदि हेतोः फलस्य चैकत्वं स्यात्तदा जन्यजनकयोरेकत्वमभ्युपेतं स्यात् । न चानयोरेकत्वं पितापुत्रयोश्चक्षुश्चक्षुर्विज्ञानयोर्बीजाङ्गु-
रयोश्चैक्यप्रसङ्गात् । एवं तावद्धेतोः फलस्य चैकत्वं नास्ति । इदानीमन्यत्वंमपि नास्ति । किं कारणम् । यदि हेतोः फलस्य च भवन्मतेनाभिमत-
मन्यत्वं स्यात् तदा परत्र निरपेक्षत्वाद्धेतुनिरपेक्षमेव फलं स्यात् । न चैनदेवमित्यतोऽन्यत्वंमपि हेतोः फलस्य न संभवति । ययोश्चैवं विचार्य-
माणयोस्तत्त्वान्यत्वे न स्तस्तयोर्न कदाचिज्जन्यजनकभाव इष्यतेऽतो नैव हेतुः फलं जनयति ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स तत्फलं स्वभावेन सद्भूतं वा जनयेदसद्भूतं वा । किं चातः, उभयथा न च युज्यत इत्याह ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ।

फलं स्वभावासद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ॥21॥

अकृतोभया

फलस्य स्वभावसद्भूतस्योत्पत्तेर्व्यवहारस्य च निदिष्टप्रतिषेधात्

फलं स्वभावासद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ॥21॥

फलस्य स्वभावसद्भूतस्योत्पादव्यवहारस्य च निदिष्टप्रतिषेधात् तस्मात् फलस्य स्वभावसद्भूतस्यासद्भूतस्य च हेतुत उत्पत्ति-
र्नोपपद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि हेतुः फलं जनयति स्वभावेन सद्भूतमेव जनयति वा असद्भूतमेव जनयति वेति पर्यायः । तदस्माभिराख्यातव्यम् ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ॥

फलं स्वभावासद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ॥21॥

यदि फलं स्वभावसद्भूतं स्यात् अकृतस्यापि परिसमाप्तिः स्यात् तत्सत्त्वे हेतुस्तदन्यत्वं किं जनयिष्यति । अथ तज्जन्यत्वेवेति कल्प-
नायां तन्न युक्तम् । जनकस्य जन्यत्वाभावात् । अथ फलं स्वभावेनासद्भूतं (Tib 288 a) तद्धेतुं कथं जनयिष्यति ।

अथ फलं स्वभावेनासद्भूतं हेतुना जनयिष्यति एवं वटवृक्षपुष्पमालावन्धनं निःसंशयं स्यात् तस्मात्फलं सद्भूतं फलमसद्भूतं च हेतुं
जनयति इति नोपपद्यते । उत्पादस्यासद्भूतस्य हेतोरुपपत्तिर्न स्यात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ।

इह फलस्य स्वभावसद्भूतस्य व्यवहारतोऽपि निदिष्टस्य दुष्करत्वात् प्रतिज्ञादेशः यथोक्तनिर्देशस्य जायमानात् इत्यभिसन्धिः । एवं तावत्कल्पनायामादौ द्वितीयकल्पनायामपि—

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुं जनयिष्यति ।

फलस्य स्वभावसद्भूते सति आकाशकुपुममिव जनयति सति व्यवहारतोऽपि निदिष्टप्रतिषेधाच्चपूर्ववत् प्रतिज्ञादेशः । यथोक्त-निदिष्टानां जायमानादित्यभिसन्धिः । पूर्वम्—

फलं नोत्पत्स्यतेऽशून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्भविष्यति ॥17॥
फलमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।
शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ॥18॥

इति । तस्य फलनिरूपणाद्धेतोः स्वभावासद्भूतं निदिष्टम् । एवं हेतुभावात् स्वरूपासद्भूतं निदिष्टव्यम् । तदेवं हेतुभावात् स्वभावासद्भूतं निदिष्टम् । विशेषणैतद् भवति । तस्मादेतत् परिकल्प्यते [Tib 253 b] परमार्थतः हेतोः फलजनकतायां अनुपपन्नत्वात्—

५. सन्नपदा

फलं स्वभावसद्भूतं ०० ..... ॥21॥

तत्र यत्फलं स्वभावेन सद्भूतं स्वभावेन विद्यमानं तन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात् । विद्यमानघटवत् । यदपि स्वभावेनासद्भूतं फलं तदपि हेतुर्न जनयति स्वभावेनासद्भूतत्वात् । खरविषाणवत् ।

प्रतिबिम्बेनैकान्तिकतेति चेत् । भवत्वनैकान्तिकता नैः स्वाभाव्यं तु सिद्धं भावानाम् । ततश्च सस्वभाववादत्यागः स्यादस्मदवादानु-वर्णनमेव स्यात् । स स्वभावश्च न कश्चित् पदार्थो नामास्तीति प्रतिद्वन्द्वभावाग्निःस्वभावोऽपि पदार्थो नास्तीति कुतोऽनैकान्तिकता । न ह्यस्माकं प्रतिबिम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावं घमिणमन्तरेण तद्वर्मशोरप्यभावात् । न ह्यार्याः प्रतिबिम्बकं नाम किं चिन्निस्वभावं बोधयन्त इति ।

तत्र पूर्वं फलं नोत्पत्स्यत इत्यादिना इलोकाद्वयेन साक्षादुत्पत्तिक्रियाकृत्त्वं फलस्य निषिद्धम् । इदानीं हेतोः फलोत्पत्तिक्रिया-प्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति । अयमस्य पूर्वकाद्विषय इति विज्ञेयम् ।

अत्राह—यद्यपि हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धं तथापि हेतुस्तावत्स्वभावतोऽस्ति न चासति फले हेतोर्हेतुत्वं सिध्यति । तस्मात् फलमपि भविष्यतीति । उच्यते—स्याद्धेतुर्न जनयतोऽस्य हेतुत्वं स्यात् ।

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते ।
हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति ॥22॥

अकृतो भया

अथ येन च हेतुना फलं अजनयमानात् हेतुत्वं नोपपद्यते । अत्राह—हेतुः फलं जनयत्येव अस्य हेतोरिदं फलमित्युक्त्वादिति । अत्रोच्यते—

हेत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति ॥22॥

फलस्य जनकत्वे हेतावविद्यमाने फलं कस्य भविष्यति । तस्माद्धेतुः फलं जनयति । असा हेतोरिदं फलमस्य (Tib 142 a) इत्युक्तत्वादिति यदुक्तं तन्नयुक्तम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न चाजनयमानस्य ..... ||22||

इह जनयमानस्य हेतुरिति किमजनयमानस्य हेतुर्भविष्यति ? एवं सति क्वचिदप्यहेतु भविष्यति । सर्वस्य हेतुत्वं भविष्यत्येवमिति यत् तदपि नेष्यते । तस्माद्धेतुत्वानुपपत्तिर्न स्यात् ।

हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति ||22||

यदि फलं जनयमानस्य हेतुत्वं न स्यात्, हेतुमन्तरेण फलं कस्य भविष्यति । हेतोः सद्भावमिष्यते तदपि न । तदसत्त्वे फलमिति नोपपद्यते । अद्योपपन्नत्वे पितुरभावेऽपि पुत्रस्य सद्भावः स्यात्, तच्च नेष्यते । तस्माद्धेत्वसद्भावे फलमसद्भूतम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते इत्युक्तम् । एवं यथोक्तनिर्दिष्टक्रमेण तत्र परमार्थतः हेतुः फलं जनयत्येव फलस्य हेतुसद्भावात् । इति यदुक्तं तस्य हेतोस्तत् परमार्थतोऽसिद्धएव । व्यवहारतो हेतोः सद्भाववक्तव्येऽर्थविषयता विपक्षस्य क्वचित् सत्त्वात् ।

अत्राह—परमार्थतः हेतुः फलं जनयत्येव अत्येदमित्यभिधानात् । येन यन्मोक्षयते तत्र तस्य हेतुः इदमस्य फलमिति न वाच्यम् यथोष्टस्यैवं विषयम् । अस्य चेदमाश्रयमित्यभिधानम् । अयं चतुः, अस्य फलं चक्षुर्विज्ञानमिति वा । अस्य बीजं अस्य फलमिदमङ्कुरमिति कथनात् । तस्माद्धेतोः सिद्धादिष्टार्थः सिद्धः ।

अत्राह—यदि परमार्थतः फलमुत्पन्नस्य क्वचित् सद्भूतस्य तेन फलोत्पादात् हेतोश्च हेतुत्वमुपपन्नात् अस्य हेतोर्निर्दिष्टं फलमिति वक्तुं युक्तम् । तस्य चासत्त्वात् ।

हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति । एवं तदसिद्धत्वाद्धेतुर्थासिद्धत्वम् । अर्थविरुद्धत्वञ्च ।

अर्थविरुद्धत्वञ्च—सामग्र्या फलमुत्पद्यते फलस्य सामग्र्याश्चावयवसद्भावात् । तेन फलसिद्धेर्हेतुसद्भावात् हेतोः पूर्वोक्तस्यार्थासिद्धत्वं न । अस्माभिः हेतोः क्वचित् फलं सिद्धमपि नेष्यते । (T. 254 a) तस्माद्धेतुः फलं न जनयति फलस्यापि हेतोरजनयत्येव सति यदुक्तस्तदपि सिद्धस्यैव साधनम् ।

अत्राह—इह हेतुप्रत्ययसामग्रीणां द्रव्यासद्भावात् स्वात्मनैव नास्ति सद्भावः [स्वयमेवासद्भूतः] यदि तेन स्वात्मानं जनयित्वा जनयमानस्यैव फलमपि जनयति इति कल्प्यते, इत्ययं पक्षस्तत्रापि भ्रान्तिं जनयति ।

प्रसन्नपदा

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते ।

अथ स्यात्, यद्यप्येवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति तथापि फलं तावदस्ति । न च हेतुमन्तरेण फलं युक्तमिति फलसद्भावाद्धेतुरपि भविष्यतीति । उच्यते—यदाजनयमानस्य हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तं तदा—

हेतुत्वानुपपत्तौ च फलं कस्य भविष्यति ||22||

इति । तस्मात्फलमपि नास्तीति ।

अत्राह—नैव हि केवलस्य हेतोः फलोत्पत्तिप्रक्रियायाः प्रयोजकत्वम् । किन्तु हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यत इति । उच्यते—उक्तदोषत्वान्नयुक्तमेतत् ।

अपि चेयं हेतुप्रत्ययसामग्री यदिफलस्य जनिकेति कल्प्यते । किं सा स्वयमेव तावदात्मानं जनयति उताहो न । यदि जनयतीति कल्प्यते तन्न युज्यते । न ह्यवस्थात्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्यतः सामग्र्यावयवं लब्धात्मभावजनया भवितव्यम् । न लब्धात्मभावनायाः पुनः स्वात्मोत्पादे प्रयोजकत्वं युक्तमित्यतो न सामग्री स्वात्मानमुत्पादयति । या चात्मानं नोत्पादयति सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मनात्मना ॥
या सामग्री जनयते सा कथं जनयेत्फलम् ॥23॥

प्रकृतोभया

प्रत्ययहेतूनां सामग्र्याः फलमुत्पद्यते इति परीक्षणात् या सा तावदात्मनात्मना न जनयते । कथमिति चेत् सामग्र्या [द्रव्या-
सङ्गात्वात्] वस्तुत्वेनाविद्यमानात् । अथ सामग्री स्वात्माजनिका सा फलं कथं जनयेत् । आत्मनोऽप्रसिद्धत्वात् अपि च फलोत्पादस्य सर्वथा
अनुपपत्तेः तत्सामग्र्याश्वासत्वात् सा फलं कथं जनयेत् फलाभावात् [फलस्यासङ्गात्वात्] ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न च प्रत्ययहेतूनां ..... ॥23॥

हेतुप्रत्ययानां सामग्र्या फलं जनयेत् इति कल्पितं यत् तत्रतावत् आत्मना आत्मानं न जनयेत् । कथमिति चेत् सामग्र्या असङ्गावस्य
ज्ञानात् । आचार्यायं देवेन च

न कश्चिदपि तथाभावः सामग्र्या सह विद्यते ।
सोऽपि ततोऽन्यश्चेत् एकत्वमपि विद्यते ॥

इत्युक्तम् । या सामग्री स्वयं (T. 288 b) न जनयति, स्वयमप्रसिद्धा सा फलं कथं जनयति, इति कल्प्यते ।
अथ सामग्री स्वयमजनितत्वात् फलं जनयत्यन्यजनिकाभिमुखि भवेत् । तस्मात्—

प्रज्ञाप्रदीपः

न च प्रत्यय हेतूनां ..... ॥23॥

तत्फलाजनकत्वे द्रव्यासङ्गात्वात्, इत्यभिप्रायः । सामग्र्या प्रतिषेधे इह कैश्चिदुक्तम् ।

न कश्चित्ताथाभावः सामग्र्या सह विद्यते ।
सोऽपि ततोऽन्यश्चेत् एकत्वमपि विद्यते ॥

इति यथोक्तं दृष्टमिति । कैश्चित्तदन्तर्भावो न युज्यते । ग्रन्थकृतवाक्यार्थविरुद्धत्वादिति अपि च सामग्र्या फलस्य जनकत्वे विकल्पस्य
च पूर्ववत् उपयोगात् हेतुवत् प्रतिषेधः कार्यः । अपि च सामग्र्याः फलभूतानां हेतुप्रत्ययसामग्र्या सङ्गावे फलं तस्य च परमार्थभावो वा परम्परया
फलस्य निःस्वभावत्वनिर्देशात् तस्मात् या सामग्री विद्यते सा तस्या असन्निश्चयग्रहणात्

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मनात्मना ।
या सामग्री जनयते सा कथं जनयेत् फलम् ॥

इत्युक्तम् । अत्रार्थस्तु पूर्ववत् । यदा (Tib 254 b) एवं सामग्र्या फलजनकत्वं नोपपद्यते । असामग्र्या हेतुप्रत्ययसामग्र्या लक्षण-
रहितस्य हेतुनिश्चयेऽपि फलं न जनयति । फलस्य च हेतोः अजनकत्वे प्रतिषेधस्तु पूर्ववत्स्मिन्निविष्टः तस्मात्—

प्रसन्नपदा

न च प्रत्यय ०० ..... ॥23॥

प्रत्ययानां हेतूनां च येयं सामग्री सा तावदात्मनैवात्मानं नोत्पादयति स्वात्मनि वृत्तिनिरोधात्तस्याः पुनरुत्पादवैयर्थ्याच्च । या

चैवमात्मानमेव तावन्न जनयति सा कथं फलं जनयिष्यति । न हि वक्ष्यादुहितारमानं जनयितुमशक्ता सती पुत्रं जनयिष्यति युज्यते । एवं सामग्र्यापि स्वात्माजनिका फलं जनयतीति न युज्यते । तस्मात्—

न सामग्रीकृतं फलं नासामग्री कृतं फलम् ।
अस्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना ॥24॥

प्रकृतोभया

अथ यस्मात् सामग्री स्वात्मना अनुत्पन्ना अप्रसिद्धा तस्मात् सामग्रीकृतं फलं न विद्यते । यदा सामग्रीकृतं फलं नोपपद्यते तदा असामग्रीकृतं फलमपि हेतोरसत्त्वात् नोपपद्यते सामग्रीकृतं फलमपि न विद्यते ।

अत्राह—सामग्र्या द्रव्यमस्ति स्वावयवेष्वोजन्यत्वात् ।

अत्रोच्यते—

अस्तिप्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना ॥24॥

यस्मात्फलधुत्पत्तिरहितं वस्तुत्वेन नास्ति तस्मात् प्रत्ययसामग्री कुतो विद्यते । अत्र सामग्री वस्तुत्वेन विद्यते । यतः स्वांगादन्या सा नास्तीति यदुक्तं तन्न युक्तम्, दग्धबीजवत् ।

आचार्यार्थिनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यकुतोभयायां सामग्रीपरीक्षानाम विशतितमं प्रकरणम्

बुद्धपालितवृत्तिः

न सामग्री कृतं फलं नासामग्रीकृतं फलम् ।
अस्ति प्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना ॥24॥

एवं यस्मात्सामग्री सत् स्वयमजनिका प्रसिद्धा तस्मात् सामग्रीकृतं फलं न । तत्र तावत् असामग्रीकृतं फलं स्यादिति चिन्तायां तदाख्यातव्यम् । असामग्रीकृतं फलं न । यदा सामग्रीकृतं फलं नोपपद्यते तदा असामग्रीकृतं फलं निर्हेतुत्वात्कथमुपपत्स्यते ? एवं सत्यां पितृमाय्य-भावेऽपि पुत्रोत्पादः स्यात् । परमुत्पादो न प्रवर्तते । तस्मात् असामग्रीकृतं फलमपि न । आह—लोकविरुद्धातिशयबाह्यत्वात्मानेन किम्प्र-योजनम् ।

अस्ति तावत् हेतुप्रत्ययसामग्रीसङ्कावात् फलस्य सामग्री सङ्कावोऽपि स्यादेव । आह किं स्वयां ग्रामशून्योपाध्यायान्वितं बाहनम् । वा त्वया फलस्यासंविद्यमाने सामग्रीसङ्कावे दृश्यते आचार्यार्थदेवेनापि—

सामग्र्यां दृश्यते यस्मात् यावत्ललोको न विद्यते ।
सामग्र्याश्च न विद्यते भावस्तस्माद् भावो न विद्यते ॥

इत्युक्तम् । तदेवं फलस्यसंविद्यमानात् सामग्र्याश्च न विद्यते । तत्र कालस्य (T. 289 a) सामग्र्याः फलसिद्धत्वात् संविद्यते काल इति यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । आह—कालस्यासङ्कावादेऽपि हेतुफलसामग्र्या असंविद्यमाने अन्यत् किं विद्यते तदेतद् वैयर्थ्यं स्यादिति आह—कथं भवता कालादीनां सङ्कावो न विद्यत इति परिकल्प्यते तन्नोपपद्यते । तं प्रतीत्यं प्रज्ञप्तिभावः सिद्धः ।

कार्यकारणपरीक्षानाम विशतिप्रकरणम्

प्रज्ञाप्रदीपः

न सामग्रीकृतं फलं नासामग्रीकृतं फलमिति । यत्प्रकरणान्तर्गतनिर्दिष्टवशेनोपसंहृत्यते । तस्मात्कालो विद्यत एव फलसिद्धेर्हेतोः सत्त्वात् । इति हेतोस्तत्कार्यासिद्धत्वव्याघातो न ।

सांख्यैकतम्—सामग्र्या द्रव्यसङ्कावो विद्यत एव । स्वावयवेष्वोजन्यस्यसत्त्वात् सामग्र्यावयवात्मवत् । सामग्रीकृतं फलं न जनयति द्रव्यासङ्कावात्, इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

अत्राह—फलोत्पादकसामग्री विद्यते इति पर्यायः । फलानुत्पादकता द्रव्यासद्भावेऽपि पूर्वं निर्दिष्टम् । तस्मात्फलस्य सद्भावो न विद्यते । हेतोः सामग्री कुतः ? दृष्टान्तासिद्धात् प्रज्ञप्तिस्त्वेऽपि स एवान्यो वेति अवाच्यत्वादेस्त्वर्थासिद्धत्वम् । तदेवमपि—

सामग्र्यां दृश्यते यस्माद्यावल्लोको न विद्यते ।
सामग्र्याश्च न विद्यते भावः, तस्माद् भावो न विद्यते ॥

इत्युक्तन्तथा । तत्र प्रकरणार्थे कालस्य निःस्वभावतानिर्दिष्टार्थविषयविशेषप्रतिषेधात् (T. 255 a) हेतोः फलस्य निस्वभावता निर्दिश्यते [कार्यकारणभावस्य भावो नास्तीति निर्दिश्यते] ।

तस्माद् भगवता—भवसङ्कान्ति सूत्रे—

स्मृत्या यत्सामग्र्यां दृष्टं तत् प्रतिपादितम् ।
बुद्ध्या परमार्थतो दृष्टं प्रज्ञप्तिः प्रतिपादितम् ॥

इत्यादि यदुक्तं तत् सिद्धम् ।

आचार्यभाष्यविकप्रणीतमूलमध्यमकप्रज्ञाप्रदीपात् हेतुसामग्रीपरीक्षानाम्
विशतिप्रकरणम्
प्रसन्नपदा

न सामग्रीकृतं फलम् ।

अद्यापि स्याद्यदि सामग्रीकृतं फलं न संभवति एवं तर्हि असामग्रीकृतं भविष्यतीति चेत् उच्यते ।

ना सामग्रीकृतं फलम् ।

यदा सामग्रीकृतं फलं न संभवति तदा कथमत्यन्तविरुद्धसामग्रीकृतं भविष्यति । असामग्रीकृतमिति फलं न संभवति ।

अथ स्याद् यद्यपि नास्ति फलं स्वभावतस्तथापि हेतुप्रत्ययसामग्री तावदस्ति न च फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामग्री संभवतीति फलमपि संभविष्यति, इति । उच्यते—स्याद्वेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलमेव भवेत् । यदा तु यथोदितेन न्यायेन फलमेव नास्ति, तदा—

अस्तिप्रत्ययसामग्री कुत एव फलं विना ॥24॥

फलाभावे सति निर्हेतुका हेतुप्रत्ययसामग्र्यपि नास्तीत्यभिप्रायः ।

उक्तं श्यामललितविस्तरसूत्रे—

कण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुकं
जिह्वपरिवर्तिरवन्ति अक्षराः ।
न च कण्ठगता न तालुके
अक्षरकैक च नोपलभ्यते ॥
सामग्रि पतीत्य तं च सा
वाचमनबुद्धि वसेन निश्चरी ।
मनवाच अदृश्यरूपिणी
बाह्यतोऽन्यन्तरे नोपलभ्यते ।
उत्पादव्ययं विपश्यतो
वाचस्तघोषस्वरस्य पण्डितः ।
क्षणिकां वशिकां तदादृशी
सर्ववाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥

तथाचार्योपलिपुञ्ज्यायामुक्तं भगवता—

इह सासनि सूरमणीये
 प्रव्रजया गृहीलिङ्गं जहित्वा
 फलवन्तु भविष्यथ श्रेष्ठा
 एषु निदेसतु कारुणिकेन (T. 152 b)
 प्रव्रजित्वागृहीलिङ्गं जहित्वा
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।
 पुन धर्मसंभाव तुलित्वा
 सर्वफला न फलान च प्राप्ति
 आश्चर्यं पुन जायति तेषां
 अहोऽतिकारुणिको नरसिंहो
 सुष्ठुपदेसित युक्ति जिनेनेति ॥

तथाचार्यश्रद्धापादमित्यामष्टसाहस्रिकायां तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महासंन्याससंनद्धेन न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्थातव्यं न स्रोतापत्तिकले न सकृदागामिकले नानागामिकले नाहंस्त्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न सिस्यम् संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

**इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरीक्षा नाम
 विज्ञापितप्रकरणम्**

संभवविभवपरीक्षानामैकविंशतिप्रकरणम्

अकुतोभया

(Tib 89 b L. 2) कालादयो विद्यन्त एव सम्भवविभवयोर्हेतोः सत्वात् । अत्रोच्यते—

विना वा सह वा नास्ति विभवः सम्भवेन वै ।

विना वा सह वा नास्ति सम्भवो विभवेन वै ॥१॥

विभवः संभवेन विना सम्भवेन सहापि न विद्यते । कया युक्त्येति चेदुच्यते । यदि विभवः सम्भवेन विना भवेदेवं सत्यां सम्भव-
मनपेक्ष्य निर्हेतुकत्वप्रसिद्धेर्जायमानत्वात्तन्नेष्यते । तस्मात् विभवः सम्भवेन विना न विद्यते । यदि विभवः सम्भवेन सह स्यात्तदा च पृथक्त्व-
सिद्धान्तिर्हेतुको भवेत् । पृथक्त्वसिद्धेः सहभावकल्पनया युक्तत्वात्तच्च नेष्यते । तस्मात् विभवः संभवेन सह च न विद्यते ।

अत्राह—यदि विभवः सम्भवेन विना सह वा नास्ति तथापि सम्भवो विद्यते । अत्रोच्यते—

विना वा सह वा नास्ति सम्भवो विभवेन वै ॥१॥

सम्भवश्च विभवेन विना विभवेन सह वा न विद्यते । कया युक्त्येति चेदुच्यते । यदि सम्भवो विभवेन विना भवेन्नित्योऽविकृतश्च
भवेत् । लोके नित्यस्याविकृतस्य कस्यचिददर्शनात्तन्नेष्यते । तस्मात् सम्भवो विभवेन विना नास्ति । यदि सम्भवो विभवेन सह विद्यते (Tib
90 a) तदा परस्परविरुद्धार्थद्वयस्यैकस्मादेकस्मिन्नेव काले सम्भवेत् । संभवविभवयोर्विरुद्धद्वयस्यैकस्माद् भावादिकस्मिन् काले संभव इति
विरोधात्तदपि नेष्यते । तस्मात् सम्भवो विभवेन सह च न विद्यते । किञ्च—

कथं विद्वद्भिर्नृपमाणमवस्थानमुक्तम् ? यदि सम्भवः विभवेन सह विद्येत तर्हि सर्वस्मिन् काले सम्भवस्य विभवताप्रसङ्गः स्यात् ।
सम्भवस्य सर्वस्मिन् काले विभवो नोपपद्यते । यदि सम्भवः सर्वस्मिन् काले विभवेत्तर्हि न कदाचित्तिष्ठेत् । तस्य स्थितेरिष्टत्वादित्यनयोपपत्त्या
सम्भवः विभवेन विना सहवापि न भवेत् । अन्यच्च—

बुद्धपास्तित्वं:

अत्राह—कालादयो विद्यन्त एव । कथमिति चेत् । यदा कथञ्चित् संभवविभवयोरुपपन्नत्वात् यदि कालादयोऽनित्या स्म्युस्तर्हि
निविशेत्पत्वात् [विशेषाभावात्] सर्वस्मिन्नकाले सर्वतः संभवविभवौ स्याताम् । तदेवं न सम्भाव्यते । तस्मात्कालादयो विद्यन्त एव । आह—
यदि कथञ्चित् सम्भवविभवौ स्याताम् । कालादयो विद्यन्त एव ।

विना वा सह वा नास्ति विभवः सम्भवेन वै ।

..... ॥१॥

तदा यदि सम्भवविभवौ स्यातामन्योन्यं विना सहैव वा स्याताम् । तदोभयोनोपपद्येत तदा तन्निमित्तककालादयः कथं स्युः । तत्
कथमिति चेदुपपन्नत्वात्—

प्रज्ञाप्रदीपः

अधुना तथैव शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् सम्भवविभवयोः निःस्वभावत्वं निर्दिष्टार्थवर्णेनैकविंशतिप्रकरणमभ्यस्यते । अत्राह—

परमार्थतः कालो विद्यत एव, सम्भवविभवयोर्हेतुसद्भावात् । इह यन्नास्ति तस्य सम्भवविभवयोर्हेतुर्न स्यात् यथा निमित्तपादः । कालस्य सम्भवः कालस्य विभवश्च विद्येते । द्रव्यानुबन्धानां हेतोः सत्त्वात् । तस्मात् परमार्थतः कालो विद्यत एव । सद्भावात् तन्निराकरणसद्भावाद्धेतोः सिद्धादिष्टार्थसिद्धश्च ।

अत्राह—सम्भवविभवयोरन्यतरासत्त्वाद् वा सहैवसिद्धिरिति पर्यायस्तत्र तावत् —

विना सह वा नास्ति विभवः सम्भवेन वा ।

विभवः निरोधस्य पर्यायः । सम्भवः उद्भवस्य पर्यायः । एवेति वाक्यागममूलस्य पूरणात् ।

तथैव—

विना वा सह वा नास्ति सम्भवो विभवेन वा ।

अस्माकं पक्षस्त—(Tib 255 b)—स्मात् तन्निमित्तककालस्य सद्भावात् हेत्वर्थस्यान्यत्रासिद्धत्वम् । किञ्च—स्वसिद्धान्तक्रमं प्रत्यसिद्धत्वात् परपक्षदोषासामर्थ्यमिति । तस्मात्तद्विकल्पपूर्वकाधिकारात् तदाह—

प्रसन्नपदा

अत्राह—विद्यत एव स्वभावतः कालः सम्भवविभवनिमित्तत्वात् । इह कञ्चित्कालविशेषमपेक्ष्याङ्कुरोत्पत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । कञ्चित्—

कालविशेषमपेक्ष्य विभवो विनाशो भवति । न सर्वदा विद्यमानायामपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः सम्भव-विभवनिमित्तत्वात् । उच्यते—स्यात्सम्भवःविभवनिमित्तता कालस्य यदि सम्भवविभवावेव स्याताम् । न तुस्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रति-पादयन्नाह ।

विना वा सह वा नास्ति विभवः सम्भवेन वै ॥

विना वा सह वा नास्ति सम्भवो विभवेन वै ॥1॥

इह यदि सम्भवविभवो स्यातां तावन्मोक्षं सहभावेन वा स्याताम् । विना भावेन वा । उभयथा च विचार्यमाणौ न संभवतः । कथं कृत्वा तत्र तावद्यथा विना सम्भवोत्पादेन विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह—

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्ममरणं विभवो नोद्भवं विना ॥2॥

अक्रुतोभया

विभवः सम्भवं विना केन व्यायेन सिद्ध्यति ? सर्वथाऽपि नोपपद्यते । तस्य किमिदमुदाहरणमिति चेत् ।

विनैव जन्ममरणं विभवो नोद्भवं विना ॥2॥

यथा मरणं विना जन्म न भवति तथा विभवोऽपि सम्भवेन विना नोपपद्यते तत्र तावत् यदि विभवः सम्भवेन विना नोपपद्यते । सम्भवेन सहास्तीत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

..... ॥2॥

इह विभवः सम्भवं विना कथं भविष्यति । यदा कश्चिद् भवेत् । जायमानस्य विभवस्य निराश्रितत्वात् विनाशो न स्यात् । येषां जातो [Tib 289 b] सत्यां मरणं भवेत् । अजाते मरणं न भवेत् । तथा सम्भवे सति विभवः स्यात् ।

प्रज्ञाप्रबोधः

भविष्यति कथं नाम विभवः सम्भवं विना ।

नैव भविष्यतीति वाक्यार्थः । एतत् प्रतिज्ञोपस्थानम् । कथम् ।

विनैवजन्ममरणम्—

तथा “विभवो नोद्भवं विना ॥2॥

तत्प्रत्ययस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । अत्र वाक्यार्थाभिव्यक्तस्यापरवाक्यस्येष्टत्वात् यथा तथेति वाक्यादेवापकर्षणनिर्देशो दृष्टः । अस्यार्थप्रसिद्धेः सत्त्वात् । अत्रानुमानं ह्यनिर्वाच्यस्य प्रसिद्धसद्भावो दृष्टान्तेन स्मर्त्तव्यम् ।

तत्र तावत् विभवः सम्भवं विना न विद्यते । विभवः सम्भवेन सहापि नैव स्यात् ।

तस्मादाह—

सम्भवेनैव विभवः कथं सह भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥3॥

प्रसन्नपदा

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्यन्तासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवे-
तत्संभवतीत्यभिप्रायः । यदि पुनर्विनैव सम्भवं विभवः स्यात् को दोषः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्ममरणं स्यात् । अजातस्य मरणं स्थान-
नाभातस्य मरणं दृष्टमिति । तस्माद्विभवो नोद्भवं विना भवितुमर्हति । आद्येनात्र श्लोकस्यार्थेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनम् ।
अन्त्येन निगमनमिति विज्ञेयम् ।

एवं तावद्विना सम्भवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सह संभवेनापि विभवो यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्माह ।

सम्भवेनैव विभवः कथं सह भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥3॥

प्रकृतोभया

विभवः सम्भवेन सह कथा युक्त्या प्रसिद्ध्यति । सर्वथाऽपि नोपपद्यते । उदाहरणं किमिति चेत् ।

न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥3॥

यथा जन्ममरणञ्चैकस्मिन् काले न सम्भवति तथैव विभवः सम्भवेन सह न भवति । अत्राह—यदि विभवः सम्भवेन विना सह वा नास्ति [Tib 90 b] अथापि सम्भवो विभवेन विना विद्यत इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

सम्भवेनैव विभवः..... ॥3॥

इह विभवः सम्भवश्च सहैव कथं स्यात् । यदा द्वयोरर्थयोः परस्परविरुद्धे स्याताम् तदोभयोः सहभावो नोपपद्यते । यथा जन्म-

भरणयोः परस्परविरुद्धे तस्मात् एकस्मिन् काले न विद्यते । तथैव सम्भवविभवयोर्विरुद्धत्वात् सहभावो न विद्यते । आह—यदि विभवः सम्भवं विनाऽपि नोपपद्यते तदा सहभावस्याप्यनुपपन्नत्वात् विभवोक्तेऽपि तावत् सम्भवः स्यात् । तत्सत्त्वात् कालादयोऽपि विद्यन्ते । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

सम्भवेनैव विभवः कथं सहभविष्यति ।

..... 11311

तदत्र प्रसङ्गवाच्यस्य सद्भावात् व्यतिरेकार्थमिव्यक्तेर्वक्तव्यार्थः । दृष्टान्तो यथा शब्दो नित्यः । इह घटस्यापि नित्यत्वं न युज्यते यथेति । अत्र वाक्यार्थमिव्यक्तवशेनानुमानतो विभवः सम्भवश्च युगपन्न भवति तन्निमित्तकस्य सत्त्वाद् यथा जन्ममरणम् ।

अथ विकल्पोऽपरस्त्वग्राह—

प्रसन्नपदा

सम्भवेनैव विभवः..... 11311

यदि हि संभवेन सह [Tib 153 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्ममरणे युगपत्स्याताम् । न चैवं परस्परविरुद्धे आलोकांशकारवदेकस्मिन् काले विद्येते इति । तस्मात्सहापि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितम् ।

यदा चैवं संभवेन विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरेवं संभवस्यापि विना वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरेवं संभवस्यापि विना वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह—

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते 11411

अकुतोभया

संभवो विभवं विना कया युक्त्या प्रसिध्यति । सर्वथाऽपि नोपपद्यते कथमिति चेत्—

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते 11411

तदात्मनः सत्त्वात् यथा स्वात्मताभावाः । अत्र यदि चिन्त्येत । यदि सम्भवो विभवेन विना नोपपद्येत विभवेन सह विद्येत इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

भविष्यति कथं नाम..... 11411

इह संभवो विभवं विना कथं भविष्यति । भावेष्वाऽनित्यता कदाचिन्न विद्यते तर्हि संभवो विभवं विना कथं भविष्यति ? यदा सर्वं भावा अनित्यत्वेनानित्यानुबद्धाः । [अनित्यत्वेनानित्यतानुगताः] तदेवं सति भावेष्वाऽनित्यता कदाचिदपि न विद्यते । इह यदि भावाः क्षणिकत्वेनैव केवलं अनित्यतानित्यतानुबद्धाः [अनित्यतानुगताः] तदेवं सति दीर्घकालिकः सम्बन्धः स्यात्तदेवं सति नित्यत्वप्रसङ्गात्तन्नेष्यते । तस्मात् भावानां नित्यानित्यत्वानुबद्धात् [T. 290 a] सम्भवो विभवं विना न विद्यते । तत्र तावत् सम्भवविभवयोः सहभाव एव स्यात् । विभवेन विना न स्वादिति चिन्तायां तदास्यातव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

“संभवो विभवं विना [Tib 256 a] भविष्यति कथं नाम” ।

नैवास्तीति वाक्यार्थः । प्रतिज्ञोपस्थानं कथमिति चेत्

“अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते” ॥४॥

तदात्मनः सत्त्वात् भावस्य स्वात्मतावत् ।

निकायान्तरीयेभ्यो ये विभवस्य हेतोरभ्युपगमात् अनित्यत्वेन विभवकरणात् तेन सर्वकालानित्यत्वं न स्यादित्युक्तम् । तदपि चेत्-
छाया हरीतकीमासाद्य बायोः प्रसालनं दृष्टं भवति । यदि विभवस्य हेतोर्विद्यमानत्वे अनित्यत्वेन विभवः क्रियते तदैवं सति विभवस्य हेतुताया
विभवः क्रियते अनित्यताया विभवो न क्रियते । तत् सर्वेऽपि विभवस्याकर्तृत्वात् ।

तत्र एवमित्यपि प्रष्टव्यम्—

किं विभवस्य स्वयमेव विभवो अथवा विभवस्य हेतुमपेक्ष्य विभवो जायते ? किन्तहि विभवः स्वयमेव विभवेत् अथ विभवस्य हेतुम-
पेक्ष्य विभवो जायते ? तत्र यदि विभवस्य स्वयमेव विभवो भवेत् तद्विभवस्य तदुत्पत्तेरन्तर्गतं संभवः स्यात् । तदात्मनः सत्त्वात् स्वात्मवत् ।
तन्न युक्तम् । विभवस्य स्वात्मनः सर्वेऽपि विभवो न स्यात् तदात्मन असद्भावात् । यथा निर्वाणम् तदपि न युज्यते । यो यो विभवस्य हेतुरिष्टः
तदपि तस्य न हेतुविद्यते । तद्विशिष्टस्य सद्भावेऽपि तद्विशिष्टस्यासत्त्वात् यथा तदन्यः । किञ्च विभवः सहेतुको न भवति । विभवान्वितस्य
असत्त्वात् यथा असंस्कृतम् । तदैवं (T. 256 b) विभवान्वितस्य असत्त्वं अनुमानतो हेतुमत्त्वस्यासत्त्वेन हेतुमत्त्वस्य निराकरणत्वात् प्रतिज्ञाधर्मिणः
स्वरूपतो निराकरणस्य दोषः स्यात् । यदि विभवः सहेतुको भवति संस्कृतलक्षणस्य सद्भावात् यद्योत्पाद इति चेत् । चित्तचैतशब्दबुद्धिक्षणै-
कान्तिकताया अनिदचयता स्यात् । दृष्टान्तश्च न । भावा अभूत्वा भावात् भावात्मोपलब्ध्या उत्पाद इति । व्यवहारतोऽपि भावा एव अभूत्वा
भावात् उत्पत्तद्व्यासिद्धत्वात् । काणादैः यैः शब्दबुद्धिः क्षणान्तिकैः विभवस्यादर्शनेकर्तृत्वं भवति, इत्युक्तम् तन्न युक्तम् । प्रध्वंशात्
असद्भावस्य हेतुतद्भावो नास्ति । असत्त्वात् यथा हेतुभावः । इत्यनुमानात् बुद्धेश्च शब्दस्य क्षणान्तिकविनाशस्यादर्शनेकर्तृत्वं नास्ति ।
अग्निवाक्यादिनात् इत्यनुमानात् शीतोष्णवह्निमुद्गराघातश्च व्यवहारस्य प्रज्ञप्त्या हेतुलक्षणं असादृश्यकारकविनाशो नास्ति । अथ च
मुद्गरघातादिविववहेतुता विद्यते । तत्सर्वे ध्वंशक्रियाया ग्रहणाभावादिति तन्न युक्तम् । हेत्वाश्रयविरुद्धत्वाच्चानुपमाभावात् । किञ्च घटा-
भावस्य हेतुः मुद्गराघातो विद्यते तत्सत्त्वस्य संभवात् । यथा चक्षुः सत्त्वे रूपालम्बनभावात् रूपालम्बनस्य (Tib 257 a) हेतोर्बन्धुषः
सद्भाव इति तन्न युक्तम् । अस्मत् सिद्धान्तात् घटस्य मुद्गरसद्भावे घटस्य हेतुलक्षणमसादृश्यभावाच्च विद्यते विभवस्यासद्भावात् हेतोरन्यतरा-
सिद्धादृष्टान्तभावाच्च । अपरपक्षे च कपालादेर्मुद्गरघातादिहेतुकानां कर्तृघातान्वितसद्भावस्येष्टत्वात् । मुद्गराघातश्च यत् तेनैव घटस्य
विनाशः कपालस्य चोत्पादादिति । एकस्मिन्काले क्रियाविरुद्धद्वयस्य कर्तृत्वमयुक्तम् । ननु एकैव बह्विना एकस्मिन्काले अन्धकारस्य च ध्वंशः
प्रधानविकृतिजनकस्यादर्शनेऽपि प्रधानविकृति जनकस्य दर्शनम्, अन्धकारव्यवस्थेय दर्शनम् । अन्धकारस्यालोकाभावात् तस्य सत्त्वात्
कृताग्नविरोधश्च । अस्माकं पक्षे अन्धकारवाच्यस्य रूपस्य प्रतिपक्षि आलोकगतक्षणीतरप्रत्ययाभावान्नोत्पद्यते । पूर्वक्षणस्य स्वस्वनिरोधेनैव
निरोधात् तन्निरोधकबलं सत्त्वात् । अन्यच्च तत्सर्वे ध्वंशक्रियाया ग्रहणाभावात् इति यदुक्तं तदपि ग्रहणाभावलक्षणस्य असादृश्यहेतुसन्तत्यो-
त्पादः सिद्धः । शीतोष्णवह्निमुद्गरादीनां सद्भावे पुष्पफलवृक्षघटादिग्रहणाभावे तद् विभवस्य हेतुताया सद्भावोऽसिद्धः (Tib 257 b) यो यो
हेतुः विभवस्येष्टस्तत्तनास्ति विभवस्य हेतुः । हेतुस्य सत्त्वात् यथा बल्लेः स्वात्मता । ग्रन्थबाहुल्यपरिहारस्येष्टत्वात् सङ्क्रमणस्याङ्गतकत्वा-
विकारश्च निरूपणीयः ।

विभवयोरसत्त्वे सद्भावो न । सम्भवविभवौ सहापि न । तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

भविष्यति कथं नाम..... ।

अनित्यता हि भावेषु..... ॥४॥

नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेयुत्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तहि सर्वदैवं
विद्यते । उक्तं हि—

जरामरणधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमेभावा ये जरामरणं विना ॥इति॥

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगतः सर्वे भावास्तदा ततः कुतः सा काचिदवस्था या विनाशरहिता स्यादिति अतो नास्ति विभवेन विनो-
त्पाद इति । एवं तावद्विना विभवेन नास्ति संभवः । शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारित्वान्न विचार्यते ।

यस्तु सहेतुको विनाशः संस्कृतलक्षणत्वादुत्पादवदिति साधनमुत्तिष्ठ्याग्यचित्तचैतक्षणरनैकान्तितामाह । स न युक्तमाह । तद्विनाश-
स्यापि जातिप्रत्ययत्वेन सहेतुकत्वात्साध्यसमत्वाच्चानैकान्तिकताभावात् । यदपि निदिष्टं भावात्मभाव एवाभूत्वा भावादुत्पाद उच्यते । तस्माद्
द्रव्यसदुत्पादसिद्धेर्ब्यवहारतोऽपि दृष्टान्तभाव इति । तदपि न युक्तम् । अद्रव्यसतां प्रतिविम्बदीनां सहेतुकत्वाम्युपगमात् ।

यथोक्तमाचार्यपादैः

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।
कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिविम्बसमा मताः ॥ इति ॥

अस्मादगमाद् कुतो व्यवहारत दृष्टान्तासिद्धिः । यदि च भावाद यत् तत्त्वान्यत्वेन न शक्यते वक्तुं तत्संवृत्यापि नास्ति, इत्युच्यते ।
नीलादिकमपि नास्तीत्युच्यते ।

यथोक्तं रत्नावल्याम्—

रूपस्याभावमात्रत्वादाकाशं नाममात्रकम् ।
भूतं विना कुतो रूपं नाममात्रकमप्यतः ॥ इति ॥

अपि च कुतो माध्यमिकानां स्वभावरूपं सिद्धतत्ताकं यस्यावस्थाविशेष उत्पादः स्यादतोऽयुक्तमेव दृष्टान्तासिद्धतोद्भावनम् ।
यच्चोक्तं न सहेतुको विनाशो विनाशवत्त्वाद् यथाऽसंस्कृतमिति । तस्यैवं ब्रूवतो महान्तं विरोधमयं हेतुरापतति । यथा ह्ययं हेतु-
विनाशस्य निहंतुल्यं साधयति एवं संस्कृतलक्षणत्वाभावमपि साधयति । तथा संस्काररूपस्य बहुप्रतीत्यसमुत्पादाङ्गसङ्ग्रहादिकमपि सर्वं
विरोधयतीति न युक्तमेतन्मतम् । तथा न विज्ञानं विषयस्वरूपच्छेदकमविज्ञानवत्त्वादसंस्कृतवदित्यादिना सर्वनिषेधान्महत्यानिष्टापत्तिरूप-
पद्यतेऽप्येति नास्त्वयमेतत् ।

इदानीं विभवेन सह यथा संभवस्य नास्ति सिद्धिस्तथा प्रतिपादयन्माह—

संभवो विभवेनैव कथं सह भविष्यति ।
न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥ 51 ॥

अकुतोभया

संभवो विभवेन सह कया युक्त्या सिध्यति । सर्वथाऽपि नोपपद्यते । दृष्टान्तस्य कथमिति चेत्

न जन्ममरणं चैव तुल्यकालं हि विद्यते ॥ 51 ॥

यथा जन्ममरणयोस्तुल्यकालास्तित्वमशक्यम् तथैव संभवस्यापि विभवेन सहभावोऽशक्यः ।

बुद्धपालितवृत्तिः

इह संभवः विभवेन सह कथं भविष्यति । यथा अर्थद्वयोः परस्परं विरुद्धस्तदा उभयोस्तुल्यकाले सहभावो [एकत्र सहभावो] नोप-
पद्यते । यथा जन्ममरणयोः परस्परं विरोधात् एकस्मिन् काले न विद्यते । तथा संभवविभवयोर्विरुद्धत्वात् सहभावो न विद्यते । तस्मादेवं परि-
कल्पिते संभवविभवयोः परस्परं नैव विद्यते । परस्परसहभावसिद्धस्यानुपपन्नत्वात् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

अस्यार्थस्तु पूर्ववत् । एवं परिकल्पिते—

प्रसन्नपदा

संभवो विभवेनैव..... ॥ 51 ॥

यदि हि संभवो विभवेनैव सह स्यात्तदा जन्ममरणयोस्तुल्यकालतास्यान् च संभवति । तस्मात्सहभावेनापि संभवविभवयोर्नास्ति सिद्धिः ।

अथ स्याद् यद्यपि जन्ममरणयोरेकीभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः । तथापि विद्येते एव संभवविभवो वाच्यत्वाद्विज्ञानवदिति । उच्यते । यदि वाच्यत्वेनानयोः सिद्धिरिष्यते वन्ध्यापुत्रस्यापीष्यताम् । अपि च—

सहान्योन्येन वा सिद्धिर्विनान्योन्येन वा ययोः ।
न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥6॥

अकुतोभया

यस्मादेवं परिकल्पिते विभवः संभवेन विना वा सह वा नास्ति । संभवोऽपि विभवेन विना सह वा नास्ति । तस्मात्संभवविभवयोर्नास्ति सिद्धिः । अन्यप्रकारेण तौ कथं सिध्यतः । अथ संभवोविभवो न विद्येते । तयोरभावेसति कालादयः कुतो विद्येरन् ।

भूम्भतासप्तत्यामपि—

भावोऽभावान्न विद्येत भावाभावौ न चेकदा ।
शाश्वताशाश्वतं विद्यादभावो नाप्यभावतः ।
न स्वतो नापि परतोऽभावोऽभावान्न विद्यते ।
अथ भावेऽविद्यमाने [T. 91 a] अभावोऽपि न विद्यते ॥
सतिभावे शाश्वतत्वं व्युच्छेदः स्यादभावता ।
उभयं विद्यते भावाद् भावोऽतो नोपलभ्यते ॥

इत्युक्तम् । अत्राह—

भावे विभवात्मनि सत्यपि स उत्पत्तेरनन्तरं न विभवेत् । अथोत्पादानन्तरं स्थितेः संभवस्तदनन्तरं विभवोऽस्ति तस्माद्विभवः संभवेन विना अस्ति । संभवोऽपि विभवेन विना विद्यते ।

इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

संभवविभवयोः ययोः अन्योन्येन सहभावो वा विना अन्योन्येन वा सिद्धिर्भवेदिति व्ययस्या । येन सिद्धिर्भवेदिति चिन्तयते । तदेवं संभवविभवयोर्न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते । आह—स्थितेः सत्त्वान्न दोषः । इह संभवविभवयोः स्थितिर्विद्यते । स्थितेर्विद्यमानत्वात् संभवविभवयोरन्यतरभावो न विद्येते । संभवविभवयोरैककालीनता च न संभवस्तस्माद् दोषाभावः ।

आह—तच्च नोपपद्यते । कथमिति चेत् । भावानामनित्यत्वेन अनुबन्धस्य सद्भावात् भावाः क्वचित् च स्वयं तिष्ठति क्षणिकत्वेन चापरोक्षत्वात् [अनवस्थितत्वात्] तस्मात्—

प्रज्ञाप्रदीपः

ययोः सहान्योन्येन सिद्धिर्न विद्यते । संभवविभवयोस्तयोः सिद्धिरन्यप्रकारेण च न विद्यते । तत्सिद्धिप्रकारस्यासम्भवनिर्येक्षात् तयोः सिद्धिः कथं स्यादित्युक्तम् । तत्सिद्धिर्न स्यादिति वाक्यार्थः । तस्मात् संभवविभवयोः हेतोः सत्त्वादिति हेत्वर्थसिद्धत्वम् अत्राह—भावानां विभवस्य स्वात्मता सत्त्वेऽपि उत्पत्तेरनन्तरं विभवो न भविष्यति इहोत्पत्तेरनन्तरं स्थिति सम्भवः स्यादेव तदूर्ध्वं विभवः स्यात् । अत्राह—

प्रसन्नपदा

सहभावासहभावरहितं नास्ति पञ्चान्वरं यतः संभवविभवयोः सिद्धिः स्यात् । अवाच्यतायां सिद्धिर्भविष्यतीति चेत् । केयम् (T. 155 a) वाच्यता नाम । यदि मिथ्याभावः सोऽनुपगमः । पृथक्पृथक्सिद्धयोर्मिथ्याभावाभावात् । अनिर्धार्यमाणौ स्वरूपत्वाद्बन्ध्यास्यामगौरतादिवन्

स्त एवै संभवविभवाविति । यदा चैवं संभवविभवौ न स्तस्तदा तद्वैतोपच कालो नास्तीति सिद्धम् । किं चाग्न्यत् । इमाविह संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ क्षयधमिणो वा भावस्य परिकल्पयेयातामक्षयधमिणो वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्माह ।

क्षयस्य संभवोनास्ति नाक्षयस्यास्ति संभवः ।

क्षयस्य विभवो नास्ति विभवो नाक्षयस्य च ॥7॥

अकुतोभया

यो हेतुः सन्तत्या विभवेत् प्रतिक्षणं विनश्वरः [क्षणे क्षणे क्षयः] विगतश्च स क्षय इति । औपसन्तानवत् नियतेनावस्थितस्वभावाभि-निवेशान्मुपगम्यमात्रं संभवकल्पनाया अक्षयत्वात् तस्मात् क्षयस्य संभवो नास्ति । यः शाश्वतः अविच्छिन्नोऽप्यन्तर्ध्याभावोऽविगतः सोऽक्षय इति शाश्वतः विनिश्चितः व्यवस्थितः अनिवारितस्तत्र सम्भवकल्पनाया अनुपपन्नात् यस्मात् अक्षयस्यापि संभवो नास्ति । क्षयः यत्र संभवो नास्ति तत्र विभवस्यानुपपन्नत्वात् तस्मात् क्षयस्य विभवो नास्ति । अक्षयः यत्र संभवो नोपपद्यते तत्रापि विभवस्य अनुपपन्नत्वात् तस्मात् अक्षयस्यापि विभवो नास्ति । अक्षयः यस्य संभवो नोपपद्यते तस्य च विभवस्य अनुपपन्नात् तस्मात् अक्षयस्यापि विभवो नास्ति । तदेवं भावो यो विभवात्मिकोऽस्ति क्षयशालित्वात् तत्र सम्भवो नास्ति । किञ्च उत्पत्तेरनन्तरं न विभवः क्षयशालित्वात् नास्ति तत्रापि सम्भवो नास्ति । तथैव भावो यो विभवात्मिकोऽस्ति क्षयशालिसद्वत्त्वात् तत्र विभवो नास्ति । अथ उत्पत्तेरनन्तरं न विभवेत् [T. 91 b] क्षयशालित्वाभावात् तत्रापि विभवो नास्ति तस्मात् भावानां विभवात्मिकसत्त्वेऽपि उत्पत्तेरनन्तरं विभवो न स्यात् । इह उत्पत्तेरनन्तरं स्थिते सम्भवस्तदनन्तरं विभवोऽस्ति तस्मात् विभवः संभवेन विनाऽस्ति संभवोऽपि विभवेन विनाऽस्तीति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

अत्राह—संभवो विभववच विद्यते एव भावधर्मिसत्त्वात्, इति । अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

क्षयस्य संभवो नास्ति ।

[T. 290 a] यस्मात् अनित्या भावाः कदाचिन्न विद्युक्ता नित्यानित्यत्वेनानुगतास्तस्मात् क्षयस्य संभवो नास्ति । संभवस्यासङ्गावे स्थितिभावो कुतः ? आह—संभवस्य कालक्षयस्याविपरिणामस्तस्मात् संभवो विद्यते । संभवस्य स्थितिभावे स्थितेः पश्चात् विभवः स्यात् ।

आह—“नाक्षयस्यापि संभवः” योक्षयलक्षणेन विप्रयुक्तः [यस्य क्षयलक्षणं विगतः] तस्यापि संभवो नास्ति कथमिति चेत् भावस्यासङ्गात्वात् । इह भावस्य क्षयलक्षणिकस्य सङ्गात्वात् तस्मात् यो क्षयलक्षणेन विद्युक्तः स भावो नास्ति । यो भावो नास्ति तस्य कथं सम्भवः ? तत्र इह संभवः जायते । व्यवहारतश्चासत्त्वात् तस्मात् “नाक्षयस्यापि संभवः” क्षयस्य विभवो विद्यते । अक्षयस्यापि विभवो न । एवं यस्मात् क्षयस्य संभवो नोपपद्यते संभवस्यासङ्गात्वात्, स्थितेश्चासङ्गावस्तस्मात् संभवो न, स्थितिश्च न, क्षयस्य विभवो न विद्यते । अक्षयश्चापि न विद्यते । संभवविभवयोरक्षयो न विद्यते । अक्षयश्च न विद्यते । तदग्न्यस्य कस्य सङ्गावः स्यात् ? तस्मात् सम्भवोऽपि न विद्यते विभवोऽपि न विद्यते ।

आह—तावत् भावानां सङ्गावो न सम्भवः । भावानामनुपपन्नत्वात् सम्भवश्च प्रसिद्ध्यति । यत्र संभवोऽस्ति तत्र विभवस्यापि निश्चयेन सङ्गावहात् विभवश्च प्रसिद्धयेव । आह—किं त्वया वृक्षात् वृक्षं विस्वकलं कलायत्तु अभिज्ञप्ते । त्वया संभवविभवयोरविद्यमान-तायां भावानां सङ्गावः इष्यते । संभवविभवयोः निराकरणात् भावानां न निराकरणम् । कथमिति चेत्—

प्रज्ञाप्रदीपः

“क्षयस्य संभवो नास्ति”—विरुद्धधर्मस्यैककालिकत्वासंभवात् यथा जन्ममरणम् । अथोत्पत्तेरनन्तरं क्षयो न स्यात् । अथ क्षयस्य स्वरूपाविद्यमानात् । तेन संवृत्त्याप्येवमुक्तं—[Tib 258 a]—प्रकारासिद्धत्वात् “नाक्षयस्यास्ति संभवः” इत्युक्तम् । तथैव क्षयस्य विभवो नास्ति क्षयरूपित्वात् । विभववान्नियतस्य विभवो न विद्यते । तत्र कल्पनावैयर्थ्यस्य जायमानत्वात्, मरणरूपित्वात् । अक्षयस्य विभवो नास्ति तस्य स्वरूपासङ्गात्वात् । मुक्तवत्तथा ।

अत्रोच्यते—संभवविभवौ विद्येते एव । भावस्य धर्मसत्त्वात् । इह यन्नास्ति तस्य भावधर्मो न विद्यते । मण्डूककेसरवत् [मण्डूककेसर-जटासिरोमणिवत्] । संभवविभवयोः भावधर्मसत्त्वात् । तस्मात् तौ विद्येते एव अत्राह—यदि परमार्थतः क्वचित् संभवविभवौ स्याताम् तद्-भावाभिधेयस्य वाच्यता वक्तुं युक्तमिति पश्यतः ।

प्रसन्नपदा

तत्र क्षयस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधधर्मसङ्गावात्संभवो न युक्तः । अक्षयस्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात्स्वरविषाणस्यैव संभवो न युक्तः । एवं क्षयस्य विभवो नास्ति । क्षयधर्मो ह्यविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य च । अक्षयधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्यति । यो च संभवविभवो न क्षयधर्मिणो नाक्षयधर्मिणो भावस्य संभवतस्ती नैव संभवत इति न स्तः संभवविभवो ।

अत्राह—विद्यते एव भावानां संभवविभवौ तदाश्रयिधर्मिसङ्गावात् । इह भावाश्रयो संभवविभवौ स च तावद्भावोऽस्ति । तत्सङ्गावात्तदाश्रितावपि धर्मो भविष्यत इति । उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मौ यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो नास्ति, तदा—

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते । कस्मात् पुनर्भावो नास्तीति चेत्—यस्मात्

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥8॥

अकुतोभया

“संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते” । कस्मादिति चेत् । यत्र संभवविभवाभावस्तत्र शाश्वतत्वं वाऽभावो नास्ति । लोके शाश्वतमिति किञ्चिदपि न विद्यते । अत्राह सति भावो न विद्यते ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ॥9॥

भावं विना संभवो विभवश्चैव न विद्यते । कस्मादिति चेत् भावेऽस्ति संभवविभवयोराश्रयाभावात् । तस्मात् संभवो विभवश्चैव विद्यते खलु भावानां धर्मत्वादिति यदुक्तं तन्न युज्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

यस्मात् संभवविभवयो भावो न विद्यते । इह यदि [Tib 291 a] कश्चन भावो भवेत् तदा तद्विमर्शिता वा भवेत् विभवधर्मिता वा स्यादिति पर्यायः । यदा संभवविभवयो नोपपद्येते तदा भावो विद्यत इति पर्यायः । यदा संभवविभवयो नोपपद्येते तदा भावो विद्यत इति तत्कथमुपपत्स्यते ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥8॥

तदेवं यस्मात्परिकल्पिते भावो नोपपद्यते तस्मात् भावो न विद्यते निराश्रितस्य संभवविभवयोरसङ्गावात् । तत्र भावानां विद्यमानत्वे संभवविभवौ प्रसिद्ध्येताम् इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

अन्यच्च—इह यदि संभवविभवौ भवेताम् । तयो भावयो स्वरूपतो ह्यन्यत्वं वा अशून्यत्वं वा स्यातामिति कल्पिते तत्र—

प्रज्ञाप्रदीपः

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

भावानां संभवविभवौ स्वयमेव सङ्गावादित्यभिप्रायः । तत्सङ्गावस्याविद्यमानत्वाद्देत्वर्थासिद्धत्वम् । तथैव

संभवो विभवश्चैव विना भावो न विद्यते ॥8॥

अनाश्रितत्वात् आश्रयासिद्धत्वादित्यभिप्रायः । किञ्च—भावस्य धर्मसङ्गावादिति हेतुदोषस्याग्नौ मार्ग इहाप्यस्ति । तत्र तावत् उक्तानां तेषां भावानां सङ्गावो नास्ति तेषां स्वरूपतो ह्यन्यत्वस्य सम्भवो सम्भवविभवयोश्च सङ्गावाप्रदक्षितस्तस्मादत्राह—[Tib 258 b] ।

प्रसन्नपदा

भावस्य हि लक्षणभूतो संभवविभवौ । तौ च स्वरूपतो न स्तः इति प्रतिषिद्धौ । यदा च तौ भावतः प्रतिषिद्धौ । तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षणविलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ।

अपरे तु पूर्वार्धे पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्त एव संभवविभवौ भावधर्मत्वात् । इह यन्नास्ति न तस्यास्ति भावधर्मत्वं तद्यथा मण्डूकजटशिरोमणेः । भावधर्मो च संभवविभवौ । तस्मास्त एव ताविति । यदि कस्यचित् परमार्थतः संभवविभवो स्याताम् । स भाव इति युक्तं स्यादभिधातुं तौ च न स्तः इति ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते । भावस्य संभवविभवसत्त्वे विद्यमानत्वादिति भावः । तदसत्त्वे च हेतोरसिद्धार्थता ।
तथा—

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

आश्रयस्याभावादाश्रितस्यासिद्धिरित्यभिसम्भिरिति ॥

किञ्चान्यत्—इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिकल्प्येतामशून्यस्य वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह—

संभव विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

अविद्यमानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः । तथा—

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते ॥१॥

अकुतोभया

अत्र यदि संभवविभवो स्याताम् ते भावस्य स्वरूपशून्यस्य वा अशून्यस्य वा स्याताम् । तत्र तावत् असद्भूतस्य स्वरूपशून्यस्य संभवविभवो न विद्येते । कथमिति चेत् । स्वभावशून्यस्य संभवविभवयोरनुपपन्नत्वात् । सद्भूतस्य [Tib 92 a] स्वभावाशून्यस्यापि संभवविभवो न विद्येते । कस्मादिति चेत् । स्वभावशून्यस्य नियतेनावस्थितेः परिणामरहितस्य संभवविभवयोरनुपपन्नत्वात् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

तावत् भावानां स्वरूपशून्यत्वे संभवविभवयोर्विद्यमानता नोपपद्यते । कथमिति चेत् अविद्यमानत्वात् । इह भावानामविद्यमानत्वे तयोः येन सद्भाव स्वरूपासत्त्वात् यदयमिति प्रवृत्तिश्च न विद्यते तत्र किं संभवो वा किं विभवो वेत्येवं वाच्यम् । तस्माच्छून्यत्वे संभवो विभवश्च नोपपद्येते । तत्र तावत् भावानां स्वरूपाशून्यत्वे संभवो विभवश्च स्यातामिति चिन्तायां तदाक्यातव्यम् ।

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते ॥१॥

भावाः स्वारूपनैव विद्यन्ते असद्भावे संभवविभवौ स्यातामिति नोपपद्येते । इह स्वभावेन अन्यत्वासंभवात् तस्मादशून्यत्वेऽपि संभवविभवौ नोपपद्येताम् । अन्यच्च—

इह यदि संभवविभवौ (Tib 291 b) स्यातां तर्हि एकत्वेन वा अन्यत्वेन वा स्यातामिति कल्पनायां तत्र—

प्रज्ञाप्रदीपः

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

अनुमानतो वाधात् । उक्तं येषां भावानां सत्त्वं स्वरूपतोऽशून्यत्वे संभवविभवौ प्रदर्शितस्तस्मादाह—

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते ॥9॥

स्वात्मनः सङ्कावासत्तात् तस्माद्वैत्वर्थासिद्धत्वदोषः । अर्थविरुद्धतादोषश्च तस्य स्यात् । किञ्चान्यो दोषमार्गः ।

संभवविभवयोरैकत्वम्बा अन्यत्वम्बा स्यातामिति तत्र उभयथापि नोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

प्रसन्नपदा

अशून्यस्यासत्त्वान्निराश्रयो संभवविभवौ नोपपद्यत इत्याह—

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ॥

परस्परविरुद्धयोरालोकात्कारभोरिवैकत्वानुपपत्तेः—

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥10॥

भक्तुतोभया

अत्र यदि संभवविभवौ विद्येते तयोरेकत्वं वा नानात्वम्बा विद्येते । तावदेकत्वं नोपपद्यते । विरुद्धत्वात् । ज्ञाताज्ञानवत् । अन्यत्वमपि नोपपद्यते । एकभावाश्रयत्वात् यथाऽन्यतमस्य स्वात्मता ।

बुद्धपालितवृत्तिः

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥10॥

तत्र तावत्संभवविभवयोश्चैकत्वं नोपपद्यते कथमिति चेत् । इह संभवस्योत्पत्तौ सत्यां विभवस्य निरोधः । संभवविभवयोरन्यत्वमपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् सर्वेषां भावानां क्षयात्मिकतायाः सत्त्वात् [क्षयशालित्वात्] ।

इह केचन भावाः क्षणिका अनित्याः विरहितास्तस्मात् सर्वभावाः क्षणिकात्मिकाः विद्यन्ते । भावानां स्वरूपतोऽन्यत्वस्यानुपपन्नत्वात् संभवविभवयोरन्यत्वं नोपपद्यते । तदेवं यस्मात् संभवविभवयोरैकत्वान्यत्वयोरनुपपन्नत्वात् संभवविभवौ नोपपद्येते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ।

विरुद्धत्वादयथाज्ञानमज्ञानमिति ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥10॥

भावैकाश्रयत्वात् अन्यतमस्यात्मता तेन हेत्वर्थासिद्धत्वम्, अर्थविरुद्धत्वञ्च तयोः स्यात् ।

यथोक्तं शतके—

संभवो विभवश्चैव दृश्यते इति ते भवेत् ॥

बालाः प्रकृतबुद्ध्या सत्यं तद्वि दृश्यते ॥

परमार्थतो स विद्यते । परमार्थतः सङ्कावस्वप्रतिषेधात् । अभूते विभवस्य चासंभवात् । तस्मात्—

प्रसन्नपदा

उभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् । न हि संभवरहितस्य विनाशो न विभवरहितस्य संभवो दृष्ट इति । एवमुभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ।

अथ स्यात्, किमनया सूक्ष्मेक्षिकया, आगोपालाङ्गनादिकौ हि जनौ यस्मात्संभवं विभवं च पश्यति तस्मात्सतः संभवविभवौ । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः शक्यो द्रष्टुमिति । एवमपि—

दृश्यते संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत् ।

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ॥११॥

अकुतोभया

किन्तहि भ्रूषितस्त्वमिति भावानां संभवविभवयोः प्रत्यक्षतो दृष्टत्वात्तद्वान्योपपत्तेः किं प्रयोजनमिति गम्यते तत्र वक्तव्यम् । संभवविभवौ मोहादज्ञानाद्विपर्ययासांख्यितत्वात् दृश्येते । तद्विपर्ययाद् दृष्टं तत्परमार्थतो न दृष्टं भवति । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

त्वया तावद् भावानां संभवविभवौ प्रत्यक्षत्वेन दृष्टस्तदन्योपपत्तेः किम्प्रयोजनमिति चिन्तायां तन्न युक्तमिति कथम् ?

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ॥११॥

मोहेन चित्ताच्छादितात् अपण्डितैः संभवविभवयोर्दृष्टमिति तदेवं सत्त्वस्य संभवविभवयोर्दर्शनं नोपपन्नमिति । कथमिति चेत् । इह यदि संभवौ स्यातां तर्हि भावानां वा भावविरहितान्मात्रा प्रतीत्य कल्प्यते । भावाभावयोः तयोर्न विद्येते । तयोस्तत्त्वे निराश्रितत्वेन संभवविभवयोर्दर्शनं कुतः । आह—(Tib 292 a) भावादभावाश्च कथं न विद्यन्ते । आह—इह यदि भावा अभावाश्च विद्यन्ते ते भावाऽभावाज्जायन्ते तत्र—

प्रज्ञाप्रदीपः

दृश्यते संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत् ।

संभवो विभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ॥११॥

अथ ते मोहेन दृश्यते परमार्थतो नेति । इति तत्कथं निश्चयेन ज्ञायते । आह—(Tib 259 a) तस्य परिहाराद्वक्तव्यम् । यद्येतन्मात्रेणापि न परितोषस्तदा पुनः तदाख्यातव्यम् । इह परमार्थतः संभवविभवौ भावं प्रतीत्य विद्येते । इति तथ्यदर्शनमिति पर्यायः ।

प्रसन्नपदा

दृश्यते संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत् ।

उच्यते । अनैकान्तिकमेतत् । न हि यद्यल्लोके नोपलभ्यते तस्य तस्यास्तित्वं तथा ह्यागोपालाङ्गनादिजनौ गन्धर्वनगरमायास्वप्नालातचक्रमरीचिकासलिलादिक्रमसंविद्यमानमपि पश्यतीन्द्रियोपधातात् । एवमिमावपि संभवविभवावसन्तौ मोहादेव पश्यतीत्याह—

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ॥११॥

अथ कस्मात्पुनरेतदेवं निश्चीयते । अविद्यमानस्वरूपाविमो संभवविभवौ मोहादेव बारलोकेन दृश्यते इति । युक्त्या ह्येतदेवं निश्चीयते । का पुनरत्र युक्तिः । इह यदि कश्चिद् भावो नाम भवेन्नियतं स भावाद्वा जायेताभावाद्वा । तथा यद्यभावावो नाम कश्चित्सोऽपि भावाद्वा जायेताभावाद् । उभयया बोधयितव्यसंभव इत्याह—

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ॥
नाभावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥12॥

अकुतोभय

अत्र यदि संभवविभवो भावमाश्रित्य विद्यते इति कल्प्यते तर्हि भावोऽभावाज्जायते वाऽभावो भावाज्जायते वा भावोऽभावाज्जायते वा अभावोऽभावाज्जायते वेति पर्यायः । तत्र तावद्भावो भावान्न जायते भावत्वादुत्पादवत् । (Tib 92 b) । अत्र बोधिं भावान्न जायते । उत्पादतत्पूर्वमभावादवाच्यत्वाच्च यथा तदव्यः । भावोऽभावान्न जायते पक्षद्वयनिर्देशान्निर्हेतुकः संभवप्रतिषेधाच्च । अभावोऽप्यभावान्न जायते अनुमानतो प्रसिद्धवाधाच्च । यस्मात् सर्वप्रकारेण भावोत्पादोऽक्षयस्तस्मात्भावः प्रतीय सर्वभवविभवो इति नोपपद्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

तत्र भावो भावान्न जायते । इह घटे कर्दमस्य नियतेनावस्थानात् न जायते । अथ घटस्य कर्दमः कुत्रिमाज्जायते [प्रकृत्याजायते] इति चिन्तायाम् । एवं सति च कर्दमः प्रकृत्यैव कुत्रिमानिरुध्यते । घटोत्पादात् भावो भावान्न जायते । इह निरोधस्यासत्त्वे भावो न विद्यते भावाभावयोरर्थभेदात् । अथ च तावत् कर्दमस्य भावात् घटस्य सद्भाव इति चिन्तायां तदेवमपि भावो भावान्न जायते । कर्दमात् अन्यस्य भावस्यान्यत्वेन अजातत्वात् कर्दमस्यैव घटस्य वाच्यत्वात् । तत्र तावत् बुद्धस्य पुण्यभावः बुद्धभावाज्जायत इति चिन्तायां तन्न युक्तमिति । कथमिति चेत् । बुद्धपुण्यात् बुद्धपुण्यात् बुद्धस्यान्यभावानुपपन्नत्वात् तत्र तावत् भावो न जायते । भावाभावाच्च भावाभावोऽपि भावे न जायते । एवं घटस्य भग्नता घटस्यनियतावस्थानात् न जायते भिन्नभावस्य भावासद्भावात् । तत्र तावत् घटभावस्यासद्भावोपलब्ध्या भावाज्जायत इति चिन्ता न युज्यते । इह यत्तद्भावोपलब्ध्या उत्पाद स्यात् तर्हि घटाभावास्थापि उत्पादो भवेत् । यदि विरहितस्योत्पादः स्यात् तर्हि भावस्याभावो न स्यात् उत्पत्तेः सत्त्वात् । उत्पाद इति (Tib 292 b) किमपि न जायते, इति तस्य कः प्रत्ययो युक्तः । तस्माद्भावोऽपि भावान्न जायते । भारोऽप्यभावान्न जायते । इह घटः कर्दमनिरोधान्न जायते । निरोधस्यासद्भावात् । किञ्च—भावनिरोधदेव अभावोत्पत्तिः स्यात् । तदेवं भावोत्पादः निर्हेतुकः स्यात् तन्नेष्यते । सर्वस्मिन् काले सर्वोत्पत्तेः सर्वतः सर्वारम्भवैध्यस्य जायमानात् । तस्माद् बोधोऽपि अभावान्न जायते अभावोऽप्यभावान्न जायते । इह घटस्य भावोऽभावान्न जायते । घटस्य भावविरहितस्य घट इति विपर्ययमात्रम् [मिथ्यामानम्] । किं पुनः असत्त्वाज्जातस्यार्थस्य किं सद्भावः ? अथ किञ्चासद्भावः किमन्यसद्भावात् जायते तदेवं शशविषाणञ्चाश्वविषाणाज्जायते ।

अथ भावानां सद्भावः किं स्यात् ? किं सद्भावात् भावो भवेत् ? भावोऽभावान्न विद्यते तस्मात् भावोऽभावश्च भावोऽभावान्न जायते । अन्यच्च—अथ यदि भावानामुत्पादः स्यात्तदा स्वतः परतः उभयतः उत्पादः स्यादिति कल्पनायां तत्र—

प्रज्ञाप्रदीपः

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

नाभावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥12॥

तत्र तावत् परमार्थतः भावोऽभावान्न जायते । भावसद्भावात् यथोत्पद्यमानम् । अथ जातस्य पूर्वक्रमे सद्भावो नास्ति । पश्चाद्भावस्य नाम्ना भाव इति चेत् तदेवमपि—“अभावो भावान्न जायते” अङ्कुर इत्यस्य भावस्यासद्भावे ब्रीहिलक्षणं भावान्न जायते । उत्पन्नस्य पूर्वक्रमस्यासत्त्वात् । अवाच्यत्वात् यथा तदव्यः । अपि च—

अभावो भावान्न जायते—इत्यसद्भावाद् यथा शशविषाणम् । अथ घटभावस्यासद्भावः मुद्गरैणाघाताद्भावाज्जायमानात्तेना निश्चयता । इति तानिश्चयता घटस्योत्पादनिरोधयोः प्रतिषेधात् । तत्परीक्षाकृतात् विरुद्धपक्षाभावाच्च । तथैव—

भावोऽभावान्न जायते—निर्दिष्टदोषकथनात् । अपि च भावविरहितस्य भावस्य नास्ति हेतुः । असत्त्वात् यथा शशविषाणमित्यनुमानतो उभयतो वा भावात् तथैव—

अभावो भावान्न जायते । अनुमानतो च प्रसिद्धवाधाद्वाधायाश्च जायमानात् । अन्यच्च—(Tib 259 b) स्वतो वा परतो वा जायते । तत्रापि—

प्रसन्नपदा

भावातावत्संभावस्याद्भावस्य संभावस्यस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोर्गोपयभावोत्पादस्य च लघ्वज्जननः पुनस्त्याद्वैयर्थ्यात् ।

अभावादपि भावो न जायते । किं कारणम् । अभावो हि नाम विभ्वो विनाशः । स च भावविरुद्धः । तस्मात् भावविरुद्धात् कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा बन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति । (T. 157 a) ।

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिरूपो ह्यभावस्तत्कुतोऽप्य कार्यकारणसामर्थ्यम् । यदि स्यान्निराशस्यापि कार्य-कारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः स्यात्तदा बन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ।

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो ह्यभावः स कथं भावाद भवेत् । यदि भवेत्प्रदीपान्धकारः स्यात् । यतश्चैवं विचार्य-माणौ संभवविभवौ न स्तस्तस्मादुहादेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयम् ।

अथ चान्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्रयो वा स्यातामभावाश्रयो वा तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्य-माणौ न संभवतः । ततश्च कुतो निराश्रयो वा । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणौ न संभवतः । ततश्च कुतो निराश्रयो संभवविभवाविति । अतो—

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयम् । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

ना भावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥

अस्यार्थः पूर्वपक्षः । अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् तस्योदयव्ययवत्त्वात् संभवविभवौ स्याताम् । न च कश्चिद्भावः स्वरूपतो-ऽस्ति खरविषाणवत्स्वभावानुत्पन्नत्वात् । अनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् तत्सिद्धं यस्मात् ।

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥13॥

अकुतोभया

अत्र यदि भाव उत्पद्येत स स्वतो वा परतो वा उभयतो वा उत्पद्येत इति पर्यायाः । अत्र तावद् भावः स्वतो नोत्पद्यते । स्वात्मत्वेन विद्यमानस्यापि नित्योत्पत्तेरनर्थकत्वादनवस्थाप्रसङ्गाच्च । भावः परतोऽपि नोत्पद्यते । भावाभावादप्यस्यानुपपत्तेः । भावः स्वतश्च परत-श्चापि नोत्पद्यते । यद्येकतदोषप्रसङ्गात् । अथ भावो यः स्वतश्च परतश्चोभयतश्च नोत्पद्यते स केनान्यप्रकारेण कुतो जायते । अथ भावोत्पादो नोत्पद्यते । भावेऽसति संभवविभवानाश्रयत्वान्नोत्पद्यते । अन्यच्च—

बुद्धपातितवृत्तिः

तत्र तावद् भावः स्वतो न जायते । स्वतः विद्यमानत्वेऽपि उत्पत्तेः कल्पनावैयर्थ्यं स्यात् अनवस्थादोषप्रसङ्गाच्च । स्वतोऽसद्भावो स्वतः इति वाक्यं नोत्पद्यते तस्मात् भावो स्वतः न जायते । भावः परतोऽपि न जायते । (T. 293 a) अनुत्पन्नो भावोऽस्तु परतोऽनुपपन्नत्वात् । इह कश्चन भावः परतोऽपि विद्यते तदपि न । तदसत्त्वात् कुतो परतः विद्यते । एवं सति भावानां सद्भावो विद्यते तस्य बोधसादेन किं कार्यम् ? उत्पादकल्पनाया वैयर्थ्यस्य जायमानात् । तस्मादनुत्पन्नात् परतोऽप्यसद्भावादेव भावाः परतो नोत्पद्यन्ते । भावाः स्वतः परतः नोत्पद्यन्ते । एवं यद्येकतदोषप्रसङ्गात् निदिष्टदोषाश्रयप्रसङ्गः । तस्मात् भावा उभयतोऽपि नोत्पद्यन्ते । ये भावाः स्वतः परतः उभयतो नोत्पद्यन्ते ते परतः कस्मान्नोत्पद्यन्ते, इति चिन्तायाम् । तस्मात् भावो नोत्पद्यते । भावानामविद्यमानत्वे ये भावा न सन्ति । भावाभावयोरविद्यमानत्वे निराश्रित-त्वात् संभवविभवौ कथं स्याताम् । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ॥

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥13॥

नैव विद्यते । कथमिति चेत् । प्रथममेव विस्तरणाख्यातम् । किञ्च—कथं तर्हि जायत इति तदुच्यताम् । न जायत एवेति वाक्यार्थः । तस्मादेवं संभवविभवयोरविद्यमानत्वात् हेतोर्भूलस्यार्थसिद्धत्वम् ।

परमार्थतः—

प्रसन्नपदा

एतच्चाद्यप्रकरणे एव व्याख्यातत्वात् पुनर्व्याख्यायते । यश्चैवं यथोक्तप्रकारेण जायते स इदानीं कुतो जायते नैव कुतश्चिज्जायते, इत्यभिप्रायः । अवश्यं चैतदेवमभ्युपेयम् । सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ।

भावसद्भावाभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बोद्धमतानुगत्येत्याह—

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनम् ।

प्रसज्यते । यस्मात्—

स भावो हि नित्योऽनित्योऽथ वा भवेत् ॥14॥

अकृतोभया

भावास्तित्वमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनमभ्युपेयते । [प्रसज्यते] (I. 93 a) कस्मादिति चेत् । भावः शाश्वतो वा अशाश्वतो वा भवेत् । तत्र तावत् यदि भावः शाश्वतो भवेत् विभवाच्छाश्वतदर्शनं भवेत् । अशाश्वतो भवेत् विभवादुच्छेददर्शनं प्रसज्यते । तदपि नेष्यते महद्दोषप्रसङ्गात् । अत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

भावानां सद्भावाभ्युपगमे महद्दोषोऽयः अत्र जायते । यस्माद्भावानां सद्भावाभ्युपगमे शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गात् कथमिति चेदिह-भावास्तेषां शाश्वतत्वात् । ये भावास्तेषां सद्भावाभ्युपगमे नित्या वा अनित्या वा भवेयुस्ते । तदन्यस्यानुपपन्नत्वात् तत्र तावत् यदि भावान्निश्चा-स्तर्हि शाश्वतदोषप्रसङ्गः । अथ तर्हि अनित्यास्तदोच्छेददोषप्रसङ्गः । तदपि नेष्यते । दोषातिशयप्रसङ्गात् । आह—

प्रज्ञाप्रवीणः

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनम् । .....

तत्र नित्यस्य विभवान्नित्यदर्शनं प्रसज्यते । अनित्यस्य विभवानुच्छेददर्शनं प्रसज्यते । अत्राह—

प्रसन्नपदा

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविच्छेदं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणम् यस्मात्स भावः परिकल्पमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतवादः । अथानित्यस्तदा नियतमुच्छेद इति ।

अत्राह—

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

कथमिति चेदिह—

उदयव्यय समानः फलहेत्वोर्भवं स हि ॥15॥

प्रकृतोभया

तत्र हेतुनिरोधे सति फलोत्पादान्न उच्छेदः फलोत्पादे हेतुनिरोधात् न शाश्वतम् । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

इह भावसङ्गावाभ्युपगमेऽपि शाश्वतदर्शनप्रसङ्गो न जायते [Tib 293 b] उच्छेददर्शनप्रसङ्गश्च न स्यात् । त्वया ग्रन्थमताभिर्व्यक्तेर-
ज्ञानात् एवं चिन्त्यते । इह यदि भावसङ्गावाभ्युपगमे शाश्वतोच्छेददोषप्रसङ्गः स्यात्तदेवं भवानुपपत्तिः स्यात् । कथमिति चेन्निरुच्येतावस्था-
नात् । उच्छेदस्याप्रवृत्तित्वात् भावदर्शनसङ्गावेऽपि भवोपपन्नात् तस्मान्निर्त्योच्छेददोषदर्शनप्रसङ्गो न स्यात् । तत्कथमिति चेत् ।

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवं स हि ॥15॥

इह फलहेत्वोर्भवंस्योदयव्ययसन्तानो यत्तद्वि भवो विद्यते । तत्र तस्मात् हेतोर्विभवो भवेत् तस्मान्निर्त्यत्वदोषप्रसङ्गो न स्यात् ।
यस्माद्धेतोनिरोधात् फलोदयो भवेत्, तस्मादुच्छेददोषप्रसङ्गो न जायते । तस्मात्तदेवं भावसङ्गावाभ्युपगमेऽपि भवस्य सत्त्वात् निर्त्योच्छेददोष-
प्रसङ्गो न स्यात् । आह—

प्रज्ञाप्रवीपः

अत्राह—

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

कथमिति चेद्दह—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवं स हि ॥15॥

तत्र हेतुनिरोधात् फलोत्पादात् उच्छेदोऽसम्भवः । फलोत्पन्नाद्धेतुनिरोधान्तिर्योऽसम्भवः । अत्राह—

प्रसन्नपदा

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

किं कारणं यस्मात्—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवं स हि ॥15॥

यो हि हेतु फलस्योदयव्ययानुप्रवन्धः सः ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतुनिरुध्येत तद्धेतुर्कं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेदवा-
दोषः । यदि च हेतुर्निरुध्येत स्वरूपेणावतिष्ठेत्तदा स्याच्चाश्वतवाददर्शनदोषः । न चैतदेवमिति । तस्माद्भावाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतो-
च्छेददर्शनदोषप्रसङ्गः । स एव संसारो योऽयं हेतुफलाविच्छिन्नभ्रमवर्तो उत्पादव्ययान् प्रवन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकमयं
दोष इति । उच्यते—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवं सचेत् ।

नन्वेवमपि सति—

व्ययस्यापुरुषरूपत्वेहेतूच्छेदः प्रसज्यते ॥16॥

प्रकृतोभया

यदि च उदयव्ययसन्तानः स फलहेत्वोर्भवः स्यात्तर्हि व्ययस्यापुनरुपत्तयः सन्तानोच्छेदः प्रसज्यते । दम्षबीजवत् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि फलस्य हेतोः उदयव्ययसन्तानः यत् तत् भवः स्यात्तदेवमपि त्वदुच्छेद एव प्रसज्यते । कथमिति चेत् । विभवस्य चानुत्पादात् । तथा हेतुनिरोधस्य चानुत्पादात् । तदेवं हेतुनिरोधस्य चानुत्पादात् हेतूच्छेद एव प्रसज्यते । उच्यते । असदभूतस्य हेतुकलयरग्यत्वं न स्यात् । इह हेतुकलयोरग्यत्वं नोपपद्यते । स्वया च—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शास्वतम् ॥

इत्युक्तम्—हेतुकलयोः अन्यत्वस्याविद्यमानत्वात् [T.b 294 b] हेतूच्छेदो न जायते । आह—अस्माभिस्त्वमेवं स्वया च तस्यार्थः स तु स्वया नावगम्यते । इह यदि भावानां निरोधकृत्वा भावानामुत्पादः स्यात् तदेवमुच्यतेः स एव अन्य एव वा कथं न स्यात् । इह यदि तावत् हेतुना हेतोरवस्थानं परिहृतं यत् तत् फलस्यावस्थानसङ्क्रमणमेव स्यात् तदेवं तस्य हेतुर्भवेत् तदवसानगतमन्यस्यान्याभाव एव केवलमुच्यते । यथा नटः अन्यं वेषं परिहृत्य अन्योद्देश्य उपादत्ते तत्र वेषस्यैव भेदः स्यात्, केवलं नटस्य भेदः नास्ति, वेषस्य भेदः स्यात् । नटस्तु स एवास्ति । तथैवावस्थया अन्यस्य सङ्क्रमणं जायते । तस्य हेतुसद्भावे कथं न तस्य सद्भावः स्यात् । अथ च तावत् हेतोरवस्थया अन्यो न सङ्क्रमणस्य हेतुनिरोधो जायते । हेतुनिरोधस्य फलं जायते, इति चिन्तायाम् । तदेवमपि यदा अन्यस्य निरोधः अन्यस्योत्पादे तदा कथमन्यत्वं न जायते अस्माभिः सावं प्रतीत्य प्रज्ञप्त्या भावाः शून्याः । मायामरीचिहेतुरूपोपमासमेसु भावेषु ये जायन्ते, येषां भावानां यतोऽन्यत्वं तेनैव तदन्यत्वं न जायते । तस्मात् भावानां दर्शनसद्भावे हेतुनिरोधः । हेतुनिरोधयोश्चोत्पत्तैरसत्त्वात् हेतूच्छेदः प्रसज्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स चेत् ।

व्ययस्यापुनरुपत्तयेहेतूच्छेदः प्रसज्यते ॥16॥

क्षयात्, अनुत्पादात्, दम्षबीजवदित्यभिप्रायः । यथोक्तं पूर्वम्—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो न शास्वतम् ॥

इत्युच्युपगमः [T. 260 a] । अथ नित्योच्छेदप्रसक्तदोषप्रज्ञप्त्या तन्न युक्तमिति चेत्तन्न ग्राह्यम् । तत्र हि व्यवहारतो तत्संक्षणं तस्योच्छेदश्च न । नित्यत्वमपि न निर्दिष्टम् । परमार्थसत्यस्यानुत्पन्नत्वादेव नित्यः । उच्छेददोषस्याजायमानत्वात् तन्नास्त्येव ।

सांख्यैकतम्—कार्यं कारणात्मना [फलं फलात्मना] सञ्जायते । भावानां सत्त्वमभ्युपगम्य नित्योच्छेददोषो न जायते, इत्युक्तम् । तच्च न ग्राह्यम् । परिणामस्य सत्त्वानुमानाभावात् तत्प्रतिषेधस्यहेतुनिर्देशात् अपरिणामिनः परिणामकल्पनायामपि अपरिणामस्यैवापरिणामः । अपरिणामात् यथा क्षयविभागम् इत्यनुमानतो बाधात् । अनुसयलक्ष्यस्य लक्षणमर्थाज्यव्यावृत्तिनिर्देशासामर्थ्यात् परिणामिनः प्रतिषेधपूर्वकस्य निर्देशात् । अन्यच्च—

यदि भावानां स्वभावेन सद्भावस्तत्र—

प्रसन्नपदा

यो हि हेतुक्षणः फलस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरूप्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुक्षणस्य पुनरनुत्पादादुच्छेददर्शनमापद्यते । तत्रायं कथं न दोष इति चेत् । भावमभ्युपगमनस्यायं दोषो न च मया भावोऽभ्युपगतः स्वभावाद्युत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणाम् । यथापि मया—

प्रतीत्य यद्वद्भवति न हि तावत्तदेव तत् । न चाग्न्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापिशाश्वतम् । इत्युक्तम् । तत्राप्यमुना न्यायेन नै-
स्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितम् । अन्यथा हि सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक इति !-

एवं तावद्भावमभ्युपगमनस्य हेतोः पुनरुत्पादादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्येदानीं शाश्वतवादे दोषप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह ।

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावश्च युज्यते ।

अकृतोभया

घटभावस्य घटस्वभावेन सद्भावे अभावो न युज्यते । कस्मादिति चेत् स्वभावस्यान्यथात्वाभावात् । अथ भावदर्शने सति हेतोश्च निरोधो नोपपद्यते । फलोत्पादश्च नोपपद्यते । उत्पादनिरोधयोर्विच्छेदः सत्त्वात् । अथापि तत्र शाश्वतदर्शनप्रसङ्गात् तन्नेत्यते । अन्यच्च—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसन्ततेः ॥17॥

यदि भवसन्ततेरस्तीत्यभिप्यते । तर्हि निर्वाणकाले उच्छेददर्शनं प्रसज्यते । कस्मादिति चेत् निर्वाणकालेऽर्हतोभव- (T. 93 b) सन्ततेः प्रशमात् । अथ भवसन्तानास्तित्वकल्पनायामपि शाश्वतोच्छेददर्शनं प्रसज्यते ।

अथाह—निर्वाणकाले उच्छेदः स्याद् भवतु । भवसन्तानप्रतिसन्धेरुच्छेददर्शनं न प्रसज्यते । इति । अत्रोच्यते ।

बुद्धपातितवृत्तिः

भावा स्वभावतो विद्यन्ते स्वरूपस्य सद्भावात् । भावानां असद्भावो न युज्यते । कथमिति चेत् । स्वभावतोऽन्यस्यासद्भावात् । तस्मात् भावानां दर्शनं भवति । हेतुनिरोधयोरनुपपत्तेः फलस्य चोत्पादो नोपपद्यते । उत्पादनिरोधयोः प्रतिषेधस्य सद्भावात् । तत्कल्पनायाश्च-
दोषप्रसङ्गः ।

अन्यच्च— (T. 249 b)

निर्वाणस्य चोच्छेदः प्रशमात् भवसन्ततेः ।

निर्वाणस्य कालोच्छेदः भवति भवसन्ततेः प्रशान्तत्वात् । निर्वाणकाले अर्हतः भवसन्ततेः प्रशमात् उच्छेददोषप्रसङ्गः । तस्मात् भवसन्तते सद्भावकल्पनायाश्च नित्योच्छेददोषप्रसङ्गः स्यात् । उक्तास्तावत् भवसन्ततेः प्रसिद्धिः । निर्वाणकाले अर्हतभवस्य सन्ततिनिवृत्त्या अस्माद् अप्रतिष्ठितनिर्वाणस्योच्छेददोषबुद्धिः ।

आह—त्वया भवसन्ततिसद्भावे नित्योच्छेददोषप्रसङ्गो न स्यात् इति यदुक्तं तदपि अस्मात् भवसन्ततिसद्भावेऽपि नित्योच्छेददोष-
प्रसङ्गः इति प्रतिपादितम् । अथ तावत् भवसन्ततिप्रसिद्धिरिति यदुक्तं न युज्यते । भवसन्तति कथमिति नोपपद्यते इति । कथम्—

प्रज्ञाप्रदोषः

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावस्य युज्यते ।

उत्पद्यमानस्य [जायमानस्य] भावस्य सद्भावो भवति प्रध्वंशाभावस्यासद्भावो विद्यते तस्य चादर्शनात् । तस्मात् भावस्य स्वभावे-
नैवासद्भावः सिद्धः । तदुत्पादनिरोधयोः धर्मिता सद्भावात् इति निदिष्टम् । अन्यच्च—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमात् भवसन्ततेः ॥ अर्हतचित्तचेतसिकस्य चरमसन्तत्युत्तरभावस्यासद्भावात् अनुत्पादवदिति जात्युत्तरो
दुष्करः [समाधानं दुष्करम्] अथ तावत् निर्वाणहालस्योच्छेद- (Tib 269 b) -भावश्च वरम् । भवसन्तति कालस्योच्छेदाभावात् दोषाभाव इति
सन्त प्राप्स्यन् । पूर्वैर्भवसन्ततेरुच्छेददोषाविदेशकत्वात् उच्छेददर्शनाच्चोत्तरवत्तरोच्छेदस्यापि मुक्तनिरोधभावान्न दोषः । अथ तन्मात्रेणान्य-

परितोषः परस्य च श्रूयताम् । इह प्रत्युत्पन्नभवस्य प्रवृत्तिभवस्य चरमे भव इत्यवनागतभवस्य चित्तोत्पादस्य प्रथमभवस्य प्रथमं सत्त्वा-
त्तत्र—

प्रसन्नपदा

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib 158 b] स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वत-
दर्शनप्रसङ्गस्तदवश्य एव । किञ्चान्यत्—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रथमात् भवसन्ततेः ॥ यद्यपि हेतुफलयोरुदयव्ययसन्तानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिहृत्यते । यथापि
यत्रास्य सन्तानस्य पुनरप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छेददर्शनं च प्रहातव्यमित्युक्तं भगवता । एवं विद्यमुच्छेददर्शने न
भविष्यतीति चेदन्यदपि किमर्थं भवता भविष्यतीति भावविच्छेदात्मन्वनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदात्मन्वनवदित्यभिप्रायः । यच्चोक्तं—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्मवः स हि । इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निर्वृत्तलक्षणः प्रथमो गति-
प्रतिसन्धिलक्षणः । न च चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते । उपपत्तिलक्षणस्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वे व्यवतिष्ठते । अन्योऽपि भवयोः
संसारः इति संज्ञा कृता ।

अत्र चेदं विचार्यते । य एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते । स किं चरमे भवे निरुद्ध उपजायते । अयानिरुद्धे उत्तनिरुध्य-
माने । यतो हेतुफलानुप्रबन्धात् संसारः स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

अकृतोभया

अत्र चरमो भव इति मरणाधिक चित्तस्य चरमः । प्रथमो भव इत्योपपत्त्याधिक चित्तस्य प्रथमः । तत्र यदि भवसन्तानप्रतिसन्धिः
स्याच्चरमभवे निरुद्धेनानिरुद्धे वा प्रथमभवप्रतिसन्धिः स्यादिति पर्यायो । तत्र तावच्चरमभवे निरुद्धे सति प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न विद्यते ।
कस्मादिति चेत् । निरुद्धत्वाद् वा चरमभवाद् वा यथाऽर्हतो निरुद्धचरमभववत् । चरमभवेऽनिरुद्धे सत्यपि प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न स्यात् । कस्मा-
दिति चेत् । अनिरुद्धत्वाद् यथा वर्तमानभववत् ।

अत्राह—चरमभवनिरुद्धे चानिरुद्धे च प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न विद्यते तथापि चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवप्रतिसन्धिर्विद्यते । इति ।
अत्रोच्यते—

बुद्धपातितवृत्तिः

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

प्रत्युत्पन्नभवस्य प्रवृत्त्या चित्तभवः चरमः । अनागतस्य भवस्य चित्तोत्पन्नस्य प्रथमभवः प्रथमः । तत्र तावत् भवस्य चरमेन
निरुद्धस्य भवस्यासद्भावात् । इह निरुद्धानां भावानां सत्त्वात् कथं भावोत्पादः स्यात् ? अथ च भवः चरमेन अनिरुद्धस्य च प्रथमो भवः जायते ।
तदैवं प्रथमस्य भवस्य निर्हेतुको कर्मभवः जायते । तन्नेष्यते बहुदोषप्रसङ्गात् । तत्र तावत् चरमभवस्यानिरुद्धस्य प्रथमभवेन प्रतिसन्धिः स्यादिति
चिन्तायां तदाख्यातव्यम् ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

चरमभवस्यानिरुद्धस्य चानिरुद्धस्य प्रथमभवस्य (Tib 295 a) प्रतिसन्धिः न स्यात् । कथमिति चेत् भवद्वयप्रसङ्गात् ! निर्हेतुक-
कर्मभवस्य दोषप्रसङ्गाच्च । आह

चरमभवनिरुद्धस्य चानिरुद्धस्य भवस्य प्रथमस्य प्रतिसन्धियोगो न भविष्यति । किन्तु हि निरुध्यमानस्य प्रतिसन्धिः । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

इति प्रतिज्ञोपस्थानम् । निरुद्धस्य धर्मो निरुद्धता । तस्मादनुमानम् । परमार्थतः चरमभवस्य निरुद्धे अनागतभवस्य प्रथमस्य प्रति-
सन्धियोगो न । निरुद्धस्य सद्भावात् चरमभवस्य सद्भावात् वा । यथा अर्हतः चरमभवनिरोधवत् । यदि चरमभवस्य निरोधे अनागतस्य
भवस्य प्रथमप्रतिसन्धियोगः प्रतिज्ञातत्वात् न दोषः । इति । अनागतस्य भवसन्ततेः । चरमेनानुपहृतत्वात् । वक्ष्यमाणदोषोद्भवदर्शनस्य प्रवर्त-
मानत्वात् दोषाभावो न । तद्यथा—

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो योगो न जायते । अत्राप्येतत् प्रतिज्ञोपस्थानम् । अनिरुद्धस्य धर्मस्यानिरुद्धताभावः । तस्मादत्रानुमानम्—
परमार्थतः चरमप्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धि न अनिरुद्धस्य सद्भावात् यथा प्रत्युत्पन्नभवः । यदि निरुध्यमाने चरमभवे अनागतभवः प्रथमः
प्रतिसन्धहति इति चेत् तन्न ग्राह्यम् (T. 261 a)

प्रसन्नपदा

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे प्रथमो भवो जायते इति परिकल्प्यते तदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धबीजादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चैत-
दिष्टम् । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ।

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो न युज्यते । यदि स्यान्नर्हेतुकः स्यात् । द्विरुपता चैकस्य सत्त्वस्य स्यात् । अपूर्वसत्त्व-
प्रादुर्भावश्च पूर्वस्य च नित्यता स्यात् । अविनष्टे च बीजे अङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः—चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते
भवः इति स्थितम् । इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह—

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि जायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्जायमानोऽपरो भवेत् ॥19॥

अकृतोभया

यदि चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवप्रतिसन्धिविद्यते तर्हि भवद्वयं प्रसज्येत । कस्मादिति चेत् । (T. 94 a) निरुध्यमान एको-
जायमानोऽप्यपरो भवेत् ।

मिन्नहेतुतो भववत् तन्नेष्यते । तत्र निरुध्यमानो जायमानश्चेति द्वयमेककाले न विद्यते । तस्माच्चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवे
उत्पद्यते । इति अत्रोच्यते—

बुद्धपातितवृत्तिः

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि जायते ॥

..... ॥19॥

यदि चरमे निरुध्यमानस्य प्रथमभवेन प्रतिसन्धिः स्यात् । निरुध्यमानस्य क्रियानिरोधानुबन्धितत्वात् । जायमानस्यापि प्रसङ्गाज्जातानु-
बन्धितत्वात् । उभयभवस्याप्रसङ्गात्प्राप्त्यधिको दोषः । निरुध्यमानस्य जायमानस्य च सद्भावात् ।

उच्यते—चरमो भवः निरुद्धः निरुध्यमानस्य प्रथमभवस्य प्रतिसन्धि न स्यात् । इति तेनास्माकं किमप्रयोजनम् ? भविष्यति तावत्
प्रथमभवस्योद्गादः तत्सद्भावात् भवसन्ततेश्चोपपद्यते । यदि निरुध्यमानस्य जायमानस्य व सहैव योगो न स्यात् तदा—

प्रज्ञाप्रदीपः

निरुध्यमानस्य जायमानस्य च पृथक्त्वसंभवात् [भेदसंभवात्] भिन्नहेतुभववत् । यद्येवमिष्यत्वात् न दोष इति चेत्तन्न युक्तम् ।
देवदत्तस्य चरमभवस्य देवदत्तस्य प्रथमभवेन न प्रतिसन्धिः । तदन्यत्त्वस्य सद्भावात् यथा यज्ञदत्तस्य चरमभवः । अन्यच्च—निरोधानिरोधयोः

निरुध्यमानस्य सङ्कावायोगात् । यदि निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुख इति चेद्, न युज्यते । तत्परिहारविसर्जनात् । तथैव जायमानस्य च जायमानेन सङ्कावस्यायुक्तत्वात् तस्मात्—

प्रसन्नपदा

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्याग्तवाच्यत्वात्, जायत इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् । कथंवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यश्चापि जायतेऽसावपि जनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविध्यमाणो योगपक्षेनैव स्तः । ततश्च निरुध्यमान एको भवः स्याज्जायमानश्चापर इति योगपक्षेनैव द्वौ भवौ प्रान्नुतः । न चैतस्य युगपद द्वौ भवौ संभवतः इत्युक्तमेतत् । तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।

साध च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

प्रकृतोभया

यदि निरुध्यमानश्च जायमानश्चेति एकस्मिन् काले न विद्येत इह चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमभवोत्पादः स्यात्, तदा येषु स्कन्धेषु त्रियते तेष्वेवोत्पत्तेः सम्भवप्रसङ्गः स्यात् । कथमिति चेत् येषु स्कन्धेषु निरुध्यमानस्तेष्वेव जायमानस्य सङ्कावस्येष्टत्वात् जन्ममरणस्य विरुद्धद्वयस्यैकस्मिन् स्कन्धे एकस्मिन्नेव काले न विद्येत तस्माच्चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवः उत्पद्यत इति युक्तं तन्न युज्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

सार्धं युज्यत इत्ययं शब्दः चरमभवनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य चोपसंग्रहार्थः । यदि चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमे भवे जायमानस्य प्रथमे भवे जायमानेन सार्धं प्रतिसन्धिर्न स्यात् । चरमभवस्य निरुद्धस्य च प्रथमेन भवेन प्रतिसन्धिर्न स्यात् । चरमस्य भवस्य निरुद्धस्यापि प्रथमभवे प्रतिसन्धिर्न स्यात् । प्रथमभवस्योदयो भवेदेव सति येष्वेव स्कन्धेषु मरणं तेष्वेव स्कन्धेषु उद्भवप्रसङ्गः स्यात्, [Tib 295 b] जायमानस्यानुपपन्नत्वात् । तदपि नेष्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न चेन्निरुध्यमानस्य जायमानस्य युज्यते ।

किमर्थमिति चेत्—

सार्धञ्च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

तन्नेष्यते । एकस्मिन् काले सार्धं विरुद्धद्वयस्यासंभवात् । अपि च—यैरेवं चरमे भवस्य प्रथमभवस्य चेह प्रतिसन्धियोग इति वक्तुमशक्यम् । कथं तावत् प्रथमभवस्योत्पत्तिदर्शनात् तच्च यस्माद् युज्यते तस्मात् जायत इत्युक्तं तस्मादिहाख्यातम् । चरमे भवे निरुद्धे अनिरुद्धे प्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धिर्नोपपद्यते इति निर्दिष्टम् ।

यदि चरमे भवे निरुध्यमानस्य प्रथममवरय च प्रतिसन्धिः स्यादिति चेत् । तत्रायमुपमानं निर्दिष्टम् । (T. 261 b) किञ्च—चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमभवे प्रतिसन्धिर्न स्यात्, निरुध्यमानस्य सङ्कावात् यथा अर्हंतचित्तस्य चरमवत् । तस्मात् एवं निर्दिष्टक्रमेण यदि निरुध्यमानजायमानयोश्च सार्धं योगो नास्ति । किमर्थमिति चेत् । येषु स्कन्धेषु त्रियते तेष्वेव जायते तन्नेष्यते । प्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धियोगात् उत्पत्तिरिष्यते । तेष्वेव प्रतिसन्धिर्नोपपद्यते इति निर्दिष्टम् । तस्मात् साधनस्य यथोक्त—

निर्दिष्टवशेन—

अभावादपि भावो न जायते । किं कारणम् । अभावो हि नाम विभक्त्यो विनाशः । स च भावविरुद्धः । तस्मात् भावविरुद्धात् कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा बन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यान् चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति । (T. 157 a) ।

इदानीमभावोऽयमभावान्न भवति । भावनिवृत्तिरूपो ह्यभावस्तत्कुतोऽयं कार्यकारणसामर्थ्यम् । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्य-कारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः स्यात्तदा बन्ध्यादुहितुरपि पुत्रः स्यान् चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ।

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो ह्यभावः स कथं भावाद् भवेत् । यदि भवेत्तदीपावधकारः स्यात् । यतश्चैवं विचार्य-माणौ संभवविभवौ न स्तस्तस्मान्नोद्भावेन लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयम् ।

अथ चान्यः पूर्ववत् । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्रयो वा स्यातामभावाश्रयो वा तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्य-माणौ न संभवतः । ततश्च कुतो निराश्रयो वा । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणौ न संभवतः । ततश्च कुतो निराश्रयो संभवविभवाविति । अतो—

दृश्येते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयम् । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

ना भावाज्जायतेऽभावोऽभावो भावान्न जायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् । अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् तस्योदयव्ययवत्त्वात् संभवविभवौ स्याताम् । न च कश्चिद्भावः स्वरूपतो-ऽस्ति खरविषाणवत्स्वभावानुत्पन्नत्वात् । अनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् तस्मिन् यस्मात् ।

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥13॥

अकुतोभया

अत्र यदि भाव उत्पद्येत स स्वतो वा परतो वा उभयतो वा उत्पद्येत इति पर्यायाः । अत्र तावद् भावः स्वतो नोत्पद्यते । स्वात्मत्वेन विद्यमानस्यापि नित्योत्पत्तेरनर्थकत्वादनवस्थाप्रसङ्गाच्च । भावः परतोऽपि नोत्पद्यते । भावाभावादप्यस्यानुपपत्तेः । भावः स्वतश्च परत-श्चापि नोत्पद्यते । यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । अथ भावो यः स्वतश्च परतश्चोभयतश्च नोत्पद्यते स केनात्मप्रकारेण कुतो जायते । अथ भावोत्पादो नोपपद्यते । भावेऽसति संभवविभवानाश्रयत्वान्नोपपद्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

तत्र तावद् भावः स्वतो न जायते । स्वतः विद्यमानत्वेऽपि उत्पत्तेः कल्पनावैयर्थ्यं स्यात् अनवस्थादोषप्रसङ्गश्च । स्वतोऽभ्युद्भावे स्वतः इति वाक्यं नोपपद्यते तस्मात् भावो स्वतः न जायते । भावः परतोऽपि न जायते । (T. 293 a) अनुत्पन्नो भावोऽस्तु परतोऽनुपपन्नत्वात् । इह कश्चन भावः परतोऽपि विद्यते तदपि न । तदसत्त्वात् कुतो परतः विद्यते । एवं सति भावानां सद्भावो विद्यते तस्य चोत्पादेन किं कार्यम् ? उत्पादकल्पनाया वैयर्थ्यस्य जायमानात् । तस्मादनुत्पन्नात् परतोऽयमसद्भावदेव भावाः परतो नोत्पद्यन्ते । भावाः स्वतः परतः नोत्पद्यन्ते । एवं यथोक्तदोषप्रसङ्गात् निदिष्टदोषाश्रयप्रसङ्गः । तस्मात् भावा उभयतोऽपि नोत्पद्यन्ते । ये भावाः स्वतः परतः उभयतो नोत्पद्यन्ते ते परतः कस्मान्नोत्पद्यन्ते, इति चिन्तायाम् । तस्मात् भावो नोत्पद्यन्ते । भावानामविद्यमानत्वे ये भावा न सन्ति । भावाभावयोरविद्यमानत्वे निराश्रित-त्वात् संभवविभवौ कथं स्याताम् । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रवीपः

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ॥

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥13॥

नैव विद्यते । कथमिति चेत् । प्रथममेव विस्तरेणाख्यातम् । किञ्च—कथं तर्हि जायत इति तदुच्यताम् । न जायत एवेति वाक्यार्थः । तस्मादेवं संभवविभवयोरविद्यमानत्वात् हेतोर्मूलस्यार्थासिद्धत्वं ।

परमार्थतः—

प्रसन्नपदा

एतच्चाद्यप्रकरणे एव व्याख्यातत्वान्न पुनव्याख्यायते । यश्चैवं यथोक्तप्रकारेण जायते स इदानीं कुतो जायते नैव कुतश्चिज्जायते, इत्यभिप्रायः । अवश्यं चैतदेवमभ्युपेयम् । सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ।

भावासङ्गावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बौद्धमतानुगत्येत्याह—

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनम् ।

प्रसज्यते । यस्मात्—

स भावो हि नित्योऽनित्योऽयं वा भवेत् ॥१४॥

अकृतोभया

भावास्तित्वमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनमभ्युपेयते । [प्रसज्यते] (I. 93 a) कस्मादिति चेत् । भावः शाश्वतो वा अशाश्वतो वा भवेत् । तत्र तावद् यदि भावः शाश्वतो भवेत् विभवाच्छाश्वतदर्शनं भवेत् । अशाश्वतो भवेत् विभवादुच्छेददर्शनं प्रसज्येत । तदपि नेष्यते महद्दोषप्रसङ्गात् । अत्राह—

बुद्धपालितवृत्तिः

भावानां सङ्गावाभ्युपगमे महद्दोषोऽयः अत्र जायते । यस्माद्भावानां सङ्गावाभ्युपगमे शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गात् कथमिति चेदिह-भावास्तेषां शाश्वतत्वात् । ये भावास्तेषां सङ्गावाभ्युपगमे नित्या वा अनित्या वा भवेयुस्ते । तदस्यस्यानुपपन्नत्वात् तत्र तावत् यदि भावानित्या-स्तर्हि शाश्वतदोषप्रसङ्गः । अथ तर्हि अनित्यास्तदोच्छेददोषप्रसङ्गः । तदपि नेष्यते । दोषातिशयप्रसङ्गात् । आह—

प्रज्ञाप्रवीपः

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनम् ।.....

तत्र नित्यस्य विभवान्नित्यदर्शनं प्रसज्यते । अनित्यस्य विभवादुच्छेददर्शनं प्रसज्यते । अत्राह—

प्रसन्नपदा

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसङ्गावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणम् यस्मात्स भावः परिकल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतवादः । अथानित्यस्तदा नियतमुच्छेद इति ।

अत्राह—

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

कथमिति चेदिह—

उदयव्यय समानः फलहेत्वोर्भवः स हि ॥15॥

प्रकुतोभया

तत्र हेतुनिरोधे सति फलोत्पादान्न उच्छेदः फलोत्पादे हेतुनिरोधात् न शाश्वतम् । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

इह भावसद्भावाम्युपगमेऽपि शाश्वतदर्शनप्रसङ्गो न जायते [Tib 293 b] उच्छेददर्शनप्रसङ्गश्च न स्यात् । त्वया ग्रन्थमतामिव्यक्तेर-
ज्ञानात् एवं विन्यते । इह यदि भावसद्भावाम्युपगमे शाश्वतोच्छेददोषप्रसङ्गः स्यात्तदेवं भवानुपपत्तिः स्यात् । कथमिति चेन्निरूप्येतावस्था-
नात् । उच्छेदस्याप्रवृत्तित्वात् भावदर्शनसद्भावेऽपि भवोपपन्नात् तस्मान्नित्योच्छेददोषदर्शनप्रसङ्गो न स्यात् । तत्कथमिति चेत् ।

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स हि ॥15॥

इह फलहेत्वोर्भवस्योदयव्ययसन्तानो यत्तद्धि भवो विद्यते । तत्र तस्मात् हेतोर्विभवो भवेत् तस्मान्नित्यत्वदोषप्रसङ्गो न स्यात् ।
यस्माद्धेतोनिरोधात् फलोदयो भवेत्, तस्मादुच्छेददोषप्रसङ्गो न जायते । तस्मात्तदेवं भावसद्भावाम्युपगमेऽपि भवस्य सत्त्वात् नित्योच्छेददोष-
प्रसङ्गो न स्यात् । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

अथाह—

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

कथमिति चेदिह—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स हि ॥15॥

तत्र हेतोनिरोधात् फलोत्पादात् उच्छेदोऽसम्भवः । फलोत्पन्नाद्धेतुनिरोधान्नित्योऽसम्भवः । अत्राह—

प्रसन्नपदा

भावमभ्युपपन्नस्य नैवोच्छेदो न शाश्वतम् ।

किं कारणं यस्मात्—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स हि ॥15॥

यो हि हेतु फलयोऽदयव्ययानुप्रबन्धः सः ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतुनिरुध्येत तद्धेतुं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेदवाद-
दोषः । यदि च हेतुर्निरुध्येत स्वरूपेणावतिष्ठेत्तदा स्याच्चाश्वतवाददर्शनदोषः । न चैतदेवमिति । तस्माद्भावाम्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतो-
च्छेददर्शनदोषप्रसङ्गः । स एव संसारो योऽयं हेतुफलाविच्छिन्नक्रमवर्तो उत्पादव्ययानु प्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकमयं
दोष इति । उच्यते—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स चेत् ।

नवेवमपि सति—

व्ययस्यापुनरुपत्तेर्हेतुच्छेदः प्रसज्यते ॥16॥

मकुतोभया

यदि च उदयव्ययसन्तानः स फलहेत्वोर्भवः स्यात्तर्हि व्ययस्यापुनरुपत्तेः सन्तानोच्छेदः प्रसज्यते । दग्धबीजवत् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि फलस्य हेतोः उदयव्ययसन्तानः यत् तत् भवः स्यात्तदेवमपि त्वदुच्छेद एव प्रसज्यते । कथमिति चेत् । विभवस्य चानुत्पादात् । तथा हेतुनिरोधस्य चानुत्पादात् । तदेवं हेतुनिरोधस्य चानुत्पादात् हेतुच्छेद एव प्रसज्यते । उच्यते । असदभूतस्य हेतुफलयोरन्यत्वं न स्यात् । इह हेतुफलयोरन्यत्वं नोपपद्यते । त्वया च—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतम् ॥

इत्युक्तम्—हेतुफलयोः अन्यत्वस्याविद्यमानत्वात् [Tib 294 b] हेतुच्छेदो न जायते । आह—अस्माभिश्चतमेवं त्वया च तस्माथः स तु त्वया नावगम्यते । इह यदि भावानां निरोधकृत्वा भावानामुत्पादः स्यात् तदेवमुभयोः स एव अन्य एव वा कथं न स्यात् । इह यदि तावत् हेतुना हेतोरवस्थानं परिहृतं यत् तत् फलस्यावस्थानसङ्क्रमणमेव स्यात् तदेवं तस्य हेतुर्भवेत् तदवसानगतमन्यस्यान्याभाव एव केवलमुच्यते । यथा नटः अग्नं वेधं परिहृत्य अन्योवेध उपादत्ते तत्र वेधस्यैव भेदः स्यात्, केवलं नटस्य भेदः नास्ति, वेधस्य भेदः स्यात् । नटस्तु स एवास्ति । तथैवावस्थया अन्यस्य सङ्क्रमणं जायते । तस्य हेतुसद्भावे कथं न तस्य सद्भावः स्यात् । अथ च तावत् हेतोरवस्था अन्यो न सङ्क्रमणस्य हेतुनिरोधो जायते । हेतुनिरोधस्य फलं जायते, इति चिन्तायाम् । तदेवमपि यदा अन्यस्य निरोधः अन्यस्योत्पादे तदा कथमन्यत्वं न जायते अस्माभिः भावं प्रतीत्य प्रज्ञप्त्या भावाः सून्याः । सायामरीचिहेतुकपोपमासमेषु भावेषु ये जायन्ते, येषां भावानां यतोऽन्यत्वं तेनैव तदन्यत्वं न जायते । तस्मात् भावानां दशनसद्भावे हेतुनिरोधः । हेतुनिरोधयोश्चोत्पत्तिरसत्त्वात् हेतुच्छेदः प्रसज्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भवः स चेत् ।

व्ययस्यापुनरुपत्तेर्हेतुच्छेदः प्रसज्यते ॥16॥

क्षयात्, अनुत्पादात्, दग्धबीजवदित्यभिसन्धिः । यथोक्तं पूर्वं—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो न शाश्वतम् ॥

इत्यभ्युपगमः [T. 260 a] । अथ नित्योच्छेदप्रसक्तितोषप्रज्ञप्त्या तन्न युक्तमिति चेत्तन्न ब्राह्मम् । तत्र हि व्यवहारतो तत्लक्षणं तस्योच्छेदश्च न । नित्यत्वमपि न निर्दिष्टम् । परमार्थसत्यस्यानुत्पन्नत्वादेव नित्यः । उच्छेददोषस्याजायमानत्वात् तन्नास्त्येव ।

सांख्यैकवक्तम्—कार्यं कारणतमना [फलं फलात्मना] सञ्जायते । भावानां सत्त्वमभ्युपगम्य नित्योच्छेददोषो न जायते, इत्युक्तम् । तच्च न ब्राह्मम् । परिणामस्य सत्त्वानुमानाभावात् तत्प्रतिषेधस्य हेतुनिर्देशात् अपरिणामिनः परिणामकल्पनायामपि अपरिणामस्यैवापरिणामः । अपरिणामात् यथा शशविषाणम् इत्यनुमानतो वाधात् । अनुस्रवलक्ष्यस्य लक्षणधर्मोऽन्यव्यावृत्तिनिर्देशासामर्थ्यात् परिणामिनः प्रतिषेधपूर्वकस्य निर्देशात् । अन्यच्च—

यदि भावानां स्वभावेन सद्भावस्तत्र—

प्रसन्नपदा

यो हि हेतुक्षणः फलस्योत्पत्तिहेतुभावमुपेत्य निरूप्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुक्षणस्य पुनरनुत्पादादुच्छेददर्शनमापद्यते । तत्रायं कथं न दोष इति चेत् । भावमभ्युपगमनस्यायं दोषो न च मया भावोऽभ्युपगतः स्वभावाद्युत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणाम् । यथापि मया—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् । न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापिशाश्वतम् । इत्युक्तम् । तत्राप्यमुना न्यायेन नैः-
स्वभावव्यभेव भावानां प्रतिपादितम् । अन्यथा हि सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक इति !-
एवं तावद्भावमभ्युपगमनस्य हेतोः पुनरुत्पादादुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भावेदानीं शाश्वतवादे दोषप्रसङ्गमुद्भावयन्महा ।

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावश्च युज्यते ।

प्रकृतोभया

घटभावस्य घटस्वभावेन सद्भावे अभावो न युज्यते । कस्मादिति चेत् स्वभावस्यान्याथात्वाभावात् अथ भावदर्शने सति हेतोश्च निरोधो नोपपद्यते । फलोत्पादश्च नोपपद्यते । उत्पादननिरोधयोर्विहितः सत्त्वात् । अथापि सत्र शाश्वतदर्शनप्रसङ्गात् तन्नेत्यते । अन्यच्च—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसन्ततेः ॥17॥

यदि भवसन्ततेरस्तीत्वमिष्यते । तर्हि निर्वाणकाले उच्छेददर्शनं प्रसज्यते । कस्मादिति चेत् । निर्वाणकालेऽर्हतोभव-(T. 93 b) सन्ततेः प्रशमात् । अथ भवसन्तानास्तित्वकल्पनायामपि शाश्वतोच्छेददर्शनं प्रसज्यते ।

अत्राह—निर्वाणकाले उच्छेदः स्याद् भवतु । भवसन्तानप्रतिसन्धेरुच्छेददर्शनं न प्रसज्यते । इति । अत्रोच्यते ।

बुद्धप्राप्तितवृत्तिः

भावा स्वभावतो विद्यन्ते स्वरूपस्य सद्भावात् । भावानां असद्भावो न युज्यते । कथमिति चेत् । स्वभावतोऽन्यस्यासद्भावात् । तस्मात् भावानां दर्शनं भवति । हेतुनिरोधयोरनुपपत्तेः फलस्य चोत्पादो नोपपद्यते । उत्पादननिरोधयोः प्रतिषेधस्य सद्भावात् । तत्कल्पनायाश्च-
दोषप्रसङ्गः ।

अन्यच्च—(T. 249 b)

निर्वाणस्य चोच्छेदः प्रशमात् भवसन्ततेः ।

निर्वाणस्य कालोच्छेदः भवति भवसन्ततेः प्रशान्तत्वात् । निर्वाणकाले अर्हतः भवसन्ततेः प्रशमात् उच्छेददोषप्रसङ्गः । तस्मात् भवसन्तते सद्भावकल्पनायाश्च नित्योच्छेददोषप्रसङ्गः स्यात् । उभयास्तावत् भवसन्ततेः प्रसिद्धिः । निर्वाणकाले अर्हतभवस्य सन्ततिनिवृत्त्या अस्मद् अप्रतिष्ठितनिर्वाणस्योच्छेददोषबुद्धिः ।

आह—एवमपि भवसन्ततिसद्भावे नित्योच्छेददोषप्रसङ्गो न स्यात् इति यदुक्तं तदपि अस्मत् भवसन्ततिसद्भावेऽपि नित्योच्छेददोष-
प्रसङ्गः इति प्रतिपादितम् । अथ तावत् भवसन्ततिप्रसिद्धिरिति यदुक्तं न युज्यते । भवसन्तति कथमिति नोपपद्यते इति । कथम्—

प्रज्ञाप्रवीणः

सद्भावस्य स्वभावेन नासद्भावस्य युज्यते ।

उत्पन्नमानस्य [जायमानस्य] भावस्य सद्भावो भवति प्रवृत्तशामावस्यासद्भावो विद्यते तस्य चादर्शनात् । तस्मात् भावस्य स्वभावे-
नैवासद्भावः सिद्धः । तदुत्पादननिरोधयोः धर्मिता सद्भावात् इति निश्चितम् । अन्यच्च—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमात् भवसन्ततेः ॥ अर्हतं चित्तैतस्मिन् चरमसन्तत्तुत्तरभावस्यासद्भावात् अनुत्पादवदिति जात्युत्तरो
दुष्करः [तमावाप्तं दुष्करम्] अथ तावत् निर्वाणकालस्योच्छेदः (Tib 260 b) भावश्च वरम् । भवसन्ततिकांतस्योच्छेदाभावात् दोषाभाव इति
तन्नं ग्राह्यम् । पूर्वमसन्ततेऽच्छेददोषाविर्भावस्यात् उच्छेददर्शनाच्चोत्तरमसन्ततेऽस्यपि मुक्तौ निरोधमावाप्तं दोषः । अथ तन्मानेनाप्य-

परितोषः परस्य च श्रूयताम् । इह प्रत्युत्पन्नभवस्य प्रवृत्तिभवस्य चरमे भव इत्यत्रानागतभवस्य चित्तोत्पादस्य प्रथमभवस्य प्रथमं सत्त्व-
सत्र—

प्रसन्नपदा

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib 158 b] स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वत-
दर्शनप्रसङ्गस्तदवश्य एव । किञ्चाप्युक्तम्—

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रभातात् भवसन्तते ॥ यद्यपि हेतुफलयोरुदयव्ययसन्तानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिहृत्यते । यथापि
यत्रास्य सन्तानस्य पुनरप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छेददर्शनं च प्रहातव्यमित्युक्तं भगवता । एवं विद्यमुच्छेददर्शनं न
भविष्यतीति चेदप्यदपि किमर्थं भवता भविष्यतीति भावविच्छेदानम्बनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदानम्बनवदित्यभिप्रायः । यच्चोक्तम्—

उदयव्ययसन्तानः फलहेतोर्भवः स हि । इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निवृत्तलक्षणः प्रथमो गति-
प्रतिसन्धिलक्षणः । न चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते । उपपत्तिलक्षणस्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वे व्यवतिष्ठते । अनयोश्च भवयोः
संसारः इति संज्ञा कृता ।

अत्र चेदं विचार्यते । य एव प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते । स किं चरमे भवे निरुद्ध उपजायते । अथानिरुद्धे उत्तनिरुध्य-
माने । यतो हेतुफलानुप्रबन्धात् संसारः स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

अकृतोभया

अत्र चरमो भव इति मरणाशिक चित्तस्य चरमः । प्रथमो भव इत्योपपत्त्याशिकचित्तस्य प्रथमः । तत्र यदि भवसन्तानप्रतिसन्धिः
स्याच्चरमभवे निरुद्धेवानिरुद्धे वा प्रथमभवप्रतिसन्धिः स्यादिति पर्यायी । तत्र तावच्चरमभवे निरुद्धे सति प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न विद्यते ।
कस्मादिति चेत् । निरुद्धत्वाद् वा चरमभवाद् वा यथाऽहेतो निरुद्धे चरमभववत् । चरमभवेऽनिरुद्धे सत्सति प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न स्यात् । कस्मा-
दिति चेत् । अनिरुद्धत्वाद् यथा वर्तमानभववत् ।

अत्राह—चरमभवनिरुद्धे चानिरुद्धे च प्रथमभवप्रतिसन्धिर्न विद्यते तथापि चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवप्रतिसन्धिर्विद्यते । इति ।
अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

प्रत्युत्पन्नभवस्य प्रवृत्त्या चित्तभवः चरमः । अनागतस्य भवस्य चित्तोत्पन्नस्य प्रथमभवः प्रथमः । तत्र तावत् भवस्य चरमेन
निरुद्धस्य भवस्यासद्भावात् । इह निरुद्धानां भावानां सत्त्वात् कथं भावोत्पादः स्यात् ? अथ च भवः चरमेन अनिरुद्धस्य च प्रथमोभवः जायते ।
तदेवं प्रथमस्य भवस्य निर्हेतुको कर्मभवः जायते । तन्मेध्यते बहुदोषप्रसङ्गात् । तत्र तावत् चरमभवस्यानिरुद्धस्य प्रथमभवेन प्रतिसन्धिः स्यादिति
चिन्तायां तदास्थातव्यम् ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

चरमभवस्यानिरुद्धस्य वा निरुद्धस्य प्रथमभवस्य (Tib 295 a) प्रतिसन्धिः न स्यात् । कथमिति चेत् भवद्वयप्रसङ्गात् । निर्हेतुक-
कर्मभवस्य दोषप्रसङ्गाच्च । आह

चरमभवनिरुद्धस्य चानिरुद्धस्य भवस्य प्रथमस्य प्रतिसन्धिर्मोहो न भविष्यति । किन्तु हि निरुध्यमानस्य प्रतिसन्धिः । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमेनानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥18॥

इति प्रतिज्ञोपस्थानम् । निरुद्धस्य धर्मो निरुद्धता । तस्मादनुमानम् । परमार्थतः चरमभवस्य निरुद्धे अनागतभवस्य प्रथमस्य प्रति-
सन्धियोगो न । निरुद्धस्य सद्भावात् चरमभवस्य सद्भावात् वा । यथा अर्हते चरमभवनिरोधवत् । यदि चरमभवस्य निरोधे अनागतस्य
भवस्य प्रथमप्रतिसन्धियोगः प्रतिज्ञातत्वात् न दोषः । इति । अनागतस्य भवस्तत्ते । चरमेनानुपहृतत्वात् । वक्ष्यमाणदोषोद्भवदर्शनस्य प्रवर्त-
मानत्वात् दोषाभावो न । तद्यथा—

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो योगो न जायते । अत्राप्येतत् प्रतिज्ञोपस्थानम् । अनिरुद्धस्य धर्मस्यानिरुद्धताभावः । तस्मादत्रानुमानम्—
परमार्थतः चरम प्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धि न अनिरुद्धस्य सद्भावात् यथा प्रत्युत्पन्नभवः । यदि निरुध्यमाने चरमभवे अनागतभवः प्रथमः
प्रतिसन्दहति इति चेत् तन्न ग्राह्यम् (T. 261 a)

प्रस्तनपथा

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे प्रथमो भवो जायते इति परिकल्प्यते तदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धबीजादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चैत-
दिष्टम् । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ।

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो न युज्यते । यदि स्यान्निरहेतुकः स्यात् । द्विरूपता चकस्य सत्त्वस्य स्यात् । अपूर्वसत्त्व-
प्रादुर्भावश्च पूर्वस्य च नित्यता स्यात् । अविनष्टे च बीजे अङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः—चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते
भवः इति स्थितम् । इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह—

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि जायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्जायमानोऽपरो भवेत् ॥19॥

अनुतोभया

यदि चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवप्रतिसन्धिबिच्छेते तर्हि भवद्वयं प्रसज्येत । कस्मादिति चेत् । (T. 94 a) निरुध्यमान एको-
जायमानोऽप्यपरो भवेत् ।

मिन्नहेतुतो भववत् तन्नेष्यते । तत्र निरुध्यमानो जायमानश्चेति द्वयमेककाले न विद्यते । तस्माच्चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवे
उत्पद्यते । इति अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि जायते ॥

..... ॥19॥

यदि चरमे निरुध्यमानस्य प्रथमभवेन प्रतिसन्धिः स्यात् । निरुध्यमानस्य क्रियानिरोधानुबन्धित्वात् । जायमानस्यापि प्रसङ्गा उजातानु-
बन्धित्वात् । उभयभवस्याप्रसङ्गात्यायोको दोषः । निरुध्यमानस्य जायमानस्य च सद्भावात् ।

उच्यते—चरमो भवः निरुद्धः निरुध्यमानस्य प्रथमभवस्य प्रतिसन्धि न स्यात् । इति तेनास्माकं किम्प्रयोजनम् ? भविष्यति तावत्
प्रथमभवस्योत्पादः तत्सद्भावात् भवस्तत्तेऽचोपपद्यते । यदि निरुध्यमानस्य जायमानस्य च सहैव योगो न स्यात् तदा—

प्रज्ञाप्रदीपः

निरुध्यमानस्य जायमानस्य च पृथक्त्वं संभवात् [अदसंभवात्] भिन्नहेतुसम्भवत् । यद्येवमिष्यत्वात् न दोष इति चेत्तन्न युक्तम् ।
देवदत्तस्य चरमभवस्य देवदत्तस्य प्रथमभवेन न प्रतिसन्धिः । तदन्यत्त्वस्य सद्भावात् यथा यज्ञदत्तस्य चरमभवः । अन्यच्च—निरोधानिरोधयोः

निरुध्यमानस्य सङ्काशयोगात् । यदि निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुख इति चेद्, न युज्यते । तत्परिहारविसर्जनात् । तथैव जायमानस्य च जायमानेन सङ्काशस्यायुक्तत्वात् तस्मात्—

प्रसन्नपथा

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्यान्तवाच्यत्वात्, जायत इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् । अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यश्चापि जायतेऽसावपि अनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविध्यमाणो योगपक्षेनैव स्तः । ततश्च निरुध्यमान एको भवः स्याज्जायमानश्चापर इति योगपक्षेनैव द्वौ भवौ प्राप्नुतः । न चैकस्य युगपद द्वौ भवौ संभवतः इत्युक्तमेतत् । तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।

साध च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

प्रकृतोभया

यदि निरुध्यमानश्च जायमानश्चेति एकस्मिन् काले न विद्येत इह चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमभवोत्पादः स्यात्, तदा येषु स्कन्धेषु त्रियते तेष्वेवोत्पत्तेः सम्भवप्रसङ्गः स्यात् । कथमिति चेत् येषु स्कन्धेषु निरुध्यमानस्तेष्वेव जायमानस्य सङ्काशस्येष्टत्वात् जन्ममरणस्य विरुद्धद्वयस्यैकस्मिन् स्कन्धे एकस्मिन्नेव काले न विद्येत तस्माच्चरमभवे निरुध्यमाने प्रथमभवः उत्पद्यत इति यदुक्तं तन्न युज्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

सार्धं युज्यत इत्ययं शब्दः चरमभवविरुद्धस्याविरुद्धस्य बोधसंग्रहार्थः । यदि चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमे भवे जायमानस्य प्रथमे भवे जायमानेन सार्धं प्रतिसन्धिर्न स्यात् । चरमभवस्य निरुद्धस्य च प्रथमेन भवेन प्रतिसन्धिर्न स्यात् । चरमस्य भवस्य निरुद्धस्यापि प्रथमभवे प्रतिसन्धिर्न स्यात् । प्रथमभवस्योदयो भवेदेव सति येष्वेव स्कन्धेषु मरणं तेष्वेव स्कन्धेषु उद्भवप्रसङ्गः स्यात्, [Tib 295 b] जायमानस्यानुपपन्नत्वात् । तदपि नेष्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न चेन्निरुध्यमानस्य जायमानस्य युज्यते ।

किमर्थमिति चेत्—

सार्धञ्च त्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

तन्नेष्यते । एकस्मिन् काले सार्धविरुद्धद्वयस्यासंभवात् । अपि च—यैरेवं चरमे भवस्य प्रथमभवस्य चेह प्रतिसन्धियोग इति वक्तुमशक्यम् । कथं तावत् प्रथमभवस्योत्पत्तिर्देशनात् तच्च यस्माद् युज्यते तस्मात् जायत इत्युक्तं तस्मादिराध्यातम् । चरमे भवे निरुद्धे अनिरुद्धे प्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धिनोपपद्यते इति निदिष्टम् ।

यदि चरमे भवे निरुध्यमानस्य प्रथममवरय च प्रतिसन्धिः स्यादिति चेत् । तत्राप्यनुमानं निदिष्टम् । (T. 261 b) किञ्च—चरमभवस्य निरुध्यमानस्य प्रथमभवे प्रतिसन्धिर्न स्यात्, निरुध्यमानस्य सङ्काशात् यथा अर्हत्चित्तस्य चरमवत् । तस्मात् एवं निदिष्टक्रमेण यदि निरुध्यमानजायमानयोश्च सार्धं योगो नास्ति । किमर्थमिति चेत् । येषु स्कन्धेषु त्रियते तेष्वेव जायते तन्नेष्यते । प्रथमस्य भवस्य प्रतिसन्धियोगात् उत्पत्तिरिष्यते । तेष्वेव प्रतिसन्धिनोपपद्यते इति निदिष्टम् । तस्मात् साधनस्य यथोक्त—

निदिष्टवशेन—

प्रसन्नपदा

न चेन्निरुध्यमानश्च जायमानश्च युज्यते ।
सार्धं च भ्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु जायते ॥20॥

च शब्दः (Tib 159 b) समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदेवं यथोक्तिन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति । सार्धं चैकस्मिन्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति । तत्किमिदानीं वेध्वेव, स्कन्धेषु भ्रियते तेध्वेव जायते इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो भ्रियते तेध्वेव जायत इत्यन्तर्विरुद्धमेतत् । न हि भ्रियमाणो जायत इति दृष्टम् । तद्

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता भवसन्ततिः ।
त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसन्ततिः ॥21॥

अकुतोभया

अथैवं कल्पनायां कालत्रयेऽपि भवसन्ततिर्न युक्त कालत्रये सर्वप्रकारेण परीक्षिते या नास्ति कथं सा भवसन्ततिः स्यात् । दग्धबीजवत् [दग्धमान बीजवत्] ।

आचार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्तौ
अकुतोभयायां संभवविभवपरीक्षानामेकविंशतितमं प्रकरणम्

दृढपालितवृत्तिः

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता भवसन्ततिः ।
..... ॥21॥

तस्मादेवं परिकल्पिते चरमभवस्य प्रथमभवेन प्रतिस्कन्धेरनुपपन्नत्वात् त्रिष्वपिकालेष्वपि भवसन्ततिर्न युज्यते । त्रिषु कालेषु भवसन्ततिर्या सा नास्ति । तत्र कथं भवसन्ततिरुपपद्यते । भवसन्ततेरविद्यमाने उदयव्ययः कुतो स्यात् ? सम्भवविभवयोरसद्भावादेव कालादयः कुतः सिद्धयन्ति ।

संभवविभवपरीक्षानामेकविंशति प्रकरणम्

प्रज्ञाप्रदीपः

एवं त्रिष्वपिकालेषु न युक्ता भवसन्ततिः ।
..... ॥21॥

इति उपसंहारवाक्यम् । तदेवं चरमभवस्य प्रथमभवेन प्रतिस्कन्धेरनुपपन्नत्वात् सन्ततेरुच्छेदो न नित्यश्चनेति वाक्यार्थः । अभ्युपगमस्य च निर्वाचः । तत्र प्रकरणाभिः । बाह्यैः प्रथमप्रकरणे परमार्थतः कालस्य भावो विद्यत एव । उदयव्ययसन्ततेरसत्त्वात् इत्युक्तहेतुदोषकषणान् कालस्यासिद्धत्वात् उदयव्ययस्य निःस्वभावो निदिश्यते । तस्मात्—

विक्रान्तविक्रामिन्—

‘रूपं न जायते न भ्रियते तथैव वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानं नैव भ्रियते न जायते । रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानं न जायते न भ्रियते । यत्तदियं प्रज्ञापारमिता इत्यादि उक्तं यत् तत् सिद्धं भवति ।

संभवविभवपरीक्षानामैकविंशति प्रकरणम् ।

प्रसन्नपदा

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भवताभिमतता —

भवसन्ततिः ।

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात् प्रथमो भवो न संभवति । तस्मात्त्रिष्वपि कालेषु भवसन्ततिर्नास्ति ।

त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसन्ततिः ॥२॥

याचेदानीं त्रिषुकालेषु नास्ति कुतः साऽन्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा नास्ति भवन्मते भवसन्ततिः । ततश्च यदुक्तम्—

उदयव्ययसन्तानः फलहेत्वोर्भव स हि । इति ।

तन्न युक्तम् । ततश्च भवाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेदवादप्रसङ्गो दुर्निवारो भवतामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावतः उत्पत्तिरिति सिद्धम् । यथोक्तमार्यसमाधिराजभट्टारके—

बीजरूप सतो यथाङ्कुरो
न च यो बीजु सचैव अङ्कुरौ
न च अन्यु ततो न चैवत—
देवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥

मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते ।

मुदसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो
एवं संस्कारऽमुच्छेदशाश्वता ॥
अतएवोक्तमार्यनागाजुं नपादेः ।

स्वावशापदीपमुद्रादर्पणबोषार्ककान्तबीजानर्घः । स्कन्धप्रतिसन्धिरसङ्क्रमदश्च विद्वद्भिरवधार्यो ॥ इति ॥ तथा भगवान् ।

जायते ज्यवते चापि न जाति न च्युतिः ।
यस्य विजानता एष समाधिर्नास्त्य दुर्लभः ॥

तथा—

मुमुक्षिता सद ते नरलोके
येहि अचिन्तित्य भातिभि धर्माः ।
न च धर्मं अधर्मविकल्पो
चित्तपपञ्च विभावितसर्वि ॥
भाव अभाव विभावयिज्ञानं

सर्वमचिन्तयि सर्वमभूतं ।
 ये पुनः चित्त वशानुगभावता—
 स्ते दुःखिता भवकोटिशतेषु ॥
 योऽपि च चिन्तयि शून्यकधर्मान्
 सोऽपि कुमार्यपपन्नकुबालः ।
 अक्षरकीर्तितशून्यकधर्मा—
 स्ते च अनक्षर अक्षर उक्ताः ॥
 सान्तपशान्त यः चिन्तयि धर्मान्
 सोऽपि च चित्तु न जातु न भूतः ।
 चित्तवितर्ककणा सर्वे पपञ्चाः
 सूक्ष्म अचिन्तिय बुद्ध्यय धर्मानिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां
 प्रतन्मपदायां मध्यमकबुद्धी
 संभवविभवपरीक्षानामेकावशतितमं
 प्रकरणम्

तथागतपरीक्षानाम द्वाविंशतितमं प्रकरणम्

अकृतोभया

(Tib 94 b) भावाः स्वभावतो विद्यन्त, एव । तथागतस्याहृतः सम्पक्वसम्बुद्धस्य लोकनाथस्य सकललोकमवभासयतः कुत-
देशितस्य शास्त्रप्रस्थानकृतस्वशास्त्रुविद्यमानात् [सद्भावात्] अत्रोच्यते—

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्रतथागतः ॥१॥

अत्र यदि तथागतो नाम कश्चित् भवेत् तदा स स्कन्धा वा स्कन्धेभ्योऽग्नौ वाऽस्मिन् स्कन्धा वा तेषु स वा स स्कन्धवान् वेति पर्यायाः । तत्र तावत्तथागतः स्कन्धा नास्ति । यदि तथागतः स्कन्धाभवेत् संभवाविभवधमितासद्भावादिनित्यता स्यात् सोपादानत्वप्रसङ्गात् । तथैवं नास्ति । तस्मात्तथागतः स्कन्धा नास्ति । तथागतः स्कन्धेभ्योऽग्नौ नास्ति यदि तथागतः स्कन्धेभ्योऽग्नौ भवेत् संभवाविभवधमिताया असद्भावात् । शाश्वतादिदोषप्रसङ्गः स्यात् । अन्यत्वे सति चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्ग्रहणं स्यादिति युज्यते । तदेवं असद्भावात् तथागतो तस्मात् स्कन्धेभ्योऽग्नौ नास्ति । तथागत स्कन्धा न विद्यन्ते । यदि तथागते स्कन्धा भवेत्, यथा हिमोषधेदुषेधमरः भवेत् (Tib 95 a) तथा स्कन्धानामन्यत्वाभिध्यञ्जकालम्बनं भवेत् । अन्यत्वे सति पूर्वोपदिष्टदोषाणां जायमानत्वादितदेवं न विद्यते । तस्मात् तथागते स्कन्धा न सन्ति । स्कन्धेष्वपि तथागतो न । यदि स्कन्धेषु तथागत स्यात् यथा कस्याञ्चिदवयवस्यां शालायां ब्राह्मणकुक्कुरे कौतुकम् पात्रे वा दुग्धं भवेत् । स्कन्धेषु तथात्वाभिध्यञ्जकालम्बनं भवेत् । अन्यत्वे सति पूर्वोपदिष्टदोषाणां विद्यमानत्वे तथा न विद्यते । तस्मात् स्कन्धेषु तथागतो नास्ति । तथागतः तथागतः स्कन्धवान् नास्ति । यदि तथागतः स्कन्धवान् भवेद् यथा गोमात्रं [गोमित्रः] रत्नवान् वा तत्र स्कन्धानामन्यत्वाभिध्यञ्जकालम्बनं भवेत् । अन्यत्वे सति पूर्वोपदिष्टदोषाणां विद्यमानात् तदेवं न विद्यते । तस्मात्तथागतः स्कन्धवान् नास्ति । अथ पञ्चधा मय्यमाणे असत्त्वात् कतमोऽत्र तथागतः । तस्माद् भावा विद्यन्त एव यथा तथागतो विद्यत इति यदुक्तं तन्न युज्यते ।

अत्रहं—तथागतपरीक्षया एभिः मूयमाणे नास्ति तथापि स्कन्धान् प्रतीत्य प्रज्ञप्तिर्भवेत् । अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

विद्यत एव भवसन्ततिः । कथमिति चेत् तथागतसद्भावात् तथागतस्य भगवतोऽर्हतः सम्पक्वसम्बुद्धस्य सद्भावात् तत्स्वापासंस्थेय-
सम्बोधिभिद्वयात् । तथा च धूने निकायान्तरीयैः । तेन कालेन तेन समयेन ब्राह्मणमाणवकं मुनयनो नाम आसीत् । तदा तेनैव समयेन राजाऽभूत्
इत्युक्तम् । भवसन्ततेरसद्भावे तन्नोपपद्यते तस्माद्भवसन्ततिविद्यत एव । आह—यदि तथागतः उपपद्यते भवसन्ततिश्च स्यादेवेति कल्प्यते ।
तथागतस्यानुपपन्नात् तस्य भवसन्ततिसद्भावः कुतः ? तदेवमिह यदि तथागतः कश्चन भवेत् स स्कन्धा वा स्कन्धेभ्योऽग्नौ वा तत्र—

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः (Tib 266 a) स्कन्धवान्न कतमोऽत्रतथागतः ॥१॥

तावत्स्कन्धा तथागतो न । कथमिति चेत् । स्कन्धानामुदयव्ययभाग्धमितासद्भावात् तथागतस्यानित्यत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । उपा-
दानुपादानयोरेकत्वस्यानुपपन्नत्वाच्च । स्कन्धेभ्यो तथागतस्यान्यत्वं स्कन्धव्यतिरिक्तस्य धर्माद्यपि न । कथमिति चेत् । स्कन्धानामनित्यत्वात्
धर्मविद्वद्बन्धनित्यत्वप्रसङ्गाच्च अन्यत्वसद्भावे ग्रहीतस्य सद्भावप्रसङ्गात् ग्रहीतस्याप्यसद्भावस्तस्मात् स्कन्धेभ्यो तथागतस्यानित्यत्वमपि न ।
तथागते स्कन्धा यत्र न च तरुण्डे सिद्ध इव । कथमिति चेत् । आश्रयाधिष्ठानस्यानन्यत्वात् अनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नापि स्कन्धेष्वपि तथागतः
तरुण्डोद्याने सिद्धवत् । कथमिति चेत् निर्दिष्टदोषानन्तरीयकत्वस्य संभवात् । तथागते स्कन्धाश्च तरुण्डतसारवन्तमिव नान्वितः । कथमिति
चेत् । स्कन्धेभ्योऽन्यत्वात् अनित्यतादोषसद्भावात् । तदेवं पञ्चधामूयमाणेऽपि तथातस्योपादानो न सम्भाव्यते । त्वया येन भवसन्ततेः

सद्भावो कल्पितस्तथैव तथागतो विद्यत इति यत्तदुच्यताम् । आह—किं अस्मत्कल्पितस्कन्धा तथागतो वा स्कन्धेभ्यो तथागतोऽप्यो वा इत्युच्यते । कथं त्वया अस्मत्विचारितेऽनित्यत्वप्रसङ्गदोषः प्रज्ञप्यते । अस्माभिरपि स्कन्धान् प्रतीत्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिभाव उच्यते (Tib 296 b) आश्वयप्रज्ञाप्रयोगादानात् स एव वा अन्यो वा उच्यते । ततस्माद् वाच्यत्वादनित्यत्वदोषो न स्यात् । अन्यत्वस्यावाच्यमानत्वान्नित्यत्वदोषो न स्यात् ।

उच्यते—किं त्वया संस्कृतभेदश्च यत् क्रियते तत्प्रतीत्य तथागतप्रज्ञप्तिश्चोच्यते । तथागतस्य स्वभावतो च सिद्धिरिष्यते तर्हि

प्रज्ञाश्रीपः

(Tib 622 a) अथ शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् परमार्थतः तथागतेकायनिराकरणार्थवशेन द्वाविंशतिप्रकरणमारभ्यते । सौत्रान्तिकैरेवैशेषिकैश्चोक्तम्—अत्राह । परमार्थतः रूपादिभावानां स्वभावो विद्यत एव भावसद्भावात् यथा तथागतस्य कायः ।

तथागतस्य धर्मकायः परमार्थतो वज्रवत् अत्र ग्रहीतः । सत्त्वस्य क्षणिकत्वं अन्तादिजनितविमुक्तिमार्गं इति ज्ञानस्य क्षणः । रूप-कायस्य सवृत्त्या च तदाश्रयसद्भावात् तथागतस्य काय इति । तस्माद्देतोरेवभुक्तस्याधिष्ठानम् । परमार्थतः रूपादिभावानां स्वभावसद्भाव एव विद्यते । अत्राह—यदि व्यवहारान्तर्भूतबुद्ध्या भावानां तथागतस्य स्वभावतः सद्भाव एवेष्यत चेत्तर्हि सिद्धस्यैव साधनम् । परमार्थतो तावत् तथागतो मान्यः (पूज्यः) । इह ज्ञानस्य स्कन्धान्तर्गत्वात् स्कन्धा आत्मा तथागतप्रतिषेधात् एवं प्रतिषेधाभावात्तस्मात् स्कन्धा न इत्याद्युक्तम् । तत्र कायस्यार्थ स्कन्धाः । स्कन्धाः (Tib 262 b) किं नास्तीति । तथागतः । तथागत इति शब्दस्य पृथक् पृथक् वाच्यता भवति । वाक्यार्थावगच्छते साकांक्षत्वात् स्कन्धाः तथागतो नेति तथागतः स्वभावतो नास्ति वाक्यार्थः । एतत् प्रतिज्ञोपस्थानम् । स्कन्धानां धर्मस्कन्धा उत्पादभङ्गप्रतिता कृतकत्वादि च । तदेतुदुष्टान्तस्तद्वशेन पृथक् पृथक् उत्पन्नस्कन्धादीनाम् ।

अभयानुक्तम्—परमार्थतः स्कन्धास्तथागतो नास्ति स्कन्धस्य सद्भावात् उदयव्ययधर्मितासत्त्वात् । यथा पृथक् पृथक् उत्पन्नानां स्कन्धादीनां वाह्यादिवत् । तत्कृतकत्वादेहेतुत्वात् इत्यप्यभिधेयम् । किञ्च—परमार्थतो स्कन्धास्तथागतो न तत्कायप्रतिषेधात् रूपादिद्रव्य-सद्भावप्रतिषेधात् अपि च ज्ञानमात्रस्यैव [केवलस्वज्ञानस्य] पक्षोक्तत्वात् अभिधेय इति । परमार्थतो ज्ञानं हि न तथागतः । उदयव्ययधर्मिता सद्भावात् ज्ञानस्यैव सत्त्वात् यथा पृथक् पृथगुत्पन्नज्ञानम् ।

तीर्थिकैः स्कन्धेभ्यो तथागतोऽप्यः इत्यभिप्रायात् स्वसाधनस्येष्टत्वात् तदाह—

स्कन्धा न नाम्यस्तथागतः । तेभ्योऽप्य-(Tib 263 a) स्थागतसद्भावप्रदशितानुमानाभावात् । स्कन्धेभ्योऽप्यत्यस्य स्वयमेव प्रतिषेधवत् तत्प्रतिषेधात् स्कन्धेभ्यो तथागतोऽप्यो भवत्यसिद्धत्वात् । असिद्धत्वादेव तथागतः स्कन्धवान्, स्कन्धा न तेषु स इत्युक्तम् । यथा हिमवति मेषज्यं नास्ति तथा न तेषु सः । यथा वनवृक्षोद्याने [तृल्लक्षणे] सिंहस्तद्वत् । तथागतः स्कन्धवान् । तस्मात् पञ्चधापरिकल्पितेऽपि यन्नसम्भवः । कतमोऽत्र तथागतः । यथोक्तसाधननिषिद्धकल्पनायां तथागतस्य सद्भावोऽस्त्येवेति वाक्यार्थः । यथा चौर्यभ्रियोऽपि परिकल्पितं यत्किञ्चित् तदस्ति तदनुपपन्नत्वात् चौर्यमिति । पुनः यथा स्कन्धविनिर्मुक्तः पुरुषो वा ईश्वरो वा यदस्ति तद्वत् । तस्मादेव तथागतस्यासिद्धत्वात् सिद्धदुष्टान्तभञ्जनदोषः ।

अयैश्चोक्तम्—तथागतस्य स्कन्धान् उपादाय सिद्धात् अस्मत् सिद्धस्तन्निर्वाचः । अत्राह—

प्रसन्नपदा

अत्राह—विद्यत एव भवसन्ततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह हि भगवता महाकरुणोपायप्रज्ञाद्वयज्ञानाध्यायिणा सकलवैधातुकाशेषसत्त्वजात्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा त्रिभिः कल्पासंख्यैः सप्तभविर्नरुतयैकमेवोच्छत्ता तैस्तैरनिरतिशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलजगद्धितोदयैकक्रियालक्षणैः प्रियैकपुत्रादप्यधिकतर-निरवशेषजगदनुग्रहत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यायतने क्लिप्तसिलज्ज्वलनपवनसाधारणमेषज्यमहामहीरुहवज्जनानां स्वेच्छात् उपभोग्यतामात्मनमुपगमयमयता महाकालेन सार्वत्रिकं सर्वाकारपरिच्छेदि पदमधिगतम् । स एवमधिगतसर्वज्ञज्ञानो भगवान् यथा धर्माणां तत्त्वं व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वादुद्वेष्टत्वात्तथागत इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसन्ततिर्न स्यात्तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकैव जन्मना शक्यं तथागतत्वमनुप्राप्नुम् । तस्माद् विद्यत एव भवसन्तति-स्तथागतसद्भावादिति ।

उच्यते—सर्वदीयमेव हीदमस्मिन्महदज्ञानं भवसन्तानस्याविच्छेदवर्तितं चातिदीर्घकालं च गमयति । यस्य नाम भवतोऽस्मिन्महदज्ञान-धनान्धकारमेव विचित्रैरुपपत्तिशरच्चन्द्रज्ञानालोकीवद्वयमानमप्यतिचिरतरकालाभ्यासवासनाविस्तराभिबुद्धमद्यापि न विश्वस्तस्ते न निवर्तते । यदि हि तथागतो नाम कश्चित् स्यात् स्वभावतस्तदा तस्य महता कालेनाभिनिष्पत्तेर्मवसन्ततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्भावस्वभावत उपलभ्यते । केवलं तु भवानविद्यातिमिरोपहतमतिनयनतया द्विचन्द्रकेशमसादिबन्धितया तथागतं नाम स्वभावत उपलभ्यते । यथा च तथागतो वास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपादयन्माह—

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन्स्कन्धा न तेषु सः ।
तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥१॥

यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निष्पञ्चः स्यात् । स स्कन्धस्वभावो वा भवेत् । रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्य-
स्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शीलमयाधिप्रज्ञाधियुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः । तद्गतिरिक्तो वा भवेत् ।
पूर्वका एव ते पञ्चस्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञप्तिनिमित्तत्वादिह विचारे परिगृह्यते । मोक्षे अव्यापकत्वादेर्षा पूर्वकैरन्तर्भावितत्वादिति ।

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् । तत्र तथागते वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा स भवेत्तथागतो वा स्कन्धवान् भवेत् । घनवानिव
देवदत्तः । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणम् ।

उक्तं हि—

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तुं कर्मणोः ।

भवेदिति तदिहापि योज्यम् ।

सम्बुद्धो यो ह्य पादानमेकत्वं कर्तुं कर्मणोः ।

भवेदिति । तथा—

आत्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ।

इत्युक्तं तदिहापि योज्यम् ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ॥

इति । एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः । इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति किं कारणम् । उक्तं हि—

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ।

तथा—

परत्रनिरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भबैयर्थ्यमेवं चाकर्मकेः सतीति ।

तथैहापि योज्यम् ।

बुद्धोऽन्यश्चेदुपादानादुपादानं विना भवेत् ।

तथा—

परत्रनिरपेक्षत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भबैयर्थ्यमेवं चाकर्मकेः सति ।

तथा—

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेदस्कन्धलक्षणः । इति ।

अन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते स्कन्धा नोपपद्यन्ते । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते । उक्तं चैतन्मध्यमका-
वतारे पक्षद्वयव्याख्यानम् ।

स्कन्धेष्व्वात्मा विद्यते नैव चास्मि

सन्ति स्कन्धा आत्मनीतीह यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै
तत्त्वान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनेषा ।

स्कन्धानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तम्—

इष्टो नात्मा रूपवान्नास्ति यस्माद्
आत्मावत्त्वार्थोपयोगो हि नातः ।
भेदे गोमान् रूपवानप्यभेदे
तत्त्वान्यत्वेऽरूपतो नात्मनः स्तः ॥

तत्त्वान्यत्वपक्ष एव तु पञ्चापि पक्षा अन्तर्गता वस्तुतः सत्कायदृष्टिप्रवृत्त्यपेक्षया तु पञ्च पक्षाः समुपवर्त्यन्त आचार्येणेति विज्ञेयम् । यश्चैवं स्कन्धेषु पञ्चधा विचार्यमाणो नास्ति तथागतः स केनान्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा न संभवत्येव तथागत इति भावस्वभावादपश्यन्त आचार्यपादाः प्राहुः कतमोऽत्र तथागत इति । नास्त्येव स कश्चित् सकलत्रैलोक्यवस्तुविपश्चिद्भावस्वभाव इत्यभिप्रायः । तथागतभावाच्च भव-
सन्ततिरपि द्रव्यसन्ततिनास्तीति सिद्धम् ।

अत्रैकेवदन्ति । नैव हि स्कन्धास्तथागत इति द्रव्यो यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि स्कन्धेभ्योऽव्यतिरिक्तः । नापि तथागतोऽनास्त्रवान् स्कन्धान् वर्णयामो हिमवति पर्वत इव तरुलक्ष्णम् । नापि स्कन्धेषु तरुलक्ष्णम् इव सिंहम् । नापि स्कन्धवन्तं वर्णयामो लक्षणवन्तमिव (Tib 162 a) वक्त्रवर्तिनमै तत्त्वान्यत्त्वान्भूयुषमादेव । किन्तुहि स्कन्धानमलानुपादाय तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मान्नायं विधिरस्माकं ब्राह्मक इति ।

अत्रोच्यते—

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।
स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥21॥

अक्रुतोभया

‘बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।’ यदि तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्त्या इष्यते तथाप्येवं स्वभावतो न विद्यते । अत्राह—स स्वभावतोऽविद्यमानेऽपि परभावतो विद्यते इति । (Tib 99b) अत्रोच्यते ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥21॥

स्वभावतो यो नास्ति चेत् परभावतः कुतो भवेत् । कथमिति चेत् । परभावेऽपि स्वभावस्याविद्यमानत्वात् प्रतिपक्षाभावाच्च पर-
भावतोऽप्यनुपपन्नत्वात् । तस्मात्तथागतो यः स्वभावतो न विद्यते स परभावतः कथं भवेत् ।

अत्राह—सोऽज्यबाधूतमुपादानं प्रतीत्य प्रज्ञप्त्या नास्तीति । अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

यदि बुद्धः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्त्या नास्ति तदा तस्यार्थस्तु बुद्धः स्वभावतो नास्ति एवं सति स्वभावतो विद्यमाने उपादाय प्रज्ञप्त्या किं कार्यम् ? स्वभावतो योऽस्ति तस्यैव प्रज्ञप्तिभावः । यस्मात् स्वभावतो नास्ति तस्मादुपादायप्रज्ञप्तिः । एवं तथागतः स्वभावतो न विद्यते ।

स्वभावतो यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥21॥

तथागतः यो स्वभावतो न स परभावतो कुतः विद्यते, इत्युक्तम् । परभावतो तथागतस्योपादानमन्यथाभूतम् प्रज्ञप्त्या स एव नेत्युप-
पद्यते । सद्भावात् तस्मात् परभावो विद्यते । आह—

प्रज्ञाप्रवीपः

बुद्धः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्त्या इष्यते चेत्, एवं तर्हि नास्ति स्वभावतः । तथागतः स्वभावतो नास्ति । द्रव्यसद्भावो नेति वाक्यार्थः । एतत्प्रतिज्ञोपस्थानम् । (Tib 263 b) पक्षधर्मान्तर्भूतदृष्टान्तसत्त्वद्वयेन अनातचक्रवृष्टादिवत् ।

अत्रानुमानम्—परमार्थतः तथागतस्य स्वभावो न विद्यते । द्रव्यसद्भावो नास्ति । प्रज्ञप्तिसद्भावात् । यथा अलातचक्रम् । द्रव्या-
सद्भावात् यथा घटः । कैश्चिदकोविदैरज्ञोक्तम्—यदि तावत् लक्षणतो यस्य बुद्धो अन्यापोहस्तस्य बुद्धिर्नास्ति घटजलवत् । एतत् संवृत्तिसत्यं
विद्यते । परमार्थतः सद्भावार्थोऽप्य इति भावः । तेन द्रव्यसद्भावो प्रतिषिध्यते तदस्मान्निर्वाणः । इह घटस्य ध्वंशः बुद्धिरन्यापोहः तदव्यस्य
रूपादीनां तद्बुद्धिः सद्भावात् तेषां द्रव्यसद्भावस्य विद्यमानत्वात् तन्न ग्राह्यमिति । द्रव्यस्य सद्भावलक्षणेन यथाघातस्य ध्वंशस्तस्य द्रव्य-
सद्भाव एव बाधः तद्बुद्धेरसत्त्वमिति निश्चयग्रहणात् । यस्य न ध्वंशः तत्रापि तस्य बुद्धेरसद्भावः । उपादानेन सह अन्येषामपोहः अन्यापोह
इति इष्टत्वात् ।

अन्यैश्चोक्तम्—परमार्थतो घटस्य द्रव्यसद्भावो विद्यत एव । ज्ञेयस्य सद्भावात् यथा रूपवदिति । ज्ञेयस्य सद्भावात् द्रव्यतो
ज्ञेयस्यावबोधवैयर्थ्यः । लक्षणतो ज्ञेयस्य शब्दधातूनां बोद्धव्यार्थस्य सद्भावात् घटादीनाञ्च द्रव्यसद्भावसिद्धात् घटस्य स जलवत् संवृत्तिसद्भावो
भवति इति अन्तर्भावो नास्ति । तन्न ग्राह्यम् । परमार्थतः (Tib 264 a) रूपद्रव्यस्य सद्भावसिद्धात् दुष्टान्ताभावः । व्यवहारलक्षणं यथो-
क्तेन सर्वेषां भावानां प्रज्ञप्तिसद्भाव एव स्यात् । यस्य बुद्धेर्नास्ति भङ्गः तस्य द्रव्यसद्भावो भवेत् । यस्य ध्वंशः तस्य बुद्धेरसद्भावस्तस्य
प्रज्ञप्तिसद्भावव्यवस्थानम् । भावानामास्ति भङ्गः भावासद्भावकमेव ज्ञेयम् । द्रव्यं तद्भावस्यासद्भावात् अनिश्चयताऽपि विद्यते । तस्य द्रव्य-
सद्भावकल्पना प्रसिद्धा च । आगमशाध्याय जायमानात् तदपि न युज्यते ।

भूलमध्यमकवृत्तिप्रज्ञाप्रदीपः

पौड्यः समुच्चयः—अन्यैश्चोक्तम्—पञ्चस्कन्धानां प्रज्ञप्तिसद्भावेऽपि स्वभावसद्भावो विद्यते । तस्य च तथागतप्रज्ञप्त्यभिधे-
यस्य सद्भावात् । तथागतः तस्य स्वभावोऽङ्गनिर्मयः यो विद्यते बुद्धिनिश्चयोपस्थानात् । तथागतस्य स्वभावो नास्ति, इति सिद्धस्यैव साधनम् ।
स्कन्धानां कृतकत्वस्य सद्भावात् । ननु परमावस्य भावानां हेतुप्रत्ययानां परभावो विद्यते । उत्पादस्य स्वयमेवोपलब्ध्या [यन्निश्चयते] प्रति-
षिध्यते तस्य तद्दुष्टान्ताभावः । सर्वेषां भावानां परतोत्पादलक्षणं स्वभावेनैव स्वभावो विद्यते इहास्माभिः अलातचक्रस्य रूपादिचक्षुर्विज्ञानस्य
निर्विकल्पकविषयगोचरो यस्यास्ति तस्य स्वभाव सहैव विद्यमानता इष्यते तन्न ग्राह्यम् । अत्रालातचक्रस्य भ्रांतिस्तेन च शून्यम् । ऊर्ध्व
आकाशः (Tib 264 b) स्यादशलातचक्रस्य स्वभावेन शून्यतादुष्टान्तस्येष्टत्वात् अलातस्य रूपादिभिरुत्पादस्य प्रतिषेधात् द्रव्यसद्भाव-
प्रतिषेधाच्च । तथैव चक्षुर्विज्ञानादेर्गोचरस्यविषयाः रूपादयश्च चक्षुषःदृष्टिप्रतिषिध्यमानस्य प्रतिषेधात् ।

स्वभावतो यन्नास्ति कुत स्तत्परभावतः ॥2॥

स्वतोभावस्य परभावमपेक्ष्य परतः सिद्धात् इत्यभिस्तथिः । अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

अत्रोच्यते—

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥2॥

यदि हि बुद्धो भगवानमलान् स्कन्धानुपादाय तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यः प्रज्ञप्यते । न तर्हि स्वभावतः सोऽस्तीति व्यक्तमापद्यते प्रति-
विम्बयदुरादाय प्रज्ञाप्यमानत्वात् । यश्चेदानीं स्वभावतो नास्त्यात्मीयेन स्वरूपेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपादाय परभावतो
भविष्यतीति । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति युज्यते ।

अथ स्याच्छयैव हि प्रतिविम्बकः स्वभावतोऽविद्यमानमपि परभावं मुखादव्यादिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतोऽपि स्वभावतो-
ऽविद्यमानोऽनासत्वात् पञ्चस्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि—

प्रतीत्य परभावं यः सोऽनास्मैत्युपपद्यते ।

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥3॥

अकृतोभया

यः परभावं प्रतीत्य प्रज्ञप्यते स आत्मनेन विद्यत इति वक्तुं नोपपन्नम् । कथमिति चेत् । स्वतोऽसिद्धत्वात्

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥3॥

तथागतो यः स्वतो न विद्यते सोऽन्यथाभूतमुपादानं प्रतीत्य प्रज्ञप्तत्वात् कथं तथागतो भविष्यति । अन्यच्च—

बुद्धपाक्षितवृत्तिः

यः परमात्रं प्रतीत्य प्रज्ञप्यते स आत्मा अस्तीति वक्तुमुपपद्यते । कथमिति चेत् । स्वतोऽसिद्धत्वात्

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥3॥

यस्य स्वतस्त्वं न तस्योपादानस्य परमात्मात् प्रज्ञप्तिसत्त्वे कथं तथागतो भविष्यति [Tib 297 a] यदि स्वतस्त्वं नास्ति । उपादानं प्रतीत्य स्वतो मावः भविष्यति तदेवं उपादानं प्रतीत्योत्पादस्तदपि नेष्यते । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।

अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

प्रतीत्यपरमात्रं यः सोऽनात्मेत्युपपद्यते ।

परमात्रं प्रतीत्य प्रज्ञप्तेः सद्भावात् यथा मायापुरुषः । तस्य नैरात्म्यभाव एव नास्तीति वाक्यार्थः ।

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥3॥

भावानां स्वभावसङ्गावसिद्धदृष्टान्त इति प्रयोगः तस्मात्सिद्धदृष्टान्तमण्डनदोषः स्यात् ।

किञ्च बाह्यः एवमिति स्वभावतोऽसिद्ध उक्तः । परभावतो सिद्धात् दृष्टान्तसिद्धात् भावानां स्वभावो विद्यत एव सिद्धादित्युक्तो ।

अनाह—

प्रसन्नपदा

प्रतीत्य परमात्रं यः..... ।

यश्चानात्मा..... ॥3॥

यदि प्रतिबिम्बवत्परमात्रं प्रतीत्य तथागत इष्यते । एवं सति प्रतिबिम्बवदेव स तथागतोऽनात्मेतित्युपपद्यते । न तु स्वभावत इति युज्यते । आत्मसम्बोध्यं स्वभावशब्दपर्यायः यश्चानात्मा निःस्वभावः प्रतिबिम्बवदेव स कथं तथागतः स्वभावरूपतो भविष्यति ।

अविपरीतमार्गगतो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

किञ्चाभ्युत्—इह यदि तथागतस्य कश्चित् स्वभावः स्यात्तदा तत्स्वभावापेक्षया स्कन्धस्वभावः परभाव इति स्यात् । तं च परमात्रं प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति । तदा कुतः स्कन्धानां परत्वं स्यादिति प्रतिपादयन्नाह ।

यदि नास्ति स्वभावनः परभावः कथं भवेत् । यदा चैवं स्वभावपरमात्रो न स्तस्त्वदा ।

स्वभावपरमात्राभ्यामुक्ते कः स तथागतः ॥4॥

अकृतोभया

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् ।

यदि तथागतः स्वभावतो नास्ति तर्हि परभावस्य सद्भावः तत्र कथं विद्येत । तथाऽसति तथागतः परमात्रं प्रतीत्य सिद्धत्वादपि न

विद्यते ।

अत्राह—तथागतस्य स्वभावानवधारितेऽपि विद्यमानत्वात् तथागतः सिद्धः । इत्यभ्युप्यते ।

स्वभावपरभावाम्यामृते कः सः तथागतः ॥4॥

स्वभावपरभावाम्यामृते कः स तथागतः । यया प्रज्ञप्त्या अन्यो न विद्यते । अत्राह—

तथागतः स्कन्धान् प्रतीत्य (Tib 96 a) प्रज्ञप्तिरेव स्यात् स तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यत्वात् [विनिर्वचनीयत्वात्] स्वभावतोऽपि नास्ति [अन्यत्वमपि नास्ति] परभावतोऽपि नास्ति । अभ्युप्यते—

द्विपासितवृत्तिः

यदि तथागतस्य स्वभावो नास्ति स्वभावस्यासद्भावे परभावः कुतो भवेत् । इह यः स्वभावतो परभावतो इति हि यत् स्वभावतो नास्ति तत् कस्मात् परभावो भवेत् । तस्मात्परभावोऽपि नास्त्येव । कथं तर्हि स्वभावपरभावाम्यां ऋते तथागतो योऽस्ति तत्प्रज्ञप्यते तदुच्यताम् । उच्यते स्वया उपादाय प्रज्ञप्तेरर्थं अविज्ञाय न पुत्रगते बहुत्वमेकत्वस्वावक्तुमिति । परस्यवचने विडम्बनामात्रेण [विहेटनामात्रेण] तत्त्वार्थं विज्ञा-
तुमशक्यम् । तथागतान् उपादाय प्रज्ञप्तिर्येत् तत्र किं तथागतः स्वभावोऽस्ति वा किन्तर्हि परभावोऽस्ति इति शक्यं तस्योपासक्यो नास्ति । आह—लोकनायको नाम यत् तत् बाह्यानामाचार इत्युक्तं तत् सत्यमेव । त्वं उपादाय प्रज्ञप्तेरर्थो न विज्ञानासि । स्वया अविद्यमानस्वैवा-
सद्भावो दृश्यते । स्वया यस्तथागतस्य सद्भावः परिकल्पितस्तस्य स्कन्धानां उपादानं नोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् । स्वभावस्यासिद्धत्वादेव परैरिष्टहेतुप्रत्ययामावात् तेभ्यो भावः परभावस्तस्य सद्भावो नास्ति इत्यभिप्रायः । तस्मात् दृष्टान्तदोषस्तस्य स्यात् । अत्राह—तथागतस्य स्वभावः (Tib 265 a) निदमवो नैव भवति । सद्भावो दृष्टान्तसिद्धान्त दोषः । अत्राह—

स्वभावपरभावाम्यां ऋते कः स तथागतः ॥4॥

तन्नास्त्येव । स्वभावपरभावाम्यां ऋते भावाः परमार्थतः अस्त्येव । असिद्धत्वान्नदोषाभावः ।

बाह्योपुत्रीयैः स्वयूप्यैरुच्यते—तथागतस्य स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्तिर्भवति । स हि तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यत्वात् स्कन्धानां स्वभाव एव नास्ति । परभावश्च न । तस्मात् तथागतसिद्धात् अनुमानतो एव निर्देशात् । अनुमानस्य यथोक्तनिर्देशाद् भावानां निःस्वभावो न सिद्धः । अत्राह—

परमार्थतो तथागतो अस्ति वा तथागतो नास्त्येव वा तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्तिर्वा भवेत् । तत्र यदि तथागतोऽस्ति तथा तदुपादानस्यैवैवमर्थं स्यात् किन्तर्हि तथागतो नास्ति । एवं सत्यपि—

प्रसन्नपदा

पदार्थो हि भवन् स्वभावो वा भवेत् परभावो वा । ताभ्यां तु विना कोऽज्ञापरः पदार्थोऽस्ति यस्तथागत इति शब्दस्याप्यते । तस्मान्नास्ति स्वभावस्तथागत इति । किञ्चाभ्याम्—

स्कन्धान् यद्यनुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादायादुपादाय ततो भवेत् ॥5॥

अकृतोभया

अत्र यदि तथागतः स्कन्धान् प्रतीत्य प्रज्ञप्तिर्यात् विद्यते स तथागतो वा तथागतो न वा तथागतस्कन्धान् प्रतीत्य वा विद्यत इति पर्यायः यदि तथागतो विद्यते तं प्रतीत्य तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अथवा तथागतो नास्ति तदेवमपि यदि स्कन्धान् प्रतीत्य पूर्वमेव तथागतो-
ऽन्यत्वेन व्यवस्थितो कश्चित् भवेत् स स्कन्धान् प्रतीत्य भवेत् । ततस्तथागतो भवेत् ।

अत्राह—तथैव भवतु । इति । अभ्युप्यते ।

बुद्धपातितवृत्तिः

स्कन्धान् यद्यनुपादाय भवेत् कश्चित्तथागतः ।
स इदानीमुपादद्यादुपादाय ततो भवेत् ॥5॥

[Tib 297 b] यदि स्कन्धोपादानस्य पूर्वक्रमे तथागतः कश्चिद् भवेत् तत् स्कन्धोपादानम् । तदेवं तथागतः उपादाय भवेत् । तन्मोक्षमात्रेभ्यः स्कन्धेभ्यः प्रकृष्टिमात्रं कृतं स्यात् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स्कन्धान् यद्यनुपादाय भवेत् कश्चित्तथागतः ।

पूर्वं स्वपर इति—

स इदानीमुपादद्यादुपादाय ततो भवेत् ॥5॥

यद्येवं भवेदिति

प्रसन्नपदा

यदि भगवते स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वेनावतर्क्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञाप्यत इति । तत्कदा युज्यते । यदि स्कन्धानुपादाय-गृहीत्वापूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स स्कन्धानुपादद्यात् । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वोचिद्धो धनाद्देवदत्तो धनस्योपादानं कुरुते तद्वदेतान् स्कन्धानुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानुपादद्यात् । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् । विचार्यमाणस्तु सर्वथा—

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय स उत्पादास्यते कथम् ॥6॥

अकुतोभया

स्कन्धानुपादाय तथागतः कश्चिन्नोपपद्यते । यः स्कन्धानुपादाय न विद्यते स कथं स्कन्धानुपादास्यते । तथागतस्याविद्यमानत्वात् यथा तदप्यन्यः ।

अथाह—संसारस्याद्यन्ताभावात् तथागतस्यापि तत्त्वेनायथात्वेनाबाध्यत्वात् उपादत्तोपादानयोः पौर्वापर्यभावात् प्रतीत्यप्रकृति-विद्यते (Tib 96 b) इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपातितवृत्तिः

स्कन्धानुपादाय तथागतः कश्चिदपिनोपपद्यते । यश्च स्कन्धानुपादाय नास्ति अविद्यमानत्वेन स कथं स्कन्धानुपादास्यति । आह—प्रत्यविरुद्धमतं आख्यानं यत् तत्कथं युज्यते । इह भगवता संसारस्याद्यन्ताभावो नास्तीतिवचनात् तत्र उत्पादादुपादानापूर्वापरविद्यमानतां कथमुपादास्यति । तस्य नित्यत्वेन सोपादानस्य प्रकृष्टिर्भवेत् । आह—यदि संसारस्याद्यन्तादिभावात् उपादादुपादानयोः पौर्वापर्यभावे नोपपद्यते । तथागतस्योपादानसद्भावे स्कन्धान् उपादानमस्तीति तदप्यनुपपत्तिर्नास्ति । कथमिति । इह—

प्रज्ञाप्रदीपः

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः । उपादानं विना तथागतस्यासिद्धत्वात् । यश्च नास्त्यनुपादाय तथागतस्य स्वभावादेव स कथमुपादास्यते तत् तथागतस्य स्कन्धानोपादत्ते (Tib 265 a) तथागतस्य सद्भावाद यथा तदप्यन्यः । अथ न तथागतस्य असद्भावात् तथागतः स्कन्धानुपादाय तथागतो भविष्यतीति चिन्तायाम् एवमुक्तम्—

स्कन्धान् यद्यनुपादाय न कश्चित्थागतः ।
स प्रज्ञप्तिमुपादाय तत्रोपादानं भविष्यति ॥

इत्युक्तम् ॥ तत्र एवं वाच्यम् । किं स्कन्धानां स्वभावो वा किन्तुहि परभावो वा । तत्र यदि स्कन्धानां स्वभावो भवेदिति पक्षस्तत् परिहारश्च न विसर्जितः । [न निरूपितः] । यदि चेत् । परभावो भवेत्, तस्मास्ति । स्कन्धानां निःस्वभावत्वात् [स्वभावाभावात्] यथा सश-
विषाणमिति पूर्वं निर्दिष्टम् ।

किञ्चाह—यस्योपादानं न, स्कन्धलक्षणं न, तत्कथमुपादानं भविष्यति । तन्निरुपादद्यात् । असद्भावात् यथा आकाशकुसुमम् । इति अभिप्रायः । परमार्थतः तथागत उत्पत्तेः पूर्वमसत् तथागतस्य उपादानं निरुपादद्यात् । उत्पत्तेः पूर्वं असद्भावात् यथा तथागतोऽस्ति । संसार-
स्याद्यन्ताभावादिति चेत् तथागतस्यान्यत्वेनावाच्यत्वात् पूर्वापरो [पूर्वं पश्चादिति] नोपपद्यते । उत्पत्तेः पूर्वकृमाभावात् इति हेतोस्तस्याप्यसिद्ध-
त्वम्, इति चेत्तन् प्राह्यम् । व्यवहारप्रज्ञत्वेर्बुद्धेः गोचरस्तथागतस्तस्योत्पत्तेः पूर्वमसद् इति ज्ञातव्यम् । (Tib 266 a) संस्कृतस्य सद्भावात्
यथा घटः । एवं व्यवहारस्यासिद्धत्वात्, हेतोर्वाच्यत्वात् तथागतस्य च तथागतस्कन्धानां पूर्वभावस्यासद्भावनिरासस्य दुष्करत्वात् तस्मिन्नाभास
एवास्ति ।

अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किञ्चिदप्युपादत्ते तदा स्कन्धानुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते । यदा चैवं
तथागत उपादानात् पूर्वमविद्यमानत्वान्न किञ्चिदुपादत्ते तदा तदुपादानस्यापि केनचिदप्यनुपादीयमानस्योपादानत्वं न संभवत्येवेति प्रति-
पादयन्नाह ।

अकृतोभया

न भवत्यनुपादत्तमुपादानं च किं च न ।
न चास्ति निरुपादानः कथं च न तथागतः ॥7॥

यदि संसारस्याद्यन्ताभावात् उपादातोपादानयोः पौर्वापर्यभावो नोपपद्यते । तथागत उपादातास्ति स्कन्धानुपादानमित्यपि नोप-
पद्यते । कथमिति चेत् । अत्रोपादानात् तस्योपादानमिति विद्यमानत्वादुपादानं नाम, उपादानक्रियाया उपादाता नाम विद्यते । संसारस्य अना-
दिस्वादानन्तरञ्चैवतदुपादानमेवोपादानमिति त्रयेत्यनुपपत्तिरुपादात् उपादानोपादानयोरभावाच्चोपादानं न विद्यते । निरुपादानोऽनुपादाता तथागतो
नाम न विद्यते । अत्राह—तथागतो विद्यत एवोपादानेन प्रवृत्तित्वात् । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

न भवत्यनुपादत्तमुपादानञ्च किञ्चन ॥
ना चास्ति निरुपादानः वध्यञ्चन तथागतः ॥7॥

इहोपादानस्तत् सद्भावबुद्धादानमिति उपादीयमानात् उपादाता इति तस्मात् उपादीयमानात् निरुपादानः नोपादानं भवति । उपा-
दानमनुपादानञ्चोपादाता नास्ति । संसारस्याद्यन्ताद्यस्ये इदमुपादानमनुपादाता च नोपपद्यते । तदेवं पूर्वपरिधोरसत्त्वे त्वत् स्कन्धान् कथं
(Tib 298 a)-मुपादानं न भवति । त्वया परिकल्पितस्तथागतस्तत् कथमुपादाता भवतीति तदुच्यताम् । तस्मात्पूर्वपरिधोरसत्त्वे उपादापि नोप-
पद्यते । उपादानस्यैवानुपपत्तये उक्तं तदुपपत्तिर्यं स्यादिति । तस्मान्न्यत्वेनावाच्यत्वात् उपादातुर्उपादानयोः तस्मान्न्यत्वं नोक्तम् । अत्रतावत्
तत्त्वस्यावाच्यत्वे तत्कत् वचनभेदात् । अन्यत्वस्यावाच्यत्वे पुनर्कृत्वासिद्धेरसिद्धात् तस्मादुभयोरपि सद्भावस्तत्त्वस्यान्यत्वेन वक्तुमशक्यम् ।

आह—किं त्वया मित्रज्ञानबुद्धया श्रुतामुपादीयते ? त्वया यदेव उपादातुर्उपादानप्रसिद्धये यदनुपपन्नं तदेव तत्प्रसिद्धत्वात् आर-
भ्यते । इह चेदुपादानोपादानोः सद्भावे एकत्वस्यान्यत्वम्वा स्यादसंशयम् । यस्यैकत्वमपि नास्ति, अन्यत्वमपि नास्ति तदन्यत्वं कथं भविष्यति ।
तस्मादुपादानस्याविद्यमानत्वे उपादाता च न भवत्येव । व्यवहारवशेनोपादातुर्उपादानाभिधानेऽपि तत्त्वमपि नोच्यते । तेन तदेवं इदं द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्वे तथागतस्यात्मनोपादाननैरास्थ्योपादानयोश्च कथमन्यत्वं भविष्यति ।

आचार्यायदेवनापि—

यस्मात् रूपस्य नैरात्म्यं तस्मात्कार्पात्मनोऽन्यथा ।
कथितं प्रस्थानमिन्नत्वंमसद्वक्तुं न युज्यते ॥

प्रज्ञाप्रदीपः

न भवत्यनुपादत्तमुपादानञ्च किञ्चन ।

कथं तद्धि उपादातुरुपादात्तं उपादानं भविष्यति । न चास्ति निरुपादानः । निरुपादानस्य भाव एव निरुपादान इति वाक्यार्थः । कथञ्चन तथागतः । च इत्ययं शब्दः उपादातुरुपादानोपसङ्गप्रहार्थः । तथागते तथागतस्य भावो नास्तीति वाक्यार्थः । तदत्र वाक्यार्थाभिव्यक्ति-
वशेनानुमानम् । पञ्चस्कन्धो नास्ति पुद्गलः कृतकत्वात् यथा घटः । प्रतीत्य समुत्पन्नता, अनित्यता, तथता, वितथता, सांशयिकज्ञान-
विषयता, दुःखता, परितापस्य हेतुता हेतुवाक्यादिरभिव्येयत्वम्, सत्त्वान्तर्गतहेतुपदेशार्थाभिव्येयत्वम् ।

वात्सीपुत्रीयैः स्वयूध्यैश्चात्रव्यावर्त्यते—परमार्थतः तथागतोऽस्त्येव तथागतो नास्त्येवेत्यव्याकृतत्वात् । इह यन्नास्ति तत्तथा-
गतस्यासद्भाव उक्तः । तीर्थिकपरिकल्पितात्मवत् तथागतस्यासद्भावो नोक्तः (Tib 266 b) अन्यैस्तथागतस्य निर्वाणं परमं नेति परिपृच्छा
तद्धि अव्याकृतमित्युक्तवाक्यं न हि तस्य प्रतिषेधस्योक्तत्वात् तस्मात्तथागतः परमार्थतोऽस्त्येवेति । तस्मात्स्वाधिकृतानुमानसद्भावात् हेतु-
विरुद्धस्य निग्नान्तिबाध्याशङ्क सद्भावः ।

आह—तथागतस्य कूटागारमध्यज्ञातस्याम्रफलस्य रसविशिष्टाभ्याकृतादिभिर्हृत्वर्थविरुद्धतो सद्भावात् तदमुक्तत्वात् कल्पनाया
अपरस्य बाधश्च न स्वतन्त्रानुमानमपि न ।

ताम्रशाटीयैरुक्तम्—परमार्थतः तथागतस्य सद्भावो विद्यत एव उपादायप्रज्ञप्तेः सत्त्वात् । इह यन्नास्ति तस्योपादानप्रज्ञप्तिर्न
स्यात् । निर्मितपादवत् तथागतो ह्युपादानाद्विनिर्मुक्तः । अनुत्तरतो प्रविभक्तस्कन्धसन्तानमुपादाय प्रज्ञप्तिर्भवति । तदेवमपि भूये बुद्ध इति
लक्षणमिह न मात्राप्रज्ञप्तं न पित्रा प्रज्ञप्तम् न देवैश्च प्रज्ञप्तमिति । कथमिति चेत् । बुद्धस्य भगवतः लक्षणं विमुक्तेरन्तर्भावमुपादागास्ति ।
इत्युक्तम् । तस्मात्परमार्थतः तथागतोऽस्त्येवेति ।

अत्राह—कथं परमार्थतः तथागतो नोपपद्यते । तद्यथा पूर्वम् [स्कन्धा न नाग्यः (267 a) स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धाने तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान् न कतमोऽत्र तथागतः ॥11॥

इति निरूपितं तस्मात्—

प्रसन्नपदा

न भवत्यनुपादत्तमुपादानञ्च किञ्चन ॥

न चास्ति निरुपादानः कथं चन तथागतः ॥17॥

यदा चैवमुपादानं केन विद्वन्नुपादीयमानत्वादुपादानं न भवतीति तदोपादानाभावादुपादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न चास्ति निरुपादानः ।

इति । तदेवं यथोपपादितन्यायेन ।

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पञ्चधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञप्यते तथागतः ॥18॥

अकुतोभया

तत्र यदि तथागत उपादानेन प्रज्ञप्तिरुत्पद्यते स तत्त्वेन बाध्यत्वेन वेति पर्यायाः । पञ्चधा मृग्यमाणी यस्तत्त्वान्यत्वेन च न
विद्यते तथागतः स उपादानेन कथं प्रज्ञप्यते । तस्मात्तदपि न युज्यते ।

अत्राह—उपादाता विद्यत एवोपादानस्य विद्यमानत्वात् । इत्यत्रोच्यते ।

दुष्टपातितवृत्तिः

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पञ्चधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञप्यते तथागतः ॥४॥

तथागतस्य यदुपादानं यथा प्रज्ञप्यते तत्तत्त्वं पञ्चधा मृग्यमाणेऽपि तत्त्वान्यत्वेनावाच्यत्वे सति उपादानस्यासद्भावे कथं तथागत इति वक्तव्यम् । तस्मादुपादायप्रज्ञप्तेः सद्भावश्च नोपपद्यते । अह—यावदुपादानमित्यस्य स्कन्धपञ्चकस्य अंध्यालम्बनं जायते तावत् कथं न भवति । तस्मात्तावदुपादानं विद्यते । सारथेरनस्त्वं रथस्यागतित्वादिहोपादानुषङ्ग सद्भावः स्यात् । अह—किं त्वया नञ्चा प्रचण्डधारया उद्दामानस्य मूलस्तम्भस्य प्रादुर्भावो वा विलीनो वा त्वया उपादानादुपादातुश्च प्रसिद्धिरिष्यते । यदा—

प्रज्ञाप्रदीपः

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति..... ॥४॥

परमार्थतः तथागतस्य स्वभावोऽस्त्येव प्रज्ञप्तेः सत्त्वात् षटादिसद्भाववत् । तथागतस्य च सद्भावो विद्यते तदेवमिष्टापातः । प्रज्ञप्तेः सद्भावादिति हेतोस्तस्याशङ्क परमार्थतोऽसिद्धस्त्वर्थविरुद्धत्वञ्चास्ति । षटाद्युपादानात् प्रज्ञप्तिश्च । व्यवहारतो सद्भावस्य सत्त्वात् अन्यैश्चाक्तम्—

न चास्ति निरुपादानः कथञ्च न तथागतः ॥४॥

इति यदुक्तन्तन्न युक्तमस्मादिरुच्यते । तथागतस्योपादानमुपादाता च सहैव विद्यते उपादानस्य सद्भावात् । इह यस्योपादातुः सहैव न तस्योपादानं नास्ति [तन्निरुपादानमिति] यथा कूर्मं रोमप्रावारणमित्यादि । तथागतस्योपादानं पञ्चस्कन्धबुद्धधर्मसंसृष्टादिपुद्गल-व्यतिरिक्तत्वेनाश्रयसद्भावात् तस्माद्धेतोरेवमुक्ताविष्टानम् । तथागतस्योपादानोपादाता च सहैव विद्यते । उपादाता यत् तत्तथागतः (T. 267 b) तत्तत्त्वाद् दृष्टान्तसिद्धादिष्टार्थश्च सिद्धः ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

तत्त्वान्यत्वेन..... ॥४॥

यो हि तथागतो विचार्यमाणो मृग्यमाणस्तत्त्वेन स्कन्धेभ्य एकत्वेन नास्ति । अन्यत्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति । एवं तत्त्वान्यत्वात्सत्त्वादाधाराधेयतद्बलपक्षपञ्चप्रकारै- (T. 163 b)-मृग्यमाणो यो नास्ति स कथमत्यन्ततोऽसिद्धयमानस्तथागतः उपादानेन शक्यः प्रज्ञपयितुमित्यतोऽपि नास्ति तथागतो नाम स्वभावतः ।

न च केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ।

यदपीदमुपादानं तत्त्वभावान्न विद्यते ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥१॥

अकृतोभया

उपादानं यदस्ति इति चिन्त्यते तच्च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावतो न विद्यते ।

अत्राह—उपादानं स्वभावतोऽविद्यमानमपि परभावाद्विद्यते । इति । अत्रोच्यते [Tib 97 a] ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥१॥

उपादानं यत्स्वभावतो नास्ति तत्परभावतः कुतो भवेत् । कस्मादिति चेत् । स्वभावस्याविद्यमानत्वात् परभावस्याप्यविद्यमानत्वात् । अपि बोध्यते—

आत्मानं तु प्रतीत्यैवमुपादानं न पञ्चधा ।
उपादानमप्रतीत्य न किञ्चदपि विद्यते ॥
उपादाता ह्युपादानात्पूर्वमेव भवेद् यदि ।
तस्मिन्नस्युपादानं कथं नाम भविष्यति ॥
उपादातुरुपादानं न प्रतीत्याप्रतीत्य न ।
उपादातुश्च यन्नास्ति तस्याभवात्तु नैव तत् ॥
उपादाताऽपि यश्चासावुपादानान्न विद्यते ।
तं प्रतीत्य च यो नास्ति तस्याभावं तु नैव सः ॥
उपादानस्य यो सिद्धिः स्यादुपादातुरेव सा ।
तदसिद्ध उपादानं कथं नाम हि सिध्यति ।
उपादानप्रसिद्धेश्चेदुपादाता न सिध्यति ॥
उपादानादसिद्धात्तु ह्युपादाता भवेन्न सः ॥

बुद्धपातितवृत्तिः

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादानं यदस्ति, इति चिन्तायां तच्च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावतो नास्ति ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ।

उपादानं यस्य भावः स्वभावतो नास्ति तत् परभावतः कथम् । यदा स्वभावतः कश्चन विद्यते परभावतोऽपि स स्यात् । उपादानं स्वभावतो नास्ति तस्मात् तस्य परभावोऽपि न स्यात् । परत्वाभावे कथं परतो भावः स्यात् । तस्मादुपादानं परभावतोऽपि न भवेत् । प्रत्यक्षा-
लम्बनमिति यस्मिन्मते तदपि स्वचित्तसंमोहदोषेण मायास्वप्नदर्शनवत् दृष्टं भवति । इह यत्किञ्चिन्नस्ति तत् सत्यम्, (Tib 299 a) इत्यभि-
निवेशस्तत्परिहारात् भगवता केनपिण्डजलबुद्बुदमरीच्युदकस्कन्धमायावत् दृष्टान्ताश्च भाषिताः । इयं माया बालविसंवादनसमा इति यस्मात्ते
न सन्ति तस्मात्—

प्रज्ञाप्रदीपः

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादानं स्वभावतो नास्ति सापेक्षत्वादुपादातवत् । इति विस्तरेण निदिष्टम् । तस्मादुपादानस्य सङ्गादादिति हेत्वर्थासिद्धत्वमर्थ-
विरुद्धत्वञ्च । उपादानस्य परभावतो सिद्धात् यथोक्तस्य दोषाभाव इति चेत् । तदपि न ग्राह्यम् ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥१॥

उपादानस्य परभावो न भविष्यत्येवेति वाक्यार्थः । परतोऽनुत्पादस्य पूर्वनिर्देशादपि निर्देशस्याप्रयोजनम् । तस्मादेवं परिकल्पितम् ।

प्रसन्नपथा

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

यदपीदमुपादानं रूपवेदानासंज्ञासंस्कारविज्ञानाद्यं स्कन्धपञ्चकं तदपि स्वभावेन न विद्यते । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । स्कन्धपरीक्षायां
च विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ।

अत्रापि स्याद् यद्यपि स्वभावत उपादानं नास्ति तथापि हेतुप्रत्ययात्मकात्परभावाद् भविष्यति । तदपि नोपपद्यते इति प्रतिपादय-
न्नाह ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥9॥

न हि बन्धासूनुः स्वभावतोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमिति । अत उपादानमपि नास्ति ।

अथवा—

यदुपादानमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादानृसापेक्षत्वादुपादातुनिरपेक्षस्य चोपादानत्वाभावात्नास्ति स्वभावसिद्धमुपादानम् । अथ यद्यप्युपादाननिरपेक्षमुपादानं स्वभावासिद्धं न संभवति । एवं तदुपादानप्रेक्षमेव भवत्विति । उच्यते । एवमपि ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ।

स्वभावतो यदुपादानं न सिद्धं तदविद्यमानस्वभावं [Tib 164 a] कथमुपादातुः परभावतो भविष्यतीति । तस्मादुपादानमपि नास्तीति ।

इदानीं यदा प्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह ।

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ॥

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥10॥

अकृतोभया

अथ यस्मादुपादानमुपादाता च स्वभावपरभावतत्त्वान्यत्वादिसर्वप्रकारेण शून्यस्तस्मात् परमार्थतः तत्त्वदर्शनेषु उपादानोपादातृकल्पना तदेवं तेन तथागतस्य सद्भावा इति प्रज्ञप्तिर्न स्यात् । उपादायप्रज्ञप्तेरर्थस्य (Tib 97 b) सर्वथा शून्यत्वात् स्वभावपरभावतत्त्वान्यत्वादीनां बाध्यत्वनास्ति ।

आह । अथवा शून्यमिति तत्कथमित्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यस्मादुपादानं स्वभावतो न विद्यते परभावतोऽपि न विद्यते तस्मादुपादानशून्यत्वम् । यस्मादुपादाता च सर्वशः परिकल्पिते सति स्वभावतोऽपि न परभावतोऽपि न विद्यते तस्मादुपादाता च शून्यम् ।

तस्मात् त्वया फेनपिण्डजलबुद्बुद्मायामृगमरीचिका समा असारो स्वभावतो शून्यत्वोपादानात् । मायया जायमानं स्वप्नरूपोपम-
प्रतिबिम्बसमं गन्धर्वनगरोपममसारं स्वभावतो शून्यं तस्मात् तथागतोऽस्तीति कथं प्रज्ञप्यते । इत्युच्यताम् । तस्मात्तावत् स्वपक्षावसन्नितदर्शने किं यत्प्रतीत्यास्तीति प्रज्ञप्यते । यत्प्रतीत्यास्तिता नास्तिता परिहारी मध्येप्रसाधितम्, अस्मि सति इवं भवति इमस्मि असति इवं न भवति इति प्रज्ञप्यते तदुभयं प्रतीत्य प्रज्ञप्तेरर्थः अविज्ञातो भवति, इत्येतत् समन्वाहरः । तस्मात्प्रतीत्य प्रज्ञप्तेरर्थभावं प्रतीत्य प्रज्ञप्तिस्तत् सर्वथा स्वभावतो शून्यत्वादस्ति नास्तीति न बलवन्त्यम् तत्त्वम् । व्यवहारतो दोषाभावः ।

आह—यद्येवं तत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।

..... ॥10॥

सर्वश इत्यनेन स्वभावपरभावतत्त्वान्यत्वादय इति तस्मात्परमार्थतः तत्त्वदर्शनेमुपादानमुपादाता च कल्प्यते ।

३ ज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥१०॥

माध्यमिकैकैकतम् — स्कन्धपञ्चकमुपादाय बयवहारानुरूपतो भगवता सर्वज्ञेन दक्षवलाबेगिकवैशाखादिगुणगणाचित्याद्भूतादित्य-
लोकसङ्गत्यस्तत्कार इति प्रतपितः कृतम् । तेन पुद्गलस्यैक एव समुदो बहुजनहिताय बहुजनसुखाय समुदय इत्यादि च । तथैव कल्याणमित्र-
मुपादाय सत्त्वोत्पादधर्माणां जातिदुःखादिनिवृत्तिरित्यादि च । तथैव परिज्येयस्य परिज्ञानम् । प्रज्ञातव्यस्य प्रज्ञानम्, भावेतव्यस्य भावनम्,
ज्ञातिवात् तस्माद्बुद्ध इत्यागमाभ्युपगमस्य निर्वाचः । परमार्थतोऽभ्युपगमादिति चेदेवमुक्तस्य दोषो न निवर्तते, इति चेत्, परमार्थस्तस्य
सद्भावप्रतिष्ठानुमानाभावात् च तदेवमभ्युपगमस्य प्रज्ञतित्वात् दोषाभावः । कुतीर्थकिंस्तिमिररोणाक्रान्तचक्षुषा सूर्यमण्डलरश्म्यावलोकम-
सहमानैः दक्षबलामलमण्डलसर्वभूत्यावभासितयथावत् रश्मिमसहमानैरुक्तम् ।

नास्ति सर्वज्ञो तथागतः । असद्भावाद यथा तदयः । किञ्च — तथागतस्य ज्ञानं सर्वज्ञताया ज्ञानं नास्ति ज्ञानस्य सत्त्वाद् यथा
पृथग्जनस्य ज्ञानम् । किञ्च — तथागतस्य कायः सर्वज्ञता ज्ञानस्याश्रयो न । कायस्य सत्त्वाद् यथा पृथग्जनस्य कायः । तस्मादत्र परमार्थतः
तथागतस्य (Tib 268 b) सर्वज्ञता नास्ति । इति देशनाया असद्भावादहि हेत्वर्थसिद्धत्वम् । धर्मस्य कायः मनुष्यादिपञ्चविरहितत्वात्
[अप्यगमात्] लोकोत्तरान्नवयमसमूहवैषातुकविनिर्मुक्तत्वादेन कृतत्वादित्येतुदोषश्च ज्ञेयः । अप्रकृतादिदोषश्चाभिधेयः । ज्ञानस्य पक्षेऽपि
प्रकारतायहेतुदृष्टान्तदोषश्च । तद्वैयर्थ्याहत्यापन्नं सालम्बनादिदोषोऽभिधेयः । कायपक्षेऽपि हेतुदृष्टान्तदोषश्च तथैव । सर्वज्ञता नास्तीति
प्रतिज्ञायास्तस्यार्थश्च तावत् यद् विद्यते तत्र किं सर्वस्याज्ञानं किञ्चित् ज्ञानमस्ति वा किन्तहि किञ्चिदज्ञानमस्ति । तत्र कल्पनापूर्वकमेव-
मिष्यते चेत् तेन किमज्ञानमिष्यते । यदीन्द्रियातीतस्य इति तेन तज्ज्ञानं ज्ञेयस्य सद्भावादेव, कतलरत्नामलकादिव्यवस्थापनवत् । किन्तहि
कल्पनापत्त्यादेवमिष्यते चेत् पूर्वपक्षस्य बाधः । प्रसिद्ध्या बाधस्तदसद्भावादित्यभ्युपगमस्य बाह्यः । पृथग्जनादिदृष्टान्तवच लोकप्रसिद्ध्या
अमुक्तः । तत्रैव क्वचिद्विषयस्य ज्ञानात् । किञ्चान्यैरतीतानागतप्रत्युत्पन्नपर्यापन्नापर्यापन्नानां यथा (Tib 133 a) ज्ञानं तदेवं भगवतः अज्ञान-
मिति सिद्धस्यैव साधनम् । तद्विषयज्ञानात् ज्ञेयस्य विषयज्ञानाच्च । किञ्च — ज्ञानस्यासत्त्वमिति कुजानां [असज्ज्ञानमिति] अस्मत्प्रदर्शित-
सर्वज्ञानमिति सिद्धानां स्वप्रदर्शितहेतुभिः सर्वेषामनिश्चयतेति ।

मीमांसकैकैकतम् — ज्ञानज्ञानमानादिवाक्यानामनिश्चयता तावन्निराकारान्तैः [अभिभूतैः] तेष्वेवं प्रष्टव्यम् । येन ज्ञेयस्य यत्
स्वरूपज्ञानं [स्वभावज्ञानं] तत्तत्प्रत्यक्षज्ञाननिवर्त वाच्यम् । तत्र यदेवमित्यस्यामित्येतत् सिद्धान्ततो परिगृह्यते । उक्तप्रतिषेधावसरे यथोक्तं तत्
विस्तरेण वक्तव्यम् ।

कैदित्यण्डितम्भन्यैः आन्यैवमुक्तम् तथागतस्य सर्वज्ञता नास्ति । अग्राकृतभावानामव्याकृतत्वात् । चास्मतो कान्तिमतीमातु-
षातकस्याप्रतिश्वितित्वात् ब्राह्मणकस्यायादप्येण मातुरपवादस्यानात् श्रामणरालोहितकपुत्रभञ्जनिश्चयात् च संसारस्य पूर्वान्तं न ज्ञायते
इति । स्वस्वार्थभ्युपगमात् । वेदवस्तुस्य प्रव्रज्यादिभावो यथा अप्राकृतिकः [अनुचितः] तेन च प्रतिज्ञातार्थविकल्पात् यथोक्तदोष — निर्देयश्च
वक्तव्य इति । हेतुदृष्टान्तदोषश्च कथं मुक्तमिति वक्तव्यम् । किञ्च — [Tib 269 b] सर्वेषां अग्राकृतत्वादिति हेत्वभिधाने तदेवमपि
स्वप्रदर्शितानामनिश्चयता सद्भावात् तथागतस्य विषयैज्ज्ञानमस्तीति प्रवादिरिभक्तम् । सर्वमित्यनेन च यस्मादादीनां पदपदाधानं द्व्यपानां
वा प्रधानं पुरुष इति चेत्तदेवं स्वरूपतोऽसत्त्वात् ते सर्वे न सन्ति । अथ सामान्यमिति तेन तत्स्वरूपतोऽसत्त्वं सम्प्राप्यथावत् ज्ञायते । तदेवं
निदिष्टस्य च प्रदर्शनमपि भवेत् ।

कैश्चनमीमांसकैकैकतम् — तथागतवचनं प्रति सर्वज्ञता नास्तीत्युच्यते । सकृत् कत्वात् वैशेषिकादिशास्त्रवत् । तत्प्रतिज्ञायाश्चार्थं
विकल्पनात् पूर्ववदोषोऽभिधेयः । वेदानां सकृत् कत्वं विद्यते । पाठकस्य सत्त्वात् यथा वैशेषिकादिशास्त्रम् । वेदस्य सर्ववत्त्वात् इति
हेत्वनिश्चयता । अथ च वेदवाक्यानां कर्ता नास्ति कर्तुः अस्मरणादिति चेत् तन्न ग्राह्यम् । हेत्वनुगमनिर्देशस्य च दुष्करत्वात् । आगमे ऋचां
ऋक्वाक्यानां निश्चयतेति करणे साम वाक्यानां [साम्नां] निश्चयतेति करणे अथर्वाङ्गिरसा अथर्वाङ्गिरसां भगवात्कामध्वनिक इति आम्ना-
यात् हेतोः [Tib 270 a] -रथाश्रयस्वत्यर्थमेवचासिद्धता । यद्यपि व्यक्तेर्दोषाभाव इति चेत् पक्षतरप्यशक्यम् । अविष्यक्तेः पूर्ववत्प्रतिषेधात् ।
वेदवाक्यानां कर्तुं कत्वं विद्यते इष्टार्थकल्पनागमकता वाक्यस्य क्रमनिर्देशात् । यथा सांख्यशास्त्रस्य वचनम् । तथैव यथोक्तनिदिष्टावयवानां
क्षेपाणां साक्षात्त्वम् गृहीतव्यमभिधेयत्वंमर्थवत्त्वञ्च धर्मेसाधनत्वादेहेतुत्वादित्यस्य चानुमानं विस्तरेण वाच्यम् । मीमांसकपरिकल्पितशाब्दे-
शब्दस्य निरूपकता विद्यते इन्द्रियहेतुस्य सत्त्वात् पृष्टादिवत् । शब्दस्य विनिवर्तनं न भवति कल्पनाया हेतुसद्भावात् यथा अवयवादिः ।
तथैवं सत्त्वं वाच्यत्वं ज्ञेयत्वं धर्मसाधनता, मुदिता, परितापस्य हेत्वादेहेतुता, इत्यस्याप्यनुमानं विस्तरेण वाच्यम् । अनेन पूर्वकृतदेवताविष्य-
ञ्जकता विद्यते, इत्युक्तप्रतिषेधश्चावबोद्धव्यः । वेदस्य कर्तृत्वं दीःशीत्यकर्तृत्वज्ञातव्यम् । आजीवजगत्यागमनमपानमपानमपिपेशावत् रज्जादि-
शास्त्रवत् । यदि शास्त्रसमुदितजीविका अंधमी नास्ति गृह्यमन्त्रपरिग्रहणात् (Tib 270 b) यथा विषप्रक्षणम् । तन्न ग्राह्यम् । अदत्ता-
दानकामेभ्यश्चापारादिभिरनिश्चयता । जीर्वादिनादुर्गमिहापिहेतुविद्यते । सिञ्चन्त्याविपरीतघातात् । यथा सचराचरसंज्ञातः पशुधातः ।
किञ्च — यज्ञस्य हिंसाक्षणक्रियायां दुर्गमिहापि हेतुविद्यते । परेधातानुगमपूर्वसंज्ञाक्रियाविशेषस्य सत्त्वावो यथा यज्ञस्य
सद्भावहिंसाक्षणक्रियावत् यैर्लोक्यायतिकाः स्वतश्च पापाधिमात्र- [अतिमात्र] -वेदोक्तविद्याबाह्योपदेशानुगमात् यज्ञस्य हिंसाक्षणक्रियाइव
यज्ञस्य अहिंसाक्षणक्रिया चाधर्मा नास्ति शास्त्रे अर्धोपदिष्टदृष्टान्तसिद्धिरित्युक्तम् । एते लोकायतिकुबुद्ध्या शुद्धचकृताकुशलकर्मभूमिरिति

चित्ताग्नितानां या प्रवृत्तिरस्ति तस्य प्रवानतयासाधनं विद्यते कथासंसर्गश्च नास्ति किञ्च तेषां मतप्रतिषेधोवाच्यः । यज्ञस्थहिंसातक्षण-
क्रियाया सा इह तदवस्थितफलं यथाभिनिवृण्वन् तत्फलं सम्प्राये कर्तुः निष्पद्यते क्रियाविशेषस्यसद्भावात् यथा दानम् । यैरेवमुपतमिति
पशुयज्ञस्याचारे नास्त्यधर्मः (Tib 271 a) तन्निमित्तैः सत्त्वात् यत् यत् प्रयुक्तं तत्तन्निमित्तकप्रयोगः । इत्युक्तं तन्न ग्राह्यम् । केनचित्
पशुयागनिमित्तं निमित्तकमिति तदसिद्धम् । निर्माणता केनचित् बुद्धिपूर्वकोत्सर्गः कृताभ्युपगमात् । तिर्यकपशुदुर्गतिविनिपातं जनयति शुभं
त्वितिदुर्लभम् । वैरिअसम्मूढ्यभयोदगीर्णशोक एवमप्यतिदुःस्थिताधातात् दैव्यगन्धमाताविषयनधारणाकृति अमृतोपममनापास्यादितान्
भक्षणमहासमुद्भिद्युक्तानां सुखं स्यादिति तत्र केषाञ्चिन्मनः प्रत्ययोत्पादः स्यात् । पशुयागनिमित्तो नास्ति परभोगस्य सद्भावः यथा यज्ञदान-
फलम् । तर्था च सद्भावादिति हेतुत्वादित्यस्यानुमानं विस्तरेण वाच्यम् । तत्पक्षमात्रोपयोगिनिर्देशः विद्यते । प्रसङ्गाख्यानायालम् । तस्मात्तदेवं
सर्वज्ञस्य सर्वधर्मनिःस्वभावविषययोर्देशो दुष्करः । देवमनुष्यगुरूणां सत्कृतिः । तदेवं भगवतः दशबलवैभारश्च शक्तितया विद्यते जातास्त्वामि-
काविधानात् अवसरे प्रवर्तनम् ।

प्रसन्नपदा

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।

..... ॥10॥

सर्वण प्रकारेण विचार्यमाणं शून्यमुपादानं निःस्वभावमुपादाता च शून्यः स्वभाववरहितः । तेनेदानीमुपादानेन

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥10॥

नैवतत्संभवति यदविद्यमानेनाविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति । तस्मात्स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यत इति नोप-
पद्यते ॥

अत्राह । अहो वत हता प्रत्याशास्माकम् । ये हि नाम वयं स्वविकल्पविकल्पपितातकठिनकुदशंनमालुतालताजालावबद्धेषु निर्वाण-
पुरगाम्यविपरीतमार्गगमनपरिभ्रष्टेषु अनतिक्रान्तसंसारराटवीकान्तारदुर्गेषु कणमक्षाक्षपाददिगम्बरजैमिमिनैयायिकप्रभृतिषु तीर्थङ्करैष्वविपरीत-
स्वर्गपवर्गमार्गोद्देशाभिमानिषु स्पृहां परित्यज्य निरवशेषान्यतोर्ध्वमताम्बकारीपधातकं सद्धर्मदेशनातिप्रभुतरकिरणव्याप्ताशेषाशामुलं विविध-
विनियजनमतिकमलकुहमलविबोधनतत्परं यथावदवस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजानाममलैकचक्षुर्भूतं सकलजगच्छरण्यभूतमहितीर्थं दशबलवैभारक्षा-
वेणिकबुद्धधर्मात्मलमण्डलं महायानमहाजनयसारथिवरं सप्तबोध्यज्ञोदुग्गतुरङ्गपदातियोजितं सकलत्रिभुवनजनजातिजराभरणसंसारकान्तार-
सरिदुष्कण्ठोपगतत्परं चतुरस्रमाराजानिसमरशरसंपातिवज्रिणं सकलजगदसद्ग्राहगृहविविग्रहोद्ग्रहनिरासिनं तथागतसवितारमज्ञानघन-
गहनान्धकारनिराकरणायमोक्षाभिर्नोनुतरसम्यक्संबोधयनिः शरणं प्रतिपन्नाः ।

तस्मै च त्वया

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽस्तत्त्वं ब्रुवता भवता तथागतमहाद्विष्यप्रच्छादकेनाकालिकधनघनावलीविसरणेन जगदन्धकारोपमेनेति ।

उच्यते । अस्माकमेव हता प्रत्याशा भवद्विषेधबुधजनेषु ये हि नाम भवन्तो मोक्षकामयान्यतोर्ध्वमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथा-
गतमप्यविपरीतं परमशास्तरं प्रतिपद्यन्मगमनीरमनुतरं सर्वतोर्ध्ववादासाधारणं नैरात्म्यसिंहनादमसहमानाः कुरङ्गमा इव स्वाधिमुक्ति-
दरिद्रतया विविधकुदुष्टिभ्यालमालाकुलं विषयं त्यजन्तानुयातं तमेव महाधोरसंसारराटवीकान्तारचारमानुगममार्गमवगाहते । न हि तथायताः
कदाचिदप्यात्मनः स्कन्धानां वास्तित्वं प्रज्ञपयन्ति ।

यथोक्तं भगवता बुद्धोऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमः स्वप्नोपमो बुद्धधर्मा अप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ।

तथा—

धर्मस्वभावतु विविकतो

बोधिस्वभावतु शून्यं विविकता

यो हि चरेत्सपि शून्यं स्वभावो

ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ॥

न च वयं सर्वथैव निःप्रपञ्चानां तथागतानां नास्तित्वं ब्रूमो यदस्माकं तदपवादकृतो दोषः स्यात् । अपि च निःस्वभावं हि तथागतव्याचक्षानानाविपरीतार्थाभिधित्वानां योगिना सदा सर्वथा

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति न भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति प्रज्ञप्तर्यं तु कथ्यते ॥११॥

अकुतोभया

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति न वक्तव्यम् । शून्याशून्यमित्यपि न वक्तव्यम् । न शून्यं नाशून्यमित्यपि न वक्तव्यम् । विपक्षपरिहारप्रवृत्त्यर्थम् । अपि च वितथकल्पनामलप्रक्षालनार्थं वैदुक्तम् । अत्राह—यदि तथागतः स्वभावतः परभावतश्चापि न विद्यते कस्माच्छास्वताशास्वताद्यन्तानन्तादि च न वक्तव्यम् । इति चेदुच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

[Tib 299 b] सर्वं शून्यमिति न वक्तव्यम् किन्तु हि त्वया प्रवादिप्रस्थानात् शून्यम् सर्वशून्यमिति वा । आह—शून्यमिति न वक्तव्यम् । इत्यनेन अत्यल्पमेव वक्तव्यम् ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति न वक्तव्यम् ।

उभयं नोभयं चैव प्रज्ञप्तर्यं तु कथ्यते ॥११॥

शून्यं नेति वक्तव्यमशून्यमित्यपि न वक्तव्यम् । शून्यमपि अशून्यमपि न वक्तव्यम् । असम्यक्संकल्पपरिहारात् । परमार्थतः तत्त्वं प्रज्ञप्तर्यं वक्तव्यमिति पदवाक्यवक्ष्यते ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति ॥२४॥

इति भावः । आचार्यायं देवेनापि—

को गुणः शून्यतादृष्ट्या स्याच्चेदभावः स्वभावतः ।

बन्धः कल्पनाया दृष्टे संवेहप्रतिषिध्यते ॥

इत्युक्तम् । आह—यदि तथागतः स्वभावतो न विद्यते परभावतोऽपि नास्ति किमर्थं नित्यानित्याद्यन्तानन्तादि च न वक्तव्यमित्युक्तम् । तथागतो नास्त्येवेत्यभिध्यमित्वादेवाभिधेयं युक्त्वा इत्याह । तथागतं प्रतीत्य यत् प्रज्ञप्यते तदस्तीति वा नास्तीति वा कथं वक्तुं युक्तम् । इह तथागतोऽस्त्येवेति चेन्निरासदानोद्भिर् भवेदेव । निरुपादानं नास्तीति । यन्निरुपादानं नास्ति तत्कथं वक्तव्यम् । तथागतं प्रतीत्य (Tib 300 a) प्रज्ञप्यते तत् कथं नास्तीति वक्तव्यम् । उह उदुम्बरकुसुमस्यासत्त्वान्नास्तीति प्रज्ञप्तिस्तथैव तथागतो स्वभावतो नास्तीति चेत् परभावतोऽपि न विद्यते तस्मादाह—

प्रज्ञाप्रदीपः

(Tib 271 b) अत्राह—सर्वधर्मनिष्प्रपञ्च इत्यभ्युपगमे सर्वधर्मशून्यता इति प्रहाणात् “यदेतत् सत्यं सर्वधर्मशून्यत्वम्” इत्यनिदिष्टमपि साधयेत् । श्रुतमयीप्रज्ञाभावात् सर्वधर्म सर्वधर्मशून्यत्वमिति कल्पयेत् । परमार्थतः शून्यत्वमिति न वक्तव्यमशून्यत्वमिति वा भवत् ।

उभयं नोभयं चेति—

तदेवमसद्भावात् तस्मात्पुण्यज्ञानसंभारानुगतसाधनैः एवं कल्पितत्वाच्छून्यत्वादिवचनैः

प्रज्ञप्तर्यं तु कथ्यते ॥११॥

अभूतकल्पनामस्य निमादिनत्वात् [असत्कल्पनामलप्रक्षालनात्] । एवं तावद्दृष्टिपटलविनाशज्ञेयशून्यतेति वक्तव्यस्यासद्दृष्टि-
प्रहाणात् मायामृगतृष्णिकोपमं स्वयमेवाशून्यमिति च वक्तव्यस्य परमार्थतः स्वतोऽनुत्पन्नत्वात् च मायादेः स्वभावता स्वतोऽप्यदात् उभय-
मित्यपि च वक्तव्यम् । यत्किञ्चित् पर्यन्तापत्तिं परिहृयानात् च सत्यद्वयव्यपेक्षणात् उभयविषदृष्टिदोषपरिहाराच्च परमार्थतत्त्वस्य कल्पनात्
उभयपक्षे नेत्यपि वक्तव्यम् । तस्मात् अभूतकल्पनामत्रनिर्मादनात् शून्यत्वादिवचनम् । एवं शून्यता सर्वदृष्टितो निःसरणेत्युक्तम् ।

अन्यच्च—यदि भावाः स्वभावतो विद्यन्ते—

कोगुणः शून्यता दृष्टधास्याच्चेत् भावस्वभावतः ।

बन्धः कल्पनया दृष्टेः सैवेह प्रतिषिध्यते ॥

इत्युक्तं दृष्टम् ।

यद्युभयं नेति प्रहाणतो प्रहाणस्यापरिहार इति । तदप्यस्य प्रहाणप्रज्ञतेरिष्टत्वात् । एवमुक्तेऽपि न दोषः । यथा स्वयमेवशब्दानो-
प्सितत्वात् परेषां शब्दप्रतिषेधस्ये दत्वात् शब्दस्य निर्घोषः शब्दस्य निर्घोष इति वक्तव्ये दोषाभावः ।

किञ्च—परमार्थतः प्रदर्शकत्वस्य हेतोर्ज्ञानं व्यवहारतो ज्ञानविशिष्टे परमार्थतोपज्ञप्तिरुपपत्तिरुपपत्तिः । परमार्थतश्च भावानां शून्यत्व-
मिति प्रतिज्ञातत्वात् दोषाभावः । वक्ष्यते च “व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थतो न दैश्यते” । अन्यच्च अशून्यमित्यस्य प्रतिषेधादेव शून्यं वक्तव्य-
मित्युक्तम् । शून्यत्वसाधनस्य प्रधानतया अनिदिष्टत्वात् दोषाभावः । तस्मादेव तथागतस्य स्वभावतो शून्यत्वंम् । यैरेह तथागतस्य साक्षरतो-
अशाश्वतो वा शाश्वतश्च शाश्वते अशाश्वतश्चाशाश्वते वा शाश्वतश्च नास्ति अशाश्वतश्च नास्ति वा । तथैव लोकस्य अन्तोऽस्ति वा लो-
कस्यान्तो नास्ति वा, अस्त्यन्तस्य चास्तिता, नास्त्यन्तस्य च नास्तिता, अस्त्यन्तस्य च नास्तिता नास्त्यन्तस्य च नास्तिता । अन्ताभावस्य च
नास्तिता इति ।

तथैव अन्तवान् लोकः, अनन्तवान् लोकः, अन्तवान् अन्तवान् लोकः । नैवान्तवान् नान्तवान् लोक इति । एवं तथैव यथा
सिद्धस्तद्वैवात्मापि सिद्धः भावावचसिद्धाः इत्युक्तं स्यात् तस्मादज्ञाह—

प्रसन्नपदा

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति..... ॥११॥

सर्वथेतन्न वक्तव्यमस्माभिः । किं त्वमुक्ते तथावदस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रतिपत्तु न समर्थ इति । अतो वयमप्यारोपतो व्य-
हारस्य एव स्थित्वा व्यवहारार्थं विनियोजनानुरोधेन शून्यमित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यपि च शून्यं नाशून्यमित्यपि ब्रूमः । अत
एवाह—

प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥११॥

यथोक्तं भगवता । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेन । निनिमित्ता सर्वधर्मा निनिमित्ततामुपादाय । अप्रणिहिताः सर्वधर्मा अप्रणि-
धानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः सर्वधर्माः प्रजापारमितापरिख्येयति ।

अन्यत्राशून्यमुक्तम् । अतीतं चेद्भिक्षवो रूपं नामविषयन्न श्रुतवानां श्रावकोऽतीतं रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तद्दि भिक्षवोऽतीतं
रूपं तस्मात्श्रावकः श्रुतवानतीतं रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्भिक्षवो रूपमित्यादि । एवं यावदतीतं चेद्भिक्षवो विज्ञानं नामविषयदिति
पूर्ववत् ।

तथा सोऽनतिक्रमतेऽतीतानागतं शून्यमन्यदशून्यम् । विप्रमुक्ता विज्ञप्तिः शून्याः ॥

विज्ञानवादेऽपि कल्पितस्य भावस्य शून्यत्वमप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैस्मिन्निर्वादिचन्द्रादिवर्णनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वविधीयते ।

सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति ॥

येनत्वभिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ।
यद्योक्तं सूत्रे—

मायोपमं जगदिदं भवता
नटरङ्गस्वप्नसदृशं विहितं ।
नात्मा न सत्त्वं न च जीवगती ।
धर्माः मरीचिदकदन्द्रसमाः ।
शून्यं च शान्तमनुपादमयं
अविज्ञानदेव जगदुद्गमतो ।
तेषामुपायनययुक्तिशतै—
रवतारयस्यपि कृपालुतया ॥
रागादिभिश्च बहु रोगशतैः
संत्रासितं सततमीक्षिजगत् ।
बैद्योपमो विचरसेऽप्रतिमो
परिमोचय सुगत सत्त्वशतान् ॥
रथचक्रवद्रमति सर्वजगत् ।
तिर्यक्षु प्रेतनिरयेषु गताः ।
मूढा अदेशिक अनाथ गताः
तेषां प्रदर्शयसि मार्गवरं ॥ इति ॥

सर्वास्त्वेताः कल्पना निष्प्रपञ्चे तथागते संभवन्ति । न च केवलं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागते न संभवति । अपि च ।

शाश्वता शाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।
अन्तानन्तादिचाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ॥ 12 ॥

अकुतोभया

तथागते स्वभावतोऽनुत्पन्ने शान्ते च शाश्वतमशाश्वतम्, शाश्वतञ्चाशाश्वतम्, नैव शाश्वतं नाशाश्वतमित्यादि कोटि प्रतीत्य दर्शन-
चतुष्टयम् । अन्तोऽनन्तोऽनन्तो नैवान्तो नानन्तो, इत्यन्तकोटिप्रतीत्य दर्शनचतुष्टयं च कुतो विद्यते । परमार्थतस्तथागतस्यानुत्पन्नत्वात्
अत्राह—

तथागतो (Tib 98 a) विद्यत एव । परं मरणान्न (निर्वाणान्न) विद्यते “इत्यागमे उपदिष्टत्वात् । अत्रोच्यते—

बुद्धपासितवृत्तिः

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।

तथागतः स्वभावतोऽनृत्यं स्वभावतोऽशान्तं यत् तत्र शाश्वताशाश्वतादि चतुष्टयम् । तथागतो शाश्वतः, तथागतोऽशाश्वतः, तथागतः
शाश्वते शाश्वतः, तथागतः अशाश्वतश्चाशाश्वते, तथागतो शाश्वतमपि न, अशाश्वतमपि न, अशाश्वत मपि न । कुतस्तदुपपद्यते ?

अन्तानन्तादिचाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।

तथागतः अन्तः, तथागतोऽनन्तः, तथागतस्य अन्तश्च विद्यते सत्त्वे, अनन्तश्च न विद्यते असत्त्वे । तथागतस्यान्तोऽपि नास्ति अनन्तो-
ऽपि नास्ति तथा इति कुतस्तदुपपद्यते । तथागतः स्वभावतो नास्ति परभवतोऽपि विरहितः । यत् शाश्वतोऽशाश्वतादि विरहितस्ततो यत् तत् ।

यतः स्कन्धान् प्रतीत्य प्रज्ञप्तिरस्ति तस्मात् तथागतो न । इत्यपि वक्तव्यम् । इह यत् प्रतीत्य प्रज्ञप्त्ये तत् कथं नास्ति । वक्ष्यते च—एवं नाग्य उपादानान्न चोपादानमेव सः । आत्मानास्त्यनुपादानः नापि नास्त्येषनिश्चयः । 27-8 इति भावः । तस्मात् तथागतः सद्भावाद्भावविरहितः । इमं प्रतीत्य तथागतोऽनालम्बनः मोहसंकल्पितेन चित्तेन युक्तः (Tib 300 b) तदेवं दृष्टिविपर्ययः ।

प्रज्ञाप्रबोपः

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।

अन्तानन्तादिचाप्यत्र (T. 272 b) कुतः शान्ते चतुष्टयम् ॥12॥

तथागतस्य स्वभावतोऽनुत्पादात् इह शान्तं द्रष्टव्यम् । यस्माद्धेतुदृष्टान्तश्च सिद्ध इति वाक्यशेषस्तस्माद्धेतुसाधारणतार्षविरोधता च । अपि च यथोक्तसाधननिर्देशात् भगवता आश्रयप्रज्ञप्त्या स्वभावतो भूयस्त्वे शाश्वताशाश्वतादि चेह कुतः शान्ते चतुष्टयम् । अन्तानन्तादि कुतः शान्ते चतुष्टयम् । निःस्वभावत्वञ्चद्रव्यासत्त्वमिह शाश्वताशाश्वतादिचतुष्टयानामिहासद्भावादिति वाक्यार्थः । तस्मात् तथागते शाश्वतोऽशाश्वतो वा शाश्वतश्चाशाश्वते अशाश्वतश्चाशाश्वते वा शाश्वतमपि न, अशाश्वतमपि न, लोकस्यान्तोऽस्ति वा लोकस्यानन्तोऽस्ति वा अन्तोऽस्ति सत्त्वे अनन्तो चासत्त्वे वा अन्तानन्तश्च सद्सद् वा । अनन्तश्च नास्तिता वा । परमार्थतः तथागतस्यानुत्पादात् । एवं सत्यपि सूत्रे—मञ्जुश्री—“अनुत्पादमनिरोधमिति” तथागतस्य वाक्यशेषात् इति यथोक्तं द्रष्टव्यम् । यै—रिहोक्तं परमार्थतस्तथागतोऽस्त्येवेति निर्वाण-नास्त्यव्याकृतत्वात् बन्ध्यापुत्रवन्नास्ति यन्नास्ति तत्र सिद्धं तदेवमसत्त्वात् तस्मात् परमार्थतः तथागतो विद्यत एव । इत्युक्तं तस्मादनाह—नानाविकल्पवैचित्र्यं वासनाभ्यासात् भावनाबुद्ध्यनुगमकः ।

प्रसन्नपदा

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ॥

..... ॥12॥

इह चतुर्दशाव्याकृतवस्तूनि भगवता निदिष्टानि । तद्यथा । शाश्वतो लोकः अशाश्वतो लोकः, शाश्वतश्चाशाश्वतश्च लोकः, नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोक इति चतुष्टयम् । अन्तवान् लोकः, अनन्तवान् लोकः, अन्तवांश्चानन्तवांश्च लोकः । नैवान्तवान् नान्तवांश्च लोक इति द्वितीयम् भवति तथागतः परं मरणान्नैव न भवति तथागतः परं मरणाद्भवति च न भवति च तथागतः परं मरणान्नैव भवति न भवति च तथागतः परं मरणादिति तृतीयम् । स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीबोऽन्यच्छरीरमिति ।

तान्येतानि चतुर्दशवस्तून्व्याकृतत्वादव्याकृतवस्तूनीन्यस्तुच्यन्ते । तत्र यथोपवर्णितेन न्यायेन यथा भूयस्त्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शान्ते निःस्वभावे तथागते न संभवति । एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयमत्र न संभवति । असंभवादेव च चतुष्टयं बन्ध्यापुत्रस्य वयाम-मोरश्वादिबन्धन व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्चतुष्टयं तथागते न संभवति । एवमन्तानन्तादिकमपि शान्ते तथागते न संभवति ।

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्तसंभवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु घनोऽस्तीति तथागतः ।

नास्तीति स विकल्पयन् निर्बु तस्यापि कल्पयेत् ॥13॥

अकृतोभया

येन नानाविकल्पप्रकारेणाभ्यस्तवासनया बुद्ध्या च तत्सत्यमिति अन्वार्थक नेति ग्राहो गृहीतः स तथागते निवृत्ते तथागतः परं मरणादिति वा तथागतः परं मरणान्नास्ति वा तथागत परं मरणात् सन्नप्यस्ति वा असन्नपि नास्ति वा तथागतः परं मरणान्नास्ति च न च नास्तीति निर्वाणं प्रतीत्य दृष्टिचतुष्टयस्य कल्पनां कल्पयेत् ।

बुद्धपालितवृत्तः

येन ग्राहो गृहीतस्तु घनोऽस्ति तथागतः ।

..... ॥13॥

येन ग्राहो घनः गृहीतः स्यात्, इदमेव सत्यं अन्यो हि व्यर्थ इति चिन्त्यते । तथागन् निवृत्ते इदमिति । तथागतोऽस्त्येव वा तथागतो नास्तीति विकल्पने एवं विकल्पितम् । तथागतस्य निर्वाणमस्ति किम्वा तथागतस्य निर्वाणं नास्ति किम् ? तथागतस्य निर्वाणात् सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः । तथागतः निर्वाणादस्यपि नास्त्यपि च नेति तदेवं कल्पितम् । यैः स्वयं प्रतीत्य समुत्पादज्ञानस्य दोषलोकात् बुद्धे-
नयनोपकृते भावानां सम्यक् यथावत् दृष्टं तैस्तत्र

प्रज्ञाप्रदीपः

येन ग्राहो ग्रहीतस्तु निर्वाणोऽस्ति तथागतः ॥

..... ॥13॥

तथागतो निर्वाणादस्ति वा, तथागतो निर्वाणान्नास्ति वा, तथागतस्य निर्वाणात् सतश्च सद्भावः असतश्चासद्भावः तथागतस्य निर्वाणात् सतसद्वा असदसद्वा इति विकल्पः विकल्पयेत् । सम्यग् ज्ञानचक्षुकृत्येषु “स्वभावतश्च शून्योऽस्ति” इत्यादि—

प्रसन्नपदा

येन ग्राहो ग्रहीतस्तु..... ॥13॥

येन हि घनतरो महताभिनिवेशेनास्ति तथा (T. 116 a)-गत इति ग्राहो ग्रहीतः परिकल्प्य उत्पादितः । स नियतं परिनिवृत्ते तत्पश्यते न भवति तथागतः परं मरणात्, मरणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविद्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैवं विकल्पयतः स्याद् दण्डितम् । यस्य तु न कस्याञ्चिदव्यवस्थया स्वभावसूच्यत्वात् यागतस्यास्तित्वं नास्ति त्वम् । तस्य पक्षे—

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिन्निन्ता नैवोपपद्यते ।

परं निरोधाद् भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥14॥

अक्रुतोभया

अपि च सम्यग्ज्ञानचक्षुषोर्मीलनान्निर्वाणोऽस्ति तथागतः परं मरणान्नास्ति तथागतः परं मरणादस्ति च नास्ति च तथागतः परं मरणान्नास्ति च न च नास्ति तथागतः परं मरणादिति निर्वाणं प्रतीत्य दृष्टिचतुष्टयस्य चिन्ता नोपपद्यते । असद्भूतविषये विकल्पबुद्धेरन्तु न्नात् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

तथागतो स्वभावतो परभावतो शून्यः । माया रूपप्रतिबिम्बसमं निर्वाणं तत्र बुद्ध भगवान् निरोधात् (निर्वाणात्) परं अस्ति वा, बुद्धः भगवान् निरोधात् (निर्वाणात्) परं नास्तीति वा । इति चिन्ता नैवोपपद्यते । तदेवमपि भगवता “आनन्दो त्वया अस्मितथागतः सम्यक्-
नानुदृष्टमिति वचनान् तथागतः निरोधात् अस्तीति वा तथागतः निरोधात् नास्तीति वा—

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिं..... ॥14॥

विकल्पबुद्धिनिर्विषयाणामप्रवर्तमानत्वादिति प्रयोगस्तस्मान्नापि हेतुदोषः दृष्टान्तदोषश्च । तस्मादेवं अस्ति, नास्ति, शाश्वत, अशाश्वतरूपकायः, धर्मकायः, प्रवचनकायः, लक्षणलक्षणाश्रयः हेतुफलबुद्धिविकल्पसूच्याशुन्यादिप्रपञ्चाश्च ।

प्रसन्नपदा

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिं..... ॥14॥

आकाशे चित्ररूपकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः । तदेवं प्रकृतिं ज्ञान्ते निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीते मन्दबुद्धितया शाश्वताशाश्वतादिकया नित्यानित्यास्तित्नास्तित्शून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया ।

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययम् ।
ते प्रपञ्चहृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतम् ॥15॥

प्रकृतोभया

ये बुद्धं भगवन्तं (Tib 98 b) प्रपञ्चातीतमव्यय-मस्ति-नास्ति-शाश्वताश्वतरूपकायधर्मकायप्रवचनकायलक्षणलक्ष्यहेतुफलबुद्धय-धिगन्तव्यशून्याशून्यादिभिः प्रपञ्चैः प्रपञ्चयन्ति, कल्पयन्ति मन्यन्ते ते प्रपञ्चेन बुद्धिनयनहृता जात्यन्धा इवादित्यं तथागतं प्रपञ्चातीतमव्ययं धर्मकायतो न पश्यन्ति ।

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 301 a) प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययम् ॥
..... ॥15॥

तस्मादेवं ये बुद्धं भगवन्तं लोके सर्वप्रपञ्चातीते यथा सम्यगतीतम्, अव्ययम्, लोके अस्तिनास्तिशाश्वताशाश्वतादिप्रपञ्चैः प्रपञ्चयन्ति ते सर्वे प्रपञ्चास्तैः ज्ञानचक्षुर्हृता जात्यन्धइवादित्यतथागतं न पश्यन्ति । तथागतो लोकातीतस्य धर्मेस्थितस्य अस्यादिलोकप्रपञ्चैः कथं द्रष्टुं शक्यम् । अव्ययमिति निर्गमनार्थः । गतेरभावस्य क्रमः येन नयेनेत्युक्तं तथा । तस्मात् तथागतः स्वभावतो नैव विद्यते तत्र भवेत्यन्तेः सद्भावो विद्यत एव । तथागतस्य सद्भावादिति यदुक्तं तन्न युक्तम् तत्र लोको द्विविधः । सत्त्वलोकः संस्कारलोकश्च द्रष्टः ।

तत्र तथागतप्रकल्पनात् सत्त्वलोकश्च कल्पितो भवति । तथागतकल्पनाया अस्य संस्कारलोकस्य च कल्पना अवगम्यते । किमर्थमिति चेद्विह ।

प्रज्ञाप्रदीपः

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययम् ।
..... ॥15॥

प्रपञ्चबुद्ध्या नयनहृतात् ते सर्वे जात्यन्धवत् (Tib 273 b) न पश्यन्ति तथागतास्तथागतस्य धर्मतो दर्शनस्य सद्भावादिति प्रयोगः । एवमपि ये प्रतीत्य समुत्पादं पश्यन्ति ते धर्मं पश्यन्ति ते बुद्धं पश्यन्ति, इति वचनात् । तथागतस्य रूपकायस्य तथागतोपदिष्टधर्म-कायस्य इति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययं प्रपञ्चयन्ति ते प्रपञ्चहृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतम् ।

एवञ्च—

ये मां रूपेणाद्राक्षुर्मे मां घोषेणान्वयुः ।
मिथ्याप्रह्णान् प्रसृता न मां द्रक्ष्यन्ति ते जनाः ॥

इत्युक्तम् । तस्मादेवं परिकल्पितभावानां स्वभावो विद्यते । साधनसिद्धदृष्टान्तत्वात् । तथागतेनोक्तं यत्—

प्रसन्नपदा

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं ..... ॥15॥

वस्तुनिबन्धना हि प्रपञ्चाः स्युरवस्तुकश्च तथागतः । कुतः प्रपञ्चानां प्रवृत्तिसंभव इति । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । अनुत्पाद-स्वभावाच्च स्वभावान्तरागमनादव्ययः । तमित्यविधं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिथ्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया विविधैरभूतैः परिकल्पविशेषैर्

(Tib 16 b) बुद्धं भगवन्तं प्रपञ्चयन्ति ते स्वर्कंरेव प्रपञ्चचैहताः । सन्तस्तथागतगुणसमृद्धेरत्यन्तपरीक्षवन्ति नो भवन्ति । ततश्च शवमुत्ता एत-
स्मिन् प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं ज्ञात्यन्वा इवाहित्यम् ।

अत एवाह भगवान् ।

ये मां रूपेण अद्वाक्षुर्ये मां घोरेण जन्वयुः मिथ्याप्रहाणप्रसृता न मां द्रव्यन्ति ते जनाः ।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।

धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा सकया विजानितुम् ॥ इति ॥

तदन तथागतपरीक्षायां सत्त्वलोकः सकलः सत्तुरागुरनरादिः परीक्षितः । यथा चायं सत्त्वलोको निःस्वभावस्तथा भाजनलोकस्यापि
बाधुमण्डलाद्वैरकनिष्ठवितानमवनपर्यन्तस्य नैः स्वभाव्यमुद्भावयन्माह ।

तथागतो यत् स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति ॥ 16 ॥

अकुतोभया

यस्मादेवं परीक्षिते तथागतो निःस्वभावस्तत्स्वभावस्तस्मात्तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावः सत्त्वसंस्कारसंसारश्च विद्यते । तथा-
गतस्य कः स्वभाव इति चेदुच्यते । तथागतस्य स्वभावो न विद्यते । इदं जगदपि स्वभावात्तेन तुल्यम् । तथापि गुणानां समत्वं न विद्यते ।

आचार्यार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यामकुतोभयायां तथागतपरीक्षानाम्
द्वाविंशतितमं प्रकरणम् ॥

बुद्धपातितवृत्तिः

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ॥

यस्मात् तथागतस्य स्वभावो यत् तदस्य जगतः स्वभावो विद्यते । तस्मात् तथागतकल्पनया इदं जगत् तस्य कल्पना इति भवति ।
तथागतस्य स्वभावो यदुक्तं—

तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत् ॥ 16 ॥

इति । कथमिति चेत्, यतस्तथागतस्य स्वक्यान् प्रतीत्य (T. 201 b) प्रज्जित्थं भवति । स्वतोऽप्रसिद्धिस्तस्मात् निःस्वभावमिदं
जगत् । अस्य जगतस्तमाश्रोत्य प्रज्जित्थं भवति । अस्य स्वतः प्रसिद्धिग्रहणात् असत्त्वाच्च तस्मात् जगदपि तथागतवन्निः स्वभावः । निःस्वभावाद-
पि च

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।

अन्तानन्तादिचाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ॥

इत्युक्तम् । आह—तदेवं नास्ति । संस्कृतमनित्यमिति वक्तव्ये तथागतस्यानित्यत्वमित्यवक्तव्यत्वात् तत्र तथागतस्य यो भावः तदस्य
जगतः स्वभाव इति कथमुपपत्स्यते ।

आह—वक्ष्यते च

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंवृत्ति सत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥ 8 ॥

आर्यसत्य परीक्षा

इति भावात् लोकसंबृत्तिसत्यं येन घटोऽस्ति पटोऽस्ति, इत्यभिधानं तेनैव घटपटादिबचनम् । इति तदनित्यत्वमप्युच्यते । यदा तेनैव घटपटाद्याभ्येनैव प्रज्ञप्तिभावा नोपपद्यते । खण्डितपदमिव तेषामुपपत्तिः कुतः स्यात् ।

अप्युच्य — तथागतो लोकसंबृत्तिदृष्ट्या तथागतः बृद्धः । तथागतस्य निर्वाणमनित्यञ्चकयितुम् यदा परमार्थतो चिन्त्यते तदा तथागतो नोपपद्यते । बुद्धं निर्वाणसमं पश्यति तत्कथमुपपद्यते तस्मात् तथागतस्य स्वभावो यत् तत् स्वभावमिदं जगत् । तस्मात् सत्त्वलोककल्पनया संस्कारलोककल्पना सिद्धाभावात् ।

तथागतपरीक्षानाम् द्वाविंशतिप्रकरणम्

प्रज्ञाप्रदीपः

तथागतो यस्त्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ॥

तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत् ॥16॥

तत्पुनः परिकल्पिते स्कन्धानि नान्य स्कन्धेभ्योऽस्यादिना निःस्वभावत्वेन संकल्पितानामशेषाणां निःस्वभावत्वानिः स्वभावः । तत्र संकल्पितभावानां स्कन्धधात्वाद्यतनानां लक्ष्यलक्षाणां कार्यकारणभावानामभावात्तत्त्वाच्चैकान्यत्वादि च स्वयमेव तत्र —

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपात्मन्वनं न जायते । (T. 274 a) इति तत्रोपदिष्टकमेव स्कन्धानां निःस्वभावत्वसद्भावात् तत्स्वयमेव तथागतस्य निःस्वभावत्वम् ।

“नाकाशं विद्यते किञ्चित् पूर्वमाकाशलक्षणम्” इत्यादिना तत्राकाशादिवर्णां धातूनां परिकल्पितभावो न विद्यते ।

“अविद्यमानेऽपि भावे लक्ष्यं नैव विद्यते ।” लक्षणस्यासद्भावात् भावार्थे निःस्वभावत्वात् निःस्वभावत्वं निदिष्टम् । तथैव तथागतविज्ञानस्य धात्वादेष्व स्वयमेव प्रत्यक्षेणेत परिकल्पिते भावाच्च न विद्यन्ते । अभावश्च न, लक्ष्यमपि न लक्षणमपि न, भावश्च न अभावश्च न, लक्ष्यलक्षणयोर्निःस्वभावत्वानिः स्वभावत्वम् । यथा आयतनपरीक्षायां आयतनानां निःस्वभावत्वमुपदिष्टम् । तत्र निर्मुक्तदर्शनाद्यसद्भावादायतनानां स्वत एव निःस्वभावत्वस्य सद्भावात् तथागतस्य निःस्वभावत्वम् । यथा अन्तेन्दनपरीक्षायां एकत्वमन्यत्वमवाच्यत्वं प्रतिषिद्धं तन्निःस्वभावत्वं विद्यते । तथागतस्य लक्षणं ज्ञेयत्वं संस्कृतलक्षणं सांस्कृतिकं धर्मधातुश्च एकत्वायुत्वावाच्यत्वस्य निःस्वभावात् तथागतस्य च निःस्वभावत्वं (T. 274 b) अनुत्पादप्रकरणे उत्पादविप्रतिषेधश्च गतागतपरीक्षाप्रकरणे गतागतप्रतिषेधात् उत्पादादीनां निःस्वभावत्वस्य सत्त्वात् तथागतस्य निःस्वभावत्वम् । तथागतस्य गमनं यथैह निःस्वभावं तस्मात् विपक्षाभावाद्देवर्षासिद्धत्वं विरुद्धत्वञ्च । तद्व्यप्रकरणार्थतां बाह्यत्वं प्रकरणादौ उक्तसिद्धिदोषकथनात् तथागतस्य धर्मकायः निदिष्टो भवति । तस्मात् महदबुद्ध्या शाश्वतमपि न, अशाश्वतमपि न, कार्यकारणं न संस्कृतासंस्कृतमपि न बुद्धिर्न तर्कश्च न लक्ष्यं लक्षणं न स्कन्धं न स्कन्धेभ्यो नान्यो न वाच्यं न, अवाच्यं न एकत्वमन्यत्वं नोभयत्वं न । सम्बन्धो नास्ति यदालम्बनं न तत् सर्वप्रपञ्चातीतम् । यत् सर्वप्रपञ्चातीतं तत्, तथागतं वरमिदमुक्तम् । तथैव शान्तबुद्ध्या तथागतस्य कायः आकाशकायः असमोऽसमकायश्च सर्वलोकोविशिष्टार्थकायः, सर्वसत्त्वतथैवतानुप्रविष्टकायः, दृष्टान्तरहितकायश्च असादृश्यकायः (T. 275 a) विशुद्धकायः निर्मलकायः, असंक्लितकायः, स्वभावप्रज्ञप्तिकायः, स्वभावानुत्पन्नकायः, स्वभावसंभूतकायः, चित्तमनविज्ञानकायः, असम्बन्धकायः, मायामयतृष्णाकायः उदकचन्द्रस्वभावकायः, धूम्रता, जलक्षणभावाच्च, अग्रजिह्वाननैर्वर्णिककायः, दशदिगाकाशविशिष्टकायः, सर्वस्वसंवरणकायः, आनन्दर्यकायः, अचलोऽमान्यचित्तकायः, अस्थानास्थानाचलसंप्राप्तकायः रूपवेदानांज्ञासंस्कारविज्ञानानाञ्च निःस्वभावकायः पृथक्त्वेज्वायुनामप्रभावितकायः, न भूताभूतमहामृताप्रभावितकायः, न सम्यगसम्पत्कर्तव्यमूलोकिरूपकायः, चक्षुषाअसंभूतकायः श्रेष्ठोऽनाश्रितः, प्राणविज्ञानागम्यः, जिह्वाअप्रभावितः, अक्षरीयककायः, इत्यादयश्च । तथैव केवलबुद्धानुभूतमात्रमनम् तथैव रूपादर्शनम् [T. 275 b] अरुलक्षणव्यञ्जनशीलसमाधिप्रज्ञाविमर्शवित्तुविज्ञानदर्शनञ्च कालजातपुत्पादसंसारैर्विधिधात्मान्यप्रकारकर्मादुत्पन्ना एतानि बुद्धानुस्मरणानि इत्यादि च । तथैव —

अनुत्पादधर्मः सततं तथागतः ।

सर्वं च धर्मा सुगतेन सदृशः ।

निमित्तप्राहेणबुद्धा बुद्धयः

असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके

तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः ।

कुशलस्य धर्मस्थानास्रवस्य

नैवान्न तथता न तथागतोऽस्ति
बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥इति॥

इत्यादि च तथैव—

स्कन्धमाश्रित्य संबुद्धः,
येन यन्न दृश्यते
येन यन्न दृष्टं
तत्तथा प्रतिपद्यते ।

इत्यादि च तत्सिद्धम् ।

आचार्यभावविवेककृता मूलमध्यमकवृत्तिप्रज्ञा-
प्रदोपात् तथागतपरीक्षानाम
द्वाविंशतितमं प्रकरणम्

प्रसन्नपदा

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

इदं जगदित्ययं भाजनलोक इत्यर्थः । किं स्वभावस्तथागतं पुनरित्याह ।

तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत् ॥इति॥16॥

यथा च जगतो निःस्वभावं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रतिपादितम् ।

अत एवोक्तं सूत्रे—

अनुत्पादधर्मः सततं तथागतः ।
सर्वे च धर्माः सुगतेन सदृशाः ।
निमित्तग्राहेण तु बाल बुद्धयः ।
असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके ।
तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः ।
कुशलस्य धर्मस्य अनाश्रवस्य ।
नैवान्न तथता न तथागतोऽस्ति ।
बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥इति॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायाम्—

अथ खलु ते देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिं स्थविरमेतदवोचत् । किं पुनरायं सुभूते मायोपमास्ते सत्त्वा न ते माया । एवमुक्तं आयुष्मन्
सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद् द्वैधीकारम् ।
इति हि स्वप्नश्च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद् द्वैधीकारम् । सर्वधर्मोऽपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । खोत आपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः ।
खोत आपत्तिकलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिकलमपि अनागाम्यपि । अनागामिकलमपि । अहंस्वमपि मायोपमः
स्वप्नोपमः । अहंस्वकलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम् ।

प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः ।

प्रत्येकबुद्धस्त्वपि मायोपमं स्वप्नोपमम् ।

सम्यक्सम्बुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः इति सम्यक्सम्बुद्धस्त्वपि मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ।

अथ खलु देवपुत्रा आधुष्मन्तं सुमूर्तिमेतदवोचत् । सम्यक्सम्बुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः इति सम्यक्सम्बुद्धस्त्वपि मायोपमं स्वप्नोपममिति स आर्यसुमूते वदसि । सुमूर्तिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि किं पुनरन्यं धर्मम् । देवपुत्रा आहः । निर्वाणमप्यार्यसुमूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वदसि । सुमूर्तिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणादप्यन्यः कश्चिदर्थो विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि च माया च निर्वाणं चाद्वयमेतद्द्वैधीकारमिति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचित्तार्या प्रसन्नपदायां

मध्यमकवृत्तो तथागतपरीक्षानाम

द्वाविंशतितमं प्रकरणम् ॥

विपर्यासपरीक्षानाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणम्

अथाह—

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।
शुभाशुभविपर्यासान् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥१॥

अकुतोभया

अथ रागश्च द्वेषश्च मोहश्च संकल्पात् प्रभवन्तीति सूत्रतो विस्तरेणोच्यते । ते च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य सम्भवन्ति तस्माद्वाग-
द्वेषमोहाः सन्ति । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपासितवृत्तिः

संकल्पप्रभवो रागः..... ॥१॥

इह रागश्च द्वेषश्च मोहश्च संकल्पात् प्रभवन्ति, इति सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितम् । शुभाशुभविपर्यासान्प्रतीत्य संकल्पात् प्रभवन्ति
तस्माद् रागोद्वेषश्चमोहश्च एते सन्ति ।

अथाह—

प्रज्ञाप्रदीपः

अधुना तयैव शून्यतायाविपक्षविशेषप्रतिषेधात् विपर्ययस्य निःस्वभावरूपनिर्दिष्टार्थवशेन त्रयोविंशतिप्रकरणमारभ्यते ।

अथाह—

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ॥
..... ॥१॥

शास्त्रतो रागद्वेषमोहादयो क्लेशाश्च कमवत् ।

शुभाशुभविपर्यासान् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥

(Tib 276 a) हि इत्ययंशब्दः निश्चयग्रहणार्थः । शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्यैव कर्मक्लेशा सम्भवन्ति । अनाश्रित्य न सम्भवन्ति,
इति निश्चयः । शुभाशुभविपर्यासमाश्रित्य इति निश्चयो न ब्राह्मः । तदुत्पादप्रत्ययः कमवन्मास्ति मनसिकारादेश्च सङ्गात्वात् । एवं सति
तद्वर्तनिरूपदृष्टान्तवाक्यम् । साध्यश्च सिद्धपरिणामौ स्वयमेव दृष्टान्तनिर्देशात् । अवयवशेषाणामित्येवमिति निवेद्यः । तस्मादनुमानं परमार्थतः

स्कन्धादीनां स्वभावो विद्यत एव हेतुप्रत्ययसद्भावात् रागादिवत् । ये निःस्वभावाः ते हेतुप्रत्ययान् प्रतीत्य न सम्भवन्ति । यथा आकाशकुमुदम् । स्कन्धादिषु स्वस्वहेतुप्रत्ययोद्भवात् तस्माद्वेतोरेवमुक्ताधिष्ठानं परमार्थतः स्कन्धादीनां स्वभावो विद्यत एव । अत्राह—

प्रसन्नपदा

अत्राह—विद्यत एव भवसन्ततिस्तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म प्रवर्तते । कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरम्परोपजायते । सा च भवसन्ततिर्व्यपदिश्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः प्रहीणक्लेशानां भवसन्ततेरभावात् । ते च रागादयः क्लेशाः सन्ति । तस्मात्कार्य-
मूतापि जन्ममरणपरम्पराविच्छेदप्रबन्धेन भवसन्ततिरपि भविष्यतीति । उच्यते । स्याद् भवसन्ततिर्यदि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति ।
कथं कृत्वा इह भगवद्भिर्युद्धैः सकलत्रिभुवनजनसंक्लेशघात्रुविश्वसिभिश्चतुर्भारारतिसमरपराजयैः ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥॥॥

संकल्पो वितर्कः । संकल्पात्प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्कल जायसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥

इति भाषाभिधानात् ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।

एतन्मूलकत्वादन्येषां क्लेशानां मुख्यत्वादेवामेवोपादानं त्रयाणां (Tib 168 a) एते च त्रयः क्लेशाः ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ।

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान् प्रतीत्य मोह उत्पद्यते । संकल्पस्त्वेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्ती ।

कथं पुनर्मोहः संकल्पप्रभवः । उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भगवता । अविद्यापि भिषवः सहेतुका सप्रत्यया सनिदाना । कश्च भिषवोऽविद्याया हेतुः । अयोनिशो भिषवो मनस्कारोऽविद्याया हेतुः । अखिलो मोहो मनस्कारो भिषवोऽविद्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्प-
प्रभवा भवन्ति ।

ततश्च—

(99 b) शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः ॥इति॥॥

अक्रुतोभया

रागद्वेषमोहादयः क्लेशाः ये शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवन्ति ते स्वभावतो न विद्यन्ते । तस्मात् क्लेशास्तत्त्वतो न विद्यन्ते ।

अन्यच्च—

शुद्धपालितवृत्तिः

ये शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संकल्पात् संभवन्ति ते निःस्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात् क्लेशा न तत्त्वतः संभवन्ति ।

अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।
रागादयः क्लेशा विद्यन्ते एव दृष्टान्तनिर्दिष्टात् ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते—

यस्मात्पूर्वनिर्दिष्टक्रमेण

तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः ॥११॥ इति॥

तत्त्वत इत्यनेन सम्भक् परमार्थत इत्यर्थः । तस्मात् सिद्धदृष्टान्तभण्डनदोषः । व्यवहारतो दृष्टान्तकल्पनया साध्यधर्मभण्डनस्य परिहारो दुष्करः । परमार्थतः क्लेशानां निःस्वभावेत्वात् व्यवहारतो- (Tib 276 b) स्वरूपसत्त्वे स्वभाव सद्भावे सिद्धे सिद्धस्यैव साधनम् ।

अग्न्यञ्च—

प्रसन्नपदा

शुभाशुभविपर्यासान्..... ॥२१॥

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः । नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः । स्वभावस्याकुत्रिमत्वात्परनिरपेक्षत्वाच्च । भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य । तस्मान्निः स्वभावा एव ते तत्त्वतो न विद्यन्ते । परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्ते इत्यर्थः ।

अपि च—

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथञ्चिन्न सिध्यतः ।

तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथम् ॥२१॥

अकुतोभया

अत्र यदि रागादीनां क्लेशानामाश्रय आत्मेति स्मात् तं प्रतीत्य क्लेशानामप्यस्तित्वं परिकल्पयेत् आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे केनापि कथं विदपि न सिध्यत आत्मग्यसति क्लेशानामस्तित्वं कथं सिध्येत । न सिध्यति ।

कस्मादिति चेत् ।

बुद्धपासितवृत्तिः

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे केनापि प्रकरेण कथं विदपि न सिद्ध्येत् । आत्मग्यसति क्लेशानामस्तित्वनास्तित्वं कथमपि न सिध्यतः । कथमिति चेत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

“आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे” परमार्थतो संबृतिरूपापेक्षणात्

न कथञ्चिच्च सिद्ध्यतः । चैत्यस्य शब्दः निश्चयग्रहणार्थः । न सिध्यत इत्यनेन एवं अनात्मत्वे क्लेशानामस्तित्वे कथं सिध्यतः । असिद्धमेवेति वाक्यार्थः प्रतीत्यप्रतीत्य सङ्कावस्थ सत्त्वात्, इत्यभिप्रायः । अर्थात्तत्त्वाभिग्नञ्जकत्वादाह ।

प्रसन्नपदा

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथञ्चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथम् ॥३१॥

आत्मनो यथास्तित्वनास्तित्वे न स्तस्तथोक्तं विस्तरेण । ततश्च तदाश्रितस्यधर्मस्य कुतो ऽस्तित्वनास्तित्वे भविष्यतः ।
अथ स्याद्यथास्तित्वनास्तित्वे आत्मनो न स्तः । तदा किमत्र क्लेशानामायातं यतस्तेषामप्यस्तित्वनास्तित्वे न स्त इति ।

उच्यते—

कस्यचिद्धिभवन्तीमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।
कश्चिदाहो विना कञ्चित्सन्ति क्लेशा न कस्यचित् ॥4॥

अकुतोभया

क्लेशा इम आत्मनः कस्यचिद्भवति स आत्माऽपि सर्वप्रकारेण न सिध्यति । यथात्मा कस्यचिन्न विद्येत क्लेशा कथं भवेयुः । क्लेशानां केषाञ्चिदप्यभूतत्वात् । यद्यात्मानं कञ्चिद्विना क्लेशा भविष्यन्ति चिन्त्येत तत्र वक्तव्यम् ।

बुद्धपातितवृत्तिः

कस्यचिद्धिभवन्तीमे..... ॥14॥

क्लेशा इमे निरुद्धा सन्ति क्लेशा इमे ये सन्ति तेऽपि सर्वप्रकारेण न सिध्यन्ति ।

कश्चिदाहो विना कश्चित् सन्तिक्लेशा न कस्यचित् ॥4॥

यदि क्लेशा इमे ये सन्ति तेऽपि न सिध्यन्ति । कथञ्चिद्धिमेक्लेशा कञ्चिदपि न सन्ति । अथ च कश्चित् विना क्लेशा सन्ति ते कथमपि न सन्ति इति तद् (T. 302 b) वक्तव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

हि कस्यचिद्धिभवन्तीमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

तदुपुणस्य सत्त्वात् परिभोगस्य च सद्भावात् । तच्च न सिध्यति कथमिति चेत् । एवमात्मपरीक्षाप्रकरणे परीक्षितम् । तस्मादेतेन क्लेशाः धर्ममनाश्रित्य भवन्तीति निर्दिष्टम् । तस्मादनुमानम्—परमार्थतः रामादयो न विद्यन्ते अनाश्रितत्वात् यथा बन्ध्यापुत्रः श्यामः ।

स्वयूर्यवचोक्तम्—अनात्मकधनेन चित्तस्य क्लेशा इति सिद्धसम्बन्धाः । क्लेशानां चित्तस्य धर्म इति सद्भावः इति नैरात्म्यवादिनां हेत्वर्थासिद्धत्वमित्युक्तम् । हेत्वर्थासिद्धत्वं नास्ति चित्तस्योत्पादप्रतिषेधात् । चेतसिकस्य प्रतिषेधाच्च । विज्ञानस्य च स्वरूपपरिहारात् । द्रव्यतो सद्भावप्रतिषेधाच्चित्तस्यासिद्धत्वाच्चैः सद्भाववादिभिरुक्तम् । तद्यथा अस्माभिः (Tib 277 a) इतरेतरयोरसत्त्वात् भावानां लक्षणमसद्भवतीत्युक्तेः सत्त्वात् “सन्तिक्लेशा न कस्यचित्” इति तस्मिन्नात् । चेतसिकभावानां निःस्वभावत्वात् सम्बन्धश्च भविष्यतीत्युक्तम् तस्मादिहोच्यते—

भवद्भिः षटपटादीनां तदन्येषाञ्च भावानां लक्षणमसिध्यते यत् तत् भावानामसद्भावभावसद्बुद्धिजनितस्वहेतोः सत्त्वात् भावो वा असद्भावो वा स्यादिति पर्यायः । तत्र यदि भावाः सन्तीति प्रतिज्ञाध्वंशः । किञ्च—असद्भावाः सन्तीति तर्हि तेनास्य षटस्य नीलत्वं एकत्वमस्येति सम्बन्धाभावात् व्यवहारभावः । तस्मादाह—

“कश्चिदाहो विना कञ्चित्”

यदि कञ्चित् विना नास्ति कश्चित् आश्रयः षटस्य पटो यन्नास्ति तर्हि नीलस्य रक्तस्य च किमस्याश्रय इतीष्यते । सन्ति क्लेशा न कस्यचित् । बन्ध्यापुत्रादेर्लक्षणं असद्भावेषु इति प्रयोगः । एवं सत्यनिष्ठत्वादसद्धान्तस्योपयुक्तत्वादित्यादिष्टाः ।

स्वयूर्यरस्यत्राह—

प्रसन्नपदा

कस्यचिद्धिभवन्तीमे..... ॥4॥

इहामी रागादयः कुडयं विषवत्फलं पक्वतादिबन्धोत्पत्तावाध्ययमपेक्षन्ते । ततश्च कस्यचिदेते भवन्ति । न विना कश्चिदाश्रयं सचाश्रयः परिकल्प्यमान आत्मा वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाश्रयः पूर्वमेवप्रतिषिद्धस्त्वान्नास्ति तं च कंचिदाश्रयं विना कस्य क्लेशा भवन्तु । नैव कस्य चिदुपभवन्ति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कंचित्सन्ति क्लेशा न कस्यचित् ।

अत्राह—नैवहि क्लेशानां कश्चिदाश्रयः पूर्वं सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम कश्चिदस्ति य आश्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्हेतुक-त्वादभ्युपगम्यततत्तवत् । किं तर्हि क्लिष्टं चित्तं प्रतीत्य क्लेशा उपजायन्ते । तच्च चित्तं सदैव क्लेशैरुपजायत इति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वकायदुष्टिवत्क्लेशाः क्लिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।

स्वकायदुष्टिवत्क्लिष्टं क्लेशेष्वपि न पञ्चधा ॥5॥

अकृतोभया

यथा स्वकायदुष्टिः स्कन्धेषु पञ्चप्रकारेषु नास्ति तथैव क्लेशाः क्लिष्टे चित्ते पञ्चप्रकारतो न सन्ति । यथा (T. 99 b) स्वकाय-दुष्टिः स्कन्धेषु पञ्चप्रकारेषु नास्ति तथैव क्लिष्टं चित्तमपि क्लेशेषु पञ्चप्रकारतो नास्ति । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यथा स्वकायदुष्टिः स्कन्धेषु पञ्चमु पञ्चधा न सन्ति तथैव क्लिष्टे चित्ते क्लेशाः पञ्चधा न सन्ति । यथा स्वकायदुष्टि पञ्चमु स्कन्धेषु पञ्चधा न सन्ति तथैव क्लेशा क्लिष्टे चित्ते पञ्चधा न सन्ति । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रबोधः

“स्वकायदुष्टिवत्क्लेशाः” स्व इत्यनेन आत्मनः स्वयमेवेति । काय इत्यनेन नामरूपादानादिलक्षणसंज्ञातइत्युक्तानम् । स्वकायदुष्टि-रित्यनेन स्ववरीरालम्बनस्य क्लेशिकस्य दुष्टिः । स्वकाय दुष्टिवदित्यनेन स्वकायदुष्टिसदृशता । कथम् ? स्कन्धा नाम्न्यः स्कन्धेभ्योनाग्न्यस्मिन् स्कन्धा न तेषु सः (T. 277 b) तथागतः स्कन्धवान् कतमोऽत्र तथागत इति वत् क्लेशाश्चापि तत् सदृशा इति । क्लेशा इति वाचकार्येन क्लिश्यते । “क्लिष्टे न पञ्चधा” क्लिष्टे सखे क्लिष्टे क्लेशा इति न । ततोऽग्न्यनेन प्रतिषेधात् । दग्धादग्घयोरेकीभावप्रसङ्गात् । [एकत्व-प्रसङ्गात्] क्लेशाः क्लिष्टतोऽग्न्यग्न्यन् । पूर्ववत्तदग्न्यत्वप्रतिषेधात् । क्लेशाभावेऽपि क्लेशक्लिष्टत्वप्रसङ्गात् । न क्लिष्टे क्लेशाः । क्लिष्टेऽपि क्लेशा न । क्लेशा क्लिष्टवान्नापि न । अग्न्यत्वस्याभावात् । क्लेशा क्लिष्टत्वे पञ्चधा न भवन्ति । “स्वकायदुष्टिवत्क्लेशा क्लिष्टे सति न पञ्चधा ।” क्लेशक्लिष्टयोश्च पञ्चधा विचार्यमाणोऽपि न सम्भवन्तीति तथैव योज्यः । तत्र क्लेशानामसङ्ख्यात् दृष्टान्तसाध्यचर्मभण्डनता दोषः स्यात् ।

अन्यच्च—यथा अस्माकं पक्ष—

प्रसन्नपथा

स्वकायदुष्टिवत्क्लेशाः ..... ॥5॥

स्वकायो हि नाम रूपादिलक्षणसंज्ञातः । स्वकायदुष्टिः स्वकाय आत्मदुष्टिरात्मीयाकारग्रहणप्रवृत्तायथेयं पञ्चधा [T. 169 a] विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति ।

स्कन्धा न नाम्न्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान् कतमोऽत्र तथागतः ॥

इत्यनेन । एवं क्लिष्टेऽपि क्लेशा विचार्यमाणाः पञ्चधा न सम्भवन्ति । तत्र क्लिश्यन्तीतिक्लेशाः क्लिश्यत इति क्लिष्टम् । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लेशा इति न युज्यते दग्धादग्घयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अन्यत्क्लिष्टपन्थे क्लेशा इति न युज्यते । परत्र निरपेक्षत्वादक्लिष्टहेतुक-क्लेशप्रसङ्गात् । अत एव चैकत्वान्यत्वाभावादाधाराधेयतद्वत्त्वक्षणां चाभावाच्च क्लेशेषु क्लिष्टम् । न क्लिष्टे क्लेशाः । नापि क्लेशवत्क्लिष्ट-मित्येव क्लिष्टे पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न संभवन्ति ।

यथा च क्लिष्टहेतुकाः क्लेशा न सम्भवन्ति । एवं क्लेशहेतुकमपि क्लिष्टक्लेशेषु विचार्यमाणं पञ्चधा न संभवति । न हि क्लेशा

एव क्लिष्टं कर्तुं कर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात् । नाग्ये क्लेशा अन्यत्क्लिष्टं निरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । न च क्लिष्टे क्लेशा न च क्लेशेषु क्लिष्टम् । न क्लिष्टवन्तः क्लेशाः इत्येव स्वकायदृष्टिवदेव क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चधा नास्ति । यतश्चैवमतः परस्परापेक्षयापि क्लेशक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ।

अत्राह—यद्यपि स्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धास्तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्ययास्तावत्सन्ति । तत्सद्भावाच्च क्लेशा सन्तीति । उच्यते—स्युः क्लेशा यदि शुभाशुभविपर्यया एव स्फुर्यावतीतेऽपि—

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

प्रतीत्य क्तमान् क्लेशा शुभाशुभविपर्ययान् ॥6॥

अकृतोभया

यदि शुभाशुभविपर्ययाः स्वभावतो न विद्येरस्तर्हि विपर्ययास्तत्त्वतो न विद्यन्ते । येऽपि तत्त्वतो न विद्यन्ते । ते स्वभावतो न विद्यन्ते । तेषु स्वभावतोऽविद्यमानेषु तान् प्रतीत्य क्लेशा ये संभवन्तीति ते कथं भवेयुः । अत्राह—

दुष्टपालितवृत्तिः

यदि शुभाशुभविपर्ययाः स्वभावतो न सन्ति तदा शुभाशुभविपर्ययाः तत्त्वतो न विद्यन्ते । ते न सन्ति क्तमान् । ये तत्त्वतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः न सन्ति ते तान् प्रतीत्य भवन्ति ते क्लेशाश्च क्तमान् संभवन्ति । तद्वेतुकः क्लेशाश्च कथं भवन्ति ? आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

तदा—

प्रतीत्य क्तमान्क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययाः ॥6॥

सम्भवन्तीति वाक्यशेषः । तस्मात् परमार्थतः । क्लेशानां धर्मानाधित्य न सम्भवन्ति [T. 278 a] दुष्टान्तसाध्यप्रमथणजनतादोषः । स्वयुष्यैश्चापि व्यावर्त्यन्ते ।

प्रसन्नपदा

स्वभावतो न विद्यन्ते..... ।

प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्भूयमाणप्रतिषेधाच्च । यदा च यदा च ते न सन्ति स्वभावतस्तदा—

प्रतीत्य क्तमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान् ॥6॥

नव सन्ति क्लेशास्तद्वेतुशुभाशुभविपर्ययाभावादित्यभिप्रायः ।

अत्राह—विद्यन्त एव क्लेशास्तदालम्बनसद्भावात् । इह हि यन्नास्ति न तस्यालम्बनमस्ति तद्यथा बन्ध्यासूतोः । अस्ति च रूप-शब्दगन्धरसस्पर्शव्यधर्माश्च षड्विधमालम्बनम् । तस्मात् आलम्बनसद्भावाद्विद्यन्त एव क्लेशा इति ।

उच्यते । अस्त्येतद्वयद्वयवृत्तिः

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च षड्विधम् ।

वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोहस्य च विकल्प्यते ॥7॥

अकुतोभया

रूपशब्दगन्धरसस्पर्शधर्माश्च षड्विधं रागद्वेषमोहानां वस्तु विकल्प्यते । वस्तु प्रतीत्य शुभाशुभविपर्यया सम्भवन्ति शुभाशुभविपर्य-
यान् प्रतीत्यरागद्वेषमोहाः सम्भवन्ति । इति । अनोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

रूपगन्धःरसस्पर्शश्च गन्धाः धर्माश्च षड्विधाः सन्ति । रागद्वेषमोहाश्च वस्तुविकल्प्यते । वस्तु तत्सत्त्वे शुभाशुभविपर्यासान्
संकल्पेन प्रभवन्ति तस्मात् शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य रागद्वेषमोहाश्च प्रभवन्ति । अत्राह—

प्रज्ञाप्रबोधः

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च षड्विधम् ।

षड्विधं कथमिति चेत्, वस्तु तस्याश्रयावस्थानादाश्रयस्तेभ्यो सम्भवन्तीति वाक्यार्थः । रूपमिति रूपणात्, शब्द इति श्रवणात् ।
कीर्तनात्, प्रकाशनाद् वा [प्रकाशयत्] । गन्ध इति घ्राणात् [गन्धयते हिंस्यते] । रस इत्यनेन रस्यते, आस्वाद्यते । स्पर्श इति स्पर्शः । धर्मा
इत्यनेन स्वलक्षणधारणात् ग्रहणात् तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति ।

वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोहस्येति विकल्प्यते ॥ रज्जनं रागः रवितरिति अभ्यवसानम् । दूषणं दोषः चेतसि केषांघातचित्तोत्पादः ।
मोहनं मोहः अज्ञानमिति । अनेन विपर्ययसमर्थयसद्भावो निर्दिष्टः । तस्मादनुमानं परमार्थतः शुभाशुभविपर्यासं प्रतीत्य उत्पन्नरागादयो
विद्यन्ते एव । तदाश्रयसद्भावात् । इह यत् परमार्थतो नास्ति तस्य आश्रयो न स्यात्, यथा अन्धचक्षुर्विज्ञानम् । रागादिष्वश्रयविपर्यासिषु ये
विकल्पास्ते विद्यन्ते । तस्माद्वेतोरेवमुक्तस्याधिष्ठानम् । विपर्यासविद्यमानात्तदाश्रयात् क्लेशानामुत्पादः सिद्धः । दृष्टान्तदोषाभावाच्च ।
अत्राह—[T. 278 b]

प्रसन्नपदा

रूपशब्दरसस्पर्शा..... ॥7॥

तत्र वस्तुवात्मनः वसतीति वास्मिन् रागादिकं तदुत्पत्तेरिति कृत्वा । तच्च तदात्मनः षोडा भवति । इन्द्रियाणां षण्णां परिच्छेद-
कराणामन्योन्यभेदात् । रूपं शब्दा गन्धा रसाः स्पष्टव्यानि धर्माश्चेति ।

तत्रेदमिहामुनेति निरूपणात् । रूपणाच्च रूपं तेन शब्दते प्रकाशयन्ते पदार्था इति शब्दः । गन्धयन्ते हिंस्यन्ते यत्र प्राप्ताः ततोऽन्यत्रा-
गमनादगन्धाः । रस्यते आस्वाद्यत इति रसः । स्पर्शयत इति स्पर्शः । स्वलक्षणधारणानिर्वाणायकधर्माधारणाद्धर्माः । तदेतत् षड्विधं वस्तु
भवति ।

कस्य । रागस्य द्वेषस्य मोहस्य । तत्र रज्जनं रागो रवितरिष्ववसानम् । रज्ज्वते वानेन चित्तमिति रागः । दूषणं दोषः आघातः सत्त्व-
विषयोऽसत्त्वविषयो वा । दूष्यते वानेन चित्तमिति दोषः । मोहनं मोहः समोहः पदार्थस्वरूपपरिज्ञानम् । मुह्यते वानेन चित्तमिति मोहः । तदेषां
क्लेशानां रूपादिकं षड्विधं वस्तुवात्मनः भवति । तत्र शुभाकाराध्यारोपेण यथा रूपादिभ्यो राग उपजायते । अशुभाकाराध्यारोपेण द्वेषः ।
नित्यानामाध्यारोपेण मोहः संभवतीति । सत्यं विकल्प्यत एतद्वात्मनः षड्विधं वस्तु । किं त्वविद्यमानस्वभावसत्ताकमेतद्रागादीनामालम्बनत्वेन
परिकल्प्यते भवता तैमिरिकैरिवासत्क्लेशमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिकमिति प्रतिपादयन्नाह ।

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवलाः ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभाः ॥ इति ॥ ४ ॥

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ।

अशुभं वा शुभं वापि कतस्तथ भविष्यति ॥ १ ॥

अकुतोभया

रूपशब्दरसगन्धस्पर्शधर्माः केवलाः वियुक्ताः । कथमप्यविद्यमाना अभिज्ञिताः निःस्वभावाः गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभाः । मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु तेषु शुभं वा अशुभं वा कथं भविष्यति । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

(Tib 403 a)

रूपशब्दरसस्पर्शगन्धधर्माश्च केवलाः वियुक्ताः कथमप्यविद्यमाना अभिज्ञिताः स्वभावरहिताः । गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभा सन्ति । मायापुरुषवत् रूपप्रतिबिम्बसमेषु तेषु शुभं वा अशुभं वा कुतः भविष्यति । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

रूपशब्दरसस्पर्शाः गन्धाः धर्माश्च केवलाः ॥

केवला इति स्वरूपाभावः । स्वरूपतो गन्धमात्रेण चापरिभाविता भवति । व्यवहारसत्ये अभ्याख्यानं नास्ति । तद्यथा—

गन्धर्वनगराकारामरीचि स्वप्नसन्निभाः ॥ इति ॥ १८ ॥

गन्धर्वनगराकारा इत्यनेन देशकालयोनिरचयः । हेतुनिश्चयाभावे अस्थालम्बनता धर्मानुरूपात् । स्वप्नसन्निभा इत्यनेन निःस्वभावता शून्यतासत्त्वेऽपि तत्राभिनिवेशात् पर्येषणात् प्रत्ययभावोपगमनम् धर्मानुरूपात् । स्वप्नसन्निभा इत्यनेन स्वभावासद्भावसत्त्वेऽपि तावदाकांक्षया कार्यकारणसिद्धस्य भावोपगमनं धर्मानुरूपात् द्वि यस्माद्विधाकारस्य रूपादिमायापुरुषस्य विपर्ययाभासस्य धर्मानुरूपात् । मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु कर्तुः क्रियायाः निरपेक्षत्वं जायते धर्मानुरूपात् तस्मात् “शुभं वा अशुभं वाऽपि कुतस्तेषु भविष्यति” इत्युक्तम् । न भविष्यत्येव । परमार्थतः स्वभावशून्यत्वात्, इति प्रयोगः । तस्मात्परमार्थतोऽस्यथासिद्धस्य हेत्वर्थासिद्धत्वम् । अर्थविरुद्धत्वञ्च ।

अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धाः धर्माश्च केवलाः ।

केवला इति परिकल्पितमात्रा निःस्वभावा इत्यर्थः । यदि निःस्वभावाः कथं तस्य पलभ्यन्त इति । उच्यते ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभाः ॥ इति ॥ १८ ॥

एत उपलभ्यन्ते । यथा गन्धर्वनगरादिप्रख्या एते केवलं विपर्ययासिद्धोपलभ्यन्ते । तदा

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

माया पुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ॥ १९ ॥

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्छुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति ।

यथोक्तम्—

अहंकारोद्भवाः स्कन्वाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्वानसत्यान्दुष्टे वमहंकारः प्रहीयते ।

अहंकारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्वसंभवः ॥ इति ॥

न च केवलमाश्रयमिष्यात्वे शुभाशुभयोनिमित्तयोर्मिथ्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्यनयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्माह ।

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपेमहि ।
यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ॥10॥

अकुतोभया

(Tib 100 a) शुभं यत्र प्रतीत्य शुभाशुभं प्रज्ञप्यते शुभं तदशुभमनपेक्ष्य पूर्वं न विद्यते तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यत्प्रतीत्य शुभं नास्ति । यत्प्रतीत्य अशुभं अशुभं प्रज्ञप्यते । शुभाशुभमनपेक्ष्य पूर्वकमो नास्ति तस्मात् शुभं नोपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रवीयः

यत्प्रतीत्य शुभं नास्ति अशुभं प्रज्ञपेमहि ।

अशुभं यदिदमिहाशुभमिति अशुभस्य स्वरूपं प्रज्ञपेयम् । अनपेक्ष्याशुभस्यासद्भावात् । [T. 279 a] शुभंशुभमिदमनपेक्ष्य शुभस्य स्वयमेवास्तत्वादिति वाक्यार्थः । तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते । अशुभस्यासद्भावात् शुभमिति तत्रानपेक्ष्य शुभं न भविष्यति । तस्मादिति प्रयोगः । तथैव यत्प्रतीत्य शुभं शुभमिति प्रसिद्धं शुभमितिन्याय्यम् । शुभं यत् इह शुभमिति शुभस्य स्वरूपं प्रज्ञपेमहि अशुभमनपेक्ष्य नास्ति । अशुभं तत् शुभमनपेक्ष्य न शुभस्य स्वयमेवासिद्धम् । तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥11॥

यस्मादेवं सति शुभं न विद्यते तस्मादशुभमपि शुभं तमनपेक्ष्याशुभं न भविष्यति । इत्यभिप्रायः ।
तस्मादेवं शुभं न विद्यते ।

प्रसम्नपदा

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपेमहि ।

..... ॥10॥

इह यदि शुभं नाम किञ्चित्स्यान्निवर्तत तदशुभमनपेक्ष्य भवेत् । पारावारवत् । बीजाङ्कुरवत् । ह्रस्वदीर्घवद् वा । शुभस्य संबन्धन्तर-पदार्थत्वापेक्षत्वात् । तच्चवाप्यपेक्षणीयमशुभं शुभे न विना नास्ति । अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं शुभं निरपेक्ष्याशुभं नास्तीत्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमनपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपेमहि व्यवस्थापयेमहि । यच्छब्देनानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमहि इत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य सम्बन्धः । यत्-शब्देन शुभस्य प्रज्ञप्ती संबन्धन्तरमनपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थोन्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते । ह्रस्वासंभवादिव दीर्घं पारावारसंभवादिव-वारमित्यभिप्रायः ।

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्माह—

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।
यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥11॥

अकुतोभया

अशुभं यत्र प्रतीत्य शुभं यच्छुभं प्रज्ञप्यते तदशुभमनपेक्ष्य पूर्वं न विद्यते । तस्मादशुभं नैव विद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यत्प्रतीत्याशुभं शुभं प्रज्ञपेमहि तत् अशुभं शुभमनपेक्ष्य पूर्वं न विद्यते तस्मात् शुभं नोपपद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

यत्प्रतीत्याशुभं शुभमिति प्रसिद्धम् । शुभमितिन्याय्यम् । शुभं यद्विह शुभमिति शुभस्य स्वरूपं प्रज्ञपेमहि तत् अशुभमनपेक्ष्य नास्ति । अशुभं तत् शुभमपेक्ष्य न शुभस्य स्वयमेव सिद्धिभावः ।

तस्मात् अशुभं नैवोपपद्यते ॥११॥

यस्मादेवं सति शुभं न विद्यते तस्मादशुभमपि शुभं तदनपेक्षयाशुभं न भविष्यति । इत्यभिसन्धिः । तस्मादेवं शुभं न विद्यते ।

प्रसन्नपदा

यदि ह्यशुभं नाम किञ्चित्स्यान्नियतं तच्छुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवद्दीर्घह्रस्ववद्वा । अशुभस्य संबन्ध्यन्तरपदार्थोपपत्तिरित्याह । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । अनपेक्षयाशुभं नास्ति शुभमशुभं निरपेक्ष्य शुभं न सम्भवतीतिरयमिष्टः । यच्छुभं प्रतीत्य यच्छुभमपेक्षयाशुभं प्रज्ञपेमहि । अशुभं व्यवस्थापयेमहि । अत्रापि यच्छब्देनानन्तरस्य शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपेमहीत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्यासम्बन्धः । यतरचैवमशुभस्य प्रज्ञप्ती सम्बन्ध्यन्तरमपेक्षणीयं शुभाशुभं पदार्थान्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते । यतरचैवं शुभाशुभयोरसंभवोऽतः—

अविद्यमाने च शुभे कुतोरगो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति ॥१२॥

अकुतीभया

शुभाशुभयोरविद्यमानयो रागद्वेषौ कुतो भविष्यतः । तयोरभावात्सोऽपि न विद्यते । तयोरभावात्सोऽपि न सिद्ध्यति ।

अत्राह—शुभाशुभविपर्ययो विद्यन्त एव । सूत्रे शाश्वतादिविपर्ययसिचतुष्टयानां सद्भावस्योक्तत्वात्, तस्माद्विपर्ययोऽपि विद्यते । यत्राशाश्वते शाश्वतग्राहस्तद्विपर्ययो विद्यते । यत् अशाश्वते अशाश्वतग्राहो न तद्विपर्ययः । शेषेऽपि तथैव ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अशुभेऽविद्यमाने द्वेषः कुतो भविष्यति । अशुभेऽविद्यमाने कुतः रागो भविष्यति । अशुभेऽविद्यमाने कुतः द्वेषसम्भवः ।

अत्राह—सूत्रे शाश्वतादिविपर्ययसिचतुष्टयानां सत्त्वमुक्तम् । तेषु विद्यमानात् विपर्ययोऽपि विद्यते । तत्र यत् अशाश्वते शाश्वतग्राहस्तद् विपर्ययः । यत्राशाश्वतेऽशाश्वतग्राहस्तद् विपर्ययो न । शेषाश्चापि तथैव । अत्राह—

प्रज्ञाप्रदीपः

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

..... ॥१२॥

तदसत्त्वात् मोहश्च न । तस्यासद्भावादेव स च न विद्यते । इति सिद्धः । एतद्वस्तुष्वे दोषाभावास्तस्माद्वेतोरेवमुक्तस्य दोषो न निवर्तते ।

मूलमध्यमकवृत्तौ प्रज्ञाप्रदीपात् सप्तदशसमुच्चयः ।

अत्राह—परमार्थतः शुभमशुभमिति विपर्ययः विद्यन्त एव भगवतोक्तसूत्रवचनात् । भगवता सूत्रे यदुक्तं तस्य विद्यमानात् । यथा अनारम्भत् सूत्रतो—(T. 279 b) अनित्ये नित्यता, अनारम्भे आत्मा, शुभे अशुभम्, अशुभे शुभम्, इति ग्राहो विपर्यय इत्युक्तम् तेषां विद्यमानात् । तस्मात्परमार्थतः शुभाशुभविपर्ययाः विद्यन्त एव ।

अत्राह—यदि केवलः विपर्ययः सिद्धः स्यात् । तर्हि व्यवहारतो शुभाशुभविपर्ययानां सिद्धस्यैव साधनमिति युज्यते । परमार्थतो-

ऽयुक्तः । “बुद्धैरात्मा न चात्मेति च सूत्रे उक्तम् । इति तत्र वचनात् अनात्मताया असिद्धत्वादुद्घातान्ताभावः । हेतोश्चासङ्गावः । परमार्थतः सूत्रतो विपर्यायाः सन्त्येवेत्युक्तान्मुपगमात् । अत्र विपर्यासो द्विविधः । संसारी निर्वाणश्चानुरूपतः । तत्र संसारी तद्यथा—अनित्ये अनित्य इत्यादि । द्विविधाश्च विपर्यासाः । निर्विकल्परक्षणप्राप्त्या परिहारो भवति । तद्विषयस्य सत्त्वात् । यद्यनित्यत्वादौ अनित्यादिदृष्टिर्विपर्ययस्तर्हि विपर्यय-भावोऽयुक्तः । विपर्ययस्तस्यार्थश्च यत्, यद्यनित्यो नित्य इति विपर्ययो दृष्ट इति तस्मादाह—

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।
नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥

एवं विपर्ययज्ञानम्—(Tib 280 a) अर्थे आलम्बनात् विपर्ययो भवति । शून्ये नित्यताया असदभावात् ग्राहो विपर्ययः कथं न । शून्ये नित्यताया स्वभावानुपपत्त्यात् । शून्यतायां नित्यत्वग्राहो कथं न विपर्ययः । एतद् विपर्यय इति वाक्यार्थः । यथा त्रिधातुभ्यां रागस्य सम्बन्धे सति यथा मुक्तिर्न विद्यते मुक्तेः सत्त्वादिति । यथा परमार्थतो शून्यतायामित्यत्वं स्वभावतो शून्यत्वमिष्यते चेत्पूर्वनिर्दिष्टक्रमेणानुपादानात् यथा निर्वाणायाम् ।

किञ्च—

प्रसन्नपदा

शुभाशुभनिमित्तकयो रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्हेतुकत्वमनास्तिसम्भवः इत्यभिप्रायः ।

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विसर्गसत्त्वभावानुपपत्तिपादेन मोहस्याप्यमुना स्वभावानुपपत्तिपादय-
म्नाह ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।
नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥13॥

इह चत्वारो विपर्यासा उच्यन्ते । तद्यथा—अनित्ये प्रतिक्षणविनाशिनि स्कन्धपञ्चके यो नित्यमिति ग्राहः स विपर्यासः । तथा अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडयस्य न तत्सुखम् । तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिह जायते ॥ इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदहं सर्वं संस्काराश्चानित्याः । तस्मात्तदुःखात्मके स्कन्धपञ्चके यः सुखमिति विपरीतो ग्राहः सोऽप्यो विपर्यासः ।

तथाहि—

शुक्लशोणितसंपर्कबीजं विष्मृत्प्रवर्द्धितम् ।
अमेध्यरूपमाजानन् रज्यसेऽनकयेच्छया ॥
अमेध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्कलेशाद्रण चमणा ।
यः शयीत स नारीणां शयीत जघनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावम् । तत्र यो मोहाच्छुचित्वेन ग्राहोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ।

तथा पञ्चस्कन्धकामलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वाद्बुद्ध्यव्ययमस्मिन्नाच्च निरात्मकभावेन स्वभावशून्यम् । तस्मिन् य आत्मग्राहोऽभिनिवेशोऽनात्म-
न्यात्माभिनिवेशः स विपर्यासः । इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः ।

अत्रेदानीं विचार्यते । यदि नित्यत्वं नित्यदर्शने स्वभावशून्येषु नित्यग्राहो विपर्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेष्वनित्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः । अनित्यत्वं हि विपरीतमपेक्ष्य नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । न चानित्यत्वं विद्यते शून्ये । यदा नित्यत्वस्याभावास्तदा कुतस्त्वं विरोधि नित्यत्वं नित्यदर्शने विपर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मात्नास्ति विपर्यासः । यथा चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभाववरहिते तत्स्वभावेनानुत्पन्ने । एवं दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचित्वमपि नास्ति । अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभावशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विषयभूतः ।

नित्यसुखशुच्यात्मविपर्यासा भविष्यन्ति । तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वरूपतः । तद्भावे कुतो भविष्यत्यविद्या हेत्वभावात् ।

यथोक्तं भगवता ।

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च । अविद्यमानेयमविद्यलोके तस्मान्मया उक्तं अविद्य एषा । तथा — कथं भगवन्
ग्राहो धारणीपदम् ।

भगवानाह । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जूश्रीः मोहस्तेनोच्यते मोह इत्यादिना विपर्ययः । इति व्यवस्थाप्यते ।

नन्वेवं सति स्वभावेनाविद्यमाने पदार्थेऽनित्यमित्यपि ग्राहो न संभवतीत्यसावपि कस्मान्न विपर्यय इति व्यवस्थाप्यत इति प्रति-
पादयन्नाह ।

अनित्येऽनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राहः शून्ये किं न विपर्ययः ॥14॥

अकृतोभया

यद्यनित्ये अनित्यमिति एवं ग्राहो न विपर्ययः ।

अनित्यमिति न ग्राहः शून्ये किं न विपर्ययः ॥

(T. 100 b) यद्यनित्येऽनित्यमिति ग्राहो विपर्ययो न भवेदिति चिन्तायां तत्र आकृष्टातव्यम् । स्वभाववशून्यस्ये अनित्यत्वं किञ्चि-
दपि न विद्यते । तदसत्त्वे ग्राहः कथं विपर्ययो न विद्यते ? सोऽपि विपर्ययो भवेत् ।

शेषेऽपि तथैव ।

अनाह — ग्राहो विद्यत एव । ग्रहणग्रहीतृग्रहीतारानां विद्यमानत्वात् । इति । अत्रोच्यते —

बुद्ध्यास्तित्वसिद्धिः

यद्यनित्येऽनित्यमित्येवं ग्राहः विपर्ययो नास्ति इति चिन्तायां तदवक्तव्यम् ।

स्वभावतो शून्ये सत्यनित्यं किञ्चिदपि नास्ति तदसत्त्वे एवं ग्राहः कथं विपर्ययो भविष्यति ।

शेषाश्च तथैव ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अनित्यनित्यमित्येवं ..... ॥14॥

एवं विपर्ययज्ञानरथस्यानालम्बनात् न विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राहः शून्ये किं न विपर्ययः ॥14॥

शून्ये अनित्यत्वमिति स्वभावेन शून्यत्वात् शून्ये अनित्यत्वग्राहोऽपि विपर्ययो नेति वाक्यार्थः । तद्वर्गविकल्पस्य सत्त्वाद् यथा नित्यत्व-
ग्राह इत्यर्थः । एवमिह प्रसङ्गवाक्यस्य सत्त्वात् बाह्यस्य प्रतिज्ञार्थतोऽभिगम्यते व्यतिरेकवाक्यार्थोऽभिगम्यते । यथा घटः कृतकोऽनित्य इति
चेत् । शब्दोऽकृतकश्च किमर्थमनित्यो न भवति, इत्यत्र प्रयोगवाक्यम् ।

परमार्थतो रूपमनित्यमिति ज्ञानं तद्विपर्ययः विकल्पस्य सत्त्वाद् यथा (Tib 280 b) रूपमनित्यमिति ज्ञानम् । संस्काराः शून्या इति
सविकल्पकज्ञानेनानिश्चयतेति चेत्, तत्रापि विपर्ययस्य सत्त्वादोषाभावः इति । यद्येवं शून्यताज्ञाने मुक्तिर्नोपलभ्यते विपर्ययस्य सद्भावात्, यथा
आध्यात्मिकान्यायतनेषु विषयेषु सुखादिज्ञानमिति । अत्र प्रतिज्ञाया अर्थश्च यो भवत्यशून्यज्ञाने मुक्तिर्नोपलभ्यते इति सिद्धस्य साधनम् । मुपते-
निर्विकल्पकज्ञानोपलब्धेः सत्त्वात् ।

अथ निर्विकल्पमिति चेत् । तद्विपर्ययज्ञानस्य सद्भावासिद्धत्वाद्धेतुर्वासिद्धत्वम् । यदि शून्यज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेऽपि मुक्तिर्नोप-
लभ्यते निर्विकल्पकत्वादयथा कृतकश्चभुविज्ञानम् । इति स्वस्मिन् हेत्वर्थानिश्चयता । निरोधज्ञानस्य भावनामयी अनिश्चयतायाः सत्त्वात् ।
स्वस्मिन् हेत्वर्थसिद्धता चास्ति । शून्यताज्ञानस्य य स्वरूपविकल्पात् । विकल्पस्य सत्त्वादनुमानतोऽपि निर्वाणः । स्वस्मिन् दृष्टान्तस्यासत्त्वात् ।

अन्यच्च मुक्तेरूपतश्चिन्तयन्ति, अस्यायंश्च योऽस्ति यदि मुक्तेः कृतकत्वमिति सिद्धस्य साधनं भवेत् मुक्तेरकृतकत्वाद् यद्यर्थो यथावन्न ज्ञायत इति चेत्स्वस्मिन्निश्चयता । प्रत्यक्षबुद्धेरनिश्चयत्वात् । अनेन (T. 28] a) निविकल्पकज्ञानस्य च विपर्ययज्ञानमस्ति निविकल्पकत्वाच्चक्षु-विज्ञानमिति वत् । इत्युक्तेऽपि परिहारीबोद्धव्यम् । यथा प्रत्यक्षज्ञानं सविकल्पकमुक्तम् । एवमिति प्रत्यक्षं ज्ञानं सविकल्पकं भवति ज्ञानस्य-सत्त्वाद् प्रमाणस्य सत्त्वादयथा अनुमानज्ञानमिति ।

तत्र चैवमिति देवदत्तस्य प्रत्यक्षबुद्धिनिर्विकल्परूपमिति प्रत्यक्षरूपस्य विषयस्य सत्त्वाच्चक्षुराश्रयाद् यथा बालस्य चक्षुर्विज्ञानवदिति वाच्यम् । तस्माद् व्यवहारार्थतो ज्ञानस्य निश्चयता सत्त्वे परमायंतो दृष्टान्ताभावः अनुमानादिज्ञानस्य प्रविचितादेशकत्वाल्लक्षणस्यैकत्वाच्च प्रसङ्गाख्यानवाक्यस्याधिकृतत्वाच्च । यथा अनित्ये नित्यम्, अनित्यप्राह्विर्ययस्य सद्भावात् तथैवात्ममुखदुःखचारममुखदुःखम् । अनात्म-दुःखप्राह्विदुःखप्राह्वोरप्येव विपर्ययसद्भावो वाच्यः । अन्यच्च प्रतिज्ञातार्थनिष्पन्नादुक्तम् । ग्राहो विद्यत एव तद् ग्राहकप्रतीतग्राहितुः सत्त्वात् ।

इह यन्नास्ति तत्र एते त्रयं न यथा सप्तविषाणम् । विपर्ययप्राहकज्ञानं येन गृह्यते । [Tib 28] b] ग्रीहीतुः स्कन्धात्मता च । रूपा-दिषु सद्भावात् । तस्माद्धेतोरेवमुक्तस्याविष्ठानम् । विपर्ययप्राहिता विद्यत एव ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

अनित्येनित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

..... [114]

यदा चोभयस्यापि वैपरीत्यं नित्यस्यानित्यस्य च । तदा तद्व्यतिरिक्तं तृतीयमपरं नास्ति यन्न विपर्ययः स्यात् । यदा चाविपर्यासो नास्ति तदा किमपेक्षो विपर्यासः स्यादिति । तस्मादनुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः । तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या स्वरूपतः । यथा चानित्ये नित्यमित्ययं ग्राहो विपर्यासो न संभवति । एवं शेषविपर्यासासंभवेऽपि योज्यम् ।

अत एवोक्तं भगवतायं दृष्टाशयपरिपृच्छायाम् । “भगवानाह । एवमेतत्कुलपुत्र तस्य भवति यो मार्गेण निःसरणं पर्येषते । न कुलपुत्र तथागतो रज्जनीयान् धर्मान् परिवर्ज्य रागप्राहणं प्रज्जन्तम् । एवं न दोषणीयान् मोहनीयान् धर्मान् परिवर्ज्य तथागतेन दोषमोहप्राहणं प्रज्जन्तम् । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्र तथागताः कस्य चिद्धर्मस्थोत्सर्गाय वा प्रतिलभ्याय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ज्ञायं न प्रहाणाय न साक्षात्क्रियायं नाभिसमायय न संसारचरणात्तयं न निर्वाणगमनायै नोत्क्षेपाय न प्रभेदाय । न हि कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या प्रयुक्तास्ते वक्तव्यम् । कृतमच्च कुलपुत्र द्वयम् । अहं रागं प्रहास्यामीति द्वयेमेतत् अहं द्वेषं प्रहास्यामीति द्वयेमेतत् । अहं मोहं प्रहास्यामीति द्वयेमेतत् । य एवं प्रयुक्ता न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ।

तथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटो प्रत्युपस्थिते मायाकारनिर्मता स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागः परीतचित्तः पर्येच्छारब्धभयेनोत्पायासनावपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमभ्युपगतो मनसि कुर्यादनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् । भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र इहैके भिक्षुभिक्षुण्ड्यासकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्तमान्नां धर्मानज्ज्ञानात्मगतो मनसि कुर्वन्ति । अनित्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नान्तरे स्वगृहे राजमायां पश्येत्, स तया सार्धं शय्यां कल्पयेत् । स्मृतिसंमोषाच्चैवं कल्पयेत् । विरुद्धोऽस्मीति । स भीतस्त्रस्तः पलायेत् । मा मां राजा विध्वंसे मा मां जीविताद्व्यपरोपयेत् । तस्मिन्मये कुलपुत्रापि नु स पुरुषो भीतस्त्रस्तः पलायमानस्ततो राजमायां निदानमयात् परिमुञ्चते । आह—नो भगवंस्तं पुरुषेणास्त्रियां स्त्री-संज्ञोत्पादिता । अभूतं च परिकल्पितम् । भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र इहैके भिक्षुभिक्षुण्ड्यासकोपासिका द्रष्टव्याः येऽरागे रागसंज्ञानुत्पाद्य रागभयभीता रागनिःसरणं पर्येषन्ते । एवं दोषे दोषसंज्ञानुत्पाद्यदोषभयभीता दोषनिःसरणं पर्येषन्ते । अमोहे मोहसंज्ञानुत्पाद्य मोहभयभीता मोहनिःसरणं पर्येषन्ते । नाहं तेषां मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ।

तथापि नाम कुलपुत्र स पुरुषोऽभये भयसंज्ञानुत्पादवेदसत्समारोपेण । एवमेव कुलपुत्र सर्वबालपुत्रगजना रागकोटिं विरागकोटिम-प्रजानन्तो रागकोटिभयभीता विरागकोटिनिःसरणं पर्येषन्ते । दोषकोटिमकिञ्चनकोटिमप्रजानन्तो दोषकोटिभयभीता अकिञ्चनकोटिनिःसरणं पर्येषन्ते । मोहकोटिं शून्यताकोटिमप्रजानन्तो मोहकोटिभयभीता शून्यताकोटि निःसरणं पर्येषन्ते । नाहं तेषां कुलपुत्र मोहपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्या इति विस्तरः ।

अत्राह—यद्यप्यनित्ये नित्यमित्येवं ग्राहो विपर्यय न संभवति । तथाप्येव तावद्ग्राहोऽस्ति । ग्राहश्च नाम संग्रहणं भावरूपः । तस्य चावश्यं साधनेन करणेन भवितव्यं साधकमेतन्न नित्यत्वादिनां । कर्मा च भवितव्यं स्वतन्त्रेण नित्यात्मना चिन्तेन वा । कर्मणा च कर्तुरीसित-तमत्वेन विषयेण रूपादिना । सर्वा च भावकरणकर्तृ कर्षणा सिद्धी सर्वसिद्धेरिष्टसिद्धिः स्वादत्तनाहमिति । उच्यते अलोकेषु प्रयासा । ननु च यथोपबर्णितेन न्यायेन—

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते ।
उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥15॥

अकुतोभया

येन गृह्णाति तत्करणम् । यो गृह्णाति स भावः । ग्रहीता यः स कर्ता यद् ग्रहीतं तत्कर्म तानि यथा स्वभावतः शान्तानि । तानि यथा स्वभावतः उपशान्तानि तथा तथागतपरीक्षायामुपदिष्टम् । तस्माद् ग्राहो न विद्यते ।
अत्राह—विपर्यया विद्यन्त एव । तदनुगतस्य विद्यमानत्वात् । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

येन गृह्णाति तत्करणभावात्, यो गृह्णाति स भावः । यो ग्रहीता स कर्ता, यद् ग्रहीतं तत्कर्म तानि सर्वाण्युपशान्तानि स्वभावतः शान्तानि । तानि यथा स्वभावतोपशान्तानि तथा यथागतगम्यमानपरीक्षायां विस्तरैणाख्यातानि । तस्माद्ग्राहो न विद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

येन गृह्यते भावस्वसामान्यलक्षणालम्बनज्ञानात्, यो गृह्णाति समारोपाभ्याख्यानं स्वयम् । ग्रहीत नामरूपं स्वयं वा ततोऽन्यो वा यत् गृह्णाति रूपान्वितकरणं [प्रकरणं] यथावत् स्वभावशून्यत्वनिर्देशात् तत् ग्रहणादीनि सर्वाण्युपशान्तानि । तस्माद्ग्राहो न विद्यते । ग्रहणवत् तत्सद्भावशून्यताहेतोः दृष्टान्तासिद्धत्वादिति प्रयोगः । तस्मादेवं सति—

प्रसन्नपदा

येन गृह्णाति यो ग्राहो..... ॥15॥

इह हि कश्चिद्ग्रहीता येन विशेषेण नित्यत्वादिना करणभूतेन किं चित्कर्मभूतं रूपशब्दादिकं वस्तु गृह्णाति । तथा च न संभवति तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । कथं कृत्वा ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः । इत्यादिना यथा नित्यत्वादिकं कारणं न संभवति तथा प्रतिपादितम् । ग्रहीतापि यथा नास्ति तथा

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथंचिच्च सिध्यत इत्यनेन प्रतिपादितम् । यच्च गृह्यते तदपि यथा नास्ति तथा रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवला इत्यनेन प्रतिपादितम् । यदा चैवं कर्तुं करणकर्माणि न सिद्धानि तदा कुतो निर्हेतुको ग्राहो भविष्यति ततश्च

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते उपशान्तानि सर्वाणि—

स्वभावेनानुत्पन्नत्वान्निवृत्तानि सर्वाण्यित्यर्थं यतश्चैवमेव—

तस्माद् ग्राहो न विद्यते ॥

अथ वा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रकरणैस्तस्मात् सर्वेषामेव करणं कर्तुं कर्मणा संबंधानुत्पादः प्रतिपादितः । तस्मात्सर्वाण्येतानि भाव-स्वरूपविरहादुपशान्तानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते ।

अत्राह । विद्यन्त एव विपर्यया विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्ययाऽनुगतो देवदत्तो नाम विद्यते । न च विना विपर्ययैः स विपर्ययाऽनुगतः संभवति । तस्मात्सन्ति विपर्यया विपर्यस्तसद्भावादिनि । उच्यते । इहास्मात्करणकर्तुं कर्मणामभावात्सर्वथा ग्राह एव नास्त्येति प्रतिपादितम् । ततश्च

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः ॥6॥

अकुतोभया

अथ मिथ्या विपर्याये मिथ्या अविपर्याये ग्राहेऽस्ति कस्य विपर्ययो भवेत् । कस्य अविपर्ययो वा भवेत् । निविकल्पकप्रज्ञाचर्यायां स्थिते नित्यानित्यत्वादित्थानस्यासंभवात् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

मिथ्या वा सम्यगेव वा ग्राह्येतेषां अविद्यमाने कस्य विपर्ययः मिथ्या भवेत् कस्य विपर्ययः मिथ्या न भवेत् । अन्यच्च —

प्रज्ञाप्रवीपः

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

नित्यानित्यत्वादिभिश्च कथं तद्भि—

भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः ॥16॥

निविकल्पकप्रज्ञासामान्यस्थितौ नित्यानित्यादिसकलज्ञानसंभवादिति प्रयोगः । किञ्चैवमिति विपर्ययाः सन्त्येव तदन्वितस्य सद्भावः । यथा आतपत्रान्वितस्य सत्यातपत्रस्य सद्भावः । तथैवं विपर्ययसमन्वितस्य एषां विद्यमानता । तस्माद्विपर्ययाः सन्त्येवेति उच्यते । तस्माद-
ग्राह्य—

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

प्रकारद्वयोश्च पूर्वनिर्दिष्टसिद्धत्वात् उत्पादाद्यसिद्धत्वात् । तथैव—

[T. 282 a] भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत् कस्याविपर्ययः ॥16॥

इमे विपर्ययान्विता इमे अविपर्ययान्विता अपि चेमे विपर्ययस्याना न सन्ति । कस्य विपर्ययोऽस्ति कस्याविपर्यय इति वाक्यार्थः । तस्मात्परमार्थतो हेत्वर्थसिद्धत्वम् । दृष्टान्ताभावे संबन्धार्थविरुद्धत्वञ्च विद्यते । अन्यच्च—इमे विपर्ययान्विताः इमे सविपर्यया इध्यमाना [इध्यन्ते] स च विपर्ययोविपरीतस्य वा विपर्ययविपरीतस्य वा विपर्ययस्यानो वा सिध्यति ।

प्रसन्नपदा

अविद्यमाने ग्राहे च..... ॥16॥

सम्यग्वा मिथ्या वा कस्यचिकिञ्चिदप्यगुल्लतः कुतो विपरीतस्त्वमविपरीतत्वं वेति तस्मान्न सन्ति विपर्ययाः ।

अपि चेमे विपर्ययाः कस्यचिद्विध्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नविपरीतस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह ।

न चापि विपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥19॥

न विपर्ययस्यामानस्य संभवन्ति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥18॥

अकुतोभया

विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । अविपरीतस्य न संभवन्ति । विपर्ययस्यान-[T. 101 a]-स्यापि न संभवन्ति । कथं न संभवन्ति यथा यतागतमप्यमानपरीक्षाप्रकरणे उपदिष्टं तथाऽवसेयम् ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥18॥

कस्य विपर्ययाः संभवन्ति इति स्वयं विमृशस्व ।

अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । अविपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति विपर्ययमानस्यापि न संभवन्ति । कथं न संभवन्ति यथा—
[I. 304 a] यतागतगम्यमानपरीक्षायां विस्तृतं यन्निदिश्यमानं तत् तत्रैवावबोद्धव्यम् ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥18॥

स्वयमेव विमृशस्व । यत्र विपर्यया संभवन्ति स्वयमेव विमृशस्व । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

तत्र न चापि विपरीतस्य संभवति विपर्ययाः ।

इमे तदन्विता भविष्यन्ति वैयर्थ्यस्य सत्त्वात् ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥17॥

इमे विपरीत्वादायवत् ।

न विपर्ययमानस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥

उभयथापि दोषस्य जायमानात् । विपरीतस्य चाविपरीतस्य विपर्ययमारभ्य विनिर्मुक्तत्वात् विपर्ययान्वितस्य चानुपपन्नत्वाच्च । तस्मादाह—स्वमेव पक्षपाताबोधबालस्य ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवन्ति विपर्ययाः ॥1८॥

विपर्ययान्वितस्यासद्भावादिति वाक्यार्थः । तस्माद्वेतुदृष्टान्तदोषश्च पूर्ववदिति । अन्यच्च—

यदा परमार्थतः एवं निदिष्टक्रमवशेन सर्वेषां भावानां अनुत्पन्ननिदिष्टानाम्—

प्रसन्नपदा

तत्र तावद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवन्ति । किं कारणम् । यस्माच्चो हि विपरीतः स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसम्बन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् । अविपरीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते । विबुद्धबुद्धिनयनानातप्यज्ञाननिद्रातिमिरोपशमाद्बुद्धानां विपर्ययप्रसङ्गात् । तथा विपर्ययमानस्यापि न सन्ति विपर्ययाः । विपर्ययमानस्य भावस्याभावात् । को हि नामसावपरः पदार्थो यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्ययमानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्ययमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम यस्य किञ्चिद्विपरीतं किञ्चिदविपरीतं तत्र यदस्य किञ्चिद्विपरीतं तद्विपर्यासो न विपर्यासयति विपर्ययस्तरत्वात् । यदप्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न विपर्यासयति । अविपर्ययस्तरत्वात् । तस्माद्विपर्ययमानस्यापि कस्याचिद्विपर्यासो न संभवन्ति । यदा चैवं विपरीताविपरीताविपर्ययमाना न संभवन्ति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवन्ति विपर्यया इति । तदेवमाश्रयस्याभावान्न सन्ति विपर्ययाः ।

किञ्चान्यत्—

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।

विपर्ययेष्वजातेषु विपर्ययगतः कुतः ॥19॥

तत्र—

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः ॥20॥

अकुतोभया

विपर्यया ये स्वभावतोऽनुत्पन्नास्ते कथं नाम भविष्यन्ति । तेषु विपर्ययेषु स्वभावतोऽनुत्पन्नेषु विपर्ययगतः कुतो भविष्यति । तस्माद्विपर्यया विद्यन्त एव तदनुगतस्य विद्यमानत्वादिति यदुक्तं तन्न युक्तम् । अन्यच्च—

[अकुतोभयायां न स्वतो जायते भावः इत्यस्योल्लेखो नास्ति प्रसन्नपदायां वर्तते]

बुद्धपालितवृत्तिः

विपर्यया ये स्वभावतोऽनुत्पन्नास्ते कथं नाम भविष्यन्ति । तेषु विपर्ययेषु स्वभावतोऽजातेषु विपर्ययगतः कुतो भविष्यति । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

अनुत्पन्नाः कथं नाम..... ॥19॥

न भविष्यत्येवेत्यनुत्पन्नत्वादिति वाक्यायः (Tib 282 b) विपर्ययेष्वजातेषु विपर्ययगतः कुतः ॥ विपर्ययगत इत्यनेन विपर्यया-निवृत्ता इत्यर्थः तस्याद्वैत्वादितोषस्तस्यैव स्यादिति । अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

कुतो विपरीत इत्यर्थः ततश्च यदुक्तं सन्ति विपर्यया विपर्ययगतसद्भावादिति तन्नयुक्तम् । यस्यापि कथंचिद्विपर्यासं चतुष्टयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते तथापि तस्य विपरीतत्वमशक्यमास्थानुम् । किं कारणम् । यस्मात्—

अकुतोभया

आत्मा च शुचिनित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

आत्मा च शुचिनित्यं च सुखं च न विपर्ययः ॥21॥

यद्यात्मा च शुचि च नित्यं च सुखं चेति चतुष्टयं विद्येत तस्य विद्यमानत्वादात्मज्ञानं शुचिज्ञानं सुखज्ञानं चेति विपर्ययो न भवति । अत्र यदि आत्मा च शुचि च नित्यं च सुखं चेति चतुष्टयं न विद्येत । नैरात्म्यादिचतुष्टयं विद्येत तस्य विपर्ययस्तद्गृहणात् विपर्यासोऽपि विद्येत इति चिन्तायां तत्र वक्तव्यम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यद्यात्मा शुचि च नित्यं च सुखं चेति चतुष्टयं विद्येत तेषां विद्यमानत्वे नित्यज्ञानं शुचिज्ञानं सुखज्ञानञ्चेति विपर्यया न भवन्ति । तत्र तावत् आत्मा शुचि नित्यं सुखञ्चेति चतुष्टया न विद्यन्ते । नैरात्म्यादिचतुष्टयं विद्येत तत्र विपर्यासप्रहणात् विपर्यासोऽपि विद्यते इति चिन्तायां तदास्मात्तव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

आत्मा शुचि च नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ॥

..... ॥21॥

विपर्ययस्यासद्भावादिति प्रयोगः । अत्र आत्मादयः शब्दआत्मादीनामवस्थानात् । विद्यन्त इति निर्दिष्टस्तथैव परमार्थतः—

प्रसन्नपदा

यद्येतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते । किमेतानि यश्च न सन्ति । यदि विद्यन्ते तर्हि न विपर्यासा विद्यमानत्वादनात्मादिवत् । अथ न विद्यन्ते । तदैवामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वम् । विपर्यासप्रतिबन्धभावादनात्मादीनामप्यविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह ।

नात्मा न शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।
अनात्माऽशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥22॥

अकृतोभया

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ॥22॥

यद्यात्मा च शुचि च नित्यं च सुखं चेति चतुष्टयं न विद्येत तस्याविद्यमानत्वादानात्मा चाशुचि चानित्यं च दुःखं चेति चतुष्टयमपि न विद्यते अनपेक्षत्वात् तस्माद्धेतुविशेषाश्च विपर्ययाश्च न विद्यन्ते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यद्यात्मा च शुचि च नित्यं च सुखं चेति चतुष्टयं न विद्यन्ते तेषामविद्यमानत्वात् अनात्मा चाशुचि चानित्यं च दुःखञ्चेति चतुष्टयापि न विद्यन्ते । अनपेक्षत्वात् तस्माद्धेतुविशेषाश्च विपर्ययाश्च न विद्यन्ते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न रात्म्यादिस्वरूपादात्मादिनिराकरणात् तन्मिरपेक्षानात्मादिसिद्धिश्च प्रवर्तते इति प्रयोगः । अनात्माद्यसिद्धात् यत्र आत्मदृष्टि-विपर्यया यथा मनुष्याभावे शून्ये मनुष्ये मनुष्यदशेन विपर्ययो नास्ति विपर्ययासिद्धत्वात् हेत्वाद्यभावदोषस्तद्व्यतिरेको दुष्करः [दुर्वारः] । ननु योगाचारैस्तत्र नित्यानित्यादिविपर्ययाविपर्ययासिद्धत्वात् तद्विकल्पमिध्याभूताः गुणाः कस्मात् सम्भवन्तीत्येवं निदिष्टक्रमस्य फलनिर्देशः प्रवर्तते ।

प्रसन्नपदा

नात्मा च शुचि नित्यं च..... ॥22॥

यद्यात्मा च शुचि नित्यं च न विद्यत इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्ययासंभवात् । एवं सत्यात्मादीनामप्यभावाद्यदेतदनात्मादिकम-विपर्ययस्त्वेन गृहीतम् । तदपि तद्दिह्यज्यतां प्रतिषेधस्याभावे प्रतिषेधस्याभावात् यदा जीवमनात्मादिकं न संभवन्ति तदा तदपि स्वरूपतोऽविद्यमानत्वादात्मादिवत् कथं न विपर्ययः स्यात् । तस्माज्जातिजरामरणसंसारचारकागारबन्धनान्मुमुक्षुभिरष्टावप्येते विपर्ययास्तस्याज्याः । अस्य च यथोपवर्णितविपर्ययाविचारस्याविद्यादिग्रहणहेतुत्वेन महाश्वेतां प्रतिपादयन्नाह ।

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥24॥

अकृतोभया

एवमेतन् मार्गेण विपर्ययेषु निरुद्धेषु विपर्ययनिरोधनादविद्यानिरोधः । अविद्यानिरोधात् संस्काराद्यर्थनिरोधो भवति ।

बुद्धपालितवृत्तिः

एवं विपर्ययनिरोधात् अविद्यानिरोधः अविद्यानिरोधात् संस्कारा निरुध्यन्ते । [T. 304 b] एवमेतेन मार्गेण विपर्ययेषु निरुद्धेषु विपर्ययनिरोधात् अविद्यानिरोधः अविद्यानिरोधात् संस्कारादीनां निरोधः ।

प्रज्ञाप्रदीपः

एवं निरुध्यतेऽविद्या..... ॥23॥

विपर्ययनिरोधहेतुरप्यविद्यासम्भवात् विपर्ययनिरोधात् आत्मादि (T. 283 a) दृष्टेर्हेतुरप्यविद्या निरुध्यते ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥23॥

संस्कारादिति वाक्ययोगः । संस्कारविज्ञानपञ्चायतनानि स्पर्शवेदनाभयोऽगदानानि भवज्जातिजरादयश्च तस्मादेवं निःस्वभावकल्पनात् क्लेशोपशान्तः सिद्धः । स्वभावसद्भाववादिनः पक्षोऽस्मिन् क्लेशास्तेषां सद्भावो वा असद्भावो वा सिद्धस्तेन किं स्यादिति ?

प्रसङ्गपदा

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥23॥

यदायं योगी यथोदितेन न्यायेन विपर्यासान्धोपलभते । तदेवं विपर्यासानुपलम्भनेन तद्धेतुकाविद्या निरुध्यते तन्निरोधाच्च संस्कारादयोऽविद्याहेतुका जरामरणशोकपरिदेवदुःखदीर्घमृत्योपायासपयेन्ता धर्मा निरुध्यन्ते ।

अविद्या हि सकलस्यैव संक्लेशगणस्य ज्ञास्यादिदुःखस्य च हेतुभूता । तथा हि कायेन्द्रियहेतुकानि सर्वाणि रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते । एवमविद्याहेतुकानि संस्कारादीन् भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि नियतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यन्त इति प्रतिपादनमाह ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह—यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यतेऽस्ति तर्ह्यविद्यायस्या एवं विपर्यासनिरोधान्निरोधो भवति । न तर्ह्यविद्यमानाया गगनचूतलतायाः प्रहाणोपायान्वेषणमस्ति ।

तस्माद् विद्यत एवाविद्या । तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सन्ति तद्धेतुका रगादयः क्लेशाः क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे भवसन्ततीति ।

उच्यते । अत्र हि नामातिमहद्वनयैपाण्डित्य परस्य यो हि नाम सर्वात्मन्यान्तदुःखायासक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरपुण्यफलप्रदसंक्लेशविषयवृक्षे पराधोदयसंबद्धकल्ले साधुभिः प्रशोपायमहानिलबलेभिः शेषं तदुन्मुख्यमानेन केवलं न साहाय्येनावतिष्ठते अपि खलु तदुन्मूलकानामतिमहानिलबलानामिव भावसद्भाववादमहाशैलायमान इवातिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषयवृक्षस्य जातिजरा मरणशोकायासविसरदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिविशतोयास्त्रैरारोपणमाश्रियते ।

अपि च—यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां प्रहाणं संभवेत्स्यात् तत्प्रहाणोपायान्वेषणं, न च तेषां प्रहाणं संभवति । यदि स्यात्तदा तत्स्वरूपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां वा । किञ्चातः । तत्र यदि स्वरूपतः सद्भूतानां क्लेशानां प्रहाणमिष्यते तन्नोपपद्यते । किं कारणं यस्मात्—

यदि भूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्धि कस्यचित् ।

कथं नाम प्रहीयेरन् कः स्वभावं प्रहास्यति ॥24॥

प्रकृतोभया

यदि कस्यचित् क्लेशाः केचित् स्वभावेन सद्भूत्वा सम्यक् च तत्त्वतश्च सत्यतश्च विद्यन्त ते कथं प्रहीयेरन् । कः स्वभावं प्रहास्यति । प्रहाणस्यानुपपत्तत्वात् । तत्र यदि क्लेशाः स्वभावतो न विद्यन्ते । स्वभावतोऽविद्यमानास्ते प्रहीयन्त इति चिन्तायां । तत्र वक्तव्यम् ।

बुद्धपास्तित्वेति

यदि कस्यचित् क्लेशाः केचित् स्वभावेन सम्यक् च तत्त्वतश्च सत्यतश्च विद्यमाना भूतास्ते कथं प्रहीयेरन् । कः स्वभावं प्रहास्यति । प्रहाणस्यानुपपत्तत्वात् शक्यत्वात् । तत्र तावत् क्लेशा स्वभावतो न विद्यन्ते स्वभावतोऽविद्यमानास्ते प्रहीयन्ते इति चिन्तायां तत्र वक्तव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

यदि भूयाः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्धि कस्यचित् ।

सद्भूतश्च नोक्तः, अधिकाराज्जायते ।

“कथं नाम प्रहीयेरन्” कथं न प्रहास्यतीति ।
कः स्वभावं प्रहास्यति ॥24॥

सद्भूतस्य स्वभावतोऽस्तत्त्वादिति प्रयोगः । यथा शशविषाणस्यासद्भूतस्य स्वभावतो एकत्र असत्त्वक्षणं दृष्टं भवति । एवं सत्यपि—

प्रसन्नपदा

यदि भूताः स्वभावेन..... ॥24॥

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुम् । न हि क्षित्यादीनां कठिनत्वादस्वभावो निवर्तते । एव यदीमे क्लेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः । केचिदित्यविद्यादयः । कस्यचिदिति पुद्गलस्य । कथं नाम प्रहीयेरन् । नैवते कस्यचित् कथं नाम प्रहीयेरन् । कस्मात्पुनर्न ते प्रहीयन्त इत्याह । कः स्वभावं प्रहास्यतीति स्वभावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । आकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभिप्रायः ।

अथ स्वभावेनासद्भूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रहाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्विकस्यचित् ।
कथं नाम प्रहीयेरन् कोऽसद्भावं प्रहास्यति ॥25॥

अक्रुतो भया

यदि कस्यचित्क्लेशाः केचित् स्वभावेन सम्यक् च तत्त्वतश्च सत्यतश्चाविद्यमानास्ते कथं प्रहीयेरन् । असद्भावं कः प्रहास्यति । प्रहाणस्याशक्यत्वात् । शिरःकपालवद्ब्रूयातः ।

आचार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यक्रुतोभयायां
विषयसिपरीक्षानाम त्रयोविंशतितम
प्रकरणम्

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि कस्यचित्क्लेशाः केचित् स्वभावेन असद्भूता सम्यक् च तत्त्वतश्च सत्यतश्चाविद्यमानास्ते कथं प्रहीयेरन् । असद्भावं कः प्रहास्यति । प्रहाणस्यानुपपन्नत्वात् ।

विषयसिपरीक्षानाम त्रयोविंशतितम
प्रकरणम्

प्रज्ञाप्रदीपः

यद्यभूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्विकस्यचित् ।

अत्राप्यसद्भूतं इति नोक्तम् । अधिकारात् ज्ञातव्यम् ।

कथं नाम प्रहीयेरन् कोऽसद्भाव प्रहास्यति ॥

कथमसद्भावं प्रहास्यति । असत्त्वं कः प्रहीयेत् । असद्भूतस्यासद्भावं प्रहाणाभावात् ।

इहाकाशकुसुमस्यासत्त्वादसत्त्वभावं न प्रहीयेत । नित्यस्य निःस्वभावात्, अनित्यस्य च स्वभावतो प्रहाणं कर्तुं न शक्यते । यथा च

क्लेशाः सद्भूता एव प्रतिपक्षस्योत्पादात् प्रहाणसिद्धात् बोधाभाव इति । सद्भूताद्येन प्रतिपक्ष उत्पद्यते । [Tib 283 b] यथा प्रहाणार्थ-
निर्देशोदुत्करः । अत्र क्लेशाः सद्भूतोऽसद्भूतश्च कल्प्यते तत्प्रहाणोत्पद्यते । प्रसङ्गस्यसत्त्वात् क्लेशानां धर्मप्रहाणनिर्देशात् । तस्मादनुमानं
परमार्थतः क्लेशाः निःस्वभावाः प्रहाणसद्भूतावात् यथा मायकारनिमित्तत्वे, पुरुषः प्रतिविम्बजलवत् । कल्पितदोषस्तत्प्रहाणं विद्यते । तस्मा-
दत्र प्रकरणस्यार्थः बाह्यैकतसिद्धबोधाभिधानात्, स्वसाध्यनिरवयवनिर्देशात्, विपर्ययस्य निःस्वभावनिर्देशसद्भूतावात् । तस्मादियं वाक् रूपी न,
सर्वेषामालम्बनं न भासते । एवं क्लेशाः रूपी न अतिशयेनालम्बनं न भासते । यथा बाहून् व्याघ्रमुपसङ्क्रम्य न तिष्ठति । एवं क्लेशा न
विद्यन्ते व्याघ्रमुपसङ्क्रमस्य न तिष्ठति इत्यादि च । तथैव शारद्वतीपुत्र संक्लेशस्य परिज्ञानं यत् तत् सम्यक् यथावत् । तत्र संक्लेशा क्वचिदपि
नास्ति । चित्तविपर्यासाः सद्भूताः । विपर्यासा ये ते असद्भूताः । यन्नास्ति तत्रास्ति परिशुद्धो वा अलक्षणश्चा शारद्वतीपुत्र परिज्ञानं यदास्ति
तत् व्यवदानम्, इत्यादि च तथैव तयागते संक्लेशो न विद्यते अभिसम्बुद्धोपदिष्टात् । रूपमनाभासं (Tib 287 a) सर्वज्ञे उभयमसंस्कृतञ्च
प्रत्यक्षकृतं न प्राप्यते इत्याद्युक्तं तत् सिद्धम् ।

आचार्यभावविवेकप्रणीतमूलमध्यमकवृत्ती

प्रज्ञाप्रदीपे त्रयोविंशतितमं

प्रकरणम्

प्रसन्नपदा

यद्यभूताः स्वभावेन..... ।

अभूता अपि क्लेशाः स्वभावेनाविद्यमाना असक्या एव प्रहातुम् । न ह्यग्रेः सैत्यमसंविद्यमानं शक्यमपाकर्तुम् । एवमिमेऽपि क्लेशाः
केचिद्यदि कस्यचित्स्वभावतो न विद्यन्ते कस्तान् प्रहास्यति । नैव कश्चित्प्रहास्यति । तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रहाणासंभवात्मास्ति प्रहाणं क्लेशानां
प्रहाणाभावाच्च कुतः क्लेशप्रहाणोपायान्वेषणमिति । अतो यदुक्तम् । विद्यन्त एवाविद्यादयः क्लेशास्तत्प्रहाणोपायान्वेषणादिति तदमुक्त-
मिति ।

यद्योक्तमार्यसमाधिराजे । यो रज्येत यत्र वा रज्येत येन वा रज्येत । यो दुष्येत यत्र वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुह्येत यत्र वा
मुह्येत । स तं धर्मे न समनुपश्यति स तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्मं समनुपश्यन्नुपलभमानोऽरक्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविपर्ययस्तत्चित्तः समाहित इत्युच्यते
तीर्णः पारग इत्युच्यते क्षेमप्राप्त इत्युच्यते इति विस्तरः ।

आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे
निरीक्षते नारिमुखमलङ्कृतं ।
सो तत्र रागं जनयित्व बालो
प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥
मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते
विम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।
भूढो यथा सो जनयेत् रागं
तथोपमान जानय सर्वधर्मान् ॥

इत्यादि तथा ।

रूपेणदर्शिताबोधि बोधाये रूपदक्षिणि ।
विषभागेन शब्देन उत्तरी धर्मदेशितः ॥
शब्देन उत्तरं रूपं गम्भीरं च स्वभावतः ॥
समं रूपं च बोधिदक्षनानात्वं स न लभ्यते ॥
यथा निर्वाणु गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितं ।
लभ्यते न च निर्वाणं स च शब्दो न लभ्यते ।

शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तन्न लभ्यते ।
 एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितं ।
 निर्वाणं निवृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते ।
 अप्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ।
 सर्वधर्माः स्वभावेन निर्वाणसमा सदृशाः ।
 ज्ञातानैष्कर्म्यसारे हि ये युक्ता बुद्धबोधये ।
 ज्ञानेन ज्ञानाम्यहं स्कन्धशून्यतां ।
 ज्ञाता च क्लेशे हि न संवसामि ।
 व्याहारमात्रेण हि व्याहरामि ।
 परिनिवृत्तो लोकमिमं चरामि ।
 परिनिवृत्तं लोकि तं शूरा
 ये हि स्वभावतः ज्ञातिमि धर्माः ।
 कामगुणैर्हि चरन्ति असंगाः
 सङ्गविवाजियं सत्त्वविनष्टि ॥ इति ॥

इत्याचार्यचन्द्रकोटिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां
 मध्यमकवृत्तौ विपर्यासपरीक्षानाम
 त्रयोविंशतितमं प्रकरणम्

आर्यसत्यपरीक्षानाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणम्

अक्रुतोभया

अथाह—

(Tib 101 b l. 7) यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥१॥

बुद्धपालितवृत्तिः

(Tib 304 b l. 6)

अथाह—

यदिशन्यमिदं सर्वमुदयो..... ॥१॥

प्रज्ञाप्रवीपः

(Tib 204 a l. 2) अधुना तथैव शून्यतायाविषयविशेषप्रतिषेधादार्यसत्यानां निःस्वभावत्वनिदिष्टार्थवशेन चतुर्विंशतिप्रकरण-
मारभ्यते । अथाह—

त्वनिदिष्टक्रमेण "यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः" शून्यत्वाद्यथा आकाशकुसुमम्, इत्यभिसन्धिः । तस्मादयं दोषः प्रवर्तते ।
उदयव्ययाभावादनुत्पन्नदुःखस्याविद्यमानात् दुःखं सत्यं न तद्वत्त्वात् कुतः समुदयस्तस्समुदयः तत्समुदयस्य पुनः सद्भावात् समुदयसत्त्वं न ।
समुदयाभावे निरोधाभावाग्निरोधसत्त्वं न । निरोधसत्त्वाभावे निरोधगामिनीप्रतिपदा सम्यक् प्रतिपदा सम्यक् दर्शनं सम्यक् दृष्टि)
दृष्टिपूर्विकायाश्चासत्त्वात् मार्गसत्यस्य चाभावात् "चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ।" तद् योगाभावात् मृत्युविनाशादचतुर्णामार्यसत्यानां
परिज्ञानम् प्रहाणम्, साक्षात्कारि च भावनाविषये दुःखपरिज्ञानम्, समुदयनिरोधसाक्षात्कारि (Tib 284 b) मार्गभावनाक्रियाया अभियोग-
स्तदनुपपन्नात् तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

अथाह—

यदि शून्यमिदं सर्वं..... ॥१॥

यदि भुक्त्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावजातं शून्यमिति प्रतिपादितं ननु चैवं सति बहुवक्ष्य महान्तद्वय दोषा
भवत क्षापयन्ते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा यच्छून्यं तन्नास्ति यच्च नास्ति तदविद्यमानत्वात्बन्ध्यापुत्रवन्नैवोत्पद्यन्ते न चापि
विरुध्यत इति न कस्यचित्पदास्येत्योदयो व्ययवक्ष्य । तदभावाच्च चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ।

कथं कृत्वा । इह यदि पूर्वहेतुजनिताः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पञ्चोपादानस्कन्धादुःखदुःखतया च विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया

च प्रतिकूलत्वाच्च पीडात्मकत्वेन दुःखमित्युच्यते । एतच्च दुःखताया एव विपर्ययसंग्राहे सति दुःखमिति संज्ञानते । नानार्थाविपर्ययासाधुगत्वात्, यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथाहि विपर्ययस्तेन्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडवर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरोघातुराणां तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनोऽनुपलभ्यमानत्वात्, एवमिहापि यद्यपि पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति तथापि य एतान् दुःखात्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्ययासाधुगत्वादन्यथोपलभमानानामिति । अतः आर्याणामेव दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्यसत्यमिदमुच्यते । ननु चानार्यैर्दुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यन्ते इति । एवं तत्कथं दुःखमार्याणामेव सत्यम् । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्युपादानस्कन्धा इत्यत आर्याणामेव तत् सत्यमिति कृत्वा आर्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥ यथोक्तम्—

उर्णापक्षम यथैव हि करतलसंस्थं न विचते पुंभिः अक्षिगतं तु तदेव हि जनयत्यरतिञ्च पीडाञ्च ॥ करतलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापक्षम् । अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते गाढमिति । तस्मादार्याणामेव तददुःखसत्यमिति दुःखमार्यसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तद्दुःखमार्यसत्यं युज्यते । यदा संस्काराणामुदयव्ययो संभवतः । यदा तु शून्यत्वान्न किञ्चिदुत्पद्यते नापि किञ्चिन्निरूप्यते तदा नास्ति दुःखम् ।

असति च दुःखे कुतः समुदयसत्यम् । यतो हि हेतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स हेतुस्तृष्णाकर्मक्लेशलक्षणः समुदय इत्युच्यते । यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा फलरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तिः । समुदयोऽपि नास्ति ।

दुःखस्य च विगमोऽनुनस्तपादो निरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा कस्य निरोधः स्यादिति । अतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति । असति हि दुःखे निरोधसत्यस्याप्यभावः असति च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनी आर्याष्टाङ्गमार्गानिमां प्रतिपद्मविष्यतीति मार्गसत्यमपि नास्तीति ।

तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च को दोष इति । उच्यते ।

परिज्ञा च प्रह्राणं च भावना साक्षिकर्म च ।

चतुर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते ।

अकुतोभया

परिज्ञा च प्रह्राणं च..... ॥2॥

तद्भावान्न विद्यन्ते..... ॥3॥

संधो नास्ति न चेत्सन्ति..... ॥4॥

बुद्धपालितवृत्तिः

परिज्ञा च प्रह्राणं..... ॥2॥

प्रज्ञाप्रवीपः

परिज्ञा च प्रह्राणं च.....

आर्यस्य सत्यम् । आर्याणां सत्यमिति वा । आर्यकृतं सत्यं वा आर्यमेव सत्यं भवति । सत्यस्य च सङ्गात्वात् आर्यस्य सत्यम् । सत्यमित्यनेन च शुद्धमित्यभ्रान्तिरित्येतेषां प्रसिद्धिः । [अभ्रान्तिरिति पर्यायः] । अत्र भावना साक्षिकर्म द्वयोः परिवर्तः पक्षसमुच्चयवशेन पुनरुच्यते ।

प्रसन्नपदा

चतुर्णामार्यसत्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदनित्यादिभिराकारैर्दुःखसत्यपरिज्ञानं दुःखसमुदयस्य च प्रह्राणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपद् भावना दुःखनिरोधस्य च साक्षिकर्म साक्षात्करणं तन्नोपपद्यते ।

यदि दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति परिज्ञानादिकं नास्ति तदा को दोष इति । उच्यते ।

तदभावान्न विद्यन्ते चत्वार्यार्यफलानि च ।
फलाभावे फलस्य नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ॥3॥

अकृतोभया

तदभावान्न विद्यन्ते..... ॥3॥ [Tib 102 a]

बुद्धपालितवृत्तिस्तथैव..... ॥3॥

प्रज्ञाप्रदीपः

“तदभावान्न विद्यन्ते” । चतुर्णामार्यसत्यानां तदभावात् “चत्वार्यार्यफलानि च” न विद्यन्ते । सोतापत्तिसकृदागमि अनागमि, अर्हत्फलादीनि च सत्कायदृष्टिविचिकित्सा, शीलव्रतपरमशोदयः दोषेण्वनानि सन्ति ।
आर्यसत्यदर्शनाग्निदाहकस्य विद्यमानात्, इत्यभिप्रायः ।

फलाभावे फलस्थान्नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ॥3॥

सकृदागम्यनागम्यहर्तृफलस्थानि तत्प्रतिपन्नकादय न सन्ति । प्रतिपन्नस्रोतापत्तिमार्गस्याश्चैवं सति भगवता श्रावकगणगतिपुण्य-
क्षेत्रामृतादिना अनेद्यापरप्रत्ययसङ्ग्रहात् शीलसमाधिप्रज्ञाविभुक्ति [Tib 285 a] विमुक्तिज्ञानदर्शनसंग्रहात् [समवायात्] लोकलक्षणनिमित्त-
संघटितविख्यातानाञ्चासद्भावात् ।

संघोनास्ति च चेत् सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

ये भार्यफलाख्याताः अन्यच्च—

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ॥4॥

उपायान्नास्ति संभवः । उपेयस्य चासंभवादित्यभिप्रायः “धर्मो चासति संघे च” क्लेशेण्वतदवस्थ-[व्युपशमः] अवबोधसत्त्वे कथं
बुद्धो भविष्यति” न भविष्यतीति वाक्यार्थः । इह बुद्धमिति सत्यानामवगमोवा अधिगतं वा । सूत्रे चैवम्—“परिज्ञेयस्य परिज्ञानम् प्रहातव्यस्य
प्रहाणम्, भावेतव्यस्य भावनम्, ध्यान्त्या च युक्तमिति । तस्माद्बुद्धेत्युक्तिः । अपि च सर्वधर्मनिःस्वभावसमताचित्तावबोधोवात् बुद्ध इति । येन
“न विद्यन्ते धर्मो” [धर्मोऽसति] । बुद्धोच । न विद्यते अशेष न विद्यत बुद्धधर्मः प्रतिपत्तिः । तद् बुद्ध इति । उक्तम् । “कथं बुद्धो भविष्यति”
विनयानांबुद्ध कृतात् बुद्धस्तस्या बोधाधिगमश्च अवबोध असद्भावात् प्रतिपन्नत्वात्, सद्भावात् अयुक्तत्वात् बुद्धो न भविष्यति । [T. 285 b]

एवं त्रिण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिवाधसे ॥5॥

एवं ब्रुवाणः कथमिति चेत् । “शून्यता” । रत्नानि च महारत्नानि च रमणीयता च हितोपकारिता चामनुष्यादिकृतप्रतिपक्षार्थेन ।

अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

तदभावान्न विद्यन्ते..... ॥

फलाभावे फलस्या नो न..... ॥3॥

संघो नास्ति न चेत्सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ॥4॥

धर्मो चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

तदा चैवं दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति तदास्मिन्नसति स्रोतापत्तिसकृदागम्यनागम्यहर्तृफलाख्यं फलचतुष्टयं नोपपद्यते । कथं कृत्वा,
इह क्लेशानां प्रहाणं संपिण्डितफलाकां प्रतिजगते । तद्यथा—संयोजनत्रयप्रहाणे सति षोडशे मार्गोऽव्यवक्षणे यत्क्लेशप्रहाणं तत् स्रोत आपत्ति-

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाश्चत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ महापुरुषपुद्गला भवन्ति । परमदक्षिणाहो उक्ता भगवता । यथोक्त सूत्रे ।

पृष्टः स देवराजेन शक्रेण वशवतिना ।
कृषतांयजमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षणा ॥
कुर्वतां श्रद्धावानां पुण्यमोपाधिकं सदा ।
सुक्षेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत्फलम् ॥
प्रतिपन्नकाश्चत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।
एष संघोदक्षिणीयो विद्याचरणसम्पदा ॥ इति ॥

यदि चत्वार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिजानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावनालभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्य पुद्गलानामभाव एव । अतश्च संघो नास्ति । तत्राधिमगधर्मण प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारेण बुद्धे भगवत्यभेदात्वादित्यप्रसादेलाभेन संघः स न स्यात् । न चेत् सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

आर्यसत्यानां चाभावात्सद्धर्मोऽपि न संभवति । सतामायाणां धर्मः सद्धर्मः । तत्र निरोधसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रकाशिका देशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे मति नास्तीति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।
धर्मो चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

यदि हि यथोक्तो धर्मः स्यात्तदा धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्ववर्मासि संघो वा बुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशैरूपचीयमानज्ञानसंभारस्तद्गानमानशरणगमनादिभिश्चोपचीयमानपुण्यसंभारः क्रमादबद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे स्रोतआपत्तिकलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रतिपन्नकादित्वमप्राप्य बुद्धत्वमाप्यते । अवश्यं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्थितव्यम् । तत्र च फले व्यवस्थितः संघान्तः पात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं नास्ति भगवान् बुद्धः ।

अथ भगवानप्यशेषान्तर्मात् संघान्तर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिक्षुसंघ इत्यभिधानात्संघान्तर्गत एव भगवानिति केचिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मो चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ।

मध्य उद्देशिकाश्च महावस्तूपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्नदर्शनमार्गं व्याचक्षाणाः संघान्तःपतितं व्याचक्षते । तदा संघो चासति बोधिसत्त्वोऽपि नास्तीति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवैतत् ।

तद्—

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रूवाणः प्रतिवाचसे ॥ 51 ॥

शून्यतां—

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंसारुथानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात्केनचिदेवात्पत्तिर्ज्ञापुण्यानां च तदप्राप्तेर्महार्घमूल्यत्वाद्दत्तानि प्रतिवाचसे ॥

किञ्चान्यत्—

अकुलोभया

धर्मो चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रूवाणः प्रतिवाचसे ॥ 51 ॥

यदिशून्यमिदं सर्वं तद्धुं दयो नास्ति व्ययो नास्ति च । तयोरभावाच्चतूर्णामार्यसत्यानां तेऽभावः प्रसज्यते । चतूर्णामार्यसत्यानामभावाद्दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रहाणं मार्गभावना निरोधसाक्षात्कर्म च नोपपद्यन्ते । दुःखसपरिज्ञानसमुदयप्रहाणमार्गभावनानिरोधसाक्षात्कर्माभावाच्छ्रामण्यफलवतुष्टयमपि न विद्यते । श्रामण्यफलानामभावात् फलस्याश्च प्रतिपन्नका-[Tib 291 a]-श्चाष्टौ पुरुषपुद्गला अपि न विद्यन्ते । पुरुषपुद्गलाष्टकं न चेदस्ति संघो न विद्यते । अन्यच्च । आर्यसत्यानामभावात्सद्भर्मोऽपि न विद्यते । धर्मे च संघे चास्ति बुद्धः कथं भविष्यति । एवं शून्यं ब्रूयाणस्त्रीणि रत्नानि प्रतिबाधसे । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

[Tib 305 a] धर्मे चास्ति संघे च..... ।

एवं त्रीण्यपि..... बाधसे ॥

यदीदं सर्वं शून्यं गम्यते उदयो नास्ति न व्ययो तदभावात् चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते । चतूर्णामार्यसत्यानामभावाद्दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रहाणमार्गभावनां निरोधसाक्षात्कारं कर्म च नोपपद्यते । दुःखसमुदयप्रहाणं भावनामार्गप्रहाणं निरोधसाक्षात्कर्माभावात् श्रामण्यफलवतुष्टयाश्च न विद्यन्ते । श्रामण्यफलभावे फलस्या च प्रतिपन्नकाश्च अष्टौ पुरुषपुद्गलाश्च न विद्यन्ते । संघो न विद्यते । अन्यच्च—आर्यसत्यानामभावे सद्भर्मो न विद्यते । धर्मसंघाभावे कथं बुद्धो भविष्यति । एवं शून्यं ब्रूयाणे त्रीणि रत्नानि प्रतिबाधसे । अन्यच्च—

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।

सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे ॥6॥

अकृतोभया

शून्यतां धारयन्मधर्मं धर्मं तत्संभूतफलभावं लौकिकान् सर्वसंव्यवहारांश्च प्रतिबाधसे ।

अथ सर्वे भावाः शून्या न सन्ति । इति ।

बुद्धपालितवृत्तिः

शून्यतामुक्ते सति धर्ममधर्मम् तत्कृतफलं सद्भूतं लौकिकान् सर्वसंव्यवहारांश्च प्रतिबाधसे तस्मात्सर्वे भावाः शून्या न सन्ति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।

सर्वं संव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे ॥6॥

एवं नेष्यते । यद्योक्तदोषप्रसङ्गविपर्ययात् अशून्यत्वात् उदयोव्ययोश्च सद्भावः । स्वभावसद्भावश्च । उदयव्ययधर्मितायाः सद्भावात् साध्यसाधनधर्मो ज्ञायत इति वाक्यार्थः । प्रसङ्गवाक्यस्य सत्त्वात् शब्दो यदि नित्यस्तर्हि अकृतकत्वं भवेत् । अकृतकस्य नित्यालम्बनभावे आलम्बनं कृतकत्वं न स्यात् । इत्येवमुक्ते सति प्रसङ्गदोषविपर्ययः । अनित्येकृतकत्वस्य सद्भावात् । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति साध्यसाधनधर्मो ज्ञायत इति वाक्यार्थस्य सद्भावः ।

अत्र प्रयोगवाक्यं परमार्थतः भावानां स्वभावो विद्यत एव । उदयव्ययधर्मितायाः सद्भावात् । ये निःस्वभावास्तेषामुदयव्ययो न दृश्यते । यथा आकाशकुसुमम् । भावानामनभ्युदयात् उदयः । उदयात् व्ययस्य सद्भावात् । (T. 286 a) तस्माद्धेतोरेवमुक्तस्याधिष्ठानं परमार्थतः भावानां स्वभावो विद्यत एव ।

प्रसन्नपदा

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।

..... ॥6॥

शून्यतां ब्रूवाण इत्यनेन सम्बन्धः । यदि सर्वमिदं शून्यं यदा सर्वमेव नास्ति तदा सर्वास्तः पातित्वाद्दमाधर्मौ सह तद्वेतुकेनेष्टानिष्फलं न संभवतः । सर्वं एव चामी लौकिका व्यवहाराः कुरु एव खाद तिष्ठ मच्छागच्छेत्येवमादयोऽपि सर्वास्तर्गतत्वात्सर्वधर्माणाञ्च शून्यत्वा-
न्नेव मुख्यन्त इति । अतो नार्यं यथोपवर्णितन्यायो ज्ञायानिति ।

अकुतोभया

अत्र ब्रूमः शून्यतायां न त्वं वेत्ति प्रयोजनम् ।

शून्यतां शून्यतार्थञ्च (Tib 102 b) तत एव विहन्यसे ॥7॥

त्वं शून्यतोपदेशप्रयोजनम्, यच्छून्यतालक्षणम्, शून्यतायाञ्च यो ह्यर्थः, यश्च यथाभूतं तदजानन्नेव विहन्यसे ।

बुद्धपालितवृत्तिः

त्वं शून्यतोपदेशप्रयोजनम्, यच्छून्यतालक्षणम्, शून्यतायां यो ह्यर्थः, यश्च यथाभूतं तदजानन् एवं विहन्यसे ।

प्रज्ञाप्रवीपः

अत्र ब्रूमः शून्यतार्थञ्च..... ॥7॥

अत्र शून्यतायाः प्रयेजनं सर्वप्रपञ्चोपशमलक्षणम्, शून्यतावारणम्, सर्वसम्बन्धशून्यलक्षणम् शून्यतालम्बनज्ञानात् शून्यतायां अर्थ-
स्त्वयतायालक्षणं त्वया नावधारितस्तस्मादयथा “यदिसर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः” इत्याद्युक्तम् । यथा आकाशे मुष्टिप्रहारः (उच्-
गिरणम्) अनेकधा विहन्यते । तस्माद्वाचकः । अत्र महायाने—

प्रसन्नपदा

अत्र ब्रूम शून्यतायां न त्वं..... ॥7॥

स भवान् स्वविकल्पनयैव नास्ति त्वं शून्यतार्थं इत्येव विपरीतमध्यारोप्य “यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः” इत्यादिनोपा-
लम्भं ब्रूवाणोऽस्मासु महान्तं खेदमापन्नोऽतीव विहन्यते । विविधैरभूतं परिकल्पेहृन्त्यत इत्यर्थः । न त्वयमस्माभिरत्र शास्त्रे शून्यतार्थं उपवर्णितो
यस्त्वया परिग्रहीतः । शून्यतार्थं चाजानानः शून्यतामपि न जानासि । न चापि शून्यतायां यत्प्रयोजनं तदवजानासि ततश्च यथावस्थितवस्तु-
स्वरूपापरिज्ञानेन एतत्त्वया बहुचायुक्तमस्मद्व्याख्यातासंबद्धमेवोपवर्णितम् ।

अथ किं पुनः शून्यतायां प्रयोजनम् । उक्तमेव तदात्मपरीक्षायाम् ।

कर्मवशेषक्षयान्मोक्षः कर्मवशेषविकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते । इति ।

अतो निरवशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोपशमः शून्यतायां प्रयोजनम् । भवास्तु नास्ति त्वं शून्यतार्थं परि-
कल्पयन् प्रपञ्चजालमेव संवर्धयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेत्ति ।

अथ का पुनः शून्यता । सापि तन्नैवोक्ता ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम् । इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्ति त्वमिति शून्यतामपि न जानाति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते
तमपीहेव प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु स्वभावतोऽस्ति ।
यं प्रत्ययाधीनु स क्षून्नु उक्तो
य क्षून्यतां जानाति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो मायावचनात् । एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव क्षून्यताशब्दस्य योऽर्थः स क्षून्यता-
शब्दार्थं अभावशब्दार्थञ्च क्षून्यतार्थमित्यप्यारोप्य भवानस्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति । अजानानस्य स्वमेवमुपालम्भं
कुर्वन्नियतं विहृण्यसे ॥

कश्चात्स्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीतसत्यद्वयविभागं न जानाति । केवलं तु ब्रह्ममात्राभ्यननपर
एवेति । अतः आचार्यैः कथंवा परस्मिन् मिथ्याप्रवचनायाविबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीतसत्यद्वयव्यवस्थामेव तावदधिकृत्याह ।

अनुतोभया

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥१॥
येऽनयोनि विजानन्ति विभागं सत्ययोद्वयोः ।
ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धवासने ॥१॥

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 305 b) द्वे सत्ये समुपाश्रित्य..... ॥१॥

प्रज्ञाप्रबोधः

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना

तेऽपि यतोयत इति ।

लोक संवृत्तिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥१॥

तत्र लोकसंवृत्तिलोकव्यवहारः । तद्यथा रूपादिभावानामुत्पादस्थितिनिरोध इति । देवदत्तः गच्छति, कृष्णः ज्ञानवन्तुः भुञ्जते, शन्द्र-
दत्तः भावयति, ब्रह्मदत्तः मुक्त इति लोकव्यवहारानां नास्ति विपर्ययः । एतल्लोकसंवृत्तिसत्यं विद्यते । परमार्थतस्तत्स्वार्थैरुच्यते, परमश्रवालो
अर्थ परमार्थः । तस्मादपरज्ञानस्य असद्भावादिलक्षणता । परमार्थसत्यस्य सद्भावात् परमार्थता । (T. 286 b) तत् सर्वस्मिन् काले सर्वेषां
तथैव स्थितत्वात्, निविकल्पकज्ञानस्य तद्विषयिभावस्य निविषयताक्रमेण परमार्थत्वम् । तस्य परमार्थस्य सद्भावात् तन्निरोधानुरूपानुत्पादादि-
निर्देशः । श्रुताध्यासयभावनाभूतप्रज्ञायाश्च परमार्थता । परमार्थप्रतिपत्तेरुपायादविपर्यस्तत्वाच्च ।

प्रसन्नपदा

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य..... ॥१॥

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य देशना प्रवर्तते । कतमसत्यद्वयम् । लोकसंवृत्तिसत्यञ्च परमार्थसत्यञ्च । तत्र—
“स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्चित इतिवचनात्यञ्चस्कन्धानुपादाय प्रज्ञाप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते ।
समन्ताद्वरुणं संवृत्तिः । अज्ञानं हि समन्तात्सर्वपदार्थतत्त्वावच्छादनात्संवृत्तिरित्युच्यते । परस्परसंभवनं वा संवृत्तिरन्योन्यासमाश्रये-
त्यर्थः । अथवा संवृत्तिः संकेतो लोकव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानामिधेयज्ञानश्रेयादिलक्षणः । लोके संवृत्तिलोकसंवृत्तिः । किं पुनरलोकसंवृत्ति-
रप्यस्ति यत एवं विशिष्यते लोकसंवृत्तिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एषः । नात्रैवा चिन्तावतरति । अथ वा तिमिरकामलाद्युपहृतेन्द्रियविप-
रीतदर्शनादस्यानास्तेऽवकाशेऽपि या संवृत्तिरस्यलोकसंवृत्तिः । अतो विशिष्यते लोकसंवृत्तिसत्यमिति । एतच्चमध्यमकावतारे विस्तरेणो-

कतम् । ततो वेदितव्यम् । लोकसंख्या सत्यं लोकसंवृत्तिसत्यम् । सर्वं एवायमभिधानाभिधेयज्ञानत्रेयादिव्यवहारोऽज्ञेयो लोकसंवृत्तिसत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थेन एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्तेचित्तगोचरे ।
अमुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

इति कृत्वा कुतस्तत्र परमार्थं वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपरप्रथमः शान्तः । प्रत्यात्मवेद्यआर्याणां सर्वं प्रपञ्चातीतः । स नोपदिश्यते । न चापि ज्ञायेत उक्तं हि पूर्वम् ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।
निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम् ॥इति॥

परमश्चासावर्थश्चेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यम् । अनयोश्च सत्ययोर्विभागो विस्तरेण मध्यमकावतारादवसेयः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवर्तते । एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

येऽनयोर्न विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।
ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने ॥१॥

अकुतोभया

बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना सत्यद्वयं समुपाश्रित्य संभवति । लोकसंवृत्तिसत्यमिति धर्माणां स्वभावशून्यताया लौकिकविपर्ययासान्निध्यात् सर्वधर्मात्पाददर्शनं यत्तत्त्वं संवृत्तेः सत्यं संवृत्तिसत्यम् । परमार्थसत्यमित्यार्याणामविपरीतावबोधोऽस्य सर्वधर्मानुत्पाददर्शनं यत्तत्त्वस्य परमार्थसत्यत्वात् परमार्थसत्यम् । तत्र ये संवृत्तिसत्यपरमार्थसत्यद्वयस्य विभागं न विजानन्ति ते बुद्धशासने गम्भीरं तत्त्वं न विजानन्ति । तत्र यदि वक्ष्यमाणोऽर्थः सर्वधर्मानुत्पाद इति परमार्थसत्यं भवेद् व्यवहारसत्येन द्वितीयेन किमप्रयोजनमिति चिन्तायां तत्रवक्तव्यम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

येऽनयोर्विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ॥

..... ॥१॥

यथा अकुतोभयायामाचार्यनामाजुनेन व्याख्यातं तथैवाचार्यबुद्धपालितेनाप्यत्र व्याख्यातम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

ये अयोनिसोमनसिकारमहापटलबुद्ध्या [पर्यवन्दनयन] चक्षुसञ्छन्ने व्यवहारपरमार्थसत्ययोर्द्वयोर्विभागं विषयप्रयोगलक्षणतासंसर्गं न विजानन्ति ते बुद्धशासनगम्भीरतत्त्वं न विजानन्ति । बुद्धशब्दार्थस्तु पूर्ववत् । शासनमित्यनेन देवमनुष्याणाममृतपदप्राप्तयेवाञ्छापरिज्ञानम् । प्रह्राणं साक्षात्कारिभावनासु अविपर्यस्तत्वं प्रदक्षितम् । भगवतोक्तप्रवचनम् गम्भीरमिति भावाभावादिसन्निवेशबुद्ध्या दुरवगाहनमिति [दुर्बोधार्थेनावगाहनम्] । ये सुगततत्त्वागतानां शीलस्य परमगम्भीर्यं सुष्टुतया नावगम्यते । भावानामज्ञातमनिरुद्धयोगाचारनिर्विकल्पकज्ञानसामान्यं धर्मस्य तत्त्वमविपर्यस्तविषये प्रवृत्तिविषयत्वम्, विषयाभावक्रमेण सन्निहितं (I. 287 a) बुद्धशासनम् व्यवहारतोत्पत्त्यादिसमन्वा । यतस्यासद्भाव इत्यस्यापवाद उत्पद्यते ।

“यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः” इत्यादिविकल्पः संवृत्त्याशीलसमादानञ्च । समाधिभावभानुरूपभाषानामुत्पादस्थितिनिरोध इति निर्दिष्टः । परमार्थतोऽप्येवंविध इति विकल्पस्तेषां भवारण्यादतिशयेन व्यतिक्रमः । परमार्थसत्यस्योपदेशेन मुक्तिसाधनमिति चेत् सत्यद्वयोपदेकप्रयोजनमिति ।

प्रसन्नपदा

येऽनयोर्नविजानन्ति..... ॥११॥

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनयाऽपरया स्कन्धघातवायतनार्थसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिवैशनाया प्रयोजनपरमार्थया । अतस्त्वं द्वि परित्याज्यम् यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन । उच्यते । सत्यमेतदेव । किन्तु लौकिकं व्यवहारमनभ्युप-
गम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो देशयितुम् । अद्वैतश्च न शक्योऽधिगन्तुम् । अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वाण-
मधिगन्तुमिति प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न दृश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥इति॥ ॥१०॥

अक्रुतोभया

यस्माद्व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न दृश्यते यस्मात् परमार्थमनागम्य निर्वाणं (T. 103 a) नाधिगम्यते तस्मात् सत्यद्वयज्ञानस्य
प्रयोजनम् ।

बद्धपालितवृत्तिः

यस्मात् व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थं देशयितुमशक्यम् । यस्मात्परमार्थमनाश्रित्य निर्वाणं नाधिगम्यते तस्मात् सत्यद्वयस्य प्रज्ञप्तोः
प्रयोजनम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न दृश्यते ।

अथ बाहुमानस्य सर्वतो समतिक्रान्तत्वात् परैर्परिकल्पितताणेष्विकल्पानां निराकरणाभावादपि परमार्थतो विकल्पानां स्वानुबन्धः ।
परतो ज्ञानव्यतिरिक्तस्याधिगमाभावस्तस्मात्परमार्थोऽपि दृश्यते । इह

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥१०॥

कर्मक्लेशोत्पादोपशमलक्षणम् । पण्डितम्मन्थैः यै स्कन्धानां शून्यत्वात् भावानामसद्भावो दृष्टः । स्कन्धानां शून्यत्वादभावो दृष्टः ।
स्वेनैव दृष्टस्य दर्शनं दर्शनभावः । स्कन्धानां शून्यता स्कन्धेभ्यो शून्यता अन्या । शून्यतायां स्कन्धा विद्यन्ते । स्कन्धेषु शून्यता विद्यन्ते ।
स्कन्धेषु शून्यता विद्यते । शून्यता स्कन्धेभ्योऽङ्गितेति चिन्तायां तदेवं क्रमवन्न दृष्टम् । आभिमानिकैः—

प्रसन्नपदा

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न दृश्यते ।

..... ॥१०॥

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वादवश्यमेव यथावस्थिता संवृतिरादावेवाभ्युपेया । भाजनमिव सलिलाग्निनेति । तदेवं यः संवृतिपरमार्थ-
लक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थामपाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलम् ।

विनाशयति दुर्द्वष्टा शून्यता मन्दमेघसं ॥

सर्पो यथा दुर्गुहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥१॥

अकुतोभया

परमार्थशून्यता दुर्दृष्टा ह्रविकल्पिता च मन्दमेघसं विनाशयति । तस्मिन् परमबाधं जनयति । यथा सर्पो दुग्ंहीतो विनाश-
यति । तस्मिन् मरणाभितर्कं महाव्यथां जनयति । यथा मन्त्रविद्या मन्त्रकर्म च विधिना दुष्प्रसाधिता विनाशयतः ।

बुद्धपालितवृत्तिः

परमार्थशून्यताया दुर्दृष्टा ह्रविकल्पिता च मन्दमेघसं विनाशयति (T. 306 a) महाबाधां जनयति । यथोदाहरणं सर्पो दुग्ंहीतो
विनाशयति । तत्र मृत्युपर्यन्तं महाबाधां जनयति । यथा मन्त्रविद्यामन्त्रकर्म च नियमविनाशात् दुष्प्रसाधिता विनाशयति तस्मिन्प्राणविच्छेदे
महाव्यथां जनयति । तथैव—

प्रज्ञाप्रबीपः

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता मन्दमेघसम् ।

निर्विकल्पकप्रज्ञया जीवितान्तरायात् प्राणान्तरायकरणात् विनाशयति । दुर्दृष्टेत्यनेन मिथ्यादृष्टिः भावानामसद्भावादेः क्रमदर्शनं
यथा विनाशयति ।

सर्पो यथा दुग्ंहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिताः ॥1॥

सर्पः उद्धृतमुखः महाक्रोधी अतिव्यचण्डः प्रचण्डविषावहः दुग्ंहीतारं विनाशयति । आकाशाभ्यन्तजलि नीलाभासममुद्गम
स्वालङ्कृतमग्निप्रभाभिरालोकालङ्कारालङ्कृतः [आलोकेनोपशोभित] इति मनसि अध्यासम्बन्धात् विद्यादुष्प्रसाधिते साधकमेव विभिन्नज्ञात्
विनाशयति । एवं यतः शून्यताज्ञानदुष्कृतादव्याहृत्यते [बाधकः] ।

प्रसन्नपदा

विनाशयति दुर्दृष्टा..... ॥1॥

संवृत्तिसर्वं ह्यज्ञानमात्रसमुत्पादितं निःस्वभावं बुद्ध्या तस्य परमार्थलक्षणां शून्यतां प्रतिपद्यमानो योगी नान्तद्वये पतति । किं तदा-
सीद्धदिदानीं नास्तीत्येवं पूर्वं भावस्वभावानुपलम्भात्पश्चादपि नास्तितां न प्रतिपद्यते । प्रतिबिम्बाकारायाश्च लोकसंवृत्तेरबाधनात् कर्मकर्मफल-
धर्माधिर्मादिकमपि न जायते । न चापि परमार्थं भावस्वभावत्वेन समारोपयति । निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनास्त्वभावानां
चादर्शनात् ।

यस्त्वेवं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यता संस्काराणां पश्यति स शून्यतां पश्यन् मुमुक्षुर्नास्तितां वा संस्काराणां परिकल्पयेद् यदि वा
शून्यतां कां चिद्भावतः सतीं तस्याश्चाध्यायार्थं भावस्वभावमपि कल्पयेत् । उभयथा चास्य दुर्दृष्टा शून्यता नियतं विनाशयेत् । कथं कृत्वा । यदि
तावत्सर्वमिव शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयत्तदास्य मिथ्यादृष्टिरापद्यते । यथोक्तम्—

विनाशयति दुर्दृष्टो धर्मोऽयमविपश्चित्तम् ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति ॥इति॥

अथ सर्वापादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यताया प्रतिपद्यते आपद्यते । कथं हि नामामीभावाः सकलसुरासुरनरलोकेऽप्यलभ्यमाना
अपि शून्या भविष्यन्ति तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं प्रतिक्षिप्य सद्धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन पापकेन कर्मणा नियतमपायाभ्यासात् ।
यथोक्तमर्थरत्नावल्याम्—

अपरोप्यस्य दुर्ज्ञानान्मूलं पण्डितमानिकः ।

प्रतिपद्यन्विनष्टात्मा यात्यवीचिमधोमुखः ॥इति॥

एवं तावदभावेन गृह्यमाणा शून्यता ग्रहीतारं विनाशयति । अथायं भावेन शून्यतां परिकल्पयेत्तदाध्यायानां च संस्काराणामस्तित्वम् । एवमपि निर्वाणनामिति मार्गे विप्रतिपन्नत्वाच्छून्यतोपदेश एव विह्वलो जायेत । तदेवं भावरूपेणापि शून्यता गृह्यमाणा ग्रहीतारं विनाशयति ।

ननु च यदुपकारकं तदन्यथा गृह्यमाणो महान्तं घनस्कन्धमावहति । शिरोमणिग्रहणात्तेन च व्यालप्राह्मणां जीविकाकल्पनात् । यथोद्देशितरस्कारेण तु गृह्यमाणो ग्रहीतारमेव विनाशयति । यथा च यथोपदेशं प्रसाधिता विद्या साधकमनुपल्लाति । उपदेशपरिग्रहस्तु साध्यमाना साधकमेव विनाशयति । एवमिह्यापि यथोपदेशं शून्यता महती विद्या साध्यमाना गृह्यमाणा भावाभावादिप्राहृतिरस्कारेण मध्यमया प्रतिपदा ग्रहीतारं परमेण जातिजराभरणविदुःसङ्गताशनशमनैकरसेन निरुपधिशेषनिर्वाणजलधराचार्यसुखेन योजयति । यथोपदेशविशेषविशेष-मेन तु गृह्यमाणा नियतं यथोदितेन न्यायेन ग्रहीतारमेव विनाशयति ।

यतश्चैवं शून्यतादुर्ग्रहीता ग्रहीतारं विनाशयति, मन्दप्रज्ञैश्चाशक्त्या सम्यग्रहीतुम् ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्ममत्वास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्बलाहताम् ॥

अकुतोभया

एतस्मादेव हेतुतोऽन्यमतिभिर्मन्दैरस्य धर्मस्य दुरवगाहतां मत्वा भगवतश्चित्तं धर्मं धर्मं देशयितुं प्रत्युदावृत्तम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

एतस्मादेव हेतुतोऽन्यमतिभिर्मन्दैः अस्य धर्मस्य दुरवगाहतां मत्वा भगवतश्चित्तं धर्मं देशयितुं प्रत्युदावृत्तम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

..... ॥12॥

मन्दबोधसोऽस्य धर्मस्य दुरवगाहतां मत्वा मुनि सम्बोध्यभिसम्बुद्धेन चित्ते धर्मदेशना कर्तुं प्रत्युदावृत्तम् ।

प्रसन्नपदा

अतश्च.....

यस्मादयं शून्यतालक्षणो धर्मो मन्दबोधसमल्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यस्यग्रहणाद्विनाशयति । अतएवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्बलाहतां मत्वानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिभिसम्बुध्यसर्वसत्त्वचातुञ्जालोक्त्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्धर्मं देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य भगवतो महोपायज्ञान-विशेषशालिनः ॥

यथोक्तं सूत्रे—

अथ भगवतोऽचिराभिसम्बुद्धस्यैतदभवत् । अचिगतो मया धर्म्मो गम्भीरो गम्भीरावभासोऽज्जकोऽतकावचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञवेदनियः । स चेत्तमहं परेषामारोचयेयम् । परं च मे न विभावयेयुः । स मम विघातः स्यात् नलमयः स्याच्चेत्तसोऽनुदयः स्यात् । यस्त्वहमेकाकारण्ये प्रवि-विक्ते दृष्टधर्मसुखविहारमनुप्राप्तो विहरेयमिति विस्तरः । तदेवं सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते ॥13॥

अकुतोभया

अथानस्माकं शून्यतादोषप्रसङ्गादधिलयं कुरुते स स्वभावाशून्यतायां नोपपद्यते [सप्तमसमुच्चयान्तः] । अन्यच्च—

द्वुपाालितवृत्तिः

भवानस्माकं शून्यतायां दोषप्रसङ्गात् पुनः यं दोषं कुरुते तत् स्वभावशून्यतायां नोपपद्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

शून्यताया अधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।

..... ॥14॥

भवान् अस्मासु शून्यतायाः “यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः” इत्यादिना एवं “निव्यपि रत्नानि भुवाणः प्रतिबाधते” इत्यादिना च दोषप्रसङ्गः क्षिप्तः यत् तत् शून्यतायां नोपपद्यते । परमार्थतो भावरहितस्य स्वरूपेण च शून्यत्वात् । अस्माभिः भावाभावस्य च शून्यत्वेनाकृतत्वादित्यभिप्रेत्यः । (T. 288 a) परैर्वैरिक्लिपताशून्यताप्रतिषेधात् भावानां शून्यतेत्युक्तम् । भावानां सङ्गावादित्वरूपतो शून्यत्वात् शून्यतायासिद्धिरपि न । शून्यत्वविकल्पस्य च शून्यतेष्टत्वात् ।

सूत्रेनैवमुक्तम्—काश्यप आत्मदृष्टिः सुमेरुमानं खलु वरम् । आभिमानिकशून्यतादृष्टेरयुवतत्वात् । तथैव रूपं शून्यमिति न दृश्यते, अशून्यमपि न दृश्यते, इत्याद्युक्तं तथा । अन्यच्च—

“सर्वेभ्यश्च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।”

सर्वमित्यनेन उदाहरणैश्च युज्यते इति । चक्षुरादिमायापुरुषस्य स्वरूपाशून्यतावत् । सदसदादिस्वरूपशून्यत्वमपि प्रत्ययसामग्र्या सद्भावो जायते यद्दुःखं तद्दुःखमित्यादि विविचदुःखादिव्यवलोकेन यद्दृष्टं तद्दुःखमिति सत्यम् । दुःखहेतुना दुःखसमुदयो तत्समुदयात् तत्समुदयोदयविविधानां दर्शनं यत् तत् समुदयसत्यम् । दुःखस्य हेतुनिरोधान्निरुध्यते तन्निरोधादेविविधतया दर्शनं यत् तन्निरोधसत्यम् । दुःखस्य हेतुनिरोधोपलब्ध्या उपायमार्गः । तेषां मार्गणां विविधदर्शनं यद्भवति तत्प्रतिपदमार्गः सत्यम् । तस्मादेवं चतुष्टयार्थसत्यानां सत्त्वे सद्धर्मोऽपि युज्यते । स्वयम्भू- (T. 288 b) ज्ञानेन तत्सर्वथा चित्ताविगमात् श्रावकोपदेशानुरूपान् दुदृक्च सिद्धः । एवम्, “भिक्षवो मया पूर्वं-मिदं दुःखमित्यनुरूपं दृष्टम्, चक्षुर्ज्ञानञ्च प्रज्ञाबुद्ध्या उत्पद्यते । तथैव परमार्थतः भावाः मायावत् स्वभावेनैव अनुत्पादादिदर्शनात् आर्यसत्यं दृष्टं भवति । यथोक्तम्—

“मञ्जुश्री येन सर्वेषां धर्माणामनुत्पादं दृष्टम्, तेन दुःखं परिज्ञातम् । येन सर्वधर्माणामनवस्थितिर्दृष्टा तेन समुदयप्रहाणं कृतम् । येन सर्वधर्माणामात्यन्तिकं निर्वाणं दृष्टम्, तेन निरोधः साक्षात्कृतः । मञ्जुश्री येन सर्वधर्मभावनाया अस्तीत्वं दृष्टम्, तेन तेन मार्गभावना इत्याद्युक्तं दृष्टं भवति । महायानक्रमेणार्थसत्यसिद्धेः सर्वधर्मश्च बुदृक्च सिद्ध इति । तत्सिद्धात् सर्वं युज्यते ।

प्रसन्नपदा

शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।

..... ॥12॥

योऽयं भवता महान् दोषप्रसङ्गोऽस्मासु प्रक्षिप्तः । “यदिशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।”

इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यता शून्यतार्थं शून्यताप्रयोजनं च यथावद्बुद्धोपक्षिप्तः सोऽस्माकं शून्ये शून्यताबाधे नोपपद्यते । यतश्च नोपपद्यते । अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्भावयन् शून्यतायामधिलयमधिक्षेपं निराकरणं प्रतिक्षेपं करोति सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते । अभावाच्च हि शून्यतार्थमध्यारोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च व्ययभावाच्च शून्यतार्थं व्याचक्रमहे । किन्तु हि प्रतिपत्त्यनुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणम् ।

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मात्स्यो नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्यादिव्यवस्थानं सुतरामुपपद्यत इति प्रतिपादयन्हाह ।

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते ॥14॥

अकुतोभया

यस्य स्वभावशून्यता युज्यते तस्य लौकिकं लोकुतरं सर्वं युज्यते यस्य स्वभावशून्यता न युज्यते तस्य लौकिकं लोकुतरं सर्वं युज्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

सर्वं च युज्यते तस्य..... ।

यस्य स्वभावशून्यता युज्यते तस्य लौकिकं लोकोत्तरं सर्वं युज्यते । यस्य स्वभावशून्यता न युज्यते तस्य लौकिकं लोकोत्तरञ्च सर्वं न युज्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

शून्यतेयं अवन्तव्ये यथोक्तनिर्देशात् सर्वं न युज्यते ।

प्रसन्नपदा

यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते । तस्य सर्वमेतदयथोपवर्णितं युज्यते । कथं कृत्वा । तस्मात् प्रतीत्यसमुत्पादं हि वयं शून्य-
तेति व्याचक्ष्महे ।

येः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो ।

न तस्य उत्पाद स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो ।

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति गाथावचनात् । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापारमिताभिधानात् ।

तस्माद्यस्यैवं शून्यता युज्यते रोचतेक्षमते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते तस्य चत्वार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नम् । तच्च निःस्वभावत्वाच्छून्यम् । सति च दुःखे दुःखसमु-
द्यो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिपद्युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानम् समुदयग्रहाणम् । निरोधसाक्षात्करणीयम्, मार्गभावना च युज्यते । सति च
दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके कलानि युज्यन्ते । सत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नकामुज्यन्ते, सत्सुच प्रतिपन्नकफलस्थेषु संघो युज्यते । आर्यसत्यानां च
सद्भावे सति सद्धर्मोऽपि युज्यते । सति च सद्धर्मं संघे च बुद्धोऽपि युज्यते । ततश्च त्रीण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे
विशेषाधिगमा युज्यन्ते । धर्माधर्मं तत्फलं सुगतिदुर्गतिलौकिकाश्च सर्वसंन्यवहारा युज्यन्ते तदेवं "सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

यस्य सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यते तस्य सर्वमेतदयथोदितं युज्यते सम्पद्यत इत्यर्थः । यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यते तस्य
प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यते । यथा च न युज्यते तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति ।

तदेवमस्माकीने पक्षे सुपरिशुद्धतरं सर्वव्यवस्थास्वविरुद्धे व्यवस्थिते अतिस्पृष्टे अत्यासन्ने तद्विरुद्धे च स्वकीये पक्षे दोषवति अति-
यथावदवस्थितौ गुणदोषावपश्यन् ।

स त्वं दोषानात्मनीयानस्मासु परिपातयन् ।

अश्वमेवाभिरुद्धः सन्नश्वमेवाभिविस्मृतः ॥15॥

अकुतोभया

त्वमात्मीयान् दोषानस्मासु परिपातयन् अश्वमभिरुद्धः सन्नश्वमेव विस्मृतस्तद्वदसि ।

अन्यञ्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

त्वमात्मीयान् दोषानस्मासु परिपातयन् अश्वमभिरुद्धः सन्नश्वमेव विस्मृतस्तद्वदसि । अन्यञ्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

स त्वं दोषा नात्मीयान..... ॥15॥

भवान् यो हि दोषः अस्मात् परिपातयति स यथा अस्वारूढः सन्नश्चमेव विस्मृतः । यथा शून्यतानिच्छिते सर्वं नोपपन्ने तदेव-
मत्राह—

प्रसन्नपदा

यथा हि कश्चिद्यमेवाश्वमारूढस्तमेव विस्मृतः संस्तदपहारदोषेण परानुपालभते । एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यता-
दर्शनाश्वमारूढे एवात्यन्तविक्षेपात्तमनुपलभमानोऽस्मान् परिवदति । के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेवोपालभत इति
तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।
अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि ॥16॥
कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियाम् ।
उत्पादं च निरोधञ्च फलञ्च प्रतिबाधसे ॥17॥

अकुतोभया

यदि भावानां स्वभावात्सद्भावमनुपश्यसि तर्हि त्वं भवानहेतुप्रत्ययान् पश्यसि । अथ कार्यं कारणं कर्तारं करणं क्रियामुत्पादं निरोधं
फलञ्च प्रतिबाधसे ।

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 306 b) यदि भावानां स्वभावात्सद्भावमनुपश्यसि तर्हि त्वं भवानहेतुप्रत्ययान् पश्यसि । अथ कार्यं कारणं कर्तारं करणं
क्रियामुत्पादं निरोधं फलञ्च प्रतिबाधसे ।

प्रज्ञाप्रदीपः

(T. 289 a) स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

..... ॥16॥

स्वभावतो विद्यमानस्य हेतुप्रत्ययनिरपेक्षत्वादिति प्रयोगः ।

कार्यञ्च कारणञ्च..... ॥17॥

हेतुप्रत्ययानां निरपेक्षत्वे फलादीनामसिद्धत्वात् त्वया शून्यताया अर्थपरिकल्पनात् बालयक्षरूपमययोग्याभिचित्रितभयस्य शब्दधोष-
करणं दृष्टम् । तत् यदि तस्य रूपभावंतिरस्कृत्य शून्यतामाया स्वभावतो दृष्टा भवति । यक्षयमर्षः रूपभावंतिरस्कृत्य शून्यतामाया स्वभावतो
दृष्टा तर्हि नासः अलम् ।

प्रसन्नपदा

स्वभावद्यदि भावानां..... ॥16॥

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिरपेक्षत्वात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान्
बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नान्निर्हेतुकान् । त्वमेव सति पश्यसि । सति बाहेतुकत्वाभ्युपगमे ।

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रिया ।
..... ॥17॥

कथं कृत्वा । यदीह घटः स्वभावतोऽस्तीति परिकल्पयति । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकञ्च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । असति चास्मिन्वक्रादिकस्य करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य घटकरणक्रियायाश्च अभावादुत्पादनिरोधयोर्भावः । असतोश्चोत्पादनिरोधयोः कुतः फलम् । इति सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधते । तदेव भवतः सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते । अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपद्यते । किं कारणम् यस्माद्वयम् ।

यः प्रतीत्य समुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षमहे ।

सा प्रज्ञप्तिरुत्पादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥18॥

अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥19॥

अकुतोभया

वयं यः प्रतीत्यसमुत्पादस्तां शून्यतां प्रचक्षमहे । सा उत्पादायप्रज्ञप्तिः । सैव मध्यमाप्रतिपद् । तत्र कश्चिद् भावो विद्येत स प्रतीत्य-संभूतश्च प्रतीत्यवेदितव्यः । यस्मादप्रतीत्य समुत्पन्नः कश्चिदपि धर्मो न विद्येत तस्मादशून्यो धर्मः कश्चिदपि न विद्येत ।

बृहत्पालितवृत्तिः

यः प्रतीत्य समुत्पादः..... ॥18॥

अप्रतीत्यसमुत्पन्नः धर्मः..... ॥19॥

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो..... ॥20॥

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः ॥

चतुर्णामार्यमत्यानां तदभावः प्रसज्यते ॥

कथमिति चेमुच्यते—

प्रज्ञाप्रबीपः

यः प्रतीत्य समुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षमहे ।

भावानां प्रत्ययेषु स्वभावः सत्, असद् सदसद्, परतो न उभयतोऽपि न विद्यते । परमाप्यंतः प्रत्ययान् प्रतीत्येमे सम उत्पादः स्वभावे-नैवानुत्पादः चक्षुरादीनामुत्पादः व्यवहारसत्यं प्रतीत्य भवति । “शून्यतां तां प्रचक्षमहे” स्वभावेनैव स व्यतिरिक्तः ।

यथोक्तम्—

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो

न तस्य स्वभावतोऽस्ति

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो ।

यः शून्यतां जानाति सोऽप्रमत्तः ॥इति॥

उक्तम्—तथैव—“स्वभावानुत्पत्तिं सन्धाय महामते सर्वधर्माः शून्या इति ।” मया दक्षिता इति ।

(T. 289 b) सा प्रज्ञप्तिरुत्पादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥18॥

प्रतीत्यसमुत्पाद इति शून्यता या “सा प्रज्ञप्तिरुत्पादाय । प्रतिपत्सैव मध्यमा” । लोकश्च लोकतोऽतिक्रान्तस्य व्यवहर्तुमिच्छया उपा-दानं प्रतीत्य प्रज्ञप्तिर्भवति । सैव मध्यमा प्रतिपत् । मध्यमाया उत्पादोऽनुत्पादश्च आवाभावान्तद्वयपरिहारात् । तद्यथा उत्पन्नमपि नानुत्पन्नमपि न । सदपि न, असदपि न, शाश्वतमपि न, अशाश्वतमपि न, शून्यमपि न, अशून्यमपि न । तस्मात्प्रज्ञापारमितायामेवमुक्तम् । मध्यमाप्रतिपद् भावनास्ते चक्षुषा सद्भावो विद्यत । इति न परिकल्पतः । असदपि न परिकल्पितः इत्युक्तम् ।

आर्यरत्नकूटसूत्रे—

अस्तीत्ययं काश्यप एकोऽन्तः,
नास्तीत्ययं द्वितीयोऽन्तः,
अन्तद्वयं यस्तत् ।
अरूप्यम्, अनिर्दशनम्, अप्रतिष्ठम्,
अनाभासम्, अनिकेतम्, अविज्ञप्तिकम्,
इत्युक्तन्तस्त्रिद्वयम् । मार्गपलब्धयुग्य इत्यर्थः ।

किञ्चास्माभिरप्युक्तम् ।

हेतौः प्रत्ययानां नियताधिकारेण “यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रपद्यते ।

सा प्रज्ञप्तिरूपादाय प्रतिपत्सैवमध्यमा ।

इति भाषाः स्वतः येन पूर्वमश्रुत्वा भावः तत् । ते भावाः स्वभावतो विद्यन्ते । (T. 290 a) शशविषाणवत् सन्न विद्यते असदपि न विद्यते । स्वयं स्वतस्त्वेनोत्पादो यस्य तस्यान्तद्वयपरिहारस्य मध्यमाप्रतिपद् भवतीति । तस्यानशून्यता मिथ्या न भवति । भावावचनमिह चित्त्य-मलप्रक्षालनं भवति । यदि तत्र विकरामलकर्ममलात् शुद्धिकरणप्रयोगाधीनम् । तद्यथा चूडामणिरत्नस्य पादालङ्करणप्रज्ञप्तिनोपपद्यते । किञ्च प्रज्ञप्तिरूपं स्यात् तदा अस्याने तज्ज्ञातिकरणमिति पण्डितेभ्योऽप्यकरणं स्यादिति । तद्वत्त्वदुक्तमेव भावावचनमिह बाधकं न भविष्यति । किञ्च तत्र इष्टार्थसिद्धिर्न स्यात् ।

प्रतीत्यसमुत्पादस्य स्वभावतो सदसद्भावानामनुत्पादः स्यादित्यसिद्धत्वात् अत्राह—

अप्रतीत्यं समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥19॥

प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य भावापुरुषवत् स्वभावतो अस्त्वादिति प्रयोगः । आकाशाद्यप्रतीत्यसमुत्पन्नेषु प्रतीत्यसमुत्पन्नस्यासद्भावमिति हेत्वनुरूपपक्षस्य पक्षीकासिद्धत्वदोषः स्यादिति चेत् तत्परिहारविसर्जनात् प्रसङ्गोऽप्युक्तस्तस्मात्परमार्थतः भावानां स्वभावो विद्यत एव । उदय-व्ययधर्मितासङ्गत्वादिति यदुक्तस्य हेत्वनुगमभावे विपक्षस्य केवलमभिनविशारथविरुद्धत्वञ्च विद्यते मूलमध्यमकदृष्टि—(T. 290 b)

अष्टादशमः समुच्चयः

ननु निदिष्टानुमानमुक्तेऽप्यनुमानाधिष्ठानतो भावानां निःस्वभावरत्नं दुःसहम् ! एवं सति तत्राधिकित्यस्य कृते महद्बाधः [तत्र दीर्घेऽन्तान्वधिकित्यकृते महद्बाधः] तद्यथा उत्पादः कथमिति चेत् ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयोनास्ति न व्ययः ।

चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥20॥

प्रसन्नपद्या

यः प्रतीत्यसमुत्पादः..... ।

..... ॥18॥

योऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानपेक्षाङ्कुरविज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्वभावेनानुत्पादः । यश्च स्वभावेनानुत्पादो भावानां सा

शून्यता ।

[यथा भगवतोक्तम्]

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो ।

न तस्य उत्पादो स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥इति॥

तथार्यलङ्कावतारे । स्वभावानुत्पत्तिं सन्धाय महामते
सर्वधर्माः शून्या इति मया देशिता इति विस्तरेणोक्तम् ।
द्वयधर्मातिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगेनेति ।

या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरुपादाय । सर्वशून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिरिति व्यवस्थाप्यते । चकादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः
प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वाङ्गान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । या च स्वभावेनानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥ सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा
शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तित्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावास्तित्वाभाव
इति । अतो भावाभावास्तद्वयरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमाप्रतिपन्नमध्यमो मार्ग इत्युच्यते । तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता
विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

विचार्यमाणश्च सर्वथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥११॥

योह्यप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः स न विद्यते । तपोक्तं शतके ।

अप्रतीत्यास्तितानास्ति कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ।

न कदाचित्क्वचित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥इति॥

आकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्जनेः ॥

लौकिकेनापि तेष्वर्थान् पश्यन्ति विचक्षणाः ॥इति॥

उक्तञ्च भगवता—

प्रतीत्य धर्मानधिगच्छते विदुः

न चान्तदृष्टीय करोति निश्चयम् ।

सहेतु सप्रत्यय धर्मं जानति

अहेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥इति॥

एवम्—

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्मादशून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं

सर्वधर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ।

भवन्तस्तु सस्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्ययोरभावे सति ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥२०॥

अकुतोभया

यदि सर्वमिदंशून्यमुदयो व्ययश्च नास्ति ।

तयोऽभावाच्चतूर्णामार्यसत्यानां तवाभावः प्रसज्यते ॥

कथमिति चेदुच्यते—

बृहपालितवृत्तिः

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययस्तयोरभावाच्चतूष्णीमायं सत्यानां तवाभावः प्रसज्यते कथमिति चेत्, उच्यते ।

प्रज्ञाप्रवीणः

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

..... ॥20॥

यदि दुःखमशून्यं स्यात् स्वभावेनाकृतकत्वात् अप्रतीत्यसमुत्पन्नो भवेत् । यद्येवं स्यात्तर्हि व्यवहारार्थतोऽपि सत्त्वं ज्ञातुमशक्यम् । परमार्थतोऽप्येवमुक्तेन किम्प्रयोजनम् । यस्मादाह—

प्रसन्नपदा

किं कारणं । यस्मात्—

अकुतोभया

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वभाव्ये न विद्यते ॥21॥

(T. 104 a) अप्रतीत्य समुत्पन्नं दुःखं न विद्यते कथमिति चेत् सूत्रेष्वनित्यं दुःखमुक्तं तत्स्वभावतो न विद्यते । अन्यथ—

बृहपालितवृत्तिः

अप्रतीत्यसमुत्पन्नं दुःखं न विद्यते कथमिति चेत् ।

सूत्रेष्वनित्यं दुःखमित्युक्तं तत्स्वभावतो न विद्यते ॥

अन्यथ—

प्रज्ञाप्रवीणः

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

..... ॥21॥

अप्रतीत्यसमुत्पन्नस्यानित्यत्वस्य सद्भावात् दुःखस्यानित्यत्वादित्यभिसन्धिः । तस्मादाह—

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वभाव्ये न विद्यते ।

सूत्रे यदनित्यं तद्दुःखमित्युक्तम् । स्वभावेनैव विद्यमानस्यासद्भावात् सद्भावो भवेत् ।

यदि दुःखस्य स्वभावसद्भावो भवेत्, तदा—

प्रसन्नपदा

यदि स स्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति । न हि यमनकुसुमविद्यमानमनित्यं । अनित्यञ्च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तद्दुःखमिति । तथा च शतकशास्त्रे—

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।
तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखतदिति जायते ॥ इति ॥

अचानित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेऽप्युपगम्यमाने भावानां तन्न विद्यत इति । एवं तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सति सस्वभावभावाभ्युपगमे समुदयोऽपि न युज्यत इति प्रतिपादयन्माह ।

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेक्ष्यते ।
तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबाधतः ॥ 22 ॥

अकृतोभया

दुःखं तत्स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेक्ष्यते ।
स्वभावतो विद्यमानत्वात् । यस्मात्तद्विद्यते तस्माच्छून्यतां प्रतिबाधतः समुदयो नास्ति ।

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 307 a) स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेक्ष्यते ।
तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबाधसे ॥ 22 ॥

दुःखं तत्स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेक्ष्यते । स्वभावतो विद्यमानत्वात् । यस्मादेवं सति तस्मात् शून्यतां प्रतिबाधतः समुदयो नास्ति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावतो विद्यमानं..... ॥

समुदयस्याविद्यमानत्वमित्यर्थः । यथा किमार्यस्य मृषा जायणम् । इति ।

तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यतां प्रतिबाधतः ॥

स्वभावसद्भावस्य हेतोः निरपेक्षत्वात् । अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

इह समुदेत्यस्माद्दुःखमिति दुःखस्य हेतुसमुदय इत्युच्यते । तदस्य दुःखस्य शून्यतां प्रतिबाधयमानस्य सस्वभावं दुःखमभ्युपगच्छत-
स्तस्य पुनस्तत्पादवैयर्थ्यात्तद्वेतुकल्पनावैयर्थ्यमेव । इत्येवं शून्यतां प्रतिबाधयमानस्य समुदयोऽपि भवतो न युज्यते ॥
स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युपगच्छतो दुःखनिरोधोऽपि न युज्यत इति प्रतिपादयन्माह ।

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते ।
स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबाधसे ॥ 23 ॥

अकृतोभया

दुःखस्य स्वभावे न विद्यमानस्य निरोधो न विद्यते ॥

अनपायित्वात् । अथ स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबाधसे ।

बुद्धपालितवृत्तिः

दुःखस्य स्वभावे न विद्यमानस्य निरोधो न विद्यते अनपायित्वात् । अथ स्वभावपर्यवसानात् निरोधं प्रतिबाधते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावेनाकृतकत्वस्यासत्त्वावस्थितौ निरोधस्यानुपपन्नत्वात्, इत्यभिप्रायः । तथैव—

प्रसन्नपदा

यदि हि स्वभावतो दुःखं स्यात्तदा स्वभावस्यानपायित्वात्कुतोऽस्य निरोधत्वमिति । एवं स्वभावपर्यवसानात् स्वभावं गृहीत्वा प्रत्यक्षप्रतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि प्रतिबाधते ।
इदानीमार्थमार्गोऽपि सस्वभाववादिनो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथासौ भाव्यते मार्गः स्वभाव्यं तेन विद्यते ॥24॥

अकुतोभया

मार्गस्य स्वभाव्ये सति ग्रहणे भावना नोपपद्यते ।

वैयर्थ्यात् । अथ यच्छाश्वतं तस्मिन् भावनासाधनोपायस्याविद्यमानत्वान्मार्गभावना नोपपद्यते । अथ मार्गोऽसौ भाव्यते चेत्तत्र स्वाभाव्यं न विद्यते । अन्यथ—

बुद्धपालितवृत्तिः

मार्गस्य स्वभाव्ये सति ग्रहणे भावना नोपपत्स्यते । वैयर्थ्यात् । अथ यच्छाश्वतं तत्र भावनासाधनोपायस्याविद्यमानत्वात् । मार्गभावना नोपपत्स्यते । अथ मार्गोऽसौ भाव्यते चेत् तत्र स्वाभाव्यं न विद्यते ।

अन्यथ—

प्रज्ञाप्रदीपः

(T. 29) । स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते । भावनायाः सम्यग्दर्शनादीनां पुनः पुनरुत्पद्यमाने सति मार्गस्य स्वभावेन परिसिद्धौ उत्पत्तेरनुपपन्नात् भावना नोपपत्स्यते । एवं निदिष्टदोषपरिजिहीर्षया—

अथासौ भाव्यते मार्गः स्वभाव्यं तेन विद्यते ।

उत्पत्तौ सत्यां भावना सिद्धत्वात् उत्पत्तेः नैस्वाभाव्ये अवसति अनुदयात् । एवं यथोक्ते निदिष्टक्रमेण ।

प्रसन्नपदा

यदि हि सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा । अभावित एवासावस्ति । तस्य किं पुनर्भावनयेति । एवं स्वभाव्ये सति मार्गस्य भावनानोपपद्यते । अथास्य मार्गस्य भावनाभ्युपगम्यते भवता । एवं तद्धि स्वभावतार्थमार्गस्य न स्यात् । कार्यत्वादित्यभिप्रायः । अपि च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च ग्रहणार्थं भावना मार्गस्येभ्यते पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो हवतः ।

अकुतोभया

यदा दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति ॥25॥

यदा दुःखं समुदयो निरोधश्चेति धर्मत्रयं न विद्यते तदा तददुःखनिरोधात् कतमो मार्गः, प्रापयिष्यति । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदा दुःखं समुदयो निरोधश्चेति धर्मत्रयं न विद्यते ।

तदा तव दुःखनिरोधात् कतमो मार्गः प्रापयिष्यति ॥

अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

दुःखस्यानुत्पन्ने निरोधस्यासद्भावात् इत्यर्थः ।

अन्यच्च—तवक्रमेण दुःखं तत्—

प्रसन्नपदा

नास्त्येवासौ दुःखनिरोधोयमिनिरोधत्वान्मार्गो भावितः । सन् प्रापयिष्यति । तस्मादार्थमार्गोऽप्येवं नोपपद्यते इति । एवं स्वभाव-
वादिनश्चतुर्णामर्थसत्यामभाव प्राप्नोति ।

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह—

स्वभावेन परिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथम् ॥

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः ॥26॥

अकृतोभया

यदि दुःखं स्वभावेनापरिज्ञातं तत् कथं परिज्ञातं भवति । (T. 104 b) स्वभावेन न परिज्ञायते [अपरिज्ञानात्] । त्वया स्वभावः
समवस्थित इति नोक्तं किम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि दुःखं स्वभावेनापरिज्ञातं तत् कथं परिज्ञातं भवति । स्वभावेन न परिज्ञायते । त्वया स्वभावः (Tib. 307 b) समवस्थित
इति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावेनापरिज्ञानं तत्कथं परिज्ञातं भविष्यति । भावानां स्थितिर्नैव ज्ञायते । यदि दुःखं स्वभावेन न परिज्ञातं कथं परिज्ञातं भवि-
ष्यति । तव सिद्धान्तात् मतात् स्वभावेनैव समवस्थितो न भविष्यति यद्येवमिष्यते तदैवं सति दुःखं स्वभावेनापरिज्ञातं दोषोऽपरिज्ञातस्तस्य
हेतुस्तूष्ण्या स्वभावेनैवापरिहृतस्य परिहृतो नोपपद्यते । तूष्ण्या स्वभावेनैव अपरिहृतस्य तन्निरोधामावात् निरोधस्य साक्षात् क्रिया नोपपद्यते ।
निरोधस्यासत्त्वे निरोधगामिनीप्रतिपदा स्वभावेनैवाभाविता मार्गभावना नोपपद्यते । तदेवमार्गसत्यचतुष्टयाभावे श्रामण्य (Tib. 291 b)-फला-
नाञ्च परिज्ञातवन्नोपपन्नम् । तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

स्वभावेनापरिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथम् ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः ॥26॥

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पक्षचातुस्परिज्ञायते इति परिकल्प्यते । तदयुक्तम् । किं कारणम् । यस्मान्ननु किल स्वभावः
समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथास्वमापद्यते बह्वे रोष्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वं-

मपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यते इति । अतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ।

यदा चैतद्दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ।

तदा—

प्रहाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ॥27॥

अकृतोभया

तथैव तव समुदयप्रहाणं निरोधसाक्षात्करणं मार्गभावना फलचतुष्टयञ्च दुःखपरिज्ञानवन्न युज्यते । समुदयः स्वभावेनाप्रहीणो यः सोऽपि न प्रहीयते । स्वभावस्यानपायित्वात् । निरोधः स्वभावेन साक्षादकृतो यः सोऽपि साक्षान्न क्रियते । स्वभावस्य साक्षादकरणत्वात् । मार्गः स्वभावेनाभावितो यः सोऽपि न भाष्यते । स्वभावस्य अभावनात् । अथ चत्वार्यर्थसत्यानां परिज्ञानं प्रहाणं साक्षात्करणं भावना चेति चतुष्टयं नोपपद्यते । अन्यच्च— फलचतुष्टयं श्रोतापन्नसकृदागाम्यनागाम्यहर्हृत्क्रियाचतुष्टयस्याविद्यमानत्वान्न युज्यते ।

अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

प्रहाणसाक्षात्करणे..... ।

..... ॥27॥

तथैव तव समुदयप्रहाणं निरोधस्यसाक्षात्करणं मार्गभावनाफलचतुष्टयञ्च दुःखपरिज्ञानवन्न युज्यते । समुदयः स्वभावेनाप्रहीणो यः सोऽपि न प्रहीयते । स्वभावस्यानपायित्वात् । निरोधः स्वभावेन साक्षात् अकृतोऽपि यः सोऽपि साक्षान्न क्रियते । स्वभावस्य साक्षादकरणत्वात् । मार्गः स्वभावेनाभावितो यः सोऽपि न भाष्यते । स्वभावस्य अभावनात् । अथ चत्वार्यर्थसत्यानां परिज्ञानं प्रहाणं साक्षात्करणं भावना चेति चतुष्टयं नोपपन्नम् । अन्यच्च फलचतुष्टयं श्रोतापन्नसकृदागाम्यनागाम्यहर्हृत्क्रियाचतुष्टयस्याविद्यमानत्वान्न युज्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

प्रहाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ॥27॥

स्वभावेन प्रहाणं साक्षात्करणञ्च भावना विना भावना विना नोपपद्यते । स्वभावतः फलानां साक्षादकरणे साक्षादकरणस्यानुपपन्नत्वात् श्रोतापत्तिः सकृदागाम्यनागाम्यहर्हृत्फलचतुष्टयाणां साक्षादकरणमपि परिज्ञावन्न युज्यन्त इत्यर्थः । किञ्च फलप्राप्तिरभिकांक्षते वा स्वभावैर्नोपगतानां च न त्यजेत् । तत्र पर्यनुयोज्यः ।

प्रसन्नपथा

यदेतत्समुदयस्य प्रहाणं निरोधस्य साक्षात्करणं ते एते द्वे प्रहाणसाक्षात्करणे या च मार्गस्य भावना एषापि एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवान्न युज्यते । समुदयस्य स्वभावेनाप्रहीणस्य स्वभावस्यानपायित्वात्पश्चादपि प्रहाणं नोपपद्यते । एवं भावना साक्षात्करणेऽपि योज्यम् । न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति स स्वभाववादे । अपि च—

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेव स्वभावेनाविद्यमानस्य पूर्वं श्रोत आपत्तिफलस्य पश्चादस्तित्वं न संभवति । यथा श्रोत आपत्तिफलस्य एवं सकृदागाम्यनागाम्यहर्हृत्फलानामभावो वेदितव्यः ।

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यन्ते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावेनानधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथम् ।

शक्यं समधिगन्तुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः ॥28॥

अकुतोभया

स्वभावं परिगृह्यतः फलं स्वभावेनानधिगतं यत्तदपि समधिगन्तुं न शक्यम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

स्वभावं परिगृह्यतः फलं स्वभावेनानधिगतं यत्तदपि समधिगन्तुमशक्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावं परिगृह्यतः फलं यत् स्वभावेनानधिगतं तदधिगन्तुमशक्यम् । किञ्च — भावानामधिगमनमपि प्रतीत्यसमुत्पादवशेनाधिगन्तुं युक्तम् । तदेवं सत्यनधिगते अनधिगतस्य स्वभावसद्भावाभावात् स्वभावकथनमुत्पट्टव्यम् । तदेवं सति —

प्रसन्नपदा

स्वभावस्याविजहन् प्रकृतिक्त्वाद्भावस्वभाववादमभ्युपगच्छतः पूर्वमनधिगतस्वभावानां पश्चादप्यधिगमो नोपपद्यते । ततश्च ।

फलाभावे फलस्या नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ।

संधो नास्ति न चेत्सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥29॥

अकुतोभया

आमण्यफलेऽस्ति फलस्याश्च प्रतिपन्नकाश्चेत्यष्टौ पुरुषपुद्गला अपि न विद्यन्ते । यथाष्टौ पुरुषपुद्गला न सन्ति संघोऽपि न विद्यते ।
अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

आमण्यफलेऽस्ति फलस्याश्च प्रतिपन्नकाश्चेत्यष्टौ पुरुषपुद्गलावपि न विद्यन्ते । यद्यष्टौ पुरुषपुद्गला न सन्ति संघोऽपि न विद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

फलाभावे फलस्या नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ।

तेन दोषाश्चान्न विद्यन्ते—

संधो नास्ति न चेत्सन्ति अष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥29॥

स्रोतापत्त्यादेः मार्गफलभेदात् नानापुरुषप्रधानास्तेषामभावे संघरत्नानामप्यभावः स्यादिति वाक्यार्थः । आर्य—(T. 292 a)—
सत्यानामभावे एव न केवलमिति किन्त्वार्यसत्यानामभावात् सद्धर्मोऽपि न विद्यते । कथमिति चेत् ।

प्रसन्नपदा

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मचासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥30॥

अनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवाहो वेदितव्यः । अपि च सस्वभावाभ्युपगमे सति ।

अकुतोभया

[Tib 105 a] अप्रतीत्यापि बुद्धं च तत्र बुद्धः प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तत्र बोधिः प्रसज्यते ॥31॥

यश्चाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।
 न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यते ॥32॥
 न च धर्ममधर्मं वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।
 किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥33॥
 विनाधर्ममधर्मञ्च फलं हि तव विद्यते ।
 धर्माधर्मनिमित्तञ्च फलं तव न विद्यते ॥34॥
 धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलम् ।
 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलम् ॥35॥
 सर्वसंव्यवहारस्य लौकिकान् प्रतिबाधसे ।
 यत्प्रतीत्यसमुत्पादं शून्यतां प्रतिबाधसे ॥36॥
 न कर्तव्यं भवेत्किञ्चिदनारब्धा भवेत्क्रिया ।
 कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः ॥37॥
 अजातमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।
 विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभाव रहितं जगत् ॥38॥

अकुतोभया

स्वभावे सति सर्वाभिविचित्राभिरवस्थाभिः रहितं सर्वं जगदजातमनिरुद्धं कूटस्थं च भविष्यति । अयं स्वभाववादस्य परिग्रहे सर्वोपदिष्टदोषा अपि प्रसज्यन्ते । अन्यच्च—

बद्धपालितवृत्तिः

सर्वं सुस्पष्टं तस्मान्न व्याख्यातम् । कारिकामात्रमेव निदिष्टम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

आर्यसत्यानामभावे संघामाव एव केवलं न परं अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते । आर्यसत्यानामभावे आगमप्रतिपत्त्या स्वयं धर्मोऽपि न भविष्यति ।

तदेवं—

धर्मं चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥30॥

बुद्धत्वं हि धर्मंचित्तबोधिः । शिष्याणां प्रतिपत्तिकरणात् सिद्धो भवति । तेषामसद्भावे बुद्धोऽपि न भविष्यतीति वाक्यार्थः ।

अन्यच्च—स्वभावसद्भाववादिपक्षे भगवतो बुद्धस्य निःस्वभावो वा विद्यते । तत्किमर्थमिति चेत् । बुद्धस्य स्वभावो नास्तीति चेदिष्यते तत्सिद्धस्य साधनम् । बुद्धस्य स्वभावो विद्यत इति चेदिष्यते तदेवं सति बुद्धस्य बोधिं प्रतीत्य बुद्धत्वं न स्यात् ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव बुद्धः प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ॥31॥

प्रसन्नपदा

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिदभावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञानमप्रतीत्यापि अनपेक्षयापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च । इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् अनपेक्षयापि बुद्धं निराश्रयो बोधिः स्यात् स्वभावसिद्धत्वात् । किञ्चान्यत् ।

यश्चानुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।
 न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधि तेऽधिगमिष्यते ॥32॥
 न धर्ममधर्मं वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।
 किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥33॥

प्रज्ञाप्रदीपः

स्वभावतः भावस्य अकृतकत्वे कृतकत्वस्यानुपपन्नात् स्वीत्यस्या (T. 292 b) भिन्नवित्तमपि न क्रियते । उभयविधपरिहारस्य विसर्जनात् । यच्चैवं युष्माभिरुक्तं स्वभावेन भावोत्पत्त्यादि प्रतिषेध उक्तः स्वभावेनासङ्गाव इत्यस्य कोलाहलः निनादः क्रियते । अकृतकत्वस्य स्वभावेन सङ्गावस्तस्य दृष्टान्तो व्याख्येय इत्युक्तस्तन्म युक्तम् । अस्मद् विपक्षपरिकल्पनाया हेतोर्विपर्ययोऽपि बाध्यः । अस्मत्स्वभावतोऽसन्निदिष्टस्य हेतोर्निर्देशात् । इह यत् यत्कृतकत्वं तत्तन्मिस्वभावो दृष्टः । यथा माया । तथैवाध्यात्मिकभावानामपि कृतकत्वं दृष्टं तस्मादेवमपि नि.स्वभावत्वं विद्यत इत्युक्तम् । यदि कस्यचित्स्वभावतो सत्त्वं स्यात् तद्द्व्यावर्तनार्थं अकृतकत्वस्य स्वभावतो सद्भावात् स्वभावेनैव सङ्गाव वचनात् महोत्सुक्यं अकृतकत्वस्य स्वभावेनैव स्यात् । यथा तत्सदृशमिति व्याख्येयस्तत्सदृशमिति । अन्यच्च —

प्रसन्नपदा

यश्चानुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।
 ..... ॥32॥

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभावस्य सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्वचर्यायां बोध्यं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्ध-स्वभावस्य व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् । किञ्चान्यत् ।

न च धर्ममधर्मं वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।
 ..... ॥33॥

सति हि स्वभाववाद्यामुपगमे धर्माधर्मयोः करणं नोपपद्यते । किं शून्यस्य कर्तव्यम् । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कारणमुपपद्यते विद्यमानत्वात् । किञ्चान्यत् —

प्रज्ञाप्रदीपः

विना धर्ममधर्मञ्च फलं हि तव विद्यते ।

तदेवं सति लोके शास्त्रस्य विरोधः स्यात् । अथ च तेषां विरोधभावोऽनुवृत्त इत्यस्मात् —

धर्माधर्मनिमित्तञ्च फलञ्च तव विद्यते ॥34॥

प्रसन्नपदा

यदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टमिष्टं फलं यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवाति तदा धर्माधर्मं फलं तत्र न संभवति । धर्माधर्मोपार्जनवैयर्थ्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति । अथ धर्माधर्मनिमित्तं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न हि तत्फलमशून्यमिति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलम् ।
 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलम् ॥35॥

प्रज्ञाप्रदीपः

उत्पत्तेः शून्यस्य सङ्गावात् यथा मायाकृतकस्य महानागवदिति प्रयोगः । तदेवं स्वसिद्धान्तबाधकः क्वचिदपि न स्यात् ।

प्रसन्नपदा

शून्यमेवैतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ।

अपि च । सर्वं एव ह्येते गच्छ कुह पच पठ तिष्ठेत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावातिच्छति भवान् । तदा भवत् प्रतीत्यसमुत्पादो बाधितो भवति । तद् बाधनाच्च सर्वं एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवन्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

सर्वसंयवहाराच्च लौकिकान् प्रतिबाधसे ।

यत्प्रतीत्यसमुत्पाद शून्यतां प्रतिबाधसे ॥36॥

प्रज्ञाप्रदीपः

(T. 293 a) घटं कुह, गृहं प्रेमणीयम् देवदत्तः पण्डितो भवतु, यज्ञदत्तः पुस्तकं बध्नीयात्, विष्णुदत्तः धर्मित फलीदनमुखजजा कामधेनुगौ तैलादयः सर्वलोकव्यवहाराणां प्रतिबाधो विद्यते । घटादेः स्वभावतो विद्यमाने क्रियाधर्मावस्य जायमानत्वात् प्रतीत्यसमुत्पादस्याप्यसिद्धत्वात् तस्मादाह—

यत्प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां प्रतिबाधसे ॥36॥

तद्बाधकात्—

प्रसन्नपदा

यच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । यद् बाध स इत्यनेन संबध्यते । किञ्चान्यत् ।

न कर्तव्यं भवेत्किञ्चिदनारब्धा भवेत्क्रिया ।

कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः ॥37॥

अन्यच्च—

अजातमनिरुद्धञ्च कूटस्थं च भविष्यति ।

विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावरहितं जगत् ॥38॥

प्रज्ञाप्रदीपः

वर्णं रूपं जातिपरिमाणवादिवचिचित्राभिः विमुक्तिभिः भित्तो लिखितचित्रवत् स्यात् । अकृतकत्वे भङ्गाभावात् ।

प्रसन्नपदा

यदि हि स्वरूपशून्याः पदार्था न भवेयुः सस्वभावा एव भवेयुः । तदा स्वभावस्य विद्यमानत्वान्न केनचित् कस्यचित् किञ्चित्कर्तव्यं स्यात् । न हि मनोजावरणं केनचित् क्रियते । अक्रियमाणा च क्रिया स्यात् । क्रिया चाकुर्वाणस्य कारकत्वं स्यात् । न चैतदेवमिति तस्मान्ना-
शून्याः पदार्थाः । किञ्चान्यत्—

अजातमनिरुद्धञ्च कूटस्थञ्च भविष्यति ।

विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभाव रहितं जगत् ॥38॥

स्वभावेनैव यदि भावाः स्पृष्टत्वा स्वभावस्याकुत्रिमत्वादव्यावर्तनत्वाच्च सर्वमिदं जगदजातमनिरुद्धं च स्यात् । अजातानि-
रुद्धत्वाज्जगत्कूटस्थं स्यात् । हेतुप्रत्यागपेक्षां विचित्राभिरवस्थाभि रहितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं जगदशून्यवादिनां स्यात् ।

यद्येवम् पितापुत्रसमागमसूत्रे । स्याद्यदि किञ्चिदशून्यं न वेदेजिजु । तस्य व्याकरणं तथा हि स्थितं तत् स्वकस्वके भावे कूटस्थम-
विकारं न तस्य वृद्धिर्न परिहानिरिति ।

तथायहस्तिकस्यसूत्रे—

यदि कोचि धर्माण भवेत्स्वभावः ।
तत्रैव गच्छेय जिनः स श्रावकः ।
कूटस्थ धर्माण सिया न निर्वृत्तो
न निष्प्रपञ्चो भवि जातु पण्डितः । इति॥

न च किंचित् सस्वभाववादाभ्युपगमे लौकिका एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते । अपि च लोकोत्तरा एव व्यवहारा नोपपद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

असंप्राप्तस्य च प्राप्तदुःखपर्यन्त कर्म च ।
सर्वक्लेशप्रहाणं च यद्यशून्यं न विद्यते ॥३१॥

अकुतोभया

यदि स्वभावतो शून्यत्वं न विद्यते तर्हि लौकिकलोकोत्तरस्य विशेषस्यासंप्राप्तस्य प्राप्तिर्या सा सर्वा न संप्राप्यते । दुःखपर्यन्तकर्मणि न स्यात् । सर्वक्लेशानां प्रहाणमपि न स्यात् ।

आचार्यबुद्धपालितेन च तत्रैव व्याख्यातम् यथा अकुतोभयायां नागार्जुनेन व्याख्यातमिति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

लोके लोकातीतस्य प्राप्त्यस्य विशेषः । दुःखान्तकत्वाच्च तदुभयाभावात् । एवं सति अनिष्टत्वात् तस्मात् मातृवत् प्रतीत्यसमुत्पादः स्वभावतोऽजातं माया च मृगतुष्णिगकायाः स्वयमेवाभ्युपगन्तव्याः । तस्मादेवं भावा—[293 b] भावदर्शनादेः दोषान्धकारमुक्षितबुद्ध्याचक्षु— दक्षिणा ।

प्रसन्नपदा

यदि शून्यं सस्वभावं सर्वमेतत् स्यात् । तदा यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्तमेवेत्यसंप्राप्तस्य च फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् । तदा दुःखपर्यन्त-करणं च पूर्वं नाभूदिति साम्प्रतमपि न स्यात् ।

सर्वेषाञ्च क्लेशानां पूर्वं प्रहाणं नाभूदिति पश्चादपि प्रहाणं न स्यात् । तदेवं तस्मात्सस्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते । अतः—

अकुतोभया

(Tib 105 b) यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥४०॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मचतुष्टयं दुःखं समुदयं निरोधं मार्गमेव च पश्यति । यथा पुरुषः नेत्राभ्यां दीपप्रभया सर्वरूप-प्रकारान् पश्यति तद्वत् ।

आचार्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमक वृत्त्यकुतोभयायामार्यसत्यपरीक्षानाम

चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् (Tib 105 b 13)

बुद्धपालितवृत्तिः

यः प्रतीत्य समुत्पादं पश्यति स धर्मचतुष्टयं दुःखं समुदयं निरोधं मार्गं चेति पश्यति । यथा पुरुषः नेत्राभ्यां प्रदीपप्रकाशेन सर्वरूप-प्रकारान् पश्यति तद्वत् ।

आर्यसत्यपरीक्षानाम चतुर्विंशतितमं

प्रकरणम् (Tib 308 bh 3)

प्रज्ञाप्रवीपः

भयवहारतः परमार्थसत्यस्य क्रमापेक्षया दर्शनम् । दर्शनाभावकमेव प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवं निदिष्टलक्षणं पश्यति तेन तत्सत्यचतुष्टय-
यानामुत्पादानुत्पादादिपञ्चप्रकारतो एवं निदिष्टं पश्यति । यदि दुःखादिनिर्विकल्पकानामन्यथादर्शनं सत्यदर्शनाद् भवतीति चेत् सत्यदर्शन-
मित्यर्थं शब्दस्तस्यार्थश्च यत् भवति । यदि आध्यात्मिकायतनविपर्ययः स तत्त्वदर्शनमिति चेत् एवं निदिष्टक्रमेण उत्पादप्रतिपेक्षात् दुःखानुत्पा-
ददर्शनं आर्यसत्यस्य भावसिद्धात् दृष्टार्थापातः । तत्र प्रकरणस्यार्थः बाह्यः शून्यताबाधितोपदर्शनकथनात् व्यतिरेकतो निरूपणात् प्रकरणादौ
उक्तहेतुविपर्ययसङ्गावदर्शनात् आर्यसत्यानां निःस्वभावता निदिश्यते । तस्मात् ब्रह्मपर्यायस्तेनापि भवद्विरृत्यैवेदितव्यम् । यथा दुःखसमुदय-
निरोधो मार्गावच [T. 294 a] आर्यसत्यं न भवति । ब्रह्म इह दुःखस्य अनुत्पादश्च यो भवति तत् आर्यसत्यं भवति । समुदयः समुत्पन्नानामभावश्च
यो भवति तत् आर्यसत्यं । सर्वधर्मसमुदयनिरोधो हेतुनिरोधश्च यो आर्यनिरोधसत्यं भवति तत् । सर्वधर्मसमत्वं तत्र उभयाभावः । निरोध-
शामिनी प्रतिपदा च यत् तत् आर्यसत्यमिति ज्ञातव्यम् । इत्याद्युक्तं तत् सिद्धम् ।

आचार्यभावविवेकमाध्यमिकवृत्तिप्रज्ञाप्रदीपात् आर्यसत्यपरीक्षानाम्

चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् (T. 294 ah 4)

प्रस्थानपदा

यो हि सर्वधर्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां स्वभावमूल्यतां सम्यक् पश्यति । स चत्वार्यार्यसत्यानि पश्यति यथाभूतानि तत्त्वतः ।

यद्योक्तमार्थमञ्जुश्रीपरिपूच्छाभ्याम् येन मञ्जुश्रीरनुत्पादः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन दुःखं परिज्ञातम् । येन नास्तित्वा सर्वधर्माणां दृष्टा
तस्य समुदयः प्रहीणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येन मञ्जुश्रीरभावः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन मार्गाभाविता
इति विस्तरः ।

उक्तं चार्यध्यायितमुच्छिष्टेषु । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतदेवोचत् चतूणां मञ्जुश्रीरार्यसत्यानां यथाभूतादर्शनाच्च-
तुमिदमिदं विपर्ययं तच्चित्ताः सत्त्वा एवमिममभूतं संसारं नातिक्रमन्ति । एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् । देशयतु भगवान्
कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रमन्ति । भगवानाह—आत्मात्मयोपलम्भतो मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रमन्ति । तत्कस्य हेतोः । यो
हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं स समनुपश्यति तस्य कर्माभिर्संस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरभूतवान् पृथग्जनोऽप्यन्तपरिनिर्वृतां सर्वधर्माणां
प्रज्ञानान् आत्मानं परं योपलभते । उपलभ्याभिनविशते । अभिनविष्टः सन् रज्यते दुष्यते मुह्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्माभि-
संस्करोति कायेन वाचा मनसा । सोऽस्तत्मारोपेण विकल्पयति अहं रक्तोऽहं दुष्टोऽहं मूढ इति । तस्य तयागतं क्षासने प्रव्रजितस्यैवं भवति ।
अहं शीलवानहं ब्रह्मचारी । अहं संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स कल्पयतीमे धर्माः कुशला इमे
धर्मा अकुशला इति ।

इमे धर्माः प्रहातव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यम् । समुदयः प्रहातव्यो निरोधः साक्षात्कर्तव्यो मार्गो
भावयितव्यः । स कल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्कारा आदीप्ताः सर्वसंस्काराः । यन्महं सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयम् । तस्यैवमपेक्षमाणस्योत्पद्यते
निर्विस्तहगतो मनसिकारः । अनिमित्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञायेयमेषां धर्माणां परिज्ञा । तस्यैवं भवति । यन्महं समुदयं
प्रजहेयम् । स सर्वधर्मस्य आवीर्यते जेह्वीयते वितरति विजुगुप्सत उन्नस्यति संनस्यति संज्ञसमापद्यते । तस्यैवं भवति । इयमेवां धर्माणां
साक्षात्क्रिया इहं समुदयप्रह्राणं यदीदमिमेभ्यो धर्मभ्योऽर्जयिना । तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञामाति ।
तस्यैवं भवति । एषा सा निरोधसाक्षात्क्रिया । तस्यैवं भवति । यन्नूनमहं मार्गं भावयेयं । स एकोरहोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमयं
प्रतिलभते ।

तस्य तेन निर्विस्तहगतेन मनविकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं न प्रलीयते प्रनिवहति प्रत्युदावर्तते । तेष्वर्थातीर्यते
जेह्वीयते । अनिमित्तनाचित्तं समुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो न भय भूय उत्तरो किञ्चित्करणीयम् । अहंनस्मीत्यात्मानं
संज्ञानाति । स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्मनो देहेषु पश्यति । तस्य कांक्षा विचिकित्सा च भवति दुर्बोधो । स विचिकित्सापातितः कालगतो
महानिरयेषु प्रपतति । तत्कस्यहेतोः । यथादीदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा तयागते विचिकित्सां विमतिमुत्पादयति ।

अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भवन् चत्वार्यार्यसत्यानि द्रष्टव्यानि । भगवानाह—येन मञ्जुश्री-
रनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन दुःखं परिज्ञातं येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रहीणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः
साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गाभाविताः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि सन् कल्पयति । इमे धर्माः कुशलाः ।
इमे धर्मा अकुशलाः । इमे धर्माः प्रहातव्याः । इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यम् । समुदयः प्रहातव्यः । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः ।

मार्गो भावितव्य इति । तत्कस्य हेतोः । तथाहि स तं धर्मं न समनुपश्यति नोपलभते यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जनारस्वेतान् धर्मान् कल्पयन्तो रज्ज्वन्ति च द्विषन्ति च मुह्यन्ति च । स न कंचिद्धर्ममाव्यूहति निर्व्यूहति । तस्यैवमनाव्यूहतोऽनिर्व्यूहतस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अजातं सर्वं त्रैधातुकं समनुपश्यति । मायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुत्कोपमम् । एवं स्वभावात् सर्वधर्मान् पश्यन्मनुष्यप्रतिधापयतो भवति सर्वसत्त्वेषु । तत्कस्य हेतोः । तथाहि स तान् धर्मान् नोपलभते यत्रानुनीयेत वा प्रतिह्वयेत वा । स आकाशसमेन चित्तेन बुद्धमपि न समनुपश्यति । धर्ममपि न समनुपश्यति । संधमपि न समनुपश्यति । सर्वधर्मान् धूम्यानि समनुपश्यन् क्वचिद्धर्मं विचिकित्सामुत्पादयति । अविचिकित्सान् निरुपादानो भवति । निरुपादानोऽनुपादाये परिनिर्वातीति विस्तरः ।

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां

मध्यमकान्तो आयसत्यपरीक्षानाम्

चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् ॥

निर्वाणपरीक्षानाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणम्

अकृतोभया

(T. 105 bh 3) अत्राह—

यदिशून्यमिदं सर्वमूदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥१॥

यदीदं जगत् सर्वं शून्यं तद्वदयो नास्ति व्ययो नास्ति । तयोरभावात् प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा निर्वाणं कस्येष्यते । प्रहाणनिरोधयोरनुप-
पन्नत्वात् । तस्मात्तन्न विद्यते । शून्यतायामसत्यां क्लेशप्रहाणाद् वा स्कन्धानां निरोधाद् वा निर्वाणमधिगम्यते । इत्यत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

[Tib 308 b] अत्राह—

यदि शून्यमिदं सर्वमू०.....।
.....॥१॥

यदीदं जगत् सर्वं शून्यं तद्वद्वे सति उदयो नास्ति व्ययो नास्ति । तयोरसत्त्वात् कस्य प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा निर्वाणमिष्यते ।
प्रहाणनिरोधयोरनुपपन्नत्वात् तस्मादनेन क्रमेण निर्वाणमनुपपन्नमिति बोद्धव्यम् । कथमिति चेत्—

प्रज्ञाप्रदीपः

अधुना तथैव शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधान्निर्वाणस्य निःस्वभावत्वनिदिष्टार्थवशेन पञ्चविंशतिप्रकरणमारभ्यते । अत्राह—
एवमिष्यते त्वया—

“यदि शून्यमिदं सर्वमूदयो नास्ति न व्ययः” । निःस्वभावत्वात् यथा बन्ध्यापुत्र इत्याशयः । तदसत्त्वात्लेखानामपि उदयव्ययाभावः ।
तद्वत्त्वात् नामरूपे च उदयव्ययाभावः ।

प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥१॥

सोपविशेषनिर्वाणिरूपविशेषनिर्वाणिघातुवशेन प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥ एवं नन्दिरागवसितृष्णाक्षया-
न्मोक्षश्च यत्तन्निर्वाणमित्युक्तम् । तत्रैव (T. 294 b)

असंलीनेन कायेन वेदनामध्यवासयत् ।

प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ॥इति॥

निर्वाणं संप्राप्तं तस्य च स्वभावो विद्यते । इहागम्यमानमग्नैरसंप्राप्तत्वात् तस्मात् भावानां स्वभावो विद्यत एवेष्यते । निःस्वभाव-
वादिमिदं निःस्वभावस्तत्र निर्वाणमसंप्राप्तमुदयव्ययाभावात् यथा बन्ध्यापुत्रः । निःस्वभावानुमानात् निर्वाणस्यासंप्राप्तत्वात् प्रतिज्ञाधर्मिणो
विशेषपरिहारस्य दोषः स्यादित्युक्तम् । तन्न ब्राह्मम् । मायादीपस्वभावापगतच्युतिव्यवहारप्रज्ञप्त्या बुद्धिगोचरभावाविरुद्धस्तथैव संस्काराणां

निःस्वभावत्वसङ्काशेषि अनादिप्रत्ययहेतुत्वात् उत्पन्नमायामुपगमाहेतुभिरनुत्पन्नं निर्वाणं विद्यत इत्युक्तम् । तस्मात् तत्संप्राप्तिसिद्धत्वात् स्व-
भावसङ्काशेषभिरनुत्पन्नं एवेति ज्ञातव्यम् । भावानां निःस्वभावत्वाभ्युपगमात् प्रतिज्ञायां न दोषः । प्रसङ्गदोषश्च न बन्ध्यापुत्रादीनां परमार्यतः
दृष्टान्तासिद्धत्वात् इति तथैव भावानां स्वभाव एवेति कल्पनायाम्—

यदिशून्यमिदं सर्वमुदयव्ययभाग्भवेत् ।
प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥

इति तथैव भावानां स्वभावकल्पनायामपि—

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो व्ययभाग्भवेत् ।
प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥

प्रसन्नपदा

अत्राह—

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥१॥

इह हि भगवता ब्रह्मचर्याणां तथागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधर्मप्रतिपत्तिश्रुतानां पुद्गलानां द्विविधं निर्वाणमुपकर्णितं सोपधिशेषं
निरुपधिशेषञ्च ।

तत्र निरुपधेशस्याविद्यारागादिकस्य क्लेशागणस्य प्रहाणात्सोपधिशेष निर्वाणमिष्यते । तत्रोपधोयतेऽस्मिन्नात्मस्नेह इत्युपाधिः ।
उपधिशब्देनारम्भप्रज्ञातिनिमित्ताः पञ्चोपादानस्कन्धा उच्यन्ते । शिष्यत इति शेषः । उपधिरिव शेष उपधिशेषः । सह उपधिशेषेण वर्तत इति
सोपधिशेषं । किं तन्निर्वाणं । तच्च स्कन्धमात्रकमेव केवलं सत्यकायदृष्ट्यादिकलेशतत्कररहितमवशिष्यते निहताशेषचौरागममात्रावस्थान-
साधर्म्येण । तत्सोपाधिशेषं निर्वाणम् ।

यत्र तु निर्वाणे स्कन्धमात्रकमपि नास्ति तन्निरुपधिशेषं निर्वाणं । निर्गत उपधिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा निहताशेषचौरागणस्य ग्राम-
मात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । तदेव चाधिकृत्योच्यते ।

अभेदिकायो निरोधिसञ्ज्ञा वेदनापि ति दहंशु सत्त्वा ।

वृषसमिश्रु सङ्खारा विज्ज्ञाणं अर्थं अगमाति । अभेदि कायो व्यरोधि संज्ञा सर्ववेदना व्यगच्छत् यस्य संस्काराणामुपलभो विज्ञा-
नस्यास्तंगमश्चाभवत् । तथा—

असंलीनेन कायेन वेदनामध्यवासयत् ।
प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ॥इति॥

तदेवं निरुपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधात्सम्पद्यते ।

एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं युज्यते । यदि क्लेशानां स्कन्धानां च निरोधो भवति । यदा तु सर्वमिदं शून्यं नैव किञ्चिदुत्पद्यते नापि
किं चिन्निरुध्यते । तदा कुतः क्लेशाः कुतो वा स्कन्धा येषां निरोधे निर्वाणं स्यादिति तस्मात् विद्यत एव भावानां स्वभाव इति अत्रोच्यते—
नन्वेवमपि सस्वभावाभ्युपगमे ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥२॥

अकृतोभया

यदीदं जगत् सर्वमशून्यं तद्वद्द्वयो नास्ति व्ययो नास्ति च । तयोरेवभावात् प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा निर्वाणं कस्येति । प्रहाणनि-
रोधानुपपत्तेः । अथैतेन न्यायेन निर्वाणानुपपत्तिः वेदितव्या । अथ वा कथमिति चेत् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदीदं जगत् सर्वं शून्यं तर्हि उत्पादो नास्ति । तयोरभावात् कस्य प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा निर्वाणमिष्यते । प्रहाणस्य निरोधस्य चानुपपन्नत्वात् तस्मादनेन क्रमेण निर्वाणमनुपपन्नमिति बोद्धव्यम् । किमर्थमिति । चेत् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

यद्यशून्यमिदं सर्वं.....।

.....मिष्यते॥2॥

(T. 295 a) स्वभावसङ्गात्वात् (निःस्वभावत्वात्) प्रहाणनिरोधयोरनुपपन्नत्वात् तत्प्रत्यक्षदर्शनेनैव स्वभावस्य दर्शानुपपन्नत्वादे-
वेति वाक्यार्थः । तत्प्रत्यक्षदर्शनेन स्वभावस्तददर्शानुपपन्नत्वादित्यभिप्रायः । तस्मात्स्वभावसङ्गाववादिनां स्वभावो विद्यत इति निर्वाण-
सम्प्राप्तिभावो दर्शयितुं दुष्कर इति निःस्वभावत्वे मायादीपवत् निर्वाणसंप्राप्तिभावो युज्यत इति । निर्वाणसंप्राप्यनुमानात् स्वभावसङ्गा-
वसासङ्गावेनैव परिहारात् प्रतिज्ञाधमिणः स्वभावपरिहारस्य दोषः ।

किञ्च बाह्यं हतम्—

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः ।

प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्यनिर्वाणमिष्यते ॥

यदिदं संस्कृतं निर्वाणमिष्यते संस्कृतस्य परमार्थतः स्वभावसङ्गावो विद्यत एवेति ज्ञातव्यम् । क्लेशानां परिहारश्च नामरूपनिरोधात्
निर्वाणसंप्राप्तिस्वाचोष्ट्यादीनां शृङ्गासत्त्वे तदभाव इति ।

आचार्योक्तम्—

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

स्वभावेन व्यवस्थितानां स्वभावेनाप्रवर्तमानत्वे तदनुपपन्नत्वं तस्मात्

निरोधोद् वा प्रहाणाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥

इह भवदुक्तहेत्वनुगमसङ्गावे साध्यसाधनसामर्थ्यञ्च स्यादिति तस्यचासङ्गात्वात् युष्माकं पक्षे स्वभावसङ्गाववादिनः हेत्वसाधारण-
ताया अर्थविरुद्धत्वञ्च स्यादिति हेत्वर्थः करणीयः [T. 295 b] किं व्यवहारतो निर्वाणसंप्राप्ति किं तर्हि परमार्थतो निर्वाणसम्प्राप्तिरिति
चेत्, व्यवहारतस्तर्हि—सिद्धस्यैव साधनम् । अथ च परमार्थतो उच्यते—

प्रसन्नपदा

यद्यशून्यमिदं..... ॥2॥

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावस्यानपायित्वात्कुतो निवृत्तिर्यतस्तन्निवृत्त्य निर्वाणं स्यादिति ।
तस्मात्स्वभाववादिनां नैव निर्वाणमुपपद्यते । न च शून्यतावादिनः स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं केशनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति यतस्तेषामर्थं दोषः
स्यादिति । अतोऽनुपलम्भ एवार्थं शून्यतावादिनाम् ।

यदि सषु शून्यतावादिनः क्लेशानां स्कन्धानां वा निवृत्तिलक्षणं निर्वाणं नेच्छन्ति किं लक्षणं तर्हीच्छन्ति । उच्यते—

अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशास्वतम् ।

अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ॥3॥

अकृतोभया

तस्मान्निर्वाणलक्षणं तर्ह्येव ज्ञातव्यम् । अन्यञ्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

अप्रहीणमसंप्राप्त ..... [131]

तस्मान्निर्वाणस्थलक्षणमेवं ज्ञातव्यम् । (T. 309 a) अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

अप्रहीणमसंप्राप्त ..... ।

..... मुच्यते [131]

तस्मात्लेखप्रहाणं नामरूपनिरोधानिर्वाणसम्प्राप्तिरित्यादि तदुक्तं तद्धेतुव्याप्तिद्वयम् अन्यच्च—

निर्वाणं स्वतो वा द्रव्यसद्वा निर्वाणम्, अर्थद्वैतव्यासद् वा उक्तम् । तदुभयं तदुभयं नोपपन्नमिति कथमेवं कल्प्यते ।

प्रसन्नपदा

अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशादवतम् ।

..... [131]

यद्विज्ञेयं प्रहीयते रागादिवत् । नापि प्राप्यते श्रामण्यफलवत् । नाप्युच्छिद्यते स्कन्धाविवत् । यच्चापि न । नित्यमभ्युपवत् । तत्स्वभावतोऽनिरुद्धमनुत्पन्नं च सर्वप्रपञ्चोपशमलक्षणं निर्वाणमुक्तम् । तत्कुतस्तस्मिन्मित्रविधे निष्प्रपञ्चे क्लेशकल्पना येषां क्लेशानां प्रहाणान्निर्वाणं भवेत् । कुतो वा स्कन्धकल्पना तत्र येषां स्कन्धानां निरोधा तद्वदेत् । यावद्दृष्टाः कल्पनाः प्रवर्तन्ते तावन्नास्तिनिर्वाणमाधिगमः । सर्वप्रपञ्चपरिक्षयादेव तदधिगमात् ।

अथ स्यादयद्यपि निर्वाणे न सन्ति क्लेशा न चापि स्कन्धाः । तथापि निर्वाणादवधिगम्यन्ते । ततस्तेषां परिक्षयान्निर्वाणं भविष्यतीति । उच्यते । त्यज्यतामयं ग्राहो यस्मान्निर्वाणादवक् स्वभावतो विद्यमानानां न पुनरभावः शक्यते कतुं तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणां त्यज्येष्टा कल्पना वक्ष्यति हि ।

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च तयोरन्तरं किञ्चित्सुकममपि विद्यते । इति तदेवं निर्वाणं न कस्यचित्प्रहाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विज्ञेयम् । ततश्च निरवशेषकल्पनाशयरूपमेव निर्वाणम् । उक्तञ्च भगवता ।

निवृत्तिं धर्माणं न अस्ति धर्मा

ये नेह अस्ति न ते जातु अस्ति ।

अस्तीति नास्तीति च कल्पनावताम् ।

एवं चरन्तान् न दुःखं शाम्यति । इति ।

अस्या गाथाया अयमर्थः । निवृत्तौ निरुपविशेषे निर्वाणघातो धर्माणां क्लेशकर्मजन्मलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथास्तंगमादस्तिष्व नास्ति । एवञ्च सर्ववादिनामभिमतम् । ये तर्हि धर्मा इह निवृत्तौ न सन्ति । प्रदीपोदयादग्न्यकारोपलब्धरज्जुसर्पभयादिवत् । न ते जातु अस्ति । न ते धर्माः क्लेशकर्मजन्मादिलक्षणाः कस्मिंश्चित्काये संसारावस्थायामपि तत्त्वतो विद्यन्ते । न हि रज्जुरग्न्यकारावस्थायोः स्वरूपतः सर्पोऽस्ति । सद्भूतसर्पवदग्न्यकारोऽप्यालोकेऽपि कायचक्षुर्ध्यामग्रहणात् । कथं तर्हि संसार इति चेदुच्यते । आत्मात्मीयासद्वहप्रस्थानां बालपुष्पजनानामसत्स्वरूपा अपि भावाः सत्यन्तः प्रतिभासन्ते तैर्मिरिकानामिवासत्क्लेशमशकादिव इवेति । बाहू—अस्तीति नास्तीति च कल्पनावतामेवं चरन्तान् न दुःखं शाम्यतीति ।

अस्तीति भावसद्भावकल्पनावतां जैमिनीयकाणादकापिलादीनां वैशेषिकपर्यन्तानाम्, नास्तीति च कल्पनावतां नास्तिकानामपायगतनिष्ठानां तदन्वेषां चातीतानागतसंस्थानां विज्ञप्तिविश्रुतसंस्काराणां नास्तिवादिनां तदप्यस्तिवादिनां परिकल्पितस्वभावस्य नास्तिवादिनां परतन्मपरिनिष्पन्नस्वभावयोरस्तिवादिनामेवमस्तिनास्तिवादिनामेवं चरतां न दुःखं संसारः शाम्यतीति । तथा—

यथ शङ्कितेन विषसज्जं अम्युपैति

नो चापि कोष्ठगन्तु आविष्टं पश्यते ।

एवमेव बालुपगतो..... ।
.....जायि भ्रियते सदा अभूतो ॥ इति ।

तदेवं न कस्य चिन्निर्वाणे प्रहाणं नापि कस्यचिन्निरोध इति विज्ञेयम् । ततश्च सर्वकल्पनाक्षयरूपमेव निर्वाणम् । यथोक्तमार्ग-
रत्नावल्याम्—

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।
भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥ इति ।

ये तु सर्वकल्पनोपशमरूपं निर्वाणमप्रतिपद्यमाना भावाभावतदुभयानुरूपं निर्वाणं परिकल्पयन्ति तान् प्रत्युच्यते ।

अकृतोभया

भावस्तावन्न निर्वाणं (Tib 106 a) जरामरणलक्षणम् ।
प्रसज्येतास्ति भावो हि न जरामरणं विना ॥4॥

तावन्ननिर्वाणं सर्वप्रकारेणापि भावो नास्ति । यदि भावः स्यात्, भावे सति जरामरणलक्षणं प्रसज्येत । कस्मादिति चेत् जरामरणं
विना भावस्याविशमानत्वात् । अन्यच्च—

बुद्धपातितवृत्तिः

(Tib 309 a) भावस्तावन्न निर्वाणम्.....॥4॥

तावन्ननिर्वाणस्य सर्वथा भावो नास्ति । यदि भावः स्याज्जरामरणलक्षणं प्रसज्येत । कथमिति चेज्जरामरणरहितस्य भावस्यासत्-
त्वात् । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

भावस्तावन्न निर्वाणं..... ।
.....जरामरणं विना ॥4॥

निर्वाणं भावरहितमिति तन्निदिष्टानुमानाभावात् । भावेसत्यनुमानात् जरामरणलक्षणेन निर्वाणस्य जरामरणयोर्लक्षणिकत्व-
प्रसङ्गः स्यात् ।

प्रसज्येतास्ति भावो हि न जरामरणम्विना ॥4॥

भावानां जरामरणरहितानामनुत्पन्नानां सद्भावादित्यभिसम्बिस्तन्नेष्यते । निर्वाणं जरामरणरहितमिष्यते तस्मात् तद्वक्तुं शक्यम् ।
परमार्थतः निर्वाणस्य भावो नास्ति जरामरणयोर्विरहितत्वात् । यथा बन्ध्यापुत्रः । तस्माद् भवतां पक्षेऽपि तस्य हेत्वर्थसिद्धत्वं तस्य स्यात् ।
दूषणस्य श्रान्त्यः पन्था । निर्वाणस्य सद्भावकथनात् । आह—

प्रसन्नपदा

भावस्तावन्न निर्वाणं जरामरणलक्षणम् ।
.....जरामरणं विना ॥4॥

तत्रैके भावतो निर्वाणमभिविष्टा एवमाक्षते । इह क्लेशकर्मजन्मसन्तानप्रवृत्तिनियतरोधभूतो जलप्रवाहरोधभूतमेतुस्थानीयो
निरोधात्मकः पदार्थः । तन्निर्वाणं न चाविद्यमानस्वभावो धर्म एव कार्यकारी दृश्यते । न तु च योज्या नन्दीरागसहगतायास्तृष्णायाः क्षयो
विशयो निरोधो निर्वाणमित्युक्तम् । न चक्षयमात्रं भावो भवितुमर्हति । तथा

प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस इत्युक्तम् । न च प्रद्योतस्य निवृत्तिर्भाव इत्युपपद्यते । उच्यते । नैतदेवं विज्ञेयम् । तृष्णाया क्षयस्तृष्णाक्षय इति ।

किन्तहि तृष्णायाः क्षयोऽस्मिन्निति निर्वाणाख्ये धर्मे सति भवति स तृष्णाक्षय इति वक्तव्यम् । प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रम् । तत्रापि यस्मिन् सति चेतसो विमोक्षो भवतीति वेदितव्यमिति ।।

एवं भावे निर्वाणि व्यवस्थापित आचार्यो निरूपयति । भावस्तावन्न निर्वाणम् । किं कारणम् । यस्माज्जरामरणलक्षणं प्रसज्येत । भावस्य जरामरणलक्षणव्यभिचारित्वात् । ततश्च निर्वाणमेव तन्न स्यात् । जरामरणलक्षणत्वाद्विज्ञानादिवदित्यभिप्रायः ।

तामेव च जरामरणलक्षणव्यभिचारित्वात् स्पष्टयन्नाह । अस्ति भावो हि न जरामरणं विनेति । यो हि जरामरणरहितः स भाव एव न संभवति सपुण्यवज्जरामरणरहितत्वात् ।

किञ्चान्यत् —

अकुतोभया

भावश्च यदिनिर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन ॥5॥

यदि निर्वाणं भावः स्यात्तहि निर्वाणं संस्कृतं भवेत् । कथमिति चेत् । भावोऽसंस्कृतः कश्चन क्वचन न विद्यते । अन्यच्च —

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि निर्वाणं भावः स्यात्तहि निर्वाणं संस्कृतं भवेत् । कस्मादिति चेत् । भावोऽसंस्कृतः कश्चन्नपि क्वचन्नपि कथमपि न भवेत् ।

अन्यच्च —

प्रज्ञाप्रदीपः

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

.....कश्चन ॥5॥

संस्कृतमस्तीति नेष्यते । अनेन निर्वाणस्य धर्मः संस्कृतं नास्तीति निदिश्यते ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन ॥5॥

एतेन धर्मविपक्षदृष्टान्तनिवशस्तस्मादनुमानं निर्वाणस्य भावो न विद्यते असंस्कृतत्वात् यथा आकाशकुबुजम् ।

प्रयोगस्य चान्योमार्गः ।

प्रसन्नपदा

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

..... ॥5॥

यदि निर्वाणं भावः स्यात् तदा तन्निर्वाणं संस्कृतं भवेद्विज्ञानादिवद्भावत्वात् । यस्वसंस्कृतो नासौ भावस्तद्यथा सरविषाणवदिति व्यतिरेकमुपदर्शयन्नाह ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन । क्वचनित्यधिकरणे देशे काले सिद्धान्ते वा । कश्चनेत्याद्ये आध्यात्मिको बाह्याध्यात्मिको वेत्यर्थः ।

किञ्चान्यत् —

अकुतोभया

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते ॥6॥

यदि निर्वाणं भाव इष्येत तर्हि निर्वाणमनुपादायेति यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । कथमिति चेत् । भावोऽनुपादाय कश्चिन्न विद्यते । अथ निर्वाणं भावोऽपि नास्ति ।

अत्राह—अथवा निर्वाणमभावोऽस्ति । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि निर्वाणस्य सङ्काव इतीष्येत तर्हि निर्वाणमनुपादायेति यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । कथमिति चेत् । भावोऽनुपादाय कश्चिन्नपि न भवति तस्मान्निर्वाणं भावो न । अत्राह—कथं तर्हि निर्वाणं भावो न स्यात् । अत्रोच्यते—

प्रज्ञाप्रवीपः

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

..... ॥6॥

भावानुपादाय प्रज्ञास्ति त्वं न विद्यते असंभवात् (अनुज्झवात्) इति प्रयोगः । अनेन निर्वाणस्य धर्ममुपादाय प्रज्ञास्तिर्न निदिष्टम् । तस्मादाह—

अनुपादाय कश्चिद् भावो न विद्यते ।

नानुपादाय कश्चिद् भावो हि विद्यते ॥ इति ।

अनेन धर्मविपक्षदुष्टान्तो निदिश्यते तस्मादनुमानम्—

निर्वाणस्य न कश्चिद् भावो विद्यते । अनुपादायप्रज्ञास्तित्वात्, यथा शशविषाणम् । तान्नशाटीर्यैरुक्तम्—

दीपनिर्वाणवन्निर्वाणमित्युच्यते । सौत्रास्तिकैरनुत्पन्नमात्रं निर्वाणमिति प्रज्ञप्यते । तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद् भावो हि विद्यते ॥6॥

यदि भवन्मतेन निर्वाणं भावः स्यात् तदुपादाय भवेत् । स्वकारणसामग्रीभाषित्य भवेदित्यर्थः । न चैवमुपादाय निर्वाणमिष्यते । किं तर्हि अनुपादाय । तद् यदि भावो निर्वाणमनुपादाय तत्कथं निर्वाणं स्यात् । नैवानुपादाय स्याद् भावत्वाद् विज्ञानादिवत् । व्यतिरेकारणमाह । नानुपादाय कश्चिद् भावो विद्यत इति ।

अत्राह—यदि भावो हि न निर्वाणं यथोदितदोषप्रसङ्गात् । किं तर्हि अभाव एव निर्वाणं क्लेशजन्मनिवृत्तिमात्रत्वादिति । उच्यते । एतदप्युक्तं यस्मात्—

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥7॥

अकुतोभया

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

यदि निर्वाणं कथमपि न भावो न भवेदभावोऽपि न भवति । कथमिति चेत् । भावोऽपि न भावोऽपि प्रसिद्धद्वयति । अन्यच्च—

निर्वाणं यत्र भावो हि नाभावस्तत्र विद्यते ॥7॥

यत्र निर्वाणं भाव इष्यते तत्राभावो न विद्यते । अथ यत्र भावो विद्यते तत्राभाव इति न युक्तम् । अथ निर्वाणमभावोऽपि नास्ति । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

यदि निर्वाणं कथमपि भावो न भवेत् अभावोऽपि न स्यात् कथमिति चेत्

निर्वाणं यत्र भावो हि नाभावस्तत्र विद्यते ॥7॥

दशमः समुच्चयः—

अन्यच्च—यत्र निर्वाणं भाव इष्टस्तत्र [309 b] भावो न विद्यते । इह यस्य भावो विद्यते तस्याभावो नोपपद्यते । तस्मात् निर्वाणस्य भावो नास्ति । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

यदि भावो न निर्वाणं अभावः किं भविष्यति । यदि निर्वाणमभावः स्यात् भावरहितस्य द्रव्यस्यासङ्काव एव (T 296 b) साक्ष्य-
वैशेषिकोक्त्यादयः कल्पयन्ति । परमार्थतः कुशलस्य क्लेशोपशमलक्षणं कथं युज्यते । असङ्कावस्याकाशकुसुमवत् कुशलादीनामनुपपन्नत्वात्
निर्वाणस्य द्रव्यासङ्काव स्वभावसङ्कावप्रदक्षितानुमानाभावाग्निर्वाणं अभावो न भविष्यति । इति प्रयोगः । निदिष्टताघनात् । अन्यच्च पुनः

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥7॥

दीपदृष्टान्तेन दीपस्य भावो विद्यते लोकप्रसिद्धत्वात् पश्चादसङ्कावात् किञ्चान्यत्—

प्रसन्नपदा

यदि भावो न निर्वाणमभावः किम्भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥7॥

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते । यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते । तदा किमभावो भविष्यति निर्वाणम् । अभावोऽपि न भविष्यतीत्यभि-
प्रायः । क्लेशजन्मनोरभावो निर्वाणमिति चेदेवं तर्हि क्लेशजन्मनोरनित्यता निर्वाणमिति स्यात् । अनित्यतैव हि क्लेशजन्मनोरभावो नान्य-
दित्यतोऽनित्यतैव निर्वाणं स्यात् । न चैतदिष्टम् । अयत्नेनैव मोक्षप्रसङ्गादित्ययुक्तमेवैतत् ।

किञ्चान्यत्—

अक्रुतोभया

यद्यभावश्च निर्वाणं (T. 106 b) मनुपादाय तत्कथम् ।

निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विद्यते ॥8॥

यदि निर्वाणमभाव इतीष्येत निर्वाणमनुपादायेति यदुक्तं तन्मोपपद्यते । कस्मादिति चेत् । योऽनुपादायामावः स कश्चन न विद्यते ।
अथ निर्वाणमभावोऽपि नास्ति ।

अत्राह—अथवा निर्वाणं कथं वक्तव्यम् । इति । उच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि निर्वाणस्य भावो नास्तीतीष्यते निर्वाणमनुपादायेति यदुक्तं तन्मोपपद्यते । कथमिति चेत् ।

योऽनुपादाय नास्ति स कश्चन अपि न विद्यते तस्मान्निर्वाणस्य भावोऽपि नास्ति । अत्रोच्यते—ननुनिर्वाणस्य कथं सङ्काव इति
वक्तव्यम् । आह—

प्रज्ञाप्रदीपः

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

दीपः आवाभावमुपादाय प्रज्ञप्यते, उपादाय प्रज्ञप्तेः सत्त्वादिति प्रयोगः । तस्मादाह—

निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति योजुपादाय विद्यते ॥८॥

योजुपादाय विद्यते तस्य आशमायं क्वचिदपि नास्ति । यस्मादेवं निर्दिष्टक्रमेण परमार्थतो निर्वाणस्य भावञ्चाभावञ्च न विद्यते तस्मात्—

प्रसन्नपदा

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथम् ।

..... ॥८॥

तत्राभावोऽनित्यता भावमुपादाय प्रज्ञप्यते । अत्र विवाधादीनामनित्यानुपलम्भात् । लक्षणमाश्रित्य लक्ष्यं प्रज्ञप्यते लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणम् । अतः परस्परपक्षिभ्यां लक्ष्यलक्षणप्रवृत्तौ कुतो लक्ष्यं भावमनपेक्ष्यानित्यता भविष्यति । तस्मादभावोऽनुपादाय प्रज्ञप्यते । ततो यद्यभावश्च निर्वाणं कथयमनुपादाय निर्वाणं भवेत् उपादायैव तद् सवेदभावत्वाद् विनाशवत् । एतदेव स्पष्टयन्नाह । न ह्यभावोऽस्ति योजुपादाय विद्यते इति ॥

यदि तर्हि अभावोऽनुपादाय नास्ति किमिदानीमुपादाय बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा भविष्यन्ति । केनेतदुक्तं बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा इति । उक्तं हि पूर्वम् ।

भावस्य चैवप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रूवते जनाः । इति ।

तस्मान्न बन्ध्यापुत्रादीनामभावत्वम् । यत्राप्युच्यते ।

आकाशं क्षुद्रं बन्ध्यायाः पुत्र एव च ।

असन्तश्चाभिलप्यन्ते तथा भावेषु कल्पना । इति ।

तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रम् । नाभावकल्पनाभावत्वासिद्धेरेवेति विज्ञेयम् । बन्ध्यापुत्र इति शब्दमात्रमेवेतत् । नास्यार्थ उपलभ्यते यस्यार्थस्य भावत्वमभावत्वं वा स्यादिति कुतोऽनुपलम्भमानस्वभावस्य भावाभावकल्पना मोक्ष्यते । तस्मान्न बन्ध्यापुत्रोऽभाव इति विज्ञेयम् ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योजुपादाय विद्यते इति ॥

अत्राह—यदि भावो निर्वाणं न भवति अभावोऽपि किन्तर्हि निर्वाणमिति उच्यते इह हि भगवद्भिस्तथायतैः ।

अकुतोभया

य आजबंजवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा ।

सोऽप्रतीत्यानुपादाय निर्वाणमुपदिश्यते ॥९॥

विपर्यस्ताज्ञान आजबंजवी भावः स्कन्धान् प्रतीत्योपादाय वा यः स विपर्यस्तज्ञानमप्रतीत्यानुपादाय वा स्कन्धानुत्पादः स निर्वाणमुपदिश्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

विपर्यस्ताज्ञान आजबंजवीभावः स्कन्धान् प्रतीत्योपादाय वा यः स विपर्यस्तज्ञानमप्रतीत्यानुपादाय वा स्कन्धानुत्पादः स निर्वाणमुपदिश्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

य आजबंजवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा ।

..... ॥९॥

गमनागमनभावमुपादाय हेतुकृत्य प्रज्ञप्यते यत् तत् प्रतीत्योत्पन्नो नास्ति । हेतुं कृत्य प्रज्ञप्तेरभावे व्यवहारतो निर्वाणनिर्देशात् पर-
मार्थतो निर्वाणम् (T. 297 a) भावाभावयोः प्रतिषेधान्मुपगमस्य बाधयाः नास्त्यवसरः । [नास्ति प्रसङ्गः] । किञ्चान्यत्—

प्रसनपदा

तत्राजबन्जवीभाव आगमनममनभावजन्ममरणपरम्परैत्यर्थः । स चापमाजबन्जवीभावः कदाचिद्देवप्रतीत्यसामग्रीभाषित्यास्तीति
प्रज्ञप्यते । दीर्घह्रस्ववत् । कदाचिदुत्पद्यत इति प्रज्ञप्यते । प्रदीपप्रभावद्वीजोद्भूतवत् । सर्वथा यच्चनुपादाय प्रज्ञप्यते । यदि वा प्रतीत्य जायत
इति व्यवस्थाप्यते सर्वथास्य जन्ममरणपरम्पराप्रबन्धस्याप्रतीत्य वानुपादाय वा याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणमिति व्यवस्थाप्यते । न चाप्रवृत्तिमात्रं
भावोऽभावो वेति परिकल्पयितुं पार्यत इति । एवं न भावो नाभावो निर्वाणम् ।

अथ वा येषां संस्काराः संसरन्तीति पक्षस्तेषां प्रतीत्य य उत्पादश्च विनाशश्च सोऽप्रतीत्याप्रवर्तमानो निर्वाणमिति कथ्यते । येषां तु
पुद्गलः संसरति तेषां तस्य नित्यानित्यत्वेनावाच्यस्य तत्तदुपादानमाश्रित्य य आजबन्जवीभावः न उपादाय प्रवर्तते । स एवोपादायोपादाय
प्रवर्तमानः सन्निदानीमनुपादायाप्रवर्तमानो निर्वाणमिति व्यपदिश्यते न च संस्काराणां पुद्गलस्य वाऽप्रवृत्तिमात्रं भावोऽभावो वेति शक्यं
परिकल्पयितुमित्यतोऽपि न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ।

किञ्चान्यत्—

प्रहाणं चाज्ञवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥१०॥

प्रकुतोभय

भगवता भवस्य विभवस्य चैतेन प्रकारेण प्रहाणमुक्तं तस्मान्निर्वाणं भावोऽपि नास्त्यभावोऽपि नेति युक्तम् ।

अत्राह—अथवा निर्वाणं भावश्चाभावश्चोभयमस्ति । इत्यत्रोच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

भगवता भवस्य विभवस्य चैतेन प्रकारेण प्रहाणमुक्तं तस्मान्निर्वाणं भावोऽपि नास्त्यभावोऽपि नेत्युक्तम् [नेति युज्यते] ।

अत्राह—अथ निर्वाणं भावश्चाभावश्चोभयमस्तीत्यत्रोच्यते ।

प्रज्ञाप्रवीणः

प्रहाणञ्चाज्ञवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च ।

सुशान्ततो एवमुक्तम्—

ये भवेन विभवेन वा भवस्मान्निः सरणं पर्येयन्ते तेषां तदपरिज्ञानमिति ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥१०॥

यदि भवस्य प्रहातव्येन दोषः स्यात् तदा तस्य विद्यमानत्वाद् भवस्य निरोधोऽयुक्त इति । भवेनापि भावानां स्वयमेव विद्यमानत्वान्न

दोषः ।

अन्येयुक्तम्—मोक्षभावानां विद्यमानत्वे भावाभावयोश्च विद्यमानत्वात् स्वयमेवोभयरूपस्य विद्यमानत्वात् दोषाभावस्तस्मादि-
होच्यते—

प्रसनपदा

तत्र सूत्रे उक्तम् । ये केचिद्भिन्नो भवेन भवस्य निःसरणं पर्येयन्ते विभवेन वा अपरिज्ञानं तत्तेषामिति । उभयं ह्येतत् परित्याज्यम् ।
भवे तुष्णा विभवे तुष्णा च । न चैतन्निर्वाणं प्रहातव्यमुक्तम् भगवता । किन्तहि अप्रहातव्यम् । तद् यदि निर्वाणं भावरूपं स्यादभावरूपं वा
तदपि प्रहातव्यं भवेत् । न च प्रहातव्यम् ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥ येषामपि क्लेशजन्मनोस्तत्राभावोदभावकं निर्वाणं स्वयञ्च भावरूपत्वादभावरूप-
मित्युभयरूपं तेषामुभयरूपमिति निर्वाणं नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह—

अकुतोभया

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।
भवेदभावो भावश्च मोक्षस्तत्र न युज्यते ॥11॥

यदि निर्वाणं भावश्चाभावश्चोभयं भवेत्तर्हि भावश्चाभावश्च मोक्षः [भेदः स्यात्] स्यात्तदपि न युज्यते । परस्परविरुद्धयोश्चोभयोरैक-
दैवासंभवात् । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 310 a) यदि निर्वाणं भावश्चाभावश्चोभयं भवेत्तर्हि भावाभावयोश्च मोक्षः स्यात्, तन्न युक्तम् परस्परविरुद्धयोश्चोभयोरैक-
कालीनत्वासंभवात् । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रदीपः

भवेदभावो भावश्च .....॥

निरोधस्य निरोधात् भावानां सङ्कावे कथं भावाभावः । किञ्च भावाभावसङ्कावे भाव इति न । अथ च शून्यवशेन भावाभाव-
योर्लक्षणं स्यात् । कायेन्द्रियबुद्धेरभावात् भावाभावसङ्कावे सुखस्याप्रतिसमात्यनिकयोमात् भावाः विद्यन्ते इति । तन्न ग्राह्यम् । देहादेरुत्पादा-
देव तवभावप्रतिषेधाच्च । (T. 297b) सुखस्याप्रतिसमात्यनिकेऽपि संस्कृतस्योत्पादप्रतिषेधादेव प्रतिषेधत्वात् सुखस्यासंस्कृतसङ्कावप्रतिज्ञा-
नुमानाभावात् तन्न युक्तम् । शेषश्च पूर्ववत् । किञ्चान्यत्—

प्रसन्नपदा

भवेदभावो भावश्च ..... ॥1॥

यदि भावाभावोभयरूपं निर्वाणं स्यात् तदा भावश्चाभावश्च मोक्ष इति स्यात् । ततश्च यः संस्काराणामात्मलाभस्तस्य च विगमः
स एव मोक्षः स्यात् । न च संस्कारा एव मोक्ष इति युज्यते । अतएवाह । तच्च न युज्यत इति किञ्चान्यत्—

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।
नानुपादाय निर्वाणमुपादायोभयं हि तत् ॥12॥

अकुतोभया

यदि निर्वाणं (T. 107 a) भावश्चाभावश्चोभयमपि भवेत्तर्हि निर्वाणमनुपादाय न भवेत् । निर्वाणस्य भावाभावद्वयं प्रतीत्य-
समुत्पन्नत्वात् । तन्नेष्यते । तस्मान्निर्वाणं भावाभावोभयमिति । न युज्यते । अन्यच्च—एतस्मादपि न युज्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि निर्वाणं भावश्चाभावश्चोभयमपि स्यात्तर्हि निर्वाणमनुपादाय न भवेत् । निर्वाणस्य तस्य भावाभावयोश्चोभयोः प्रतीत्य-
समुत्पन्नत्वात्नेष्यते । तस्मान्निर्वाणं भावाभावोभयमिति तन्न युक्तम् । अन्यच्च—एतस्मान्नयुज्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

भवेदभावो भावश्च ..... ॥12॥

किमर्थमिति चेदुपादायाभित्य भवेत् । इहोपादायोभयं हि तत् । भावाभावजन्योश्चोभयोश्चादानात् । निर्वाणमुभयमाश्रित्य

नेष्यते । तथाविधसङ्गावनिर्देशस्य दुष्करत्वात् । किञ्चान्यत्—

प्रसन्नपदा

यदि भावाभावस्वरूपं निर्वाणं स्यात् तदा हेतुप्रत्ययसामग्रीसमुपादायाश्चित्य भवेन्नानुपादाय । किं कारणम् । यस्मादुपादायोभयं हि तत् । भावमुपादायाभावोऽभावं चोपादाय भाव इति कृत्वा उभयमेतद् भावं चाभावं चोपादायैव भवति नानुपादाय एवं निर्वाणं भवेद्भावाभाव-
रूपम् । न चैतदेवमिति न युक्तमेतत् ।

किञ्चान्यत्—

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावी च संस्कृतौ ॥12॥

अकुतोभया

निर्वाणं भावाभावश्चोभयं नोपपन्नम् । कथमिति चेत् निर्वाणस्यासंस्कृतत्वाद् भावाभावयोरुभयोः संस्कृतत्वात् । अथ तस्मोद्देशतु-
विशेषादपि निर्वाणं भावाभावीभयमिति न युक्तम् ।

अत्राह—निर्वाणं भावाभावीभयमपि न भवति । यत्रोभयमस्ति तन्निर्वाणमिति । अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

निर्वाणं भावाभावश्चोभयं नोपपद्यते । किमर्थमिति चेत् । निर्वाणस्यासंस्कृतत्वाद् भावाभावयोरुभयोः संस्कृतत्वात् । तद्वेतुविशेषयोरे-
तयोः निर्वाणं भावाभावश्चोभयं न युक्तम् । अत्राह—निर्वाणं भावाभावयोरुभयमपि न यत्र इदं द्वयं विद्यते तन्निर्वाणम् ।

अत्राह—

प्रज्ञाप्रदीपः

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ।

असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावी च संस्कृतौ ॥13॥

एवं सत्येन निर्वाणस्य धर्मः भावाभावयोर्लक्षणतोऽप्यग्निनिर्दिश्यते । यस्य यस्मात्लक्षणान्यत्वं तत् तस्मात्स्वयमेवायुक्तः । बह्वर्णस्य
लक्षणान्यत्वं विद्यते तज्जलस्य स्वतस्त्वं नैवास्ति यथा । इति प्रयोगः । अन्यैरुक्तम् । यत्र भावाभावयोः सङ्गावस्तन्निर्वाणम् । भावाऽभावाश्च
स्वयमेव न विद्यन्ते । एकत्र विरुद्धस्य स्वयमेवोभयाभावस्तत् प्रतिषेधादाह—

प्रसन्नपदा

भवेदभावो भावश्च .....

..... ॥13॥

भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसंभूतत्वात् संस्कृतः । अत्रावोऽपि भावं प्रतीत्य संभूतत्वाज्जातिप्रत्ययजराभरणवचनाच्च संस्कृतः ।
तद् यदि भावाभावस्वभावं निर्वाणं स्यात्तदा नासंस्कृतं संस्कृतमेव । यस्मान्न च संस्कृतमिष्यते तस्मान्न भावाभावस्वरूपं निर्वाणं युज्यते ।

अथापि स्यान्नैव हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपं किं तर्हि निर्वाणे भावाभावाविति एवमपि न युक्तम् । कुतो यस्मात्

भवेदभावो भावश्च निर्वाणं उभयं कथम् (यदि) ।

न तयोरेकत्रास्तित्वमालोक्यतमसौर्थथा ॥14॥

अकुतोभया

निर्वाणे भावाभावद्वयं विद्यत इत्यपि नोपपद्यते । किमर्थमिति चेत् । परस्परविरुद्धयोरुभयोरेकत्रैकैकद्वैकान्ततोऽस्तित्वं न युज्यते यथा

आलोकं तमः । अथ यस्मिन् भावाभावद्वयं विद्यते तन्निर्वाणं यदुच्यते तन्न युक्तम् । अत्राह—निर्वाणं भावोऽपि नास्ति । अभावाऽपि नास्ति । इति अत्रोच्यते—

बुद्धपालितवृत्तिः

निर्वाणस्य भावाभावद्वयमस्तीति नोपपद्यते । कथमिति चेत् । परस्परविरुद्धयोरुभयोरैकनैवैकदा एककालीनता सहैव स्यादिति न युज्यते । यथा (T. 310 b) आलोकान्धकारयोस्तत्र यत्र भावाभावयोरेकमयं विद्यते तन्निर्वाणमिति यदुक्तं तन्न युक्तम् ॥

अत्राह—निर्वाणं भावोऽपि नास्त्यभावोऽपि नास्ति । अत्रोच्यते ।

प्रज्ञाप्रवीपः

भवेदभावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथम् ॥

अवत्क्रमेण तयोरेकयोर्विरुद्धस्य सद्भावात् विरुद्धद्वयस्यैकत्र सद्भावो न युक्तः । तस्मादाह—

(T. 298 a) न तयोरेकत्रास्तित्वमालोक्यतमसोर्यथा ॥14॥

तस्मादेतदप्युक्तम् । च्छिन्नकल्पनासमत्वात् । यत्र भावश्च विद्यते अभावश्च तर्हि किं भावस्य वा अभावस्य बोधयोर्वा इति यत् पूर्वं निर्दिष्टं तत्क्रमेणायुक्तसन्देहसारम् ।

निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि चेत्युक्तं तत्प्रतिषेधात् आह—

प्रसन्नपदा

भवेदभावो भावश्च निर्वाणं उभयं कथम् ।

॥14॥

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोरैकत्र निर्वाणे नास्ति संभव इति । अतः—

“भवेदभावो भावश्च निर्वाणं उभयं कथम्” । नैव भवेदित्यभिप्रायः ।

इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति याऽञ्जना ।

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति ॥15॥

अकुतोभया

(T. 107 b) त्वया निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि नेति यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । कथमिति चेत् । नैव भावो नाभाव इति सदञ्जनं यद् व्यक्तं यद् ग्रहणं व्यवसायबुद्धिर्या सा भावे चैवाभावे च सिद्धे सति सिध्यति । भावाभावासिद्धे सति निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि नेति नोपपद्यते । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

त्वया निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि नेति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कथमिति चेन्नैव भावोनाभाव इति यदभिध्यञ्जनं यद् ग्रहणमिति या व्यवसायात्मिका बुद्धि सा भावाभावयोः सिद्धे सत्यपि सिध्यति । भावाभावयोरसिद्धत्वात् तस्मान्निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि नेति नोपपद्यते । अन्यच्च—

प्रज्ञाप्रवीपः

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति याञ्जना ।

प्रदर्शयते—

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति ॥15॥

द्वयोः प्रतिषेधात् भावश्च नाभावश्च नेति कथनात् भावाभावयोः प्रदर्शितानुमानं नैवेति । किञ्चान्यत्—

प्रसन्नपदा

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति याऽञ्जना ।

..... ॥15॥

यदि हि भावो नाम कश्चित्स्यात् तदा तत्प्रतिषेधेन नैव भावो निर्वाणमित्येषा कल्पना । यदि कश्चिद् भावः स्यात् तथा तत्प्रतिषेधेन नैवाभावो निर्वाणं स्यात् । यदा च भावाभावावेव न स्तस्तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति । तस्मान्नैव भावो नाभावो निर्वाणमिति या कल्पना सापि नोपपद्यते एवेति न युक्तमेतत् ॥

किञ्चान्यत्—

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि विद्यते ।

नैवाभावो नैव भावो इति केन तदज्यते ॥16॥

अकुतोभय

यदि निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि न, नैव भावो नैवाभाव इति नास्ति । तयोरभावान्निर्वाणं नैव भावो नैवाभाव इति केन तदज्यते लक्ष्यते गृह्यते प्रज्ञप्यते । अथ निर्वाणं नैव भावो नैवाभाव इत्यपि न युक्तम् । एतस्मादपि निर्वाणं नोपपद्यते । कथमिति चेत्—

बुद्धपातितवृत्तिः

यदि निर्वाणं भावोऽपि नाभावोऽपि न, नैव भावो नैवाभाव इति नास्ति । तयोरभावान्निर्वाणं नैव भावो नैवाभाव इति केन तदज्यते लक्ष्यते गृह्यते प्रज्ञप्यते । तस्मान्निर्वाणं नैव भावो नैवाभाव इत्यपि न युक्तम् । एतस्मादपि निर्वाणं नोपपद्यते । कथमिति—

प्रज्ञाप्रवीणः

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि विद्यते ।

एवं भवतेष्यते तदा—

नैवाभावो नैव भाव इति केन तदज्यते ॥16॥

तत् व्यज्यते प्रकाश्यते ज्ञायते वा । उक्तप्रतिषेधस्य पूर्वनिर्देशात् इत्यभिप्रायः ।

प्रसन्नपदा

नैवाभावो नैव भावो.....

.....तदज्यते ॥16॥

यद्येतन्निर्वाणं नैवाभावरूपं नैव भावरूपमस्ति, इति कल्प्यते । केन तदानीं तदित्थं विधं नोभयरूपं निर्वाणमस्तीति अज्यत गृह्यते प्रकाश्यते वा । किं तत्र निर्वाणे कश्चिदेवं विधः प्रतिपत्तास्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति । एवं सति निर्वाणेऽपि तवात्मास्यात् । न चेष्टं निरुपादानस्यात्मनोऽस्तित्वाभावात् । अथ नास्ति केनैतदित्थं विधं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते । संसारावस्थितः परिच्छिन्नस्तीति चेत् । यदि संसारावस्थितः परिच्छिन्नस्ति । स किं विज्ञानेन परिच्छिन्नमिति उक्तं ज्ञानेन । यदि विज्ञानेनेति परिकल्प्यते तन्न युज्यते । किं कारणम् । यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानं न च निर्वाणे किञ्चिन्निमित्तमस्ति । तस्मान्न तावद्विज्ञानेनालम्ब्यते । ज्ञानेनापि न ज्ञायते । किं कारणम् । यस्माज्ज्ञानेन हि

धून्यतालम्बनेन भवितव्यम् । तच्चातुल्यादरूपमेवेति । कथं तेनाविद्यमानरूपेण नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति गृह्यते सर्वप्रपञ्चातीत-
रूपत्वाज्ज्ञानस्येति । तस्मान्न केनचिन्निर्वाणं नैवाभावो नैव भाव इत्युच्यते । अतज्जमानमप्रकाश्यमानमगृह्यमाणं तदेवमस्तीति न युज्यते ।

सर्वथा यथा च निर्वाणं एताश्चतस्रः कल्पना न संभवत्येवं निर्वाणाधिगन्तव्यं तद्यागत एताः कल्पना नैव संभवन्तीति प्रतिपाद-
यन्नाह—

अकुतोभया

परं निरोधाद् भगवान् भवतीत्येव नोह्यते ।
न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोह्यते ॥17॥
तिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोह्यते ।
न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोह्यते ॥18॥

यस्माद् भगवान्निरोधात्परं तिष्ठमानोऽपि भवतीति नोह्यते भवति न भवतीति न नैव भवति न च न भवतीति नोह्यते न लक्ष्यते न
गृह्यते न प्रज्ञप्यते तस्मान्निर्वाणमपि न प्रज्ञप्यते । तथाऽसति निर्वाणं कस्य भवेत् (Tib 108 a) । अथ सर्वथाऽपि निर्वाणं नोपपद्यते ।
अन्यथ—

बुद्धपालितवृत्तिः

निर्वाणात्परं भगवान्.....॥
.....नोह्यते ॥17॥
तिष्ठमानोऽपि भगवान्.....(T. 311 a)
भवत्युभयं.....नोह्यते ॥18॥

यस्मात् भगवान् निर्वाणं प्रवेष्टात् परं तिष्ठमानोऽपि युज्यते । भवतीति वा न भवतीति वा । न नैव भवति न च न भवतीति इत्यपि
नोह्यते न लक्ष्यते न गृह्यते न प्रज्ञप्यते तस्मान्निर्वाणमपि न प्रज्ञप्यते । तदसत्त्वं निर्वाणं कस्य भवेत् । तस्मात् सर्वथाऽपि निर्वाणं नोपपद्यते ।

अन्यथ—

प्रज्ञाप्रदीपः

परं निरोधात् भगवान् भवतीत्येवं नोह्यते ।
न भवत्युभयं चेति.....नोह्यते ॥17॥

तथागतप्रतिपत्त्या निर्वाणं चास्ति नास्ति च । सत्ये च असत्त्वं नास्ति असत्ये च असत्त्वं इति नोह्यते ।

तिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोह्यते ।
न भवत्युभयञ्चेति नोभयञ्चेति नोह्यते ॥18॥

तथागतः तिष्ठमानोऽपि अस्ति नास्ति च [T. 298 b] अस्ति न नास्ति च नोभयं चेति नोह्यते । एवं जीवश्च यः शरीरश्च स
एव । जीवश्च शरीरश्चात्म इति नोह्यते । इमे अध्याकृतभावास्तेषामप्रतिषेधात् निर्वाणस्यासिद्धत्वादित्वर्थासिद्धत्वं नोपात्तः । अत्राह—पर-
मार्थतो निर्वाणमस्त्येव । जातिजरामरणमज्जलानां तत्प्रापकप्रवृत्तेः सत्त्वात् । अभावविशिष्टानां तत्प्रापकप्रवृत्तेरदर्शनात् । यथा कूर्मरोमप्रावारः ।
निर्वाणस्य तत्प्रापकत्वात् तद् विशिष्टेषु मार्गभावनायाः प्रवृत्तेः सत्त्वात् तस्मात् परमार्थतः निर्वाणस्य सद्भावो विद्यत एव ।

अत्राह—विशेषाणां सद्भावे अन्येनागम्यस्य संप्राप्तिर्दृश्यते । यथा हस्तपादसंप्राप्तिता (अवस्थिता) । अस्माकं पक्षे परमार्थतः
संसारनिर्वाणयोरेवं विधासद्भावात् निर्वाणस्य संप्राप्तिर्न प्रवर्तते । कथमिति चेद् यथा ।

प्रसन्नपदा

परं निरोधाद् भगवान् भवतीत्येव नोह्यते ।
न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोह्यते ॥17॥

उक्तं हि पूर्वम्—

धनप्राह्णुद्वीतस्तु येनास्तीति तथागतः । नास्तीति वा कल्पयन् स निर्वृतस्य विकल्पयेत् । इति एवं तावत्परं निरोधाद् भवति तथा-
गतो न भवति चेति नोह्यते न गृह्यते ॥

न च केवलं परं निरोधाच्चतुभिः प्रकारैर्भगवान्नोह्यते । अपि च ।

तिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोह्यते ।
न भवत्युभयञ्चेति नोभयञ्चेति नोह्यते ॥18॥

यथा च नाज्यं न चोह्यं तथा तथागतपरोक्षायां प्रतिपादितम् । अत एव—

न संसारस्य निर्वाणात्किञ्चिदस्ति विशेषणम् ।
न निर्वाणस्य संसारात्किञ्चिदस्ति विशेषणम् ॥19॥

अकुतोभया

अत्र स स्कन्धसन्तानं प्रतीत्य संसार इति प्रज्ञप्यते । स्कन्धानां स्वभावसून्यत्वादयथाऽन्यन्तानुत्पादननिरोधधर्मीत्यादित एवास्माभि-
रुपदिष्टम् । तस्मात् सर्वधर्मानुत्पादननिरोधसमतया संसारस्य निर्वाणाद्विशेषणं किञ्चिदपि नास्ति । यथा संसारस्य निर्वाणाद् विशेषणं
किञ्चिदपि नास्ति तथैव निर्वाणस्यापि संसाराद् विशेषणं किञ्चिदपि नास्ति ।

बुद्धपासितवृत्तिः

इह स्कन्धसन्तानं प्रतीत्य संसार इति प्रज्ञप्यते । स्कन्धानां स्वभावसून्यत्वात् यथा अत्यन्तानुत्पादननिरोधधर्मीति विद्यते । तदेवम-
स्माभिः आदावेव प्रतिपादितम् । तस्मात्सर्वधर्मानुत्पादननिरोधसमतया संसारस्य निर्वाणाद्विशेषणं किञ्चिदपि नास्ति तथैव निर्वाणस्यापि संसाराद्
विशेषणं किञ्चिदपि नास्ति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

न संसारस्य निर्वाणात् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ।
न निर्वाणस्य संसारात् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ॥19॥

आलम्बनासत्त्वे समत्वेनोभयोश्चालम्बनाभावइत्यभिसन्धिः । कथं तत्परिकल्पितस्य स्वयमेवावालम्बने एवं निदिष्टस्तस्मात् तत्
संप्राप्तित्वात् प्रवृत्तिसद्भावात् इति हेतोस्तत्पार्थसिद्धत्वमर्थविषयत्वञ्च स्यात् । [T. 299 a] निर्वाणस्य संसारस्य च विशेषभावादाह—

प्रसन्नपदा

यस्मात्तिष्ठन्नपि भगवान् भवतीत्येवमादिना नोह्यते । परिनिर्वृतोऽपि नोह्यते भवतीत्येवमादिना अतएव संसारनिर्वाणयोः परस्पर-
रतो नास्ति कश्चिद्विशेषो विचार्यमाणयोस्तुल्यरूपत्वात् । यन्चापीदमुक्तं भगवता । अनवरान्नो हि मिश्रयो जातिजयामरणसंसार इति । तदे-
ष्यत एवोपपन्नं संसारनिर्वाणयोर्विशेषस्याभावात् । तथा हि—

अकुतोभया

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।
न तयोस्ततरं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥20॥

निर्वाणस्य संसारस्य च भूतकोटिः, अनुत्पादकोटिः, भूतकोटिपरिस्थानञ्च यत्तस्यानुपलब्धिसमत्वेन अन्तरं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि न विद्यते ।

दुष्टपालितवृत्तिः

निर्वाणस्य संसारस्य च भूतकोटिः, अनुत्पादकोटिः, भूतकोटिपरिस्थानञ्च यत्तदनुपलब्धिसमत्वेनान्तरं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि न विद्यते ।

प्रज्ञाप्रवीपः

कोटिः तथता धर्मता शून्यता इत्यादयः पर्याया ।

न तथोरन्तरं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥

धर्मताया अभेदात् आकाशश्च पक्षविशेषसद्भावेऽपि लक्षणभेदो न तथेति प्रयोगः [अभिप्रायः] ।

अत्राह—शून्यता सर्वदृष्टिभ्यो नैर्घणिकः प्रोक्तः । त्वया निर्वाणस्य निःस्वभावत्वकथनात् असदृष्टेः प्रतिपक्षभावो न युक्तस्तस्मात्-निर्वाणं विद्यत एव । प्रतिपक्षस्यसद्भावात् ।

ययालोकस्तन्नग्राह्यम् । परमार्थतः दीपालोकस्य भावासिद्धत्वात् दृष्टान्ताभावात् साध्यभण्डनं भवति । सर्वधर्माणामालम्बनशून्यत्वे तस्य आलम्बनप्रतिपक्षसद्भावाकथने आलम्बनक्रियाधर्मलम्बनाभावेविषयस्तत्र आलम्बनमपि नास्ति सद्भावोऽपि नास्ति । अत्रातत्वात् आकाश-कुसुमवत् । असद्भावमपि न प्रतिषेधस्य पूर्वनिर्देशकथनात् । तस्माच्छून्यत्वाग्निविशेषोऽयुक्तः । शून्यतादृष्टश्च सर्वधर्माणां सर्वथासम्बन्धाभावात् प्रतिषेधसद्भावात् पण्डितानां प्रतिक्षेपः [प्रत्याख्यानम्] अपण्डितानां भावाभावप्राप्त्यवस्यवैयर्थ्यं साधनम् । इहोक्तम्—“काश्यप या शून्यता [T. 299 b] दृष्टिः सा अचिकित्सा, इत्युक्तम् । तस्मात् एवं शून्यताया असिद्धत्वात् प्रतिपक्षस्य सत्त्वादिति हेतुर्थासिद्धत्वम् । अपि च पर-मार्थतः दृष्टीनां सत्त्वे तत्प्रतिपक्षस्य युक्तिभावः प्रसिद्धः । एवं सति तथैवासद्भावात् तत्परीक्षणादिहोच्यते ।

प्रसन्नपदा

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।

..... ॥20॥

न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनाविशिष्टत्वात्पूर्वपरिकोटिकल्पना न संभवति ।

या अप्येताः—

अकुतोभया

परं निरोधादन्ताद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टयः ।

निर्वाणमपरान्तं च पूर्वान्तं च समाश्रिताः ॥21॥

तथागतः परं निरोधाद् भवति च न भवति च नैव भवति न च न भवति, इति दृष्टयो याः सन्ति या सन्ति लोकोऽन्तर्वालोको-ऽन्तर्वा लोकोऽन्तर्वा यथान्तश्च लोकः नैवान्तवान् नान्तश्चेतिदृष्टयः याः सन्ति लोकः शाश्वतो लोकोऽशाश्वतः शाश्वताशाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वत इति (Tib 108 b) दृष्टयो यास्ता यथाक्रमं निर्वाणमपरान्तञ्च पूर्वान्तञ्च समाश्रिताः सन्ति । अत्र—

दुष्टपालितवृत्तिः

तथागतः निरोधात्परं भवति च न भवति च । न भवति च नैव न भवति च । न च भवतीति या दृष्टयः सन्ति, लोकोऽन्तर्वालोको-ऽन्तर्वा न् । लोकोऽन्तर्वायथान्तश्च लोकः, नैवान्तवान् नान्तश्चेति दृष्टयः । या सन्ति लोकः शाश्वतो लोकोऽशाश्वतः शाश्वताशाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वत इति दृष्टयो यास्ता यथाक्रमं निर्वाणमपरान्तञ्च पूर्वान्तञ्च समाश्रिताः सन्ति । अत्र—

प्रज्ञाप्रवीपः

परं निरोधादन्ताद्याः शास्वताद्याश्च दृष्टयः ।

..... ||21||

निरोधादन्ताद्यास्तथागतस्य निर्वाणात् भवति च, न भवति च, न च भवति च न, न भवति च न । अस्ति च न वास्तीति दृष्टयः । अन्ताद्याश्च दृष्टयः । लोकस्यान्तो भवति नान्तो च भवति । अन्तस्य सद्भावोऽपि विद्यते अन्तस्यासद्भावोऽपि विद्यते । अन्तस्य सद्भावोऽपि न, अन्तस्यासद्भावोऽपि नेति दृष्टयः ।

शास्वतादयः—शाश्वतो लोकः अशाश्वतश्च, शाश्वतश्चाशाश्वतः, अशाश्वतश्चाशाश्वतः, शाश्वतश्च न अशाश्वतश्च नेति दृष्टयः । दृष्टयस्तासां क्रमः निर्वाणमपरान्तञ्च पूर्वान्तञ्च समाश्रिताः । स्वभावतो नास्ति मिथ्याविकल्पे अभ्यासवासनादोषेण विकल्पः । विकल्पभावानि निःस्वभावे न निर्देशस्तस्मात्—

प्रसन्नपदा

ता अप्यत एव नोपपद्यन्ते संसारनिर्वाणयोस्त्रयोरपि प्रकृतिशान्तत्वेनैकरसत्वात् । तत्र परं निरोधादित्यनेनोपसङ्गणेन चतस्रो दृष्टयः परिगृह्यन्ते । तद्यथा, भवति तथागतः परं मरणात् । न भवति तथागतः परं मरणात् । भवति च न भवति च तथागतः परं मरणात् । नैव भवति न भवति न तथागतः परं मरणादिति । एताश्चतस्रो दृष्टयः निर्वाणपरामर्शेन प्रवृत्ताः ।

अन्ताद्या अपि च दृष्टयः । तद्यथा अन्तवान् लोकोऽनन्तवाश्चान्तवाश्चान्तवाश्च नैवान्तवान्ान्तवान् लोक इति । एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरान्तं समाश्रित्य प्रवृत्ताः । तत्रात्मनो लोकस्य वानागतमुत्पादमपश्यन्नन्तवान् लोक इत्येवं कल्पयन्परान्तमालम्ब्य प्रवर्तते । एवमनागतमुत्पादं पश्यन्नन्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्यन्श्चापश्यन्श्चोभयथा प्रतिपद्यते । द्वयप्रतिपेयेन नैवान्तवान्ानन्तवानिति प्रतिपद्यते । शाश्वतो लोकोऽशाश्वतो लोकः । शाश्वतश्चाशाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतो लोक इत्येताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रित्य प्रवर्तन्ते । तत्रात्मनो लोकस्य वातीतमुत्पादं पश्यन् शाश्वतो लोक इति प्रतिपद्यते । अपश्यन्शाश्वत इति प्रतिपद्यते । पश्यन्श्चापश्यन्श्च शाश्वतश्चाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते । नैव पश्यन्नैवापश्यन् नैव शाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते पूर्वान्तमाश्रित्य ।

ताश्चैता दृष्टयः कथं गृह्यन्ते । यदि कस्यचित्पदार्थस्य कस्यचित्स्वभावो भवेत्तस्य भावाभावकल्पनात् स्पुरेता दृष्टयः । यदा तु संसार-निर्वाणयोरविशेषः प्रतिपादितस्तदा—

अकृतोभया

शून्येषु सर्वधर्मेषु किमनन्तं किमन्तवत् ।
किमनन्तमन्तवच्चनानन्तं नान्तवच्च किम् ||22||
किं तदेव किमन्यत् किं शाश्वतं किमशाश्वतम् ।
अशाश्वतं शाश्वतञ्च किं वा नोभयमप्यतः ||23||
सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।
न क्वचित्कस्यचित्कश्चित्चिद्वर्मा बुद्धे न देशितः ||24||
मायावद् वा पाशवद् वा ।

आचार्यार्थनागार्जुनकृतमूलमध्यमकवृत्त्यकृतो-

भयायां निर्वाणपरीक्षानाम्

पञ्चविंशति प्रकरणम् ॥ (Tib 108 b)

बद्धपालितवृत्तिः

शून्येषु सर्वधर्मेषु..... ||22||
किं तदेव किमन्यत् किं..... ||23||

सर्वोपलम्भोपशमः..... ।
न क्वचित्..... ॥24॥

आचार्यबुद्धपालितमध्यमकवृत्तिः
पञ्चविंशतिप्रकरणम् ॥

प्रज्ञाप्रदीपः

शून्येषु सर्वधर्मेषु..... ॥22॥
किं तदेव किमन्यत्किं शास्वतं किमशास्वतम् ॥23॥

(T. 300 a) विहङ्गिजानां भावनामवस्थे आश्रयाभावस्तद्विकल्पाभावादित्याशयः । तस्मात्सूत्रान्ततोऽपि यत्र नास्ति विकल्पः कुतो तस्य विचारः । विकल्पविचारकल्पनाक्षयात् विमुक्तिभावः । व्यवहारहेतुकल्पनादोषश्च पूर्ववत् ।

अन्यैश्चकम्—

परमार्थतो निर्वाणस्य सद्भावो विद्यत एव तत्सम्प्राप्तिवत् । भगवता इन्द्रियाशयाविमुक्तिकालविषयापेक्षणात् धर्मोपदेशात् । तदसत्त्वं साचित्तम् तन्मोपपन्नम् । यथा शशविषाणम् । भगवान् धर्मस्कन्धस्याष्टाशीतिचत्वारिंशत्सहस्राणि निर्वाणप्राप्तियावत्तृचर्मागोचराणां प्रतिपक्षोऽभाषत । तस्मात्तत्सद्भावात् परमार्थतो निर्वाणं विद्यत एव । तस्मादत्र यदि परमार्थतो धर्मोपदेशात् इति हेतुवर्थाविषयस्य कल्पनेष्यते चेत्तन्मोपपन्नम् । अस्माकं पक्षे—

प्रसन्नपदा

शून्येषु सर्वं..... ॥22॥
किं तदेव..... ॥23॥

चतुर्विंशत्येतान्यव्याकृतवस्तुन्यसति भावस्वरूपे नैव युज्यन्ते । यस्तु भावस्वरूपमध्यारोप्य तद्विगमाविगमत एता दृष्टीरुत्पाद्याभिनिविशते तस्यायमभिनिवेशो निर्वाणपुरगामिनं पञ्चानं विरुणद्धि सांसारिकेषु च दुःखेषु नियोजयतीति विज्ञेयम् ।

अत्राह—यद्येवं भवता निर्वाणमपि प्रतिषिद्धम् । ननु च य एष भगवता अनन्तचरितसत्त्वरदायननुवर्तकेन विदिताविपरीतसकलजगदाशयस्वभावेन महाकरुणापरतन्त्रेण प्रियैकपुत्रकप्रेमानुगतशेषत्रिभुवनजनेन चरितप्रतिपक्षागुरुषो धर्मो देशितो लोकस्य निर्वाणाधिगमार्थं स एवं सति व्यर्थ एव जायते ।

उच्यते । यदि कश्चिद्धर्मो नाम स्वभावरूपतः स्यात् । केचिच्च सरवास्तस्य धर्मस्य श्रोतारः स्युः । कश्चिद् वा देशिता बुद्धो भगवान्नाम भावस्वभावः स्यादेतदेवम् ।

यदा तु—

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।
न क्वचित्कस्यचिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥23॥

अकृतोभया

मायावद् वा जालवद् वा

बुद्धपालितवृत्तिः

मायावद् वा जालवद् वा ।

प्रज्ञाप्रदीपः

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमो शिवः ।
न क्वचित्कस्यचित् कश्चित् धर्मो बुद्धेन देशितः ॥24॥

सर्वोपलम्भोपशमः उपलम्भाधिभावे विषयाभावोपलम्भाभावात् । संस्कृतस्य सद्भावात् उपलम्भवत् उपलम्भस्य मिथ्यात्वात् । प्रपञ्चोपशमः । अध्यालम्बनाधीभावादेव विषयस्तस्याभिधानलक्षणं प्रपञ्चस्यनान्तत्वात् सममिति सर्वत्राद्याव्यपगमात् निवृत्तत्वात्, “न क्वचित् कस्यचित् कश्चित् धर्मो बुद्धे न देशितः” (Tib 300 b) इत्यनेन परमार्थतः सर्वधर्मपरिकल्पितात्मताया अपरिनिष्पन्नत्वात् अनिर्वाच्यत्वात् च क्वचित् कस्यचित् धर्मो बुद्धे न देशित इति धर्मस्य तत्त्वं स्वसम्बन्धेनैव भवति । उक्तं हि परिकल्पितसामान्यविषयस्यैवैकिकस्य सद्भावात् तस्मादर्थस्य तत्त्वं तद्देशनाया असद्भावात् । किञ्च-व्यवहारस्यस्य व्यवस्थितक्रमदेशनात् सर्वहितप्रज्ञप्तित्वात् अपरिमितकल्पसहस्रपुण्यज्ञानसंभारप्रत्यासादितनियमसमुद्भूतचिन्तामणिरूपवैचित्र्यसम्प्रयुक्तदृष्ट्या निर्विकल्पकवास्तव्येषणानिनिमित्तसत्त्वानामध्यागयेन्द्रियवशेनयानत्रयसम्पुक्तपूर्वोक्तवचनमिति । तत् श्रोत्रेन्द्रियोत्पन्नानां देशनायां अस्मान्निर्धर्मप्रदर्शितानां श्रवणं तेन विमोहहृषकस्यादिशुक्तम् ।

किञ्च—न क्वचित्कस्यचित् किञ्चित् धर्मो बुद्धे न देशितः ।” ।

कायो कायतो नान्यत् कायो नास्मिन् तेषु सः ।

तथागतः कायवान्न कतमोऽत्र तथागतः ।

इति निदिष्टक्रमेण परमार्थतः तथागतः इति स्वभावतो न कश्चित् । केन निदिष्टः कुत्र निदिष्टः येन निदिष्टश्च तद्भावात् तदेवं तस्य द्रव्यासद्भावात् ।

किञ्च—न क्वचित् कस्यचित् कश्चित् धर्मो बुद्धे न देशितः” । इत्यनेन संस्काराणां निर्व्यापारत्वे संस्कार-[Tib. 301 a] सामग्री अनालवावरणद्वयग्रहाणं बुद्धधर्मोपेक्षायाश्चयभूतो बुद्ध इति । तत्र निष्क्रियत्वात् देशनाया अनुपपन्नात् यत्र देशितस्तदपि संस्कारसामग्री निषेधेत्साल्लवानाल्लवाभावात् श्रोतुगृहीतादि व्यवहाराभावात् परमार्थतः श्रोतुः ग्रहीतृयचासत्त्वात् यत्र क्वचिद् देशनाक्रियायाश्च परमाध्यायमः विकुर्वणदृष्टेः सत्त्वात् ।

किञ्च—कस्यचित् क्वचित् धर्मो बुद्धे न देशित इत्यनेन पूर्वप्रणिधानमानमार्गप्रतिपत्तिश्च श्रोतिसत्त्वाचारचर्यागोचरसंग्रहभाव इति संग्रहचेतसिकावरोपितकुशलमूलोपचितपरिपाकहेत्वविष्टानाधिमुक्तेन्द्रियासयवशेन धर्मोपदेशित इत्युक्तसामान्यादेशाध्ययमात्रं षोडशावयवसमन्वितसर्वसत्त्वानां सम्यगाराधनम् ।

तथागतसमुदाचारकर्मदृष्टिभावेन तथागतस्य सदाशान्तसमाहितकृत अनारोग्य (सहज सिद्ध) कल्पनाचारानतिक्रमेषु प्रवृत्तेरनुपपन्नत्वादिति ।

किञ्च—“न क्वचित् कस्यचित् धर्मो कश्चित् बुद्धे न देशितः ।” इति भगवता पूर्ववृत्तिभिरुक्तस्य स्वधर्मस्वाभिज्ञानात् प्रत्यक्षीकृतात् अशेषाक्षरानन्तर्यानुप्रवर्शनकरणात् सर्वधर्म—(T. 301 b) पूर्वं महर्षिवचनात् पूर्वबुद्धोक्तानुवर्शनात् इत्याशयः ।

किञ्च—“न. क्वचित् कस्यचित् धर्मो बुद्धे न देशितः” इत्यनेन परमार्थतः धर्माणां स्वात्मता तत्र च तद्देशना प्रदर्शनात् धर्मः यस्य ज्ञानस्य स्वलक्षणविषयता सामान्यलक्षणविषयः स्वभावेनैव यस्य स्वात्मताग्राह्यस्य धर्मः तस्यासद्भावादेवमुक्तम् । भगवत्स्तिथागतः तथागतस्यालोककरणात् कृतकर्माम्युपगतस्य धर्मः क्वचिदप्यनागतस्तत्कथमिति चेत् । सर्वधर्मग्रहीतागतवत्त्वेनागतनिमित्तये इति । एवमुक्तं दृष्टम् । (३० छे०)

अत्र कुतीर्यैः प्रतिमानमानभावेन भावानां स्वाभावशून्यता सर्वथा अभिव्यञ्जित उत्तमेन यानक्रमेण रहस्यमुपन्यस्तम् । कपटभावेनानुबन्धेना स्यासिद्धान्तदोषछादनार्थमुक्तम् ।

बुद्धे न निर्विकल्पेन महायानं न युज्यते ।

यतः परमार्थबुद्धे न धर्मो नैव हि देशितः ॥॥॥

तस्य सत्त्वाद्यभावात्वात् निमित्तबुद्धो न युज्यते ।

तस्मान्निमित्तबुद्धे न ततो धर्मो न देशितः ।

परमार्थतोऽविकल्पस्य शून्ये कारण्यं न इष्यते ॥

सत्त्वाभावान्न बुद्धोऽस्ति यस्मिन्नस्ति कारण्यम् । यदि संवृत्ति कारण्यं वेद्याकृत्यमत्र भवेत् ।

नटीनां हीनवृत्तीनां नेतृत्ववृत्तिभावतः ॥

इत्याद्यक्तस्तस्या [T. 302 a]—त्र परमार्थतो ॥

लक्षणामावात्लक्षणकल्पेन बुद्धस्य च सद्भावो नास्ति महायानञ्च न परमार्थत उभयोरसत्त्वात् ज्ञानाधिकरणसामान्यविवयसद्भावा-
दस्माभिरेवं नयोक्तः । तथागतकायस्य निर्विकल्पकत्वात् निमित्तकायेन सर्वोपाकरित्वात् क्षान्त्या परेषां हितश्च सुलसाधनस्य परमचित्तस्य
परिभाषितत्वञ्च पूर्वप्राणिधानप्रतिपत्तिवशेन सर्वथा सम्पद्यते । तमाश्रित्याक्षरवाक्यपदानुरूपलक्षणोक्तव्यमेष्वच पुद्गलनैरात्म्यतीक्ष्णवाक-
बुद्धसर्वसाधारणाभिव्यक्तिकरणम् पारमितानां सम्यक्सिद्धात् उत्तमयानेन यमनेषु उपागमं तन्महायानमिति । परमार्थबुद्धस्य सद्भावे देशना-
वाक्यस्यास्थानभावप्रदर्शितस्य च देशनाकर्तृत्वमिष्यत एव सद्भावास्थानतो सत्त्वाख्यातो निर्बाधश्च ।

अथ चैके (अन्ये) तावत् एवं तथागतस्य देशनाकर्तृत्वं तथागतविकल्पेन सम्प्रयुक्तमिति । शब्दलक्षणसम्प्रतिपत्तिस्त्वभावे अन्याभ-
प्रायवशेन तदुद्भवत्वाद् श्रावकाद्युपदेशवदिति । तन्न युक्तमिति । निमित्तस्योपवेशनाया अनिश्चयता सत्त्वात् एतेन निर्विकल्पकोपदेशोऽयुक्तः ।
निर्विकल्पकत्वाद् लोष्टवदित्यनुमानेऽपि (T. 302 b) दोषपरिहारः । हेत्वर्थासिद्धत्वमपि विद्यते परपक्षस्य साधनहेतुताया सद्भावाद्देवार्थ-
सिद्धत्वं नेत्यस्माद्व्यावर्तकत्वेऽपि परिहारास्तु पूर्ववत् निमित्तबुद्धस्य परमार्थबुद्धात् अन्यत्वं । अनिर्वचनीयत्वाद् व्यवहारतो बुद्धत्वमनिवर्तकम् ।
एतेन देशनावाचनानिवर्तकम् । परमार्थतो बुद्धवचनस्य हेतोः सत्त्वाद् व्यवहारकरणता सिद्धत्वात् परमार्थतो तथागतस्य प्रपञ्चवान्तत्वात् तथा-
गतस्य चित्ते कारण्यं वाग्तम् । चित्ते कारण्ययुक्तस्यैति विकल्पप्रपञ्चवान्तत्वात् कारण्यवस्थितचैताभावात् कारण्यमपि न विद्यते । तद् युक्तस्य
चासत्त्वाद् इहायस्याभिः क्रमोऽभिगम्यते । सद्बुद्ध्या अस्मच्चित्तस्य चैतसिकस्य कारण्यस्य च सद्भाववाश्रयस्ततो भगवत्त्व विद्यते, तद्वशेन
सर्वस्योपाकारश्च । कुशलवैचित्र्येणसिद्धस्य कुशलानानेकधा सिद्धस्य परमचित्तस्य सद्भावश्चेष्ट्यते चित्ततथता चेष्ट्यते । तत्र कारण्यं परदुःखा-
च्चित्तावस्थया दुःखभावस्य लक्षणम् यथा मातापित्रोर्वास्तस्यम् एकस्मिन्नुत्रे यथावद् । बुद्धस्य बोधिसत्त्वानाञ्च सर्वसत्त्वेषु च तथैव । यदि स्वै-
रिण्या सद्भावेऽपि तत्रारितः दौर्मनस्यं यथा स्यात्तथैवं सति यदि नाम रोमकूपाकाशातूनां लक्षणमीदृशमपि सुमहद्विशेषस्तथैव [विशेषाति-
शयो महास्तिर्येव] (T. 303 a) भगवतः कारण्यं गणिकाधुसमं न दृष्टम् कल्पसहस्राप्रमेयात् परिभाषितेन प्राग्तोक्तिकं स्यात् चैतसिकानामशेष-
धातुर्विसिष्टात् ।

अथ भगवतः कारण्यस्य लक्षणं यथैवं निदिष्टं तत् क्षूद्रा गणिकासमं नास्ति ।

“यदि संवृत्ति कारण्यं देशाकृत्यसमं भवेत्” ॥

इत्याद्युक्तम् । तन्न युक्तम् । यदि बुद्धस्य चित्तेकारण्यं चित्ताधिष्ठानं नास्ति संवृत्तेः सत्त्वात् यथा क्षूद्रायाः गणिकायाः प्रसादस्तन्न-
प्राप्तम् । पुनरावस्थानादिकारण्येनानिश्चयतायाः सत्त्वात् । तस्मात्तीक्ष्णं प्रवेष्टोद्गारस्य दुर्गन्ध्वाक्यासापस्य च स्वाशयः स्वयमेव प्रदर्शितो
भवति ।

मूलमाध्यमिकप्रज्ञाप्रवीपात् ऊर्नविशतितनः

समुत्पन्नः

योगाचारैकतम् — “सर्वोपलम्भोपशमं शिवम्” सर्वप्रपञ्चोपशमं शिवम्” । न क्वचित् कस्यचिद् किञ्चिदमोबुद्धेन देशितः” इति
सत्यप्रतिपत्त्या उपायः परतन्त्रापवादकस्तन्न युक्तम् । कथमिति चेत् ।

स्वभावत्रयज्ञातव्यमादौ परिकल्पितम् ।

द्वितीयो परतन्त्रः स्यादन्त परिनिष्पन्नता ॥

परमार्थतो निःस्वभावस्य लक्षणं तथैव जायते ॥ (T. 303 b) स्वभावत्रयार्था निःस्वभावत्वमिष्यते ।

तत्र यदा परिकल्पितस्य निःस्वभावत्वान्नोपलभः स्यात् । परतन्त्रस्वभावस्य च हेतुलक्षणमग्रहात् सम्यक् नानुदृष्टन्तदा सर्वेषा-
मुपलम्भानामुपशमो भवेत् । तत्तद्देवेदं निरूपणीयम् । तत्र परिकल्पितस्वभाव इति यत् तस्य लक्षणं निःस्वभावेनैव निःस्वभावत्वं कथं भवेत् ।
यदि परिकल्पितस्वभावो हि धर्माणां स्वभावविशेषादिव्यवहारविकल्पश्च भवति यत्तद्धि स्वभावविकल्परूपवेदना इत्यादि विकल्पानां विशेष-
विकल्पदेशना संस्त्रादनिदिष्टमित्यादिविकल्पानाञ्च लक्षणं निःस्वभावत्वेनैव निःस्वभावस्य हेतुलक्षणादीनां पञ्चानामेवान्तर्निर्भूतत्वात्
तदेवमसद्भावेऽपि नामार्थं प्रवृत्तत्वाञ्च संक्षेपः स्यात् । एवं नामार्थं प्रवृत्तिस्तदेवं बालानां तत्स्वभावेनैवाभिनिवेश इति ।

तस्मादत्र यदि रूपमिति मनोजल्पः वागजल्पपरिकल्पितस्वभावो यद्भवति तदसदिति भावापवादः [मनस्काराभिलाषसंज्ञापरिभाषि-
तत्वाज्जल्पमनस्कारसंकल्पः स्वभावेनैवापवदिति] । मनोजल्पस्य वागजल्पस्यवापवादत्वादायतरात् द्वयोरर्थयोपरिकल्पितो यत्तदसत् । यथा
रञ्जु निमित्तवदिति परिकल्पितोऽस्मनास्ति । तत्रैवविधुद्विभिन्नमात् परिकल्पितस्य (T. 304 a) व्यर्थमपि व्यवहारतो निर्माणमण्डलावर्ते
तद्भावस्यासद्भावात् अथ च व्यवहारतो निमित्तं वर्ते निमित्ताभाव इति प्रसिद्धोक्तः प्रवर्तते । किञ्च परमार्थतो भावानां निवृत्तिः । माध्यमिक-
नयेनान्वास्थानेन स्यात् । परमार्थतश्च निमित्तस्य प्रव्यासद्भावात् स्वभावतोऽप्युत्पादात् भावनाया रञ्जुनिमित्तावर्ते (भ्रांती) जुपलम्भादेव

रज्जुनिमित्तस्य बुद्धेर्दोषः । बाह्यैः स्वस्य ज्ञानकर्तृत्वं प्रत्यसिद्धम् । यत्किञ्चिदसिद्धस्तन्निर्हेतुकः (अन्यतरा सिद्धस्य हेतुर्नास्ति) इति व्यवहार-
कालस्य यक्षद्वयप्रसिद्धेः साधकत्वमिष्यत इति पूर्वं निदिष्टम् । परिकल्पितस्यार्थास्तत्त्वं प्रदर्शयितुमिच्छया आचार्येण भाष्यमिदमनयः सोपपत्तिकः
भाषितुमिष्टः । अभिधेयस्य स्वभावप्रतिषेधादेवविषयस्तत्र मनोवाग्जल्पप्रवृत्तेर्व्यावर्तनात् परिकल्पितस्य लक्षणमसदिति हेत्वर्था सिद्धत्वम् ।
नामरूपसंस्कारप्रज्ञप्तित्वात् स्वभावकल्पनाया अनुस्मृतिविकल्पस्य च विज्ञानं संस्कारस्वकप्रतीतिपर्यापन्नत्वाच्च परस्य व्यवहारवाक्यप्रवृत्तिर-
भिधेयार्थस्वभावविशेषवैषमिकसत्त्वे परमार्थतो वाच्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य स्वभावविशेषप्रतिषेधाभिनिवेशकलेखो नोपपद्यते । पुरुषस्य परादि-
नस्य सत्स्वरूपस्य कृतत्वाधिगतो नैरात्म्यं [T. 30 + b] कल्प्यमानत्वात् नामवशेनार्थभिनिवेशोऽनुक्तः । अयोनिशोपनस्कारादिति युज्यते ।
तथैव परतन्त्रस्वभावो नाम यत् तदधर्माणां प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य स्वभावेन संकलेखो व्यवदानाश्रयश्च यदा भवति प्रज्ञप्तेर्हेतोः सलक्षणत्वादित्यत्रो-
भयोरसद्भावात् संकलेशोपलम्भात् परतन्त्रभावश्चैष्यते ।

इहापि यदि परस्यभावो व्यवहारसत्यान्तर्गतमिष्यते तदेच्छाधीनमेतत्प्रदर्शनञ्च वैयर्थ्यमिति ।

किञ्च परमार्थतो प्रतीत्यसमुत्पन्नो नास्ति । अनुत्पन्नश्च प्रकरणनिर्दिष्टक्रमेणोत्पादप्रतिषेधात् प्रज्ञप्तिहेतोः सलक्षणत्वादिति तदपि
पक्षधर्मासद्भावात् हेत्वर्थासिद्धत्वम् ।

किञ्च—प्रज्ञप्तिहेतोः सलक्षणत्वादिति इष्टधर्मविरुद्धदृष्टान्तवाक्यस्य सत्त्वात् तस्मादनुमानं परमार्थतो रूपस्य प्रज्ञप्तिर्यत् तद्वेतोः
सलक्षणं भवति प्रज्ञप्तिस्त्वादित्याह्वानेऽपि यथैवमिति अनुमानाभावात् इति हेत्वर्थासिद्धत्वं हेतोर्विरुद्धस्वञ्च स्यात् । हेतुत्वाभिधानाद् यत्र पर-
मार्थतः नामरूपानुत्पाद इति प्रतिज्ञा तत्र प्रतिज्ञादोषप्रज्ञप्तिकरणे तत्र यद्यनुमानाबाध उक्तस्तस्मात्तत्रानुमान- [T. 305 a]-तो निर्वाणम् । अथ
प्रसिद्ध्या बाध इति चेत्, तस्यादो परिहाराश्चोक्ततः । अयं प्रत्यक्षतो बाध इति चेत् तस्य चात्र नास्ति प्रसङ्गः । परमार्थत उभयोरसद्भावात् कि
येन संकलेशव्यवदानमिति । परमार्थतोऽनुत्पादकथनेन संकलेशस्य व्यवदानस्य चापवादो नास्ति । अपवादो नास्तीति न । इह च सूत्रान्वो
यथा—

अनादिकालयुतो धातुः सर्वबीजस्य संस्थितिः ।

तत्सत्त्वे जगत्सर्वं निर्वाणं समधिगम्यते ॥

इति वचनात् परतन्त्रस्य हि सद्भाव इष्यते । तच्च शुद्धः धर्मधातुरिति अशुद्धः सांकेतिक इति । सूत्रे एवमुक्तम् । व्यवहारसत्यस्य
मताभिध्यमितत्वात् अनादिकालिकसम्प्रयुक्तधातुरिति विज्ञानस्यानादिकालतत्प्रतिपन्नत्वात्, धातुरित्यार्यधर्मस्य हेतोः सत्त्वात् जातरूपरजत-
धातुवदिति सर्वबीजस्य संस्थितिर्भावादिति धातुप्रयगम्यमानागम्यमानकुशलकुशलदासनाबीजस्थितेः सत्त्वात्, तत्सत्त्वात् सर्वं जगदिति तद्वक्षेन
गतिप्राप्तियधर्मासंस्कारस्य निर्वाणसम्प्राप्तिरिति श्रुतिध्यानाभावनाकर्ममयमुत्पादइत्यनेनानुत्पादधर्मानिर्वाणसंप्राप्तिस्त्वात् (T. 305 b) इति
गाथाया अर्थाभ्युपगमात् गाथाया अर्थान्तरसद्भावाप्रमाणदेशनाया दुष्करत्वादतस्तत्प्रतीकारो न ।

किञ्च सूत्रे—

नास्ति वैकल्पितो भावः परतन्त्रञ्च विद्यते ।

समारोपापवादञ्च विकल्पं न विनश्यते ॥

इति वचनात् परतन्त्रस्य स्वभावो विद्यत एवेति चेत् । सूत्रार्थस्तु परतन्त्रस्यासद्भावात् परतन्त्रस्य व्यवहारोऽपि मायास्वप्नवत्
स्वतो भावाभिध्यञ्जको भवति । परतोऽपि एवमुक्तम् ।

न हि यो येन भावेन कल्प्यमानो न दृश्यते ।

न ते नास्त्येव गन्तव्यं धर्माणामेव धर्मता ॥

इति च तथैव—

न चोत्पाद्यं न चोत्पन्नः प्रत्ययोऽपि च न किञ्चन ।

संविद्यते क्वचित् केचित् व्यवहारस्तु कथ्यते ॥ लङ्का. सू. 2-142

इति च तथैव—

यस्य नोपपद्यते किञ्चित् निरोधोऽपि न विद्यते ।

तस्यास्ति नास्ति नोपैति विविक्तं पश्यतो जगत् ॥ लङ्का. सू. 3-14

इत्यादि वचनम् दृष्टम् ।

युष्माभिः धर्मधातु यथा सांकेतिकं व्यावदायिकं प्रदर्शितम् । धर्मधातोः सांकेतिकासांकेतिकानिर्वाच्यत्वे संक्षेपमसंबुद्धेः सत्त्वात्
अन्वायुक्तनकाकाशशुद्धिवच्छुद्धिरप्यते । तद्यथा सांकेतिकानिर्वाच्यत्वमिति । (T. 306 a)

संक्लिष्टा चेद् भवेन्नासौ मुक्तास्स्युः सर्वदेहिनः ।

विशुद्धा चेद् भवेन्नासौ व्यायामो निष्फलो भवेत् ॥ म० वि० भा० 1-12-पृ० 47

किञ्च—क्लिष्टाक्लिष्टो न तत् शुद्धोऽशुद्धश्च न भवेत् ।

सत्त्वस्वभावज्ञप्तित्वात् संक्षेपशुद्धेः सत्त्वात् तन्न युक्तम् । आरम्भादिभिश्च—

यदि संक्षेपो आत्मा न भवेत् देही सर्वविमुच्यते ।

विशुद्धा चेद् भवेन्नासौ व्यायामो निष्फलो भवेत् ॥

तस्मात्तावदात्मकल्पना शुद्धोऽङ्कतो भवेत् । संसारान्मुक्तिश्च भवेदिति । तस्मात्मुक्तेः सामर्थ्यात् स्वसिद्धान्तदोषरहस्योपाया-
नुपपन्नत्वमसिद्धम् । परतोऽपि जलादिहेतुप्रत्ययबलेनोत्पत्तेर्विशेषमाश्रित्य शुद्धिवत् व्यवहारविज्ञानसंक्लिष्टभावानामुत्पत्तेरपेक्षणात्
क्षेपाश्च सहेतोत्पद्यन्ते । क्लेशानामसद्भावे विपर्ययज्ञानस्य सहोत्पत्तिश्च संक्षेपशुद्धेः युक्तस्तदेवं धर्मधातुः क्लेशानां ज्ञानस्य च
सहोत्पत्तेरसत्त्वात् जलादिवत् तथैव संक्षेपशुद्धेः सद्भावोऽयुक्तः । यदि धूमनीहारप्रतिश्रुत्वादि सत्त्वसत्त्वाकाश समलनिर्मलानिर्वाच्यत्वमिति
चेन्न (T. 306 b) आकाशस्य द्रव्यसद्भावप्रतिषेधात् । द्रव्यसद्भावविद्यमानत्वेऽपि समलनिर्मलयोरसिद्धः । उत्पादनरोधयोरसत्त्वात् यथा
धर्मधातुः अपि आकाशसमलनिर्मलभाववत् धर्मधातुष्वपि संक्षेपशुद्धेः सद्भावोऽयुक्तः । इष्टार्थः ध्वंशते । [इष्टार्थापातः] संक्षेपशुद्धेः सत्त्वसत्त्वा-
दिति तत्र प्रतिज्ञाहेतुदोषश्च पूर्ववत् । तदुत्पत्तेः निःस्वभावत्वमपि यथैव भवति । यदि प्रत्ययबलेनोत्पद्यते एव न स्वयमुत्पद्यते यदिदं तदिति
चेत् किं परमावर्ततो प्रत्ययबलेन जायते स्वभावतो वा परमावर्ततो वा उभयतो वा किं सतो वा असतो वा किं सवत् वा जायते, इत्यभिधेयम् ।
सर्वथा पूर्वमिदं विष्टक्रमेण सदुत्पत्तेरसद्भावात् प्रत्ययबलेनोत्पादनिर्देशो दुष्करः ।

किञ्च मायाश्रुत्यादवदनिर्वाच्यत्वोत्पन्नत्वात् अभिधानं व्यवहारसत्यस्य साधकं भवति । प्रत्ययबलेनोत्पन्नमायादिवत् स्वभावतो-
ऽनुत्पत्तिप्रदर्शनात् साध्यमिकोक्तानुवचनं भवति । मध्यमकोशसूत्रकम्—“यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते” इत्यनेन भावानां स्वतः
उत्पत्तेरसद्भावात् किं स्वभावतोऽनुत्पन्नानां भावानां—(T. 307 a)—मसत्त्वं भवति ।

सूत्रे च—

यः प्रत्ययेभ्यो समुत्पन्नं तदनुत्पन्नमित्युक्तवाक्यामुरूपदित्येवं सत्यपि मध्यमोक्तस्यानुवचनम् । स्वभावतो तदुत्पत्तेरनिरोधात् । यथा
योगाचारः परतन्त्रस्वभावहेतोरलक्षणाग्रहणात् सम्यग्ज्ञानानुदृष्टमिति । अथ च यथा दृष्टमिति चेत् तदेवं न विद्यत इति । कस्मात् तदेवं नास्ति ।
परमार्थतत्त्वे तदेवमुत्पादादिति मध्यमकोशतस्यानुवचनम् । मध्यमकोशसूत्रे—

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतः ॥

इति सद्भावाद्भुयोः अपरिनिष्पन्नत्वादिति चेत् यथा दृष्टं तथा नेति तत्कथमिति चेत् परिनिष्पन्नत्वादिति पर्यनुयोगः । तत्कल्पना-
परिहारश्च तथैवोपस्थितः ।

अथ चैवमिति मन्यते—अर्थश्चित्तविश्रुतिरित्यालोकस्य विज्ञानं प्रजायते । तस्य वैयर्थ्यम् । तदसत्त्वात् स च नेतिवैयर्थ्यात् हेतु-
लक्षणास्य ग्रहणमसिद्धम् । इत्यस्यावयवार्थनिर्देशो दुष्करः । यदि तस्य देशानां न दुष्कर इति चेत् सूत्रे—“त्रिधातुकमिवं चित्तमात्रं भो जिनपुत्रः
इति वचनादिति चेत् तस्य परिहारो नास्ति । सूत्रवचनमग्न्यत्र व्याख्यातम् । [T. 307 b] साध्यस्वार्थप्रत्यक्षो न भवति आगमामुमानेन सिद्धात् ।
यदि विज्ञानं चैत्राद्यर्थेन शून्यं भवति प्रवृत्तिमत्त्वात् फलस्य सद्भावात् अनित्यत्वान्नित्येष्वेष्टत्वाच्च कालप्रतिपन्नत्वात् यथास्ववासनाभ्यासोप-
लम्भात् प्रवृत्तिः स्वनेचित्तवदित्यनुमानात् आगमे बाह्याभ्यासस्यासत्त्वादिहोपभोगस्थितिसमम् ।

दृश्यं न विद्यते बाह्यं चित्तचित्रं विहृण्यते ।

देहभोगप्रतिष्ठाभं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥ लङ्का. सू. 3/33/-

इति वचनात् दोषाभावाः । इति । विज्ञानमर्थेभ्यो शून्यम् । इति प्रतिज्ञा तत्त्वार्थश्च यत् । यदि तस्यार्थः बाह्यप्रत्ययनिरपेक्षवास-

“द्वयाऽभावो ह्यभावस्य
भावः शून्यस्य लक्षणम्”

इत्युक्तं दृष्टमिति । तदत्राप्युपपद्यते येन द्वयामाव इति । यदि—

उपलब्धि समाश्रित्य नोपलब्धिः प्रजायते ।

नोपलब्धिः समाश्रित्य नोपलब्धिः प्रजायते ॥

इत्यस्मादिति पक्षस्तस्य प्रतिविधानम् द्रव्याभाव इत्यस्य प्रतिषेधोऽयम् । यद्यभावप्रतिषेधार्थः स्यात् तदुभयोरभावप्रतिषेधादेवाविष्टानम् । अभावस्य दोषो न प्रवर्तते प्रतिषेधस्य प्रधानबाहुल्यात् । परमार्थतः असद्भावस्यासत्त्वात् एवं द्रव्याभावस्य भावाः विद्यन्त इति अपवादोऽयुक्तः । (अपवादप्रज्ञप्तिरयुक्तः) ।

ननु तदभावप्रतिषेधार्थस्य सद्भावे तत्सिद्धेः प्रधानबाहुल्यात् भावानामभावः (T. 310 b) प्रदर्शनात् तन्नेष्यते । अपवादप्रज्ञानेरन्तः सद्भावात् शब्दाविधानस्यासद्भावेऽपि भावानामसत्त्वं न स्यात् । एवमसद्भावानाञ्च परमार्थसादृश्ये उच्छेददर्शनस्य साधनं भवेदिति । तदालम्बनविशुद्धताऽपि यथैव स्यात् । यदि निर्विकल्पकभावेनैवेति आलम्बिकज्ञानस्य तस्य निर्विकल्पकमिति न स्यात् । इहास्येति निर्विकल्पकस्य विषयाभावात् यथा चक्षुर्विज्ञानम् । सूत्रे परमार्थसत्यं यदिति यस्य ज्ञानमपि न प्रवर्तते अक्षराणां दर्शनेन किं खलु प्रयोजनम् । दर्शनाभाव एव दर्शनमिति ब्रह्मा तथागतानां बोधिसत्त्वानां आलम्बनं नास्ति इत्याद्युक्तमपि विरुध्यते । ज्ञेयस्यानुत्पादवत् ज्ञानस्य चानुत्पादात् तत्त्वत्तेरभावः सिद्धः । भगवता ज्ञेयमभिन्नं ज्ञानेन सर्वधर्माणामवबोधस्तुक्तम् तस्य च सिद्धेः सत्त्वात् तस्मान्माध्यमिकोक्तस्य नये सम्मत्प्रतीत्यैव साधुः ।

किञ्चैवमिति यथा रज्ज्वाक्षेपे निमित्तसंज्ञया रज्जुस्वभाव एव कल्प्यते निमित्तस्य विनाशोपशमवत् तथतादर्शनात् क्लेशोपशमस्य भावात् धर्मघातो आलम्बनक्रिया विवक्ष्य इति । यथा रज्ज्वाक्षेपे निमित्तबुद्धघृत्पत्नये मिथ्याज्ञानात् विनाशो जन्यते । तद्बुद्धेरजन्यत्वे सम्यक् [T. 311 a] ज्ञानान्नास्ति त्रासः । विषमांशदोषोत्पादेन व्याधिः प्रवर्तते तदनुत्पादेन दुःखाभावस्य जायमानात् तथाया आलम्बनज्ञानोत्पादस्याभिलाषो न कार्यः । भावा सर्वथा अपरिनिष्पन्नानां भावानां तत्त्वं भवति तेषां सर्वथाऽपि विषयभावस्याजायमानात् आलम्बनमयुक्तम् । तत्त्वतो भगवता मञ्जुश्रीकुमारभूतेन

बुद्धाकाशस्य च लक्षणमाकाशस्यचालक्षणम् ।

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्ते निरालम्बाय ते नमः ॥

इत्यादिना स्तुतिकृताः ।

किञ्चैवं मन्यते—यदि तथागतधर्मघातु निरालम्बे यथावबोधात् बुद्धभाव इति धर्माणां सर्वथा अपरिनिष्पन्नत्वात् सर्वथा ज्ञानस्य गोचरविषयतत्त्वमिति । ज्ञानं तत्त्वं गोचरो विषयः । ज्ञानस्यानुत्पन्नस्य धर्मघातुचितं ज्वबोधात् बुद्धभाव इति एवम्—

तथागतानां बोधिसत्त्वानां अभिसमयाभावात् प्रभावित इत्युक्तिर्यथा तथाया आलम्बनज्ञानात् परमार्थतः गोचरविषयसद्भावात् अयुक्त इति । संस्कृतस्य सद्भावात् यथा चक्षुर्विज्ञानम् । तथैव तस्यालम्बनक्रियाया तथैव मोक्षधर्माणि सद्भावस्तत्त्वं न भवति । आलम्बनकृत्यस्य सत्त्वात् [T. 311 b] यथा रूपम् ।

किञ्च सूत्रे परमार्थं कल्पयितुमशक्यम् अतर्कवचारात् अनुमानतोऽनिर्देश्यम् । आगमानुरूपानुमानस्य बलेन सर्वविकल्पप्रतिषेधस्य निर्विकल्पज्ञानसिद्धत्वात् परमाभ्यानुमानस्य विषयभावस्यापि तस्य प्राधान्यं नास्ति । सम्यक् अवस्यक् प्रज्ञप्तेः साधनस्यानन्यत्वात् तन्न युक्तमिति । योगाचारः मध्यमकहृदयतत्त्वावतारप्रसङ्गे योगाचारः सार्धं कृतं प्रसङ्गाख्यानम् । इहाभियोगः स्वयमर्थः सार्धं युक्तयुक्तिप्रकल्पितपक्षमात्रमेव निर्दिष्टं भवति । तस्य प्रकरणस्यार्थः बाह्यं प्रकराणादी सिद्धोक्तदोषाभिधानात् निर्वाणस्य निःस्वभावत्वं निर्दिष्टं भवति । तस्मात्

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम् ।

आकाशेन कृतो ग्रन्थिः आकाशेनैव भोचितः ।

तथैव भगवन् यो धर्मः क्वचिदुल्लेख्यते वा निरुध्यते वा पर्येयन्ते न ते बुद्धस्योत्पादः । भगवन् ये निर्वाणं भावतः पर्येयन्ते न ते संसारात् समतिक्रमन्ति । तत्कस्य हेतोः भगवतः लक्षणं सर्वप्रथमः “सर्वेज्जतोपशमे (T. 312) यत् तन्निर्वाणमुपायाय भगवन्निमे मोहपुरुषाः ये निर्वाणं भावतः पर्येयन्ते ते म्हावस्याते धर्मविषये प्रब्रज्य तीर्थिकदृष्ट्यां सुप्रपतिता, भगवन् ये सर्वधर्महेतोः परिनिर्वाणं य इमेतिलेभ्यस्त्वं क्षीरासर्पिः निर्वाणं भावतः पर्येयन्ते ते तीर्थिकाः अत्यन्तपरिनिर्मुक्तेषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये निर्वाणं मार्गन्ते तानहमाभिकामिति तीर्थिकान् वदामि । न भगवन् योगाचारः सम्यक्प्रतिपन्नः कस्यचिद्ध्यमस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति नापि कस्यचिद्ध्यमस्य प्राप्त्यभिच्छन्ति नाभिसमयमिति विस्तरः । तथैव सुभूते निर्वाणं मायावत् स्वप्नमरीचिकावत् इति विस्तरेणोक्तम् । तथा शारद्वति पुत्रे ये निर्वाणं भावतः पर्येयन्ते ते स्वभावतः कुप्यन्ति । ते सम्यक् नानुपश्यन्ति ते च न भवन्ति इत्यादि च ।

बुद्ध्या विवेच्यमाने तु परतन्त्रं नैव कल्पितम् ।

निष्पन्नो नास्ति वै भावः कथं बुद्ध्याविकल्प्यते ।

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न वस्तु न चावयः

बालैविकल्पिता ह्येते शवभूतेः कुताकिर्कः ।

इत्याद्युक्तन्तत् सिद्धमिति ।

आचार्यभावविवेकप्रणीतमूलमध्यमकवृत्ति-
प्रज्ञाप्रदीपे निर्वाणपरीक्षानाम
पञ्चविंशतितमं प्रकरणम्

प्रसन्नपदा

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मोऽबुद्धेन देशितः ॥24॥

तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः । इहहि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां य उपशमोऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणं स एव चोपशमः प्रकृत्यै-
वोपशमशान्तत्वाच्छिवः । आचामप्रवृत्तेर्वा प्रपञ्चोपशमश्चित्तत्वाप्रवृत्तेः शिवः ।

क्लेशानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपशमो जन्मनोऽप्रवृत्त्या शिवः । क्लेशप्रहाणेन वा प्रपञ्चोपशमो निरवशेषवासना प्रहाणेन शिवः ।
ज्ञेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या शिवः । यदा चैवं बुद्धा भगवन्तः सर्वप्रपञ्चोपशान्तरूपे निर्वाणे शिवेऽस्थानयोश्चैन नमसीव
हृसराजाः स्थिताः स्वपुण्यज्ञानसंभारपक्षापातवाते वातगगने वा गगनस्याकिञ्चनत्वात् । तदा सर्वनिमित्तानुपलम्भान् क्वचिद्देवेषु मनुष्येषु वा
न कस्यचिद्देवस्ये वा मनुष्यस्य वा न कश्चिद्धर्मः सांक्लेशिको वा वैयवदानिको वा देशित इति विज्ञेयम् ।

यथोक्तमार्गतथागतगुह्यसूत्रे—यां च रात्रिं शांतमते तथागतोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धो यां च रात्रिमनुपादाय परि-
निर्वास्यति । अत्रान्तरे तथागतेनेकमुप्यक्षरं नोदाहृतं न व्याहृतम् नापि प्रव्याहुरति नापि प्रव्याहुरिष्यति । अथ च यथाधिमुक्ताः सर्वसत्त्वा नाना-
धात्वाशयास्तां तां विविधां तथागतवाचं निश्चरन्तीं संजानन्ति । तेषामेवं पृथक् पृथक् भवति । अयं भगवानस्मभ्यमिमं धर्मं देशयति । अयं च
तथागतस्य धर्मदेशनां शृणुमः । तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति । सर्वकल्पविकल्पजालवासना प्रपञ्चविमर्तो हि शांतमते तथागत इति
विस्तरः ।

तथा—

अवाचजनक्षराः सर्वशून्याः शान्तादिनिर्मलाः

य एवं जानति धर्मान् कुमारो बुद्ध मोच्यते ॥इति॥

यदि तर्हि एवं न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मोऽबुद्धेन देशितस्तत्कथमिममेते विचित्राः प्रवचनव्यवहाराः प्रज्ञायन्ते । उच्यते अविद्यानु-
गतानां देहिनां स्वप्नायमानानामिव स्वविकल्पाभ्युदयः एषः । अयं भगवान् सकलविभ्रमनुरासुरनरनाथ एवं धर्ममस्मभ्यं देशतीति । यथोक्तं
भगवता—

तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनालवस्य

नैवान्न तथता न तथागतोऽस्ति

बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥इति॥

एतच्च तथागतवाम्बुह्यपरिवर्ते विस्तरेण व्याख्यातम् । ततश्च निर्वाणार्थधर्मदेशनाया अभावात्कुतो धर्मदेशनायाः सद्भावेन निर्वाण-
स्यास्तित्वं भविष्यति । तस्मान्निर्वाणमपि नास्तीति सिद्धम् । उक्तञ्च भगवता अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम् । आकाशेन कुतो
अग्निशराकाशेनैव मोचितः ॥इति

तथा— न तेषां भगवन् बुद्धोत्पादो ये कस्यचिद्धर्मस्योत्पादं वा निरोधं वेच्छन्ति न तेषां भगवन् संसारसमतिक्रमो ये निर्वाणं भावतः
पर्यवन्ते । तत्कस्य हेतोः । निर्वाणमिति यः प्रथमः सर्वनिमित्तानामुपरतिः सर्वेज्जितसंमिज्जितानां तदिमे भगवन्मोहपुरुषाः ये स्वाख्याते धर्म-
विनये प्रब्रज्य तीर्थिकदृष्टौ निपतिता निर्वाणं भावतः पर्यवन्ते । तद्यथा तिलेभ्यस्तैलं क्षीरात्सर्पिः । अत्यन्तपरिनिर्वृतेषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये
निर्वाणं मार्गन्ति तानहमाभिकान् तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् योगाचारः सम्यक्प्रतिपन्नः कस्यचिद्यस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति ।
नापि कस्यचिद्धर्मस्य प्राप्तिमिच्छति नाभिसमयमिति विस्तरः ।

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां

मध्यमकवृत्तौ निर्वाणपरीक्षानाम

पञ्चविंशतितमं प्रकरणम्

द्वादशाङ्गपरीक्षानाम षड्विंशतितमं प्रकरणम्

अकृतोभया

(T. 108 bh 4) अत्राह—त्वया महायानग्रन्थमतयेन परमार्थावतारोपदिष्टः । अमुता त्वया श्रावकाणां ग्रन्थमतेन परमार्थावतारं किमिति निर्दिश्यताम् । अत्राह—

पुनर्भवाय संस्कारानविद्यानिवृत्तिश्च ।
अभिसंस्क्रुते यैस्तेर्गतिं गच्छति कर्मभिः ॥१॥

बुद्धप्राप्तियुक्तिः

(Tib 311 bp 5 bb) अत्राह—त्वया महायान—

ग्रन्थमतेन.....निर्दिश्यताम् ।

अत्राह—

पुनर्भवाय.....विद्या ।
अभि.....कर्मभिः ॥१॥

प्रज्ञाप्रदीपः

मूलमध्यमकवृत्तिप्रज्ञाप्रदीपः । विंशतितमः समुच्चयान्तः ।

(Tib 312 bh 2) अमुता तथैव धूम्रताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् व्यवहारतः प्रतीत्यसमुत्पादनिर्दिष्टार्थवशेन षड्विंशतितमं प्रकरणमारभ्यते ।

अत्राह—स्वयागतप्रकरणान्तरे “न क्वचित् कस्यचित् किञ्चित् धर्मो बुद्धेन देशितः” इत्युक्तम् ।

भगवता प्रतीत्यसमुत्पादो दीपिकाः मृगतृष्णासमुदये सर्वे उपयान्ति तेषां कुदृष्टिमार्गदोषोपशमनाय भाषितः । तच्छिप्ताधिगमनात् भगवत्लोक्ये बुद्ध इति विश्रुतस्तस्मात् त्वया एतदुपायमिच्छाया “न क्वचित् कस्यचित् किञ्चित् धर्मो बुद्धेन देशितः इत्युक्तेः सत्त्वात् तदभ्युपगमाद्व्यवहारतस्मादाह—

पुनर्भवायसंस्कारानविद्यानिवृत्तिश्च
अभिसंस्क्रुते यांस्तेर्गतिं गच्छति कर्मभिः ॥

इत्यादि—

तत्राविद्येति विद्याविपक्षभावस्य धर्मो वा प्रतीत्यसमुत्पादस्य द्वादशाङ्गनैरात्म्यम् । [आनिज्य] अविक्षेपक्षणिकत्वयोरज्ञानादविद्या । तन्निवृत्तादित्यस्मात् आच्छादनात् । अत्राविद्याया अनिवृत्तादिति निश्चयग्रहणादेव संस्कारानभिसंस्क्रुते [T. 313 a] अनिवृत्तात् न कुस्त इति निश्चयो प्राहः अविद्यानिवृत्तात् संस्कारान् । एवेति निश्चयग्रहणं न कार्यम् । विज्ञानाद्यवयवावशिष्टानामपि हेतोस्तत् सत्त्वात् अविद्यानिवृत्तादिति निश्चयो न प्राहः । ततोऽन्यत् क्लेशांश्च सद्भावात् संस्काराणां हेतुत्वादेव रागादिक्लेशानां सद्भावे अविद्यादेर्ग्रहणस्य प्राधान्यता सद्भावात् । यथा राजराजः । सङ्क्षमातृममनवत् । अथ कैश्चिदेवं मन्यते । अकुशलसंस्काराविद्यायाः हेतोर्भाव इति तन्मोहाकुशलसद्भावात् बुध्यते । कुशलसंस्कारा यथैति । अविद्या देशपुरुषागारदेवीक्रीडनरसुखानुनवात् रागात् कुशलाचारवत् अविद्याया परम्परया हेतोः सद्भावात् संसारी हि

अकुशलस्य सत्वात् प्रज्ञप्तेष्व कुशलाकुशलसद्भावात्, अविद्यायाभिसंस्कारस्य हेतुसद्भावात् दोषाभावः । पुनर्भव इति सद्भावे कार्यकारण-सन्ततिसम्बन्धात् पुनर्भवो जायते । पुनरुत्पाद इति वाक्यार्थः । पुनर्भवोऽदिति पुनर्भवस्यार्थः । संस्कारादित्यस्य संस्कारानभिर्संस्कुर्वन्ति । त्रिधा इत्यस्य पुण्यान् अपुण्यान्, अनिच्छ्यान्, विशेषेण, कायवाक्यमनः संस्कारस्य विशेषेण । अभिसंस्करोति यत् इत्यनेन पुण्यान् [T. 313 b] आदेः अल्पमध्यमहानिति विशेषः । कर्मभिर्स्तेर्गतिं गच्छति इति पुण्योपमाः अपुण्योपमाः अनिज्योपमा गतिं गच्छति ।

प्रसन्नपदा

अत्राह—यदुक्तम् ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षमेह ।

सा प्रज्ञप्तिरुत्पादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

कः पुनरसौ प्रतीत्यसमुत्पादो यः शून्यतेत्युच्यते अथवा यदेतदुक्तम्—

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥ इति ।

तत्कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद इति । अतस्तदङ्गप्रभेदविषयक्षयेदमुच्यते ।

पुनर्भवाय संस्कारानविद्यानिवृत्तस्त्रिधा ।

अभिसंस्क्रुस्ते यांस्तेर्गतिं गच्छति कर्मभिः ॥ १॥

तत्राविद्याज्ञानं तमो यथाभूतार्थप्रच्छादकं स्तिमितता । अविद्याया निवृत्तः छादितः पुद्गलः पुनर्भवाय पुनर्भवार्थं पुनर्भवोत्पत्त्यर्थम् । भिसंस्करोति । उत्पादयति यान् कुशलादिवृत्तेनाविषेयांस्ते पुनर्भवाभिसंस्कारात् संस्काराः । ते च त्रिविधाः कुशला अकुशला आनन्द्यादयः । यदि वा कायिका वाचिका मानसाश्चेति । तांस्त्रिविधान् कर्मलक्षणान् संस्कारानविद्यानिवृत्तः पुद्गलः करोति । तैश्च संस्कारैरभिसंस्क्रुतेः कर्मभिः कर्मसंज्ञितैस्तद्वेतुकां गतिं गच्छति । ततोऽप्य ।

अकुतोभया

विज्ञानं संनिविशते संस्कारप्रत्ययं गतौ

संनिविष्टेऽप्य विज्ञाने नामरूपं निविच्यते ॥ २॥

बुद्धपालितवृत्तिः

[T. 312 a] विज्ञानं संनिविशते.....

नामरूपं (T. 312 a) निविच्यते ॥ २॥

प्रज्ञाप्रदीपः

विज्ञानं संनिविशते संस्कारप्रत्ययं गतौ ।

संस्कारप्रत्ययमिति यत्र संस्कारप्रत्ययोऽस्ति तत्संस्कारप्रत्ययविज्ञानम् । विज्ञानमिति भावानां पृथक्पृथक्विज्ञप्तिः । गतौ इति देवादि कुलेषु गतिं गतौ संनिविशते इत्युत्पादभावः । अत्र संस्कारप्रत्ययविज्ञानमेव संनिविशते इत्यपि निश्चयोन ग्राह्यः । संस्कार प्रत्यय विज्ञानमेव संनि-विशते इत्यपि निश्चयो न ग्राह्यः सत्येषु च सन्निविष्टात् अर्हत्संस्कारसङ्काशेऽपि न भवस्य प्रतिसन्धेरयोगात् भवादपि प्रत्ययस्य च सद्भावादिति निश्चयस्याग्रहणप्रयोजनं कमवदभिधेयम् । अत्राचार्यस्य बुद्धेर्भेदः । कैश्चन अप्रतिकांक्षिभिः भव इत्यस्य नामरूपगतिविषयोपलब्धिरित्युक्तम् । अन्यैः विज्ञानसंस्कारप्रत्ययोपगतिरुत्पादेन गमनोपलब्धिरिति । तत्र पूर्वोक्तसत्त्वः रूपी यस्य प्रतिषेधेन [T. 314 a] रूपस्य सन्तत्युत्पादस्य च सन्ततेरासक्तिविषयोऽप्य उत्पादविषयो अन्योपनक्ष्मा अमिलयते । रूपिणः सत्त्वे गतेर्हेत्वनुसन्निवेशात् यथा दीपः । अपि च रूपमाश्रित्य नामरूपप्रत्ययेनच्युतेविषयात् गतिविषयोऽप्य उत्पद्यते यथा जीवित्वावस्थावसरः इत्युक्तम् ।

अपरे आहूः । रूपीषाणु च्युत्युत्पादभवेण भवान्येताव्यवहितः, सद्गुणलत्वाद् यथा रूपाभावे च्युत्युत्पादभवः । किञ्च—कायिकस्य

च्युतिभवस्य अन्तः परिग्रहीतेषु शरीरेषु उत्पादान्तराधिक्यभवस्य [तदन्तः सूत्रभवस्य] शरीरासद्भावात्, दुःखसत्यस्य च प्रज्ञप्तित्वात् यथोप-
भोगशरीरः [यथा शरीरोपभोगः]

अन्यच्च — मनः कर्मभवस्य शरीरविषयाद्योपलब्ध्या गतेर्हेतुसन्तत्यनुसंनिवेशात् तेन च हेत्वर्थानिश्चयत्वात् अन्तःसूत्रस्या अन्तर्भव-
स्यासिद्धत्वम् । अन्तर्भवस्यासद्भावेऽपि —

स्वाध्यायदीपमूद्रादर्पणघोषार्ककान्तबीजापत्तैः ।

स्कन्धप्रतिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरुपधायाँ ॥

इत्युक्तम् ।

अन्यश्चोक्तम् — रूपिणः सत्त्वे गतेर्हेतुवर्तनात् संनिवेशात् इति हेतोर्विशेषस्य सद्भावात् पूर्वत्र दोषाभाव इत्युक्तम् ।

संनिविष्टेऽथ विज्ञाने नामरूपं निषिध्यते ॥2१॥

इति । नाम इति गतेरुपचारः [T. 314 b]-क्लेशोपचारः । चत्वारोऽरूपिणो स्कन्धाः । रूपमिति रूपयोग्यत्वम् । महाभूतचतुष्टयं
उपादायरूपम् । अत्रापि विज्ञानप्रत्ययाः । नामरूपमित्यस्य निश्चयो न ग्राह्यः । अविद्यादिषु च तत्प्रत्ययसद्भावात् । विज्ञानप्रत्ययस्य नामरूप-
मिति । उपपादुकानां षडायतनप्रत्ययानां विज्ञानस्य सद्भावात् अरूपिणः नामप्रत्ययस्य च विज्ञानसद्भावात् विज्ञानप्रत्ययस्यैव नामरूपमिति
निश्चयो न ग्राह्यः । अर्हतः अन्तर्भिन्नप्रत्ययासत्वात् । अन्तःसत्यस्य प्रत्ययासत्वात् ।

प्रसन्नपदा

विज्ञानं संनिविशते संस्कारप्रत्ययं गतो ।

कुतोपचितसंस्कारस्यास्य पुद्गलस्य संस्कारानुरूपयां गतो देवादिकायां संस्कारहेतुर्गुणं विज्ञानं संनिविशते प्रविशत्युपपद्यते संसारा-
नर्थबीजधूतं तत उत्तरकालम् ।

संनिविष्टेऽथ विज्ञाने नामरूपं निषिध्यते ॥2१॥

तत्र कर्मक्लेशाविद्धं तस्मिन् तस्मिन्नुपस्थापयते नामयतीति नाम संज्ञावशेन वार्येषु नामयतीति नाम । चत्वारोऽरूपिणः स्कन्धा
नामेति व्यपदिश्यते ।

रूप्यत इति रूपं बाध्यत इत्यर्थः । इदं च रूपं पूर्वं च नाम उभयमेतदभिर्भक्षिष्यनामरूपमिति व्यवस्थाप्यते ।

तत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन स्वाध्यायदीपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा मरणात्मिकेषु स्कन्धेषु निरुध्यमानेष्वेकस्मिन्नेव क्षणे तुलादण्ड-
नाम्नोन्नामन्यायेनैव औपपत्त्याक्षिकाः स्कन्धा यथाकर्माक्षिपत उपजायन्ते । एवञ्च बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रान्यायेन प्रतीत्यसमुत्पादः
सिध्यति ।

तुलादण्डनाम्नोन्नामन्यायेन तु यद्विज्ञानं संनिविशत इत्युक्तं तद्बाललोकबोधानुरोधेन समानकालएव भवप्रतिसंस्मरित ।

तथा समानेन समानकालं

लोकस्य दुःखं च सुखोदयं च ।

तनुं च कर्तुं च सदास्तु शक्ति-

स्तमः प्रकाशं च यथैव भानोः ॥ इति ।

न तु पुनः प्रतीत्यसमुत्पादस्वरूपविचक्षणानामेव बलं युज्यते साहचर्यादित्वमेकक्षणे तुलादण्डनाम्नोन्नामदृष्टान्तेनेति ।

जन्मोन्मुखं न सदिदं यदि जायमानं

नाशोन्मुखं सदपि नाम निरुध्यमानम् ।

इष्टं तदा कथमिदं तुलया समानं

कर्त्रा विना जनिरियं युक्तरूपा ॥

फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।
मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ।

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥
 एवं धर्मान् वीक्षमाणो भिक्षुरारब्धवीर्यवान् ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रजानन् प्रतिस्मृतः ।
 प्रतिविध्येत्पदं शान्तं संस्कारोपशमं शिवं । इति ।

एताश्च गाथाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पठ्यन्ते । अतः केनपि षडादीनां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य प्रतीत्यसमुत्पन्नानां सारवस्तुविगतानां
 कुतः अणिगाक्षणिकचिन्तेति ।

महयानसूत्रेषु च ।

सुपिनोपमा भगवती सकला
 न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ।
 न च कर्म नश्यति कदाचि कृतम्
 फलुदेति कृष्णशुभं संसरती ॥
 न च शाश्वतं न च उच्छेद पुरो
 न च कर्मसंचयु न चापि धिः ।
 न च सोपि कृत्व पुनरास्पृशती
 न च अन्यु कृत्व पुन वेदयते ॥
 यथा कुमारी सुपिनान्तरस्मि
 स्वपुत्रजातं च कृतं च पश्यति
 जातेऽति तुष्टा मृति दीर्घमनस्यता
 तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥
 यथैव भ्रामान्तरि लेखदर्शनात्
 क्रियाः प्रवर्तन्ति पृथक् शुभाशुभाः ।
 न लेखसंक्रान्ति गिराय विद्यते
 तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥
 मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते
 मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
 न च तत्र न चैव सान्यतो
 एवं संस्कारज्जुच्छेदशाश्वताः ॥
 बीजस्य सतो यथाङ्कुरो
 न च यो बीजु स चैव अङ्कुरो ।
 न च अन्यु ततो न चैव तद्
 एवमनुच्छेद अशाश्वतधर्मता ॥
 यथ मुञ्ज प्रतीत्य बलवज्ज
 रज्जु व्यायामबलेन वर्तिता ।
 घटियन्त्र सचक्र वर्तते
 तेषु एकैकषु नास्तिवर्तना ॥
 तथ सर्वभवाङ्गवर्तिनी
 अन्यमन्योपचयेन निःश्रिता ।
 एकैकेषु तेषु वर्तनी
 पूर्वमपरान्तनु नोपलभ्यते ॥

अत एवोक्तमाचार्यनागार्जुनपादैः—

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणघोषार्ककान्तबीजाप्तैः ।
स्कन्धप्रतिसन्धिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरुपधार्यो ॥इति॥

शतकशास्त्रे चार्यदेवपादैर्महाबोधिचर्यास्मिरप्रस्थानस्थितैः ।

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।
धूमिकान्तिः प्रतिश्रुत्कामरीच्यभ्रैः समोभवः ॥इति॥

तदेवं विम्बप्रतिबिम्बन्यायेन मातुः कुक्षौ विज्ञाने संमूर्छिते विज्ञानप्रत्यये नामरूपं निषिध्यते क्षरति प्रादुर्भवतीत्यर्थः । यदीह गती विज्ञानं न संमूर्छितं स्यात्तदा नामरूपप्रादुर्भावो न स्यात् । सचेदानन्द विज्ञानं प्रातुः कुक्षि नावकायेत । न तत्कललं कललत्वाय संवर्तते इति वचनात् ॥ तदेवम्—

अकुतोभया

निषिक्तेनामरूपे तु षडायतनसंभवः ।
षडायतनमागम्य संस्पर्शः संप्रवर्तते ॥3॥

बुद्धपालितवृत्तिः

निषिक्तेनामरूपेतु..... ।
..... संप्रवर्तते ॥3॥

प्रज्ञाप्रदीपः

निषिक्ते नामरूपे तु षडायतनसंभवः ।

इत्यत्रायतनमिति विज्ञानोत्पत्तिद्वारभावेन विभागः । षडिति आध्यात्मिकायतनवशीकारात् । ते च चक्षुषोत्रघ्राणत्रिह्लाकायसन इत्यादयः सन्तीतीष्यते । चक्षुरायतनस्य विषयः सुखवर्णरूपः चक्षुर्विज्ञानसंस्थानसम्प्रयुक्तम् कर्णादिकायस्यायतनानां च विषयः शब्दादिः । रूपप्रतिसंयुक्तं कर्णादिविज्ञानसंस्थानसम्प्रयुक्तम् मनआयतनविज्ञानस्य षट् समवाया ब्वचिन्निरोधानन्तरमत्रापि नामरूप एव प्रत्ययाः षट् आयतनानीति निषेच्यो न ग्राह्यः । इह कथ्यदिश्च-[T. 215 a] तत्प्रत्ययसद्भावात् । उपपादुकानां षडायतनप्रत्ययानां केवलं नाम्नः सद्भावात् नामरूपषडायतनप्रत्ययानामित्यपि निरुच्यो न ग्राह्यः । स्पष्टादिप्रत्ययानां षट् आयतनानामिति भावानां ग्रहणं न कार्यम् । अर्हते अन्ते नामरूपप्रत्ययानामसत्त्वात् षडायतनं प्रतीत्य ततोऽप्यंशभावमिति प्रतीत्येति स्वानोपलब्ध्या तस्मादिति षडायतनात् संस्पर्श इत्यभ्यागमः । सुखञ्च दुःखञ्च दुःखस्यासत्त्वे सुखवेदना संप्रवर्तते । लक्षणञ्च पञ्चाद्वक्ष्यते ।

प्रसन्नपदा

निषिक्ते नामरूपे तु षडायतनसंभवः ।

दुःखोत्पत्तावायद्वारभावेन दर्शनश्रवणघ्राणरसस्पर्शमन आरूपं षडायतनं नामरूपहेतुरुमुपजायते । स चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा लोभ- नस्पस्थानीयान्यभिनिविशते । अभिनिविष्टः सन् रागजं द्वेषजं मोहजं कर्म करोतीत्यादिना दुःखोत्पत्तावायद्वारत्वं षण्मायतनानां तदेव संयुते षडायतनं उत्तरकालं—

षडायतनमागम्य संस्पर्शः संप्रवर्तते ॥3॥

कः पुनरयं संस्पर्शः कथं वा संप्रवर्तते इति प्रतिपादयन्ताह—

अकृतोभया

चक्षुः प्रतीत्य रूपं च समन्वाहारमेव च ।
नामरूपं प्रतीत्यैवं विज्ञानं संप्रवर्तते ॥4॥

बुद्धपालितवृत्तिः

चक्षुः प्रतीत्य.....
.....संप्रवर्तते ॥4॥

प्रज्ञाप्रदीपः

चक्षुः प्रतीत्य.....

चक्षुः रूपं समन्वाहं प्रतीत्य उपजायते इति समन्वाहुरभित्यनेन मनस्कारः । एवं नामरूपं प्रतीत्य विज्ञानं संप्रवर्तते । अवतरणकाले यथा चक्षुः रूपं प्रतीत्य रूपालम्बनविज्ञानं जायते तथैव श्रोत्रं शब्दं प्रतीत्य श्रोत्रविज्ञानम् । मनः धर्मोत्पादं प्रतीत्य मनोविज्ञानस्योत्पादोऽभिधीयते । षडायतनानां फलोत्पादो वक्तुमिष्यमाणात्—

प्रसन्नपदा

चक्षुः प्रतीत्य रूपं च समन्वाहारमेव च ।
नामरूपं प्रतीत्यैवं विज्ञानं संप्रवर्तते ॥4॥

अकृतोभया

संनिपातस्त्रयाणां यो रूपविज्ञानचक्षुषाम् ।
स्पर्शः स तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ॥5॥

बुद्धपालितवृत्तिः

संनिपातस्त्रयाणां.....
स्पर्शः स इति.....संप्रवर्तते ॥5॥

प्रज्ञाप्रदीपः

संनिपातस्त्रयाणां.....
स्पर्शः स इति.....संप्रवर्तते ॥5॥

त्रयाणामित्यनेन पूर्वोक्तमिन्द्रियविषयविज्ञानानि । संनिपात इत्यनेन सहोत्पादः एकसमुदायः । [T. 317 b] स स्पर्शः । चक्षुराद्युक्तविशेषणनिर्देशात् । तद्वज्जैन स्पर्शकल्पनाशोकयोत् । स्पर्शात् वेदनासमुदयो जायत इति । वेदना इति प्रत्ययः स्पष्टार्थेन विधा वेदना । समुदाय इत्यनेनाभ्युदयभावः । स्पर्शप्रत्ययेन वेदनाया अभ्युदय इत्यर्थः ।

प्रसन्नपदा

चक्षुरिन्द्रियं प्रतीत्य रूपाणि च समन्वाहं प्रतीत्य मनस्कारं विषयादिविलक्षणं समनन्तरप्रत्ययं विज्ञानबीजश्रुतं चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चक्षुश्च रूपायतनं च रूपम् । समन्वाहुरक्षुत्तुः स्कन्धलक्षणं नाम । तदेतस्त्रयं प्रतीत्योत्पद्यमानं चक्षुर्विज्ञानं नामरूपं प्रतीत्योत्पद्यते तदेव भेषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां य संनिपातः सहोत्पादोऽन्योन्योपकारेण तुल्यं या प्रवृत्तिः स स्पृष्टिलक्षणः स्पर्शः । तत उत्तरकालं

तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ॥5॥

इष्टानिष्टोभयविपरीतविषयानुभूतिविषयानुभवो वेदनं वित्तर्वेदनेत्युच्यते । दुःखा सुखाऽदुःखासुखा च त्रिविधा । यथा चैषां रूपविज्ञानचक्षुषा त्रयाणां संनिपातलक्षणं स्पशंमगम्य वेदोक्ता । एवं ज्ञेयेन्द्रियविषयविज्ञाननयसंनिपातलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्याया । तत उत्तरकालं

अकृतोभया

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनार्थं हि तृष्यते ।
तृष्यमाण उपादानमुपादत्ते चतुर्विधम् ॥6॥

बुद्धपालितवृत्तिः

वेदना.....चतुर्विधम् ॥6॥

प्रज्ञाप्रदीपः

वेदना प्रत्यया तृष्णा वेदनार्थं हि तृष्यते ।

इत्यनेन तृष्णा इति रागस्य लक्षणम् । वेदनार्थं तृष्णाया भाव इति । बालश्रुतापेतसङ्गाङ्गारखण्डमधुविन्दुतिक्तमधुरस्वादुरसरात्रि अत्यालोकदृष्टिदुःखास्वादात्पादीनवातिमात्रानधिगतातृष्णोभावः । अथ च तावत् सुखवेदना उपकारिणि सति अनुभवोऽपि रागेण तत्र तृष्णा-भावो युज्यते दुःखवेदनानुभवे तत्सम्बद्धरागस्य तृष्णोत्पादान्न दोषाभावः ।

तृष्यमाण उपादानमुपादत्ते चतुर्विधम् ॥6॥

उपादत्ते इति उपादानं उपादानस्य सत्त्वात् उपादत्ते । कैश्चिदुक्तम्—तृष्णाबुद्ध्या उपादानमिति । अन्यैश्चोक्तम्—परिशोभोप-लब्धत्वात् उपायासमिति । चतुर्विधमिति कामदृष्टिशीलव्रतपरामर्शो-[T. 316 a]-गृह्यते । आत्मवादोपादानस्यलक्षणवचनम् ।

प्रसन्नपद्मा

“वेदना प्रत्यया तृष्णा” संप्रवर्तत इति वर्तते । वेदना प्रत्ययो यस्यास्तृष्णायाः सा वेदनाप्रत्ययाः । किं विषया पुनः सा तृष्णा वेदना-विषयैव किं कारणम् । यस्मादसौ तृष्णालुः ।

वेदनार्थं हि तृष्यते ।

वेदानिमित्तमभिलाषं करोतीत्यर्थः । कथं कृत्वा यदि तावत्सुखा वेदनास्योपजायते । स तस्याः पुनः पुनः संयोगार्थं परितृष्यते । अथ दुःखा तदा तस्या विसंयोगार्थं परितृष्यते अवातुःखासुखा तस्या अपि नित्यमपरिभ्रंशार्थं परितृष्यते । स एव—

तृष्यमाण उपादानमुपादत्ते चतुर्विधम् ॥6॥

स एवं वेदनास्वमिनिविष्टः सकतस्तृष्णाप्रत्ययं कामदृष्टिशीलव्रतात्मवादोपादानाख्यं चतुर्विधं कर्माक्षेपकारणं परिगृह्णति । तदेव-मस्य तृष्णाप्रत्ययमुपादानं भवति । तत उत्तरकालम्—

अकृतोभया

उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते । [T. 109 a]
स्याद्धि यच्चनुपादानो मुच्येत न भवेद्भवः ॥7॥

बुद्धपालितवृत्तिः

उपादाने सति.....
.....भवेद्भवः ॥7॥

प्रज्ञाप्रदीपः

उपादाने सति.....

भव इत्यनेन कर्मणो भव इति । भव करणात् भवः । किञ्च भवस्य प्रभवः उदयः उत्पत्तिरिति पर्यायः । भवस्य हेतुर्यत् तत् कार्य-
कारणप्रज्ञप्तिस्वात् यथा बुद्धानामुदय इति । अत्रापि स्पष्टादीनामुभयदृष्ट्या च निर्धारणं न कार्यम् । प्रत्ययत्वेन तत्प्रत्ययसद्भावात् तदन्येषां
प्रत्ययस्य च सद्भावात् । विज्ञानादीनां वर्तमानकाले प्रज्ञप्त्या अविद्याः संस्कारा इत्यादीनां हेतुतः समुदयः । तत्र यदि कल्याणमित्रं प्रतीत्य
सद्वर्त्मश्रवणं योनिशोमनसिकारात्संस्कारदुःखात् विमुद्घ्या संस्कारदुःखता वा स्वभावतो भूयस्य वा अनुत्पादो दृश्यते तदा तज्ज्ञानोत्पादात्
भवः न प्रवर्तते । भवस्यासद्भावे उपादानस्याकर्तृत्वात्

स्याद्यद्यमुपादानो मुच्येत न भवेद् भवः ॥7॥

प्रतीत्यसमुत्पादोऽधुना स्कन्धत्रयेऽप्यस्ति । विनाशकारणोपदक्षिते सति भङ्गयोगश्च वर्तमानकालस्यैव योगसत्त्वात् । उपादाने सति
भवः इत्युक्तम् । तत्संक्षेपञ्च—

प्रसन्नपदा

उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते ।

स्याद्धि यद्यनुपादानो मुच्येत स भवेद्भुवः ॥7॥

चतुर्विधस्य यथोक्तस्योपादानस्योपादाता गृहीता उत्पादयिता । तस्योपादातुस्पादायप्रत्ययो भव उपजायते । किं कारणं यस्मात्
ह्यनुत्पादितवेदना तृष्णः प्रतिसंख्यानबलेन तृष्णामस्वीकुर्वन्चतुर्विधमुपादानं प्रविहायोपादाताऽमलादयज्ज्ञानसंमुखीभावात्स्याद्धि यद्यनुपादानो
मुच्येत स तदानीं तस्य न भवेद्भवः ।

अकुतोभया

पञ्चस्कन्धाः स च भवो भवाज्जातिः प्रवर्तते ।

जरामरणदुःखादि शोकाः सपरिदेवनाः ॥8॥

दोर्मनस्यमुपायासा जातेरेतत्प्रवर्तते

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः ॥9॥

बुद्धपालितवृत्तिः

पञ्चस्कन्धाः.....

जरामरणं.....देवनाः ॥8॥

दोर्मनस्यमु.....

.....संभवः ॥9॥

प्रज्ञाप्रदीपः

“पञ्चस्कन्धाः स च भवः ।”

अत्र (T. 316 b) च पञ्चस्कन्धसन्तत्यां स्कन्धपञ्चकमिति व्यवहारप्रज्ञप्तिः । पञ्चस्कन्धः भव एवेति निश्चयो न कार्यः । पञ्च-
स्कन्धो भव इति निश्चयो न ग्राह्यः । अरुणिणो धातोर्मैवः स्कन्धवतुष्टयसत्त्वात् । “भवाज्जातिः प्रवर्तते” इति जातिरिति उत्पादो जातिः ।
स्कन्धानामनुदयादुत्पद्यते । जरामरणशोकश्चेति जरामरणपरिवर्तनम् । भङ्गस्य हेतुश्च शोक इति दुःखसम्बन्धोत्पादः अन्तःपरितापस्य लक्षणम् ।
परिदेवेन सह दुःखदोर्मनस्यमिति । परिदेव इति उत्पन्नदृष्टये दुःखप्रविष्टस्य गुणादेशानमाश्रित्य बाणजस्यः । परिदेवममेव परिदेवः । दुःख-
मित्यनेन काये अनुसुखवेदनम् । मनसि अनुसुखोपायासाश्चेति मनसि अनुसुखमिति चित्तस्यानुसुखवेदना । उपायासा इति कायचित्तोपायासोपायासश्च

तदुत्पादात् प्रभव इति तदेवं जरा मरणादि एवं निदिष्टस्तदुत्पादात् प्रभवो जायते । एव “केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः” ॥१॥ एवमेव केवलमिहोत्पद्यते । दुःखस्कन्धमिति दुःखवचनमित्यस्य ग्रहणम् । केवलमिति सुवासंसृष्टमित्यस्य ग्रहणम् । इहोत्पादो जायत इति उत्पादनवः । व्यवहारसत्यप्रज्ञप्त्या स्कन्धानामुद्भवः । तद्व्यवहारं प्रतीत्य-[T. 317 a] सम्बन्धभावः । परमार्थतोऽनुत्पन्नस्यप्रकरणे एवमुपदिष्टक्रमेण असद्भावान्मुपगमस्य निर्वाचः । एवमुत्पत्तेः सन्ततिप्रवृत्तिस्तत्कथं निवर्तत इति । तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

कः पुनरयं भवः । पञ्चस्कन्धाः सा च भवः य उपादानात्प्रवर्तते स पञ्चस्कन्धस्वभावो वेदितव्यः । त्रिविधमपि कायिकं वाचिकं मानसिकं च कर्म भवत्यस्मादनागतं स्कन्धपञ्चक भव इति व्यपदिश्यते । तत्रकायिकं वाचिकं कर्मरूपस्कन्धस्वभावः कर्मविज्ञप्तिस्त्वात् भानसं तु चतुः स्कन्धस्वभावमिति । एवं भवः पञ्च स्कन्धा इति विज्ञेयं तस्मात् ।

दीर्घमनस्यमुपायासा जातेरेतत्प्रवर्तते ॥

जातिहेतुका एते जरा मरणादयः प्रवर्तन्ते । एषां च यथासूत्रमेव व्याख्यानं वेदितव्यम् । तत्र स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्ध-भेदो मरणम् । अग्रमाणास्य विगच्छतः संभूढस्य सामिषज्ज्ञो हृदयसन्तापः शोकः । शोकसमुत्थितो वाक्प्रलापः परिदेवः । पञ्चेन्द्रियासातनिपातो दुःखं मनोऽनिष्टनिपातो दीर्घमनस्यं दुःखदीर्घमनस्यबहुत्वसंभूता उपायासा इति । तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः ॥१॥

केवलस्येत्यात्मात्मोपस्वभावविगतस्य बालपृथग्जनपरिकल्पितमात्रस्य । दुःखात्मकस्य सुखाव्याभिष्वस्यैवेत्यर्थः । एवमिति हेतु-प्रत्ययमात्रबलेनैवेत्यर्थः । दुःखस्कन्धस्येति दुःखसमुदायस्य दुःखसमूहस्य दुःखराशेरित्यर्थः । यत्तत्रचैवं यथोपवर्णितादविद्यादिकादेव भवाज्ज्ञानां प्रवृत्तिरतः ।

अकृतोभया

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

अविद्वान् कारकस्तस्मान्न विद्वोस्तत्त्वदर्शनात् ॥१०॥

बुद्धपालितवत्तिः

संसारमूलान्.....

.....किमर्थमिति तत्त्वदर्शनात् ॥१०॥

प्रज्ञाप्रदीपः

यस्मादविद्वान् अभिसंस्कुरुते ।

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

संस्कारदोषदृष्टानां सम्यग्ग्रथावत् दर्शनेनाभिसंस्कारान् अकृतत्वात् अविद्वान् संस्कारान् सायामृततृष्णादर्शनेनवत् आदौ असत्प्रत्ययः । अष्टकर्ममुपादाय तेषु तद्दोषादर्शनात् पुनः पुनः सुखच्युतिवेदनाभिलाषेणाभिसंस्करोति ।

तस्मादविद्वान् कुरुते अविद्वान्स्तत्त्वदर्शनात् ॥१०॥

प्रसन्नपदा

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

.....तत्त्वदर्शनात् ॥१०॥

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलं प्रधानं कारणं संस्काराः । ततश्च संसारमूलान् संस्कारान् अविद्वान् संस्करोति । अविद्यानुगतो यः पुद्गलो भिन्नः पुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोत्यपुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोत्यानेच्छ्यानपि संस्कारानभिसंस्करोतीति भगवद्ब्रचनात् । यतश्चैवमविद्वान् कारकस्तस्मादविद्वानेव पुद्गलः कारको भवति संस्काराणाम् । न विद्वान्स्त्वदर्शो प्रहीणाविद्यः । किं कारणं तत्त्वदर्शनात् । तत्त्वदर्शने हि सर्वपदार्थानामेवानुपलम्भान्नास्ति किं चिद् यदालम्ब्य कर्म कुर्यादिति । यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्तेऽस्यां न प्रवर्तन्तेऽजः ।

अकुतोभया

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामसंभवः ।

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात् ॥111॥

दुष्टपालितवृत्तिः

तन्नाविद्यानिरोधात् संस्कारा निरुध्यन्ते अविद्यायां निरुद्धायां द्वादशभभावज्ञानं तस्य भावना भावितव्या (T. 313 a) तन्निर्दे-
शेन भावनात् ॥111॥

प्रज्ञाप्रबोधः

प्रतिपक्षिण उत्पादात् बलेशब्देनावरणस्य स्वरूपेणाविद्याग्रहाणात्—

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामसंभवः ।

प्रत्ययस्यासत्त्वात् बीजाभावादङ्कुरवत् । अविद्यानिरोधस्तस्यापि प्रवर्तते ।

अविद्यायां निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात् ॥111॥

धर्मेनैरात्म्यस्य वैषयिकशून्यत्वात् ज्ञानस्य प्रतीत्यसमुत्पादालम्बनं तस्यैव निदिष्टक्रमेण भावानां स्वरूपतोऽप्येवनिरोधभावनया भाव-
नात् ।

प्रसन्नपदा

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामसंभवः ।

हेतुवैयर्थ्यात् । तस्या पुनरविद्यायाः कुतो निरोध इत्याह ।

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात् ॥111॥

अस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरीतभावनतोऽविद्या प्रहीयते । यो हि प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यतीति स सूक्ष्मस्यापि भावस्य न स्वरूपमुपलभते । प्रतिबिम्बस्त्वप्नालात्क्रममुद्रादिवत् स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतरति । स एव स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावा-
नामवतीर्णो न किञ्चिद् वस्तुपलभते बाह्यमाध्यात्मिकं वा । सोऽनुपलम्भमानो न क्वचिद् धर्मं मुह्यति । अमुढस्य कर्म न करोतीति । एवं प्रतीत्यसमुत्पादभावनया तत्त्वमवतरति । तत्त्वदर्शिना योनिनो नियतमेवाविद्या प्रहीयते । प्रहीणाविद्यस्य संस्कारा निरुध्यन्ते । यथा वैवम-
विद्यानिरोधात्संस्कारा निरुध्यन्ते । एवम्—

अकुतोभया

तस्य तस्य निरोधेन तज्ज्ञानमिप्रवर्तते ।

दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यग्निरुध्यते ॥121॥

बालोऽविद्यानिवृत्तो हि पुनर्भवाय नरकादिसंस्कारेषु संस्कारास्त्रिधा कायबाह्यमनोभिरनिसंस्कुल्ये । कर्मकुसलाकुसलो तद्वदभि-
संस्कृतानि महद्मध्यमलघूनि यस्तेनैरकादिषु गतिं गच्छति । तत्र संस्कारप्रत्ययविज्ञानं गतो संनिविशते । ततो नामरूपं निषिध्यते । प्रतीत्य
ततो संस्पर्शः संप्रवर्तते । स्पर्शस्योत्पादकम एवमस्ति । वक्षुः प्रतीत्य रूपं च समन्वाहरूपं जायते । अथ नामरूपं प्रतीत्यैव विज्ञानं संप्रवर्तते ।
अथ रूपविज्ञानं वक्षुषा त्रयाणां यः संनिपातः स स्पर्शः । तस्मात् स्पर्शद्विदना संप्रवर्तते । वेदनाप्रत्यया तृष्णा । वेदनार्थं हि तृष्यते । (T. 109 b)

तृष्यमाण उपादानं चतुर्विधमुपादते । उपादाने सत्पुपादानु भवः प्रवर्तते । यदनुपादानं स्यान्मुच्यते ततो भवाज्जातिः प्रवर्तते । जातेर्जरा-
मरणशोकपरिदेवनादुःखदोर्मनस्योपायासाः प्रवर्तन्ते । अथ केवलस्य दुःखस्कन्धस्य दुःखसंभारस्य संभवः । तस्माद् विद्वांसः संसारमूलान् संस्कारान्
न संस्करोन्ति । तस्माद्विद्वांसः संस्काराणां कारका विद्वांसस्तु न कत्कथमिति चेत् । तत्त्वदर्शनात् । अथाविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामप्य-
संभवः । अविद्यायां निरोधस्तु द्वादशाङ्गस्य ज्ञानेनात्यैव भावनोपदिष्टत्वाच्च प्रवर्तते । भवाङ्गस्य तस्य निरोधेन भवाङ्गं तत्तन्नाभि-
प्रवर्तते । अथ दुःखस्कन्धो दुःखसंभारः केवलोऽयमेवं सम्यगग्न्यन्तं निरुध्यते । दग्धबीजवत् । भवाङ्गस्य द्वादशस्कन्धेष्वन्तारः । विस्तरस्तु सूत्रेऽभि-
धमर्चाधिगन्तव्यः । अत्र तु समासेनोक्तः ।

**आचार्यार्थनागाजुं नकुतमूलमध्यमक-
बुद्ध्यामकुतोभयायां द्वादशाङ्गपरीक्षानाम
षड्विंशतितमं प्रकरणम् (T. 109 b 1, 8)**

बुद्धपालितवृत्तिः

तस्य तस्य.....निरुध्यते ॥12॥

भवाङ्गास्तस्य तस्य निरोधेन भवाङ्गास्तत्तन्नाभिप्रवर्तते । दुःखस्कन्धः दुःखसमुदयस्तदेवं दुःखसमुदयः केवलोऽयमस्तुतः तत्-
सम्यङ्निरुध्य हेतु निरोधोप्रवर्तते । द्वादशमभवाङ्गास्तेषां प्रवृत्तिविस्तरेण सूत्रेऽभिधमर्चाधिगन्तव्यम् । समासेनेहोक्तः ।

**द्वादशभवाङ्गपरीक्षानाम
षड्विंशतितमं प्रकरणम्**

प्रज्ञाप्रदीपः

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

संस्कारादिभवाङ्गानां पूर्वं तस्य तत्प्रतिपक्षिण उत्पादात् निरोधेन विज्ञानादिभवद्व्युत्पत्तस्य तत्तदभ्युदयो तत्तदभिप्रवर्तते (T. 317 b)
संस्कारनिरोधात् विज्ञानस्य निरोध इति । उत्पादनिरोधात् जराभरणनिरोधः इत्यन्तराले अभ्युदयो न प्रवर्तते ।

दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यग्निरुध्यते ॥12॥

व्यवहारसत्यस्य परिग्रहणात् । परमार्थतो अविद्यादिप्रतीत्यसमुत्पादस्याङ्गानामनुत्पन्नानामनुत्पादात् निरोधोऽपिनास्ति । भगवता
परमार्थतः व्यवदानं प्रतीत्य समुत्पादो भाषितस्तदननुष्णपुण्यमादभ्युपगमभावस्य नास्त्यवसर । तस्यात्र प्रकरणार्थः बाह्यः प्रकरणादो प्रतिज्ञादोष-
निर्देशस्य परिहारविसर्जनात् व्यवहारतः प्रतीत्यसमुत्पादो निदिष्टस्तस्माद् भगवता प्रतीत्यसमुत्पादस्यानुत्पादास्तमात्प्रतीत्यसमुत्पादमिति ।
यस्यानुत्पादस्तस्य यन्निरोधो भवति अनिरोधकल्पनया प्रतीत्यसमुत्पादो कल्पित इत्याद्येवमुक्तं तस्मिन् भवति ।

**आचार्यभावविवेकप्रणीतमूलमध्यमक-
प्रज्ञाप्रदीपात् द्वादशभवाङ्गपरीक्षानाम
षड्विंशतितमं प्रकरणम्**

प्रसन्नपदा

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यग्निरुध्यते ॥12॥

पूर्वस्य पूर्वस्याङ्गस्य निरोधेनोत्तरस्याङ्गस्य निरोधो भवतीति विज्ञेयम् । अनया चानुपूर्व्याऽयं योमी आत्मास्मीयाद्वर्तनायाम-
निरस्तः कारकवैदकविरहितं भावस्वभावशून्यं दुःखस्कन्धं दुःखराशिं पुनरनुत्पत्त्या सम्यग्निरुध्यति ।

यथोक्तमार्गैर्वालिस्तम्बयुते—

एवमाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यामेव कारणभ्यामुत्पद्यते । कतमाम्नां द्वाभ्यां हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च ।

तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमोऽदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम् । विज्ञान-प्रत्ययं नामरूपम् । नामरूपप्रत्ययं षडावतनम् । षडावतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदना प्रत्यया तृष्णा । तृष्णाप्रत्ययुपादानं उपादानप्रत्ययो भवो । भवप्रत्यया जातिः । जातिप्रत्यया जारामरणशोकरिदेवदुःखदोर्मनस्योपायासाः संभवन्ति । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्यैकस्य समुदयो भवति । अविद्या चेन्नाप्रविध्यनैव संस्काराः प्रज्ञास्यन्ते । एवं यावज्जातिरक्षेन्नाप्रविध्यज्जारामरणं न प्रज्ञास्यते । अथ वा सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनिर्वृत्तिर्भवति । एवं यावज्जात्यां सत्यां जारामरणस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अत्राविद्याया नैवं भवति । अहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति । ययमविद्याभिनिर्वर्तता इति । एवं यावज्जातेरपि नैवं भवति । अहं जारामरणमभिनिर्वर्तयामि इति । जारामरणस्यापि नैवं भवत्यहं जाल्याभिनिर्वर्तितमिति । अथ च सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनिर्वृत्तिर्भवति तत्राप्रुर्भावः । एवं यावज्जात्यां सत्यां जारामरणस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो द्रष्टव्यः ।

कथमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्य इति । षण्णां धातूनां समवायात् । कतमेषां षण्णां धातूनां समवायात् । यद्विदं पृथिव्यत्वेजो वाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायादाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः । तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य पृथिवी धातुः कतमो । यः कायस्य संश्लेषात्कठिनभावमभिनिर्वर्तयति । अयमुच्यते पृथिवीधातुः । यः कायस्यानुपरि-प्रहृङ्क्यं करोति । अयमुच्यतेऽब्जातुः । यः कायस्याशितपीतभक्षितं परिपाचयति । अयमुच्यते तेजोधातुः । यः कायस्य आश्वासप्रश्वासकृत्यं करोत्यमुच्यते वायुधातुः । यः कायस्यान्तःशरीरीयमभिनिर्वर्तयति । अयमुच्यत आकाशधातुः । यो नामरूपमभिनिर्वर्तयति नडकलापयोगेन । पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं साक्षरं च मनोविज्ञानं अयमुच्यते भिन्नसो विज्ञानधातुः । तत्राज्ञातमेषां प्रत्ययानां कायस्योत्पत्तिर्न भवति । यदा स्वाध्यात्मिकः पृथिवीधातुरविकृतो भवति । एवमत्वेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातवश्चाविकृता भवन्ति । ततः सर्वेषां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य कठिनभावमभिनिर्वर्तयामीति । अष्वातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यानुपरिप्रहृङ्क्यं करोमीति । तेजोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याशितपीतखादितं परिपाचयामीति । वायुधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याश्वासप्रश्वासकृत्यं करोमीति आकाशधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यान्तःशरीरीयमभिनिर्वर्तयामीति । सतोऽपि नैवं भवत्यहं कायस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । विज्ञानधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य नामरूपमभिनिर्वर्तयामीति । कायस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्जात इति ।

अथ च पुनः सतामेषां प्रत्ययानां समवायात् कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातुनिर्मा न सत्सो न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न न मानवो न स्त्री न पुमान् नपुंसकं न चाहं न मम न चान्यस्य कस्यचित् ।

तत्राविद्या कतमा येषामेव षण्णां धातूनामैवसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा आत्मसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा जीवपद्वलमनुजमानवसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादिविविधमज्ञानमित्युच्यतेऽविधेति । एवमविद्यायां सत्यां विशेषेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी संस्कारा इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिविज्ञानम् । विज्ञानसदनुवचस्त्वारः स्कन्धा अरुणिण उपादा । नास्वास्तन्नाम रूपं चत्वारि महाभूतानि तानि चोपादा रूपं तच्च नाम यच्च रूपं एकस्यमभिनिमित्तस्य तन्नामरूपम् । नामरूपसंनिधित्वा-नीन्द्रियाणि षडावतनम् । यथाणां भर्माणां संनिपातः स्पर्शः । स्पर्शानुभवो वेदना वेदनाध्यवसानं तृष्णा । तृष्णार्थपुल्यमुपादानम् उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः । भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जातस्य स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणम् । त्रियमाणस्य संभूढस्य सामिप्यङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः । शोकोत्थमालापनं परिदेवः । पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमतसामानुभवमं दुःखं मनसा संयुक्तं मानसं दुःखं दोर्मनस्यम् । ये चात्यस्य एवमाद्यस्य उपलक्ष्यते उपायासाः ।

तत्र मोहान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञापनार्थेन विज्ञानम् । अग्योऽग्योपस्तम्भनार्थेन नामरूपम् । आय-द्वारार्थेन षडावतनम् । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । पस्तिषणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानम् । पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मार्थेन जातिः । परिपाकायं जरा । विनाशार्थेन मरणम् । शोचनार्थेन शोकः । परिदेवनार्थेन परिदेवः । कायपरिपीडनार्थेन दुःखम् । चित्तसंपीड-नार्थेन दोर्मनस्यम् । उपलक्ष्येशार्थेनोपायासाः ।

अथ वा तत्त्वेऽतिप्रतिपत्तिमिथ्या प्रतिपत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपमा अणुपुण्योपमा आनेज्योपमा । तत्र पुण्योपमानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । अणुपुण्योपमानां संस्काराणामणुपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । आनेज्यो-पमानां संस्काराणामनेज्योपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते विज्ञानम् । विज्ञानप्रत्ययं तामरूपमिति वेदनाद्वयोऽरुणिणश्चत्वारः । स्कन्धास्तत्र तत्र भवे नामयतीति नाम । सद् ह्रस्वक्षेपेन च नामरूपं चेति नामरूपमुच्यते । नामरूपविवृद्धया षड्विधायतनद्वारः कृत्यक्रियाः प्रवर्तन्ते प्रज्ञायन्ते । तन्नामरूपप्रत्ययं षडावतनमित्युच्यते । षड्भ्यश्चावतनेभ्यः षट्स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । अयं षडावतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते । यज्जा-तीयः स्पर्शो भवति तज्जातीयया वेदना प्रवर्तते । इयमुच्यते भिन्नः स्पर्शप्रत्यया वेदेनेति । यस्तां वेदनां विशेषेषास्वादमिति अभिगम्यति अध्य-वस्यति अध्यवसाय तिच्छति । सा वेदना प्रत्ययैः तृणैस्तुच्छते । आस्वादनाभिनन्दनाध्यवसायनस्यानादामप्रियरूपसातृतेवियोगो मा भूमित्य-मपरित्यागो भवेदिति यैवं प्रार्थना इदमुच्यते भिन्नः तृणप्रत्ययमुपादानम् । यत्र वस्तुनि सत्पण्यस्य वस्तुतोऽर्जुना विषयनायोपादानमुपा-दते तत्र तत्र प्रार्थयते । एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्पापयति कायेन वाचां मनसा च । स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते । तत्कर्म-

निर्जातानां स्कन्धानामभिनिर्वृत्तियां सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते । आत्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामुपचयनपरिकाङ्क्षितानां भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं जारमरमित्युच्यते ।

एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकोऽन्योन्यप्रत्ययो नैवानित्यो न नित्यो न संस्कृतो नासंस्कृतो नाहेतुको नाप्रत्ययो न वेदयिता नावेदयिता न प्रतीत्यसमुत्पन्नो नाप्रतीत्यसमुत्पन्नो न क्षयधर्मो नाक्षयधर्मो न विनाशधर्मो नाविनाशधर्मो न निरोधधर्मो नानिरोधधर्मोऽनादिकालप्रवृत्तौऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् ।

यद्यप्ययं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् । अथ चेमाग्यस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य चत्वार्यङ्गानि संघातक्रियायै हेतुत्वेन प्रवर्तन्ते । कतमानि चत्वारि । यदुताविद्या तूष्णा कर्म विज्ञानं च । तत्र विज्ञानं नदीस्वभाववत्त्वेन हेतुः । अविद्या तूष्णा च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः । कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं जनयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति । तूष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिति असतां तेषां प्रत्यायानां विज्ञानबीजस्याभिनिवृत्तिर्भवति । तत्र कर्मणो नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोमीति । तूष्णाया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानस्य स्नेहकार्यं करोमीति । अविद्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजमवकिति । विज्ञानबीजस्यापि नैव भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति ।

अथ च विज्ञानबीजं कर्मक्षेत्रप्रतिष्ठितं तूष्णास्नेहभिर्गन्धितमविद्याया स्वकीयं विभज्यमाणं विरोहति । तत्र तत्रोपपत्त्यायतन-प्रतिसंघां मातुःकुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । स च नामरूपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरकृतो न कालपरिणामिनो न प्रकृतिसंभूतो न चैकारणाधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ च मातापितृसंयोगात्, श्रुतुसमवायात्, अन्वेषां प्रत्ययानां समवायात् आस्वादानु-बिद्धं विज्ञानबीजं मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेष्वमेषु आकाशसमेषु मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।

तद्यथा पञ्चभिः कारणैश्चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । कतमैः पञ्चभिः । यदुत चक्षुः प्रतीत्य रूपं चालोकं चाकाशं च तज्जन्मनसिकारं च प्रतीत्योत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराथयकृत्यं करोति । रूपात्मनकृत्यं करोति, आलोकोज्ज्वात्मकृत्यं करोति । आकाश-मनावरणकृत्यं करोति । तज्जन्मनसिकारः समन्वाहारकृत्यं करोति । असतामेवां प्रत्ययानां चक्षुर्विज्ञानं नोत्पद्यते । यदा तु चक्षुराध्यात्मिकमायतनमविकलं भवति । एवं रूपातोकाकाशातत्त्वमनसिकाराश्चाविकला भवन्ति । ततः सर्वेषां समवायाच्चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चक्षुषो नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्याथयकृत्यं करोमीति । एवं रूपस्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्वात्मनकृत्यं करोमीति । आलोकास्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्यावभासकृत्यं करोमीति । आकाशस्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्यानावरणकृत्यं करोमीति । तज्जन्मनसिकारास्यापि नैवं भवत्यहं चक्षुर्विज्ञानस्यापि समन्वाहरणकृत्यं करोमीति । चक्षुर्विज्ञानस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति । अथ च सतामेवां प्रत्ययानां समवायाच्चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति । एवं शेषाणामिन्द्रियाणां यथायोगं करणीयम् ।

तत्र न कश्चिदमोऽस्मात्लोकात्परलोको संक्रामति । अस्त्यि च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । तद्यथा भिक्षवः सुपरिशुद्धः आदर्शमण्डले मुखप्रतिबिम्बकं दृश्यते । न च तत्रादर्शमण्डले मुखं संक्रामति । अस्ति च मुखप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्मात्लोकान् कश्चिच्छ्रुतो नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । तद्यथा भिक्षवश्चन्द्रमण्डलं चत्वारिशोडशजन्तमूर्ध्वं ब्रजति । अथ च पुनः परीतं पृथुदकभाजने चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं दृश्यते । न च तस्मात्स्थानादूर्ध्वं नमसश्च्युतं परीत उदकस्य भाजने संक्रातं भवति । अस्ति च चन्द्रमण्डलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्मात्लोकान् कश्चिच्छ्रुतो । नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञप्तिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।

तद्यथा निरुपादानप्रत्यये सति ज्वलति । उपादानवैकल्यान् ज्वलति । एवमेव भिक्षवः कर्मक्लेशजनित विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंघां मातुःकुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेषु मायालक्षणस्वभावैश्वर्यमेषु कुत्रिभेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।

तत्राप्याध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्वैष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रान्तितः परीतहेतु-विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः तत्सद्भाशुप्रबन्धतश्चेति । कथं न शाश्वततो । यस्मादस्यै मात्तान्तिकाः स्कन्धाः अन्य औपपर्यशिकाः स्कन्धाः । न तु य एव मारणान्तिका स्कन्धास्त औपपर्यशिकाः । अपि तु मारणान्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समयं औपपर्यशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति अतो न शाश्वतः । कथं नोच्छेदतः । न च पूर्वनिरुद्धेषु मरणास्तिकेषु स्कन्धेषु औपपर्यशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति नास्त्यनिरुद्धेषु । अपि तु मरणास्तिकाः स्कन्धाः निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समयं औपपर्यशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तुलादण्डोन्मा-मावनामवचन्द्रबिम्बप्रतिबिम्बवत् । अतो नोच्छेदतः । कथं न संक्रान्तितः । विसदृशाः सत्त्वनिकायाः सभायायां आत्यां जातिमभिनिर्वर्तयन्ति । अतो न संक्रान्तितः । कथं परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः परीतं कर्म क्रियते विपुलः फलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः । कथं तत्सद्भाशुप्रबन्धतः । यथा वेदनीयं कथं क्रियते तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सद्भाशुप्रबन्धतश्चेति विस्तरः ।

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपद्यायां
मध्यमकवृत्तौ द्वादशाङ्गपरीक्षानाम्
पद्विंशतितमं प्रकरणम्

दृष्टिपरीक्षानामसप्तविंशतितमं प्रकरणम्

अकृतोभया

अत्राह—त्वं श्रावकयानानुरूपं सूत्रान्तं (T. 110 a) प्रतीत्य दृष्टिप्रकाराणामसंभवं प्रतिवेदयस्व । अत्रोच्यते—

अभूमातीतमध्वानं नाभूमिति च दृष्टयः ।
यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥1॥
दृष्ट्यो न भविष्यामि किमन्योऽनागतेऽध्वनि ॥
भविष्यामीति चान्ताद्या अपरान्तं समाश्रिता ॥2॥

सर्वाश्रितसंवरपर्यायनामसूत्रात् वर्ण्यतेऽहमतीतमध्वानमभूवमित्यहमतीतमध्वानं नाभूवमिति हेतुतः शाश्वतलोकाद्या या दृष्टयस्ताः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः । अहमनागतेऽन्येऽध्वनि भविष्यामीत्यहमनागतेऽध्वनि न भविष्यामीति हेतुतोऽन्तवलोकाद्या या दृष्टयस्ता अपरान्तं समाश्रिताः । तास्तु नोपपद्यन्ते । केन विधिनैति चेद्वक्तव्यम् ।

बुद्धपालितदृष्टिः

(T. 313 a 3) अत्राह—त्वं श्रावकयानानुरूपं सूत्रान्तं प्रतीत्य दृष्टिप्रकाराणामसंभवं प्रतिवेदयस्व । अत्रोच्यते—

अभूमातीतमध्वानं.....।
यास्ताः.....समुपाश्रिताः ॥1॥
दृष्ट्यो न भविष्यामि.....।
.....समाश्रिताः ॥2॥

सर्वाश्रितसंवरपर्यायशेषसूत्रात् वर्ण्यतेऽहमतीतमध्वानमभूवमित्यहमतीतमध्वानं नाभूवमिति हेतुतः शाश्वतलोकाद्या या दृष्टयस्ताः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः । अहमनागतेऽन्येऽध्वनि भविष्यामीत्यहमनागतेऽन्येऽध्वनि न भविष्यामीति हेतुतोऽन्तवलोकाद्या या दृष्टयस्ता अपरान्तं समाश्रिताः । तास्तु नोपपद्यन्ते । कया युक्त्येति चेद् वक्तव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

(T. 317 bh 7) अधुना तथैव शून्यताया विपक्षविशेषप्रतिषेधात् यथासम्यग्दृष्टशून्यतानिदिष्टार्थवशेन सप्तविंशतिप्रकरणमारभ्यते । अत्राह—परमार्थतः पञ्चोपादानस्य स्वभावो विद्यत एव दृष्टभवस्थितेः सत्त्वात् (T. 318 a) इह यन्नास्ति तस्य दृष्टस्थितिर्न स्यात् यथा क्षयविषाणम् । पञ्चोपादानस्कन्धस्य दृष्टस्थितिर्विद्यते । अभिवर्ततो “अयं दुःखसमुदयो लोकदृष्टस्थितिर्नैवो विद्यते” इति संभवात् तस्माद्धेतोरेवमुक्तानिदिष्टानात् परमार्थतः पञ्चोपादानस्कन्धस्य स्वभावो विद्यत एव । अत्राह—

अभूमातीतमध्वानं नाभूमिति च दृष्टयः ।
यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥1॥

अहमतीतमध्वानमभूम इति च । नाभूवमिति अभूवञ्च नाभूवञ्च नैवाभूवं नाभूवमिति च । लोको शाश्वतः, लोकोऽशाश्वतः, शाश्वतश्च शाश्वते, अशाश्वतश्चाशाश्वते, शाश्वतो न अशाश्वतो नैवेति इति दृष्टय यास्ता पूर्वान्ति समाश्रिताः । दृष्टिरिति अभिनिवेश इति यासामर्थं न भिद्यते । पूर्वान्तिमित्यतिशयेन पूर्वमिति । वर्तमानस्कन्धान् समाश्रित्यातीतमध्वानभावभूतस्य स्कन्धान् पूर्वान्तिं भवति । तं प्रतीत्येति तत्रालम्बनं भवति ।

प्रसन्नपदा

यच्चैवं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं सम्यक् पश्यति स न पूर्वान्तिं प्रतिसरति । नापरान्तं प्रतिसरतीत्यादि सूत्रे पठ्यते । तत्र कतमः पूर्वान्तिः । कतमोऽपरान्तः । कथं न प्रतिसरतीति तद् व्युत्पत्त्यर्थमिदमारभ्यते ।

तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्षयातीता आत्मभावाः पूर्वान्तिं उत्पद्यन्ते । पूर्वोहि जन्मपरम्परायाः पूर्वान्तिः । तं न प्रतिसरति । दृष्टि-प्रकारेणैलम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थिततत्त्वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्तवग्यथाभिनिविशते । तत्राष्टौ दृष्टयः पूर्वान्तिमालम्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा—

अभूमातीतमध्वानं नाभूममिति च दृष्टयः ।

यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वान्तिं समुपाश्रिताः ॥१॥

तत्रेति शब्द आद्यर्थः । अथ वा दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थं चतसस्त्वेता दृष्टयः । तद्यथा— किं न्वहमभूवमतीतमध्वानं नाभूवमती-तमध्वानम् । अभूवं च नाभूवञ्च । नैवाभूवं न नाभूवमिति एताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तिं समाश्रिताः ।

अपरा अपि चतस्र इत्याह ।

यास्ता शाश्वतलोकाद्याः

पूर्वं प्रसङ्गेनोपवर्णितास्ता अपि

पूर्वान्तिं समुपाश्रिताः ॥

तत्र यद्यपि पूर्वान्ताद् दृष्टिचतुष्टयादुत्तरं दृष्टिचतुष्टयं नातिभिद्यते तथापि तावन्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते तच्चोत्तरत्र व्याख्यास्यामः । तत्र शाश्वतो लोक इत्येतदभूवमतीतमध्वानमित्येतस्मान्नातिभिद्यते । अथ चायं विशेषो मच्छाश्वतो लोक इत्येषा दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तिमाश्रिता अभूवमतीतमध्वानमित्येषा त्वात्मन एव पूर्वान्तिपरामर्शेन प्रवृत्ता न सामान्येनेति । एवमग्यास्वपि दृष्टिषु विशेषो वक्तव्यः । इत्येवं तावदष्टावेता दृष्टयः पूर्वान्तिं समुपाश्रिताः ।

उक्तं: पूर्वान्तिस्तदालम्बिकाभिर्दृष्टिभिः सार्धमिदानीमपरान्त उच्यते । तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्ष्य भाविन आत्मभावा अपरान्त इत्युच्यते । अपरो हि जन्मपरंपरासोऽपरान्तः । तं न प्रतिसरति । दृष्टिप्रकारेणैलम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थिततत्त्वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्तवग्यथाभिनिविशते । तत्राष्टौ दृष्टयोऽपरान्तमालम्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा—

अकुतोभया

दृष्टयो न भविष्यामि..... ।

.....समाश्रिताः ॥२॥

व्याख्यातं पूर्वम्—

बुद्धपालितवृत्तिः

दृष्टयो न..... ।

.....समाश्रिताः ॥२॥

व्याख्यातं पूर्वम्—

प्रज्ञाप्रवीपः

दृष्टयो न भविष्यामि किमन्योऽनागतोऽध्वनि ।

भविष्यामीति चान्ताद्या अपरान्तं समाश्रिताः ॥2॥

अहमनागतेऽध्वनि भविष्यामीति । अपराऽपि भविष्यतीति । भविष्यामि न भविष्यामीति । भविष्यामि च न च न भविष्यामीति (T. 318 b) नैव भविष्यामि च न च नैव भविष्यामीति च । अन्तवान् लोकः । अनन्तवान् लोकः । न अनन्तवान् लोकः, न चानन्तवान् लोकः । इति दृष्टयः यास्ता अपरान्तं समाश्रिताः । दृष्टिरिति अभिनिवेश इति अर्थश्च न भिद्यते । अपरान्तमिति अतिशयेनापरान्ता दृष्टयः । वर्तमानस्कन्धानपेक्ष्य अपरं अनागतमध्वानं भावजातं अनागतस्कन्धानतिशयेनापरान्तं भवति । तमाश्रित्येति तस्यालम्बनं भवति । तत्र तावत्पूर्वान्तामाश्रित्य दृष्टिसमारम्भो बोद्धव्यः ।

प्रसन्नपदा

दृष्टयो न भविष्यामि.....॥

.....समाश्रिताः ॥2॥

इहापि दृष्टिद्वयोलक्षणार्थम् । चतस्त्रस्वेता दृष्टयः । तद्यथा—किं न भविष्याम्यनागतमध्वानम्, न भविष्यामि । भविष्यामि च न भविष्यामि च । नैव भविष्यामि न च न भविष्याम्यनागतमध्वानमित्येताश्चतस्रो । दृष्टयोऽपरान्तं समाश्रिताः ॥ किमेता एव चतस्रो । दृष्टयोऽपरान्तं समाश्रिताः । नेत्याह । किं तद्धा परा अपि चतस्रो विद्यन्ते अन्ताद्या अपरान्तं समाश्रिताः । तत्रान्ताद्याश्चतस्रो दृष्टयः सामान्येनापरान्तमाश्रित्य प्रवृत्ताः । किं नु भविष्याम्यनागतमध्वानमित्येतास्त्वात्मन एवापरान्तमाश्रित्य प्रवृत्ता इत्येवं दृष्टिचतुष्टयस्य विशेष इति बोद्धव्यम् ।

तत्राद्यस्य तावत्पूर्वान्तालम्बिकस्य दृष्टि चतुष्टयस्य यथा न संभवस्तथा प्रतिपादयन्नाह—

अकुतोभया

अभ्रमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि जन्मसु पूर्वेषु स एव न भवत्ययम् ॥3॥

बुद्धपालितवृत्तिः

अभ्रमतीत.....।

.....न भवत्ययम् ॥3॥

प्रज्ञाप्रवीपः

अभ्रमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि जन्मसु पूर्वेषु स एव न भवत्ययम् ॥3॥

स एवायं न कावभेदात् कर्मभेदात् उत्पद्यमानत्वात् यथा तदन्वः । इत्ययमभिसन्धिः । प्रत्येकमिति यावत्, प्रत्येकमिति तावत् शरीरेन्द्रियभेदस्यैकाल्पनः सत्त्वात् ।

प्रसन्नपदा

अभ्रम.....।

.....न भवत्ययम् ॥3॥

तत्र य एवातीतेषु जन्मसु बभूव यदि स एवायमवधुना स्यात्तदा युक्तमस्य ग्रहीतुमशुभवद्दृष्टमतीतमध्वानमिति । न चतदेवं संभवति

नित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यस्य च संसरणानुपपत्तेः । एकगतिस्थस्यापि नानागतिसंभ्रूतत्वप्रसङ्गात् । इह हि पूर्वं यदि नरकादिगतिको भूत्वा हृदानीं कर्मवैचित्र्यान्मनुष्येषूपपन्न एवं कल्पयेदहमेवासौ नारक आसमिति तदस्य न युक्तम् । कथं हि नाम मनुष्यः सन्नारकादिकः स्यात् ।

यत्तर्हीदं पठ्यते सूत्रे । अहमेव स तेन कालेन तेन समयेन मान्धाता नाम राजा चक्रवर्ती अभूवमिति । तत्कथं वेदितव्यमिति । अन्यत्वप्रतिषेध परं तद्वचनं नैकत्वप्रतिपादकमिति विज्ञेयम् । अत एव हि नान्यः स तेन कालेन तेन समयेनेति पठ्यते । यदि पुनः स एवायमिति पूर्वकस्य चाधुनातनस्य चैकत्वं स्यात् । को दोषः स्यात् । उक्तस्तावदत्र दोषो नित्यत्वं स्यादिति ।

तथापि भूय उच्यते—

अकुतोभया

स एवास्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते ।

उपादानविनिर्मुक्तं आत्मा ते कतमः पुनः ॥4॥

बुद्धपालितवृत्तिः

(T. 213 b) स एव.....

.....कतमः पुनः ॥4॥

प्रज्ञाप्रदीपः

स एवास्मेति तु भवेत्—

तदेवमप्यात्मनः सामान्याभ्युपगमादुच्यते इति चेत् “उपादानं विशिष्यते” ।

कालकर्मणो भेदादित्यभिसन्धिः । तस्मादनुमानं शक्यम् । देवदत्तस्य पूर्वआत्मा यः स हृदानीं न उपादानभेदात् यज्ञदत्तस्यात्मवत् । तस्मात् पूर्वजन्मसु आत्मा यः स एवेदानीमस्तीति नोपपद्यते यथोपादानस्यालक्षणस्यात्माभ्युपगमो वाच्यः (319 a)

उपादानविनिर्मुक्तं आत्मा ते कतमः पुनः ॥4॥

स्कन्धविनिर्मुक्तस्यात्मा स एव नास्ति प्रतिषेधग्रहणात् । इति प्रयोगः ।

प्रसन्नपदा

स एवास्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते ।

यदि स एव पूर्वं आत्मीयमिदानीं स्यात् तदोपादानस्य पञ्चस्कन्धलक्षणस्य विशेषो न स्यादुपादादुरविशेषात्पूर्ववत्स्यायामिव । न चैवमुपादानविशेषोऽप्यात्मनः किं तर्हि विशिष्यत एवोपादानमुपादातुः । कर्मभेदात्कारकभेदाच्च । तद्वचोपादानविशेषात् एवायमास्मेति न युज्यते ।

अथ मन्यसे । विशिष्यतामुपादानमात्मा त्वेक एवेति । अत आत्मनोऽविशिष्टत्वादभ्रमतीतमध्वानमित्येतद्भूविष्यत्येव । उच्यते—

उपादानविनिर्मुक्तं आत्मा ते कतमः पुनः ॥4॥

यदि ह्यन्यदुपादानमन्यश्चात्मा स्यात्तदोपादानविशेषोऽप्यात्मनोऽविशेषात्स्यादेतदेवम् । न चैतद्भेदेन दर्शयितुं शक्यम् । अयमसा-
वात्मा इदमन्योपादानमिति । उपादानविशिष्टत्वंभावत्वाद् आत्मनोऽहेतुकत्वप्रसङ्गात् पृथक्ग्रहणप्रसङ्गात् । यदा चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्शयितुं न शक्यते । तदोपादानविशेषोऽपि आत्माविशेष इति न शक्यते कल्पयितुम् ।

अथापि कश्चित्परिकल्पयेत्सत्युपादानविनिर्मुक्त इत्येवं न संभवति । किमुपादानमेवात्मत्वेन परिकल्प्यते इति । एतदपि न युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

अकृतोभया

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।
स्यादुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः पुनः ॥5॥

बुद्धपालितवृत्तिः

उपादान.....कृतेसति ।
.....वः पुनः ॥5॥

प्रज्ञाप्रवीपः

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।
युक्तयोपदेशकृते सति अथात्मवादिभिः नैरात्म्यममुक्तमित्यस्मादुपादानमात्मा अस्तीति कल्पितम् । नैरात्म्यवादिना चोपादान-
मात्राभ्युपगम उक्तः । आत्मानमभ्युपगमादत्राह—

स्यादुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः पुनः ॥5॥

उपादानमेवात्मा अस्तीति तन्न युक्तम् ।

प्रसन्नपदा

उपादानविनिर्मुक्तो.....।
.....वः पुनः ॥5॥

यथा शान्तदुपादानमेवात्मा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह—

अकृतोभया

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति च ।
कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ॥6॥

बुद्धपालितवृत्तिः

न चोपादान.....।
.....भविष्यति ।

प्रज्ञाप्रवीपः

उपादानमेवात्मास्ति इति परमार्थो नेष्यते । तद्यथा—

व्येति समुदेति च ॥

तस्मादुदयव्ययप्रमिणः सत्त्वात् उपादानं पूर्ववदात्मा नास्ति ।

अन्यथा—

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ॥6॥

उपादातुरुपादानयोरेकत्वं नास्ति । पूर्वनिर्दिष्टक्रमेण कर्तृकर्मणोः सत्त्वात् यथा गिरेरिन्धनम् । नैरात्म्यमस्तीति न युज्यते । आत्मानमपेक्ष्य नैरात्मनोऽसिद्धात् । परमार्थतः उपादानमात्मास्तीति नेष्यते । इह तस्मोदयो व्ययो भवति च । आत्मनः कृतकत्वप्रतिषेधात् अन्यश्च यद् भवति तन्नास्ति । एवं विधे व्यग्रहारतोऽपि निर्दिष्टस्य प्रतिषेधात् आत्मोपादानात् अन्यस्य सद्भाववादिभिर्वचनादाह—

प्रसन्नपदा

न चोपादानमेवात्मा.....।

कथं हि.....भविष्यति ॥6॥

तत्र यदेतत्सचोपादानस्कन्धाख्यमुपादानं तत्प्रतिक्षणमुपपद्यते च विनश्यति च । आत्मा स्कन्धेभ्यस्तत्त्वाद्यत्वादिना च नित्यानिरय-
त्वेनाप्यशक्य एव वक्तुमनेकदोषप्रसङ्गात् । नित्यत्वे ह्यात्मनः शाश्वतवादः स्यादनित्यत्वे चोच्छेदवादप्रसङ्गः । तच्च तदुभयं शाश्वतोच्छेदाख्यं
महानयंकरमिति नोपगन्तव्यं । अत उपादानमेवात्मेति तावन्न युज्यते ।

अपि च—

इहोपादीयत इत्युपादानं कर्म । तस्य चावश्यमुपादात्रोपाज्जेन भवितव्यम् । तस्य चोपादानस्य यद्यात्मत्वमिष्यते । तत्रोपादान-
मेवोपादातेत्यपि विद्यते । ततश्च कर्तृकर्मणोरेक्ये सति छेदुच्छेदव्यघटकुम्भकाराग्नीन्धनादीनामप्येक्यं स्यात् । न चैतद्वृष्टि युक्तं वेति प्रतिपाद-
यन्नाह ।

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति । इति अपि त्वत्यन्तासंभव एवाख्य पक्षस्येत्यभिप्रायः ।

अत्राह—सत्यनुपादानमात्रमात्मा न युज्यते । किं तद्विषयानुपादानव्यतिरिक्त एवात्मा भविष्यति । एतदपि न युक्तम् । किं कारणम् ।
यस्मात्—

अप्रकृतोभया

अन्यः पुनरुपादानादात्मा नैवोपपद्यते ।

गृह्यते ह्यनुपादानो यद्यन्यो न च गृह्यते ॥7॥

बुद्धपालितवृत्तिः

अन्यः पुनरु.....।

.....न च गृह्यते ॥7॥

प्रज्ञाप्रदीपः

[T. 319 b] अन्यः पुनः.....॥7॥

इहात्मोपादानादन्यत्वे सति निरुपादानं पुनः । आत्मा भवति, इत्यभिसन्धिः । अन्यस्य सत्त्वाद् यथा तदन्यः । तदेवं सति—

गृह्येत ह्यनुपादानो यद्यन्यो न च गृह्यते ॥7॥

तदेवमत्रात्मघर्मग्रहणसद्भावमुक्त्वा ग्रहणं नास्तीति निर्दिश्यते । तस्मादनुमानं ह्यात्मोपादानात् अन्यो न । ग्रहणस्य सद्भावमुक्त्या
ग्रहणस्य सद्भावात् यथात्मोपादानम् । तस्मादेवमुक्तनिर्दिष्टक्रमेण—

प्रसन्नपदा

अन्यः पुनरुपादाना.....।

गृह्येत.....गृह्यते ॥7॥

यद्युपादानादात्मा व्यतिरिक्तः स्यात् । गृह्यते स उपादानव्यतिरिक्तो घटादिव पटः । न चैवं गृह्यते । तस्मादुपादानव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति । अनुपादान उपादानव्यतिरेकेण गृह्यमाणत्वात्खण्डवपुष्ववदित्यभिप्रायः ।

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह—

अकुतोभया

एवं नान्य उपादानान्न चोपादानमेव सः ।

आत्मा नास्त्यनुपादानो नापि नास्त्येष निश्चयः ॥८॥

(T. 110 b) पूर्वमहमतीतमध्वानमभूवमिति नोपपद्यते । कथमिति चेत्—पूर्वेषु जन्मसु यो भूतः स एवेदानीमहमित्येतदसद्भावात् । तत्र यथेवमिति चिन्तायां यदि पूर्वेषु जन्मसु यो भूतः स एवेदानीमहं भवामीति तस्मात्को दोषस्तत्र वक्तव्यम् । यदि पूर्वेषु जन्मसु योऽभूत् स एवेदानीमहं भवामीति तस्मात्पादानाव्यतिरिक्तत्वादुपादानमपि विशिष्यते । उपादानविनिर्मुक्ततात्मनोऽस्तित्वप्रसङ्ग आपद्यते । तत्रोपादानविनिर्मुक्तत्वया आत्मा कतमोऽस्तीति वक्तुं शक्यते । अस्माभिस्तु सर्वथाऽप्यनुपपत्तिर्ज्ञाता । तत्र यथेवं चिन्तायामुपादानविनिर्मुक्त आत्मा नास्तीति तस्मात्पादानमेवात्मा स्यात् । अथवा तदात्मा आत्मा नास्ति वा । उपादानमेवात्मेत्यपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । उपादानस्य संभवविभवात्तस्याप्युत्पादनिरोधो स्याताम् । एतत्त्वात्मनो लक्षणं नास्ति । अन्यच्च । उपादानं यत्तदेवोपादाता भवेत् । बहुदोषप्रसङ्गास्तत्र जायन्ते । तत्रैवं चिन्तायां यदि उपादानादुपादाताऽप्यस्ति तत्र वक्तव्यम् । आत्मोपादानादन्योऽपि नोपपद्यते कथमिति चेत् । यद्यन्यो भवेदुपादानाभावाच्चक्षुरादिभिरिन्द्रवैर्ग्रहणं युज्यते । ग्रहणाभावाद् यथात्मोपादानदन्योऽपि नास्ति । एवमुपादानं नास्त्यनुपादानोऽपि नास्ति । कश्चिदपि नास्तीत्यपि न निश्चयः । (T. 111 a) तस्मादष्टधा शाश्वतभावेनानेन ऽहमतीतमध्वानमभूवमित्यतो नोपपद्यते । अथ—

दुदपाक्षितवृत्तिः

एवं नान्य उपादानान्न.....।

.....निश्चयः ॥८॥

पूर्वमहमतीतमध्वानं.....तस्मात्

शाश्वतभावेनानेनाहमतीतमध्वानमभूवमित्यतो नोपपद्यते । अथ—एवं (यथा व्याख्यातमकुतोभयायां तथैवात्रापि बोद्धव्यम् ।)

प्रज्ञाप्रवीपः

एवं नान्य उपादानान्न.....।

.....निश्चयः ॥८॥

इति सिद्धस्य पूर्वोपदिष्टार्थवशेनोपसंहारः । एवं तावदभूमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपन्नमिति निदिष्टम् । अथ—

प्रसन्नपदा

एवं नान्य उपादाना.....॥८॥

अथ स्याच्चआत्मा उपादानस्वरूपो न भवत्युपादानोपादात्रोरेकत्वप्रसङ्गादुदयव्ययप्रसङ्गाच्च । सन्नान्योऽपि न भवत्युपादानमपेक्ष्य भेदेन ग्रहणप्रसङ्गात् । न चाप्यनुपादान उपादाननिरपेक्षस्य ग्रहणप्रसङ्गात् । एवं तद्धि नास्त्यात्मेत्यस्तु । उच्यते—

नापि नास्त्येषनिश्चयः ॥८॥

यो हि वाम स्कन्धानुपादाय प्रज्ञाप्यते स कथं नास्तीति स्यात् । न ह्यविद्यमानो बन्धातनयः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञाप्यते । कथं सत्युपादान उपादाता नास्तीति युज्यते । तस्मान्नास्तित्वमप्यस्य न युज्यते । तस्मान्नास्त्यात्मेति निश्चययोऽप्येष नोपपद्यते ।

अस्य त्वात्मनो व्यवस्थानं विस्तरेण मध्यमकावतारावसेयम् । इहापि च पूर्वमेव स्थानस्थानेषु कृता व्यवस्थेति न पुनरिह तद्व्यवस्थाने यत्न आस्थीयते ।

एवं तावदभूवमतीतमध्वानमित्येषा कल्पना नोपपद्यते । इदानीं नाभूवमतीतमध्वानमित्येतदपि यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपाद-
यन्माह—

अकुतोभया

ना भूमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।
यो हि जन्मसु पूर्वेषु ततोऽन्यो न भवत्ययम् ॥9॥

बुद्धपालितवृत्तिः

नाभूम.....।
.....भवत्ययम् ॥9॥

प्रज्ञाप्रवीपः

नाभूम.....पपद्यते ।

कया युक्त्येति चेत्तदाह—

यो हि.....भवत्ययम् ॥9॥

कथमिति चेत्—

प्रसन्नपदा

नाभूम.....।
.....भवत्ययम् ॥9॥

यदि पूर्ववदात्मनोऽस्याधुनातनस्यात्मनोऽन्यत्वं स्यात्तदानीं नाभूमतीतमध्वानमिति स्यात् । न चेत्तदेवं संभवति । तस्मान्नाभूवमती-
तमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यदि पुनः पूर्ववदात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात्को दोष इति । उच्यते—

अकुतोभया

यदि ह्ययं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तं भवेत् ।
तथैव च स संतिष्ठेत्तत्र जायते वामृतः ॥10॥

बुद्धपालितवृत्तिः

यदि ह्ययं.....।
तथैव च.....वामृतः ॥10॥

प्रज्ञाप्रवीपः

यदि ह्ययं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तं भवेत् ।

तन्नेष्यते । तस्य पञ्चस्कन्धमात्रो यत् तदस्य प्रत्ययत्वभाव इष्यते । तस्मादनुमानं देवदत्तस्य पञ्चस्कन्धाः पूर्वपूर्वस्कन्धेभ्यो नाम्नाः ।
हेतुभेदश्च नास्ति । अतीतस्कन्धानां हेतुभावस्य सत्त्वात् । यथादेवदत्तस्यातीतपञ्चस्कन्धाः । तदसत्त्वेऽपि अभूम इत्यस्य दोषस्तत् केवलं
पुनर्नोष्यते (T. 320 a)

प्रसन्नपदा

यदि ह्ययं.....॥१०॥

यदि ह्ययमधुनातन आत्मा पूर्वकादात्मनोऽन्यः स्यात्तदा तं पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय परित्यज्य तन्निरपेक्षोऽतदेतुक एव स्यात् । किञ्चान्यत् । तथैव च संतिष्ठेत् तत्र । यदि पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात् । तदाव्यवसायवत्पूर्वस्यात्मन उत्तरस्मिन्प्रा-
त्मनि समुत्पद्यमानेऽप्यनिरोधः स्यात् । अनिरुद्धत्वाच्च यत्तत्पूर्वं देवमनुष्यादिजन्मसुपपन्नो तेन वर्णसंस्थानादिना पूर्वमुपलभ्यमानस्तेनैव प्रका-
रेण तथैव स तत्रावतिष्ठेत् । पूर्वत्र वामूत एवेहोत्पद्येत । न चैव संभवोऽस्ति यदस्य मनुष्यभूतस्य पूर्वको देवाद्यात्मा तथैवावतिष्ठेतेति ।
तस्मान्नाधुवमतीतमध्वानमित्येन्नोपपद्यते ।

अत्राह—तत्र यदुक्तम् ।

यदि ह्ययं भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि तं भवेदिति ।

यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय (यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय अयमिह भवेत् को दोषः । स्यात् ? तत्र दोषा बहवः स्युः
कथमिति चेत् ? यस्मादेवं सति—

अकुतोभया

उच्छेदः कर्मणा नाशस्तथान्येन कृतकर्मणाम् ।
अन्येन परिभोगः स्यादेवमादि प्रसज्यते ॥११॥

बुद्धपालितवृत्तिः

उच्छेदः.....।
.....प्रसज्यते ॥११॥

प्रज्ञाप्रबोधः

तथैव च स संतिष्ठेत्—

प्रत्ययस्तेन स्कन्धोत्तरलक्षणमसादृश्यमनुत्पन्नत्वात् पूर्ववत् संतिष्ठेत् । संतिष्ठेदित्यभिप्रायः । एवं सति

तत्र जायते वामूतः ॥१०॥

अपरजन्मसु तत्र न मृतः अमृत एव अन्यत्पोलब्ध्या व्यवस्थितः । अन्रोत्पादात् इत्यभिसन्धिः । तदेवमन्यत्वाभ्युपगमदोषश्चेहापि
स्यात् ।

प्रसन्नपदा

उच्छेदः कर्मणा नाशस्त.....।
.....प्रसज्यते ॥११॥

यदि पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय अयं आत्मा भवेत्, तदा पूर्वकस्यात्मनस्तत्र नष्टत्वात् इह चान्यस्यैव चोत्पादात् पूर्वकस्यात्मनः उच्छेदः
स्यात् । तस्मिन्चात्मन्युच्छिन्ने कर्मणामादत्तफलानामेवायमिच्छेदेन विच्छेदाद् भोक्तृश्रवणमावाग्नाथ (T. 218 b) एव स्यात् । अथ पूर्व-
कैनात्मना कृतस्य कर्मण उत्तरेणात्मना फलपरिभोगः परिकल्प्यते । तथाप्यन्येन कृतस्य कर्मणः फलस्तान्येनोपभोगः स्यात् । ततश्च

अकृताभ्यागममभयं स्यात्कर्मकृतं यदि । इत्येवमाहनिष्ठमापद्यते ।

अपि च यद्ययमात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्य एवात्रोपपन्नः स्यात्तदा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्न इति स्यात् । न चैतदुक्तमिति प्रतिपाद-
यन्नाह—

अकृतोभया

नाप्यभूत्वा समुद्भूतो दोषोऽह्यत्र प्रसज्यते ॥
कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥12॥

अथाहमतीतमध्वानं नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । पूर्वेषु जन्मसु यो भूतस्ततोऽन्योन्यं न भवति । यद्ययमन्यो भवेत्तर्हि तं प्रत्याख्यायापि भवेत् । अन्यच्च । तथैव च स संतिष्ठेत्तत्रामृतो वा जायते । तथा चोच्छेदः कर्मणां नाशोऽन्येन कृतकर्मणामन्येन परिभोग एवमादयो बहुदोषाः प्रसज्येरन् । अन्यच्च — तथा सत्यात्मनोऽभूत्वा संभवः प्रसज्येत । आत्माऽभूत्वा संभूतोऽभावात्तस्मादत्राप्यात्मा कृतकः संभूतोऽहेतुक इति दोषप्रसङ्गात्तन्मन्येते । तस्मात्परीक्षणात् अहमतीतमध्वानं नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते ।

बुद्धिपालितवृत्तिः

(T. 314 a) नाप्यभूत्वा समुद्भूतो.....।
.....वाप्यहेतुकः ॥12॥

अथाहं पूर्वोऽतीतमध्वानं नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् । पूर्वेषु जन्मसु यो भूतस्ततोऽन्योन्यं न भवति । यद्ययमन्यो भवेत् तर्हि तं प्रत्याख्यायापि भवेत् । (T. 314 b) पूर्वमेतत्तथैव च स संतिष्ठेत् तत्रामृतो वा जायते । शेषमकृतोभयायां यथा व्याख्यातं तथैव ज्ञातव्यम् ।...नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते ।

प्रसाप्रदीपः

उच्छेदः कर्मणां नाशस्तथान्येन कृतकर्मणाम् ।
अन्येन परिभोगः स्यात् एवमादिः प्रसज्यते ॥11॥

एवमुच्छेदः कर्मणां नाशः अकृताभ्यागमादिः प्रसज्यते ।

नाप्यभूत्वासदभूतो दोषोऽह्यत्र प्रसज्यते ।

कथमिति चेत्

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥इति॥12॥

यथा घटः । संभूतो वाप्यहेतुकः । उत्पादस्य कृतकत्वहेतुपूर्वकात् क्लेशोपचितादपि स्फुटानामनन्यत्वात् । उभयं नोभयमपि न स्वयमेवोभयनोभयदोषनिर्देशस्य कथनात् ।

प्रसन्नपदा

नाप्यभूत्वा समुद्भूतो.....॥12॥

यदि ह्यात्मा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्नः स्यात्तदा कृतक एवात्मा स्यान्न च कृतक आत्मेभ्यते । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । व्यतिरिक्तस्य च तन्निष्पादकस्य कर्तुरभावात् कुतः कृतकत्वमात्मनो योज्येत् । कृतके चात्मनि परिकल्प्यमान आदिमान् संसारः स्यादेवापूर्वसत्त्वस्य प्रादुर्भावरूपं न चैतदेवम् । तस्मान्न कृतक आत्मा । अपि च संभूतो वाप्यहेतुकः । अभूत्वा प्राप्तात्मा समुत्पद्यमानो निर्हेतुक एवोपपद्यते । पूर्वं ह्यात्मा नास्तीति । अकृतको निर्हेतुकः स्यात् । वा शब्दो विकल्पे । कृतको वा भवेदात्मा यदि वा नाभूवमतीतमध्वानमित्येतन्नाभ्युपैयम् । संभूतो वाप्यहेतुको वा

नाभूवमतीतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यत इत्युपगम्यताम् । इदानीं यथोपबन्धितमेवार्थं निगमयन्नाह ।

अकुतोभया

एवं दृष्टिरतीते या नाभूमहमभूमहम् ॥
उभयं नोभयं चेति नैषा समुपपद्यते ॥13॥

अथ परीक्षाणादहमतीतमध्वानमभूव (Tib 111 b) मित्यहमतीतमध्वानं नाभूवमित्यहमतीतमध्वानमभूवं च नाभूवं चेत्यतीतमध्वानं नैवाभूवं नापि नाभूवमित्यतीतकालं प्रतीत्य या दृष्टयस्ता नोपपद्यते । अथ—

बुद्धपालितवृत्तिः

एवं दृष्टिरतीते.....।
.....समुपपद्यते ॥13॥

अथैवं परिकल्पिते अहमतीतमध्वानमभूवमित्यहमतीतमध्वानं नाभूवमित्यहमतीतमध्वानमभूवं च नाभूवं चेत्यतीतमध्वानं नैवाभूवं नापि नाभूवमित्यतीतकालं प्रतीत्य या दृष्टयस्ता नोपपद्यते । अथ—

प्रज्ञाप्रवीणः

एवं दृष्टिरतीते या नाभूमहमभूमहम् ।
.....समुपपद्यते ॥13॥

इति साधनस्य पूर्वनिर्वहणशेनोपसंहारः । अथ—

प्रसन्नपदा

एवं दृष्टिरतीते.....।
.....समुपपद्यते ॥13॥

एवं यथोपवर्णितेन न्यायेनाभूमतीतमध्वानमिति या दृष्टिर्नाभूमतीतमध्वानमिति च या दृष्टिरेषापि नैवोपपद्यते । एतद्बुद्धस्याभावाच्चोभयमपि नोपपद्यते । किं कारणम् । यस्माद् वयं ह्येतस्माद्गतमुभयमिति कल्प्यते । एकैकस्य च पृथक् पृथगभावात्कुतस्तत्समाहार इत्युभयमपि न संभवति । उभयस्याभावात् कुतस्तत्प्रतिषेधेन नोभयं भविष्यतीति । तस्मान्नैवाभूवं न नाभूवमित्येदपि नोपपद्यते ॥

तदेवं पूर्वान्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयस्यासंभवमुद्भाष्येदानीमपरागतसमाश्रितस्य प्रतिषेधमाह ।

अकुतोभया

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनम् ।
न भविष्यामि चेत्येतदतीतेनाध्वना समम् ॥14॥

अथाहमनागतेऽप्येध्वनि भविष्यामीत्यनागतेऽप्येध्वनि न भविष्यामीत्यनागतं कालं प्रतीत्य या दृष्टयस्ता अतीतकालेन समाश्रित्यस्तित्यव्याः । अतीतकाले चोदिता ये दोषास्तेऽप्रापि विशेषत उपगन्तव्याः । अन्यच्च—

बुद्धपालितवृत्तिः

वृत्तिर्यथा अकुतोभयायां तथैव—

अध्वन्यनागते.....।
.....समम् ॥14॥

प्रज्ञाप्रदीपः

अथ —

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनम् ।

.....समम् ॥14॥

तथैवैकत्वमन्यत्वमुभयत्वनोभयत्वप्रतिषेधात् [T. 320 b] अन्यच्च—

प्रसन्नपदा

अध्वन्यनागते.....।

.....समम् ॥14॥

यदेव ह्यतीतेऽध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धम् । एवमनागतेऽप्यध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धम् । एवमनागतेऽप्यध्वनि दृष्टिचतुष्टयं निषेधनीयमुक्तपाठपरिवर्तनेन । तद्यथा—

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीत्यसंगतम् ।

एष्यजन्मनि यो भावी स एव न भवत्ययम् ॥

इत्येवमादिना सर्वं समं योज्यमेकत्वप्रतिषेधे । एवमन्यत्व प्रतिषेधेऽपि समं योज्यम् ।

न स्यामनागतकाल इत्येतन्नोपपद्यते ।

एष्यजन्मनि यो भावी ततोऽप्यो न भवत्ययम् । इत्येवमादिना पूर्वश्लोकपाठपरिवर्तनेन ।

इदानीं पूर्वान्तं समाश्रितस्य शाश्वतादिवृष्टि चतुष्टयस्य प्रतिषेधार्थमाह ।

अकुतोभया

स देवः स मनुष्यश्चेदेवं भवति शाश्वतम् ।

अनुत्पन्नश्च देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतम् ॥15॥

यदि देवो मनुष्यः स्यात्तर्हि शाश्वतत्वं स्यात् । अन्यच्च । देवोऽनुत्पन्नोऽपि स्यात् । कस्मादिति चेत् । शाश्वतं न हि जायते । यस्माद् यो देवः स मनुष्यो न देवोऽनुत्पन्नोऽपि न तस्माच्छाश्वतत्वं न विद्यते ।

कुक्षपालितवृत्तिः

सदेवः.....।

.....शाश्वतम् ॥15॥

(T. 315 a) वृत्तिर्यथा अकुतोभयायाम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

स देवः मनुष्यश्चेदेवं भवति शाश्वतम् ।

तद्विकोदोषः—

अनुत्पन्नश्च देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतम् ॥15॥

शाश्वतस्य ह्यस्यादभ्यतिरेकस्य सद्भावात् अर्थवादिमिष्यतम् । स्वतोऽनुत्पन्नात् देवादिक्रियाकर्तृत्वयोगात् देवादीनां स्वत एव सद्भावः क्रिया भवति, इत्युक्तम् । तन्न ब्राह्मम् । स्वतो हेतुपूर्वकस्य गतिमतोऽनित्यत्वनिर्देशात् सद्भावाप्रसिद्ध्या देवादिक्रियाकर्तृत्वयोगासंभवात् । अथ चैकत्वस्य सद्भावे एवं निविष्टदोषस्यायुक्तत्वात् अन्यभावो ज्ञातव्यः । इति तत्राप्ययं दोषः ।

प्रसन्नपदा

स देवः स मनुष्यश्चेदेवं भवति शाश्वतम् ।
अनुत्पन्नस्य देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतम् ॥15॥

इह हि कश्चिन्मनुष्यगतिष्वः कुशलं कर्म कृत्वा देवगतिं गच्छति । तत्र यदि स एव देवः स एव मनुष्य इति । एवमुभयोरर्थं स्यात् । तदा शाश्वतं स्यात् । न चैतदेवं यदेव एव मनुष्यो भवेदिति । अतो नास्ति किञ्चिच्छाश्वतम् । अपि च शाश्वतवादे सत्यसमुत्पन्नस्य देवः स्यात् । किं कारणम् । यस्माज्जायते न हि शाश्वतम् । यद्विद्यस्तु शाश्वतं तद्विद्यमानत्वान्नैव जायते । ततश्चानुत्पन्नो देवः स्यात् । अनुत्पन्नो देवो न युज्यते इति । एवं तावच्छाश्वतं न युज्यते ।

इदानीमशाश्वतमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह—

अकृतोभया

देवादन्त्यो मनुष्यश्चेदशाश्वतमतो भवेत् ।
देवादन्त्यो मनुष्यश्चेत्सन्ततिर्नोपपद्यते ॥16॥

यदि देवान्मनुष्योऽन्यश्चेत्तर्ह्यशाश्वतत्वं भवेत् । सन्तानानुवृत्तिर्देवादन्त्यस्मिन्मनुष्ये सति नोपपद्यते । तस्माच्छाश्वतत्वं नास्ति ।

बुद्धपासितवृत्तिः

देवादन्त्यो.....।
.....नोपपद्यते ॥16॥

यदि देवान्मनुष्योऽन्यश्चेत्तर्हि अशाश्वतत्वं भवेत् । हेतुसन्तत्या देवान्मनुष्यस्यान्यत्वमनुपपन्नस्तस्माच्छाश्वतत्वं नास्ति ।

प्रज्ञाप्रदीपः

देवादन्त्यो मनुष्यश्चेत् अशाश्वतमतो भवेत् ।

मनुष्यस्य स्वत उत्पादात् देवात्मत्वात् अथ तदेवं सति दोषः ।

देवादन्त्यो मनुष्यश्चेत् सन्ततिर्नोपपद्यते ॥16॥

अन्यत्वस्य सत्त्वाद्याया देवदत्तः, यज्ञदत्तात्मनः सन्ततिः । सन्ततिर्भेदात् सन्ततिर्भेदरहितत्वेऽन्यत्वहेतुकल्पनाया हेत्वसिद्धात् पुष्टान्तोऽसिद्धः । हेत्वनुक्तत्वान्नदोषः । योदेवस्यापि सद्भावे मनुष्यस्यापि सद्भावो विद्यत इति वचनात् आह—

प्रसन्नपदा

देवादन्त्यो मनुष्यश्चेद्.....।
.....नोपपद्यते ॥16॥

यदि ह्यन्यो देवोऽन्यस्य मनुष्यः स्यात्तदा पूर्वकस्य मनुष्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिह चान्यस्योत्पादात् स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् । तत्संतानानुवृत्त्या नाशाश्वतमिति चेदुच्यते ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्सन्ततिर्नोपपद्यते । यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत् । तदा यथा निम्बस्य नाग्नतरुसन्तानो भवत्येवं मनुष्यस्य देव एकसन्तानपतितो न स्यात् । ततश्च पूर्वकस्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् । अथवा यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत्तदा सन्तानानुवृत्तिर्न स्यादस्ति चेयं सन्तानानुवृत्तिर्देवस्य मनुष्य एकसन्तानपतित इति । तस्मात्सन्तानाभावप्रसङ्गाद्देवादभ्यो मनुष्यो भवति । यतश्चैवमतोऽशाश्वतमपि नास्ति ।

इदानीं शाश्वतताशाश्वतप्रतिषेधार्थमाह—

अक्रुतोभया

दिव्यो यद्येकदेश एकदेशश्च मानुषः ।

अशाश्वतं शाश्वतं च भवेत्तच्च न युज्यते ॥17॥

यद्येकदेशो दिव्य एकदेशो मानुषस्तर्हि शाश्वतमशाश्वतञ्च समवेताम् । यस्मादात्मद्वयं न युज्यते तस्माच्छाश्वतशाश्वतं न विद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

दिव्यो यद्येकदेश.....।

.....न युज्यते ॥17॥

यद्येकदेशो दिव्य एकदेशो मानुषस्तर्हि शाश्वतमशाश्वतञ्चैव स्यात् । यस्मादात्मद्वयं न युज्यते तस्माच्छाश्वतशाश्वतं न विद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

दिव्यो.....।

.....न युज्यते ॥17॥

तदेवं देवत्वस्य सद्भावे मनुष्यत्वस्य सद्भावोपपद्यते । तदेवमप्यत्र दोषः स्यात् । शाश्वतताशाश्वतभावात् । तदित्ययुक्तम् । अर्द्धमृत्यु-रर्द्धजीवनस्यानुपपन्नत्वम् । (T. 321 a) यैः शाश्वतमपि नाशाश्वतमप्युक्तं न तस्मादाह—

प्रसन्नपदा

दिव्यो यद्येक.....।

.....न युज्यते ॥17॥

यद्येवं मनुष्योऽन्तेन मनुष्यतां विजह्यात् अंशं विहाय मनुष्यतां देवात्मभावमुपादद्यात् तदा एकदेशस्य नाशादशाश्वतं स्यादेकदेशस्य चावस्थानाच्छाश्वतं स्यात् । एतच्चायुक्तं यदेकस्य दिव्यगतिसंग्रहीत एकदेशः स्यादेकदेशश्च मनुष्यः स्यात् । तस्माच्छाश्वतं चाशाश्वतं च एतदुभयं नोपपद्यते ।

इदानीं न शाश्वतनैवाशाश्वतदृष्टिप्रतिषेधार्थमाह—

अक्रुतोभया

अशाश्वतं शाश्वतञ्च प्रसिद्धमुभयं यदि ॥

सिद्धे न शाश्वतं कामं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥18॥

यदि शाश्वतं चाशाश्वतं चेत्युभयं प्रसिद्धं भवेत्तर्हि न शाश्वतं नैवाशाश्वतमित्यपि सिद्धत्वादित्येते । यस्माच्छाश्वतमशाश्वतमित्यु-
भयमसिद्धं तस्मान्नैव शाश्वतं नैवाशाश्वतमित्यपि न सिध्यति ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अशाश्वतं.....यदि ॥

.....मित्यपि ॥18॥

यदि शाश्वतं चाशाश्वतं चेत्युभयं प्रसिद्धं स्यात् तस्मात् शाश्वतमपि न अशाश्वतमपि न तदपि अप्रसिद्धम् ।

प्रज्ञाप्रवीपः

अशाश्वतं शाश्वतं च.....

.....मित्यपि ॥18॥

तत्प्रतिषेधात् तदेवं सिद्धत्वात् तथैव तस्य चोपदिष्टप्रतिषेधात् इत्यभिप्रायः । अन्यच्च परमार्थतः—

प्रसन्नपदा

अशाश्वतं शाश्वतं च.....

सिद्धे.....मित्यपि ॥18॥

यदि शाश्वतं किञ्चिद्वस्तु स्यात्तदा पदबाधशाश्वतदर्शनान्नैव शाश्वतमिति स्यात् । एवं यदि किञ्चिदशाश्वतं स्यात्तदा तस्य पदबाधशाश्वततोपपत्तितो नाशाश्वतमिति स्यात् । यदा तु शाश्वताशाश्वतमेवाप्रसिद्धं तदा कुतस्तत्प्रतिषेधेन नैव शाश्वतं नाशाश्वतं स्यादिति । तस्मादेतदप्ययुक्तम् ।

अथ स्यादनादिजन्मभरणपरम्पराप्रवृत्तमविच्छिन्नकर्म संसारप्रबन्धमुपलभ्य शाश्वतमात्मानं परिकल्पयामः । अस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नामैवमनादिमति संसारे परिभ्रमन्नाप्युपलभ्यत इति । उच्यते । एतदपि नोपपद्यते । किं कारणम् । एवम्—

अकुतोभया

कुतश्चेदागतः कश्चित् किञ्चिद् गच्छेत्पुनः क्वचित् ।

यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न चास्ति सः ॥19॥

यदि भावः कश्चित्कुतश्चिद्देशादागतः किञ्चित् पुनः क्वचिद् गतस्तर्हि संसारस्यानादित्वाच्छाश्वतत्वं विद्यते । प्रज्ञया परीक्षिते भावः कश्चित् कस्माच्चिद्देशादागतः किञ्चित् क्वचित् गतस्तथाविधस्य भावस्य कस्यचिदविद्यमानत्वात् संसारानादित्वस्याप्यविद्यमानत्वाच्छाश्वतत्वं न विद्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

कुतश्चिदागतः.....क्वचित् ।

यदि.....चास्ति सः ॥19॥

यदि भावः कश्चित् कस्माच्चिद् देशादागतः किञ्चित् क्वचित् गतः (T. 315 b) तस्मात्तस्य संसारस्यानादित्वाच्छाश्वतत्वं विद्यते । प्रज्ञया परीक्षणात् कश्चित् भावः कुतश्चिद् देशादागतः कदाचित् सार्धं एकाकी वा गतः तथाविधस्य भावस्य क्वचिदप्यविद्यमानत्वात् तस्मात्तस्य संसारस्यानादित्वस्याप्यविद्यमानत्वाच्छाश्वतत्वं न विद्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

कुतश्चिदागतः कश्चित्किञ्चिद्गच्छेत् पुनः क्वचित् ।
यदि तस्मादनादिस्तु नित्यः स्यान्न चास्ति सः ॥19॥

देवो वा मनुष्यो वा कश्चिद् देवगतिर्वा । मनुष्यगतिर्वा कुतश्चिदागच्छति गत्यन्तराद् वा । आगतो देवः । मनुष्यादिगत्वात् स्थित्या-
गमनं भवति तस्मादनादित्वात् आश्वतः स्यादेव । तदपि न । सत्त्वो वा पुद्गलो वा गमनस्यासिद्धत्वात् प्रतिषेधपूर्वकोपदेशात् तस्मात्तदेवं
शाश्वतो नास्ति, अशाश्वतश्च यदित्यादिति चेत्तदप्युक्तम् ।

प्रसन्नपदा

कुतश्चिदागतः.....।
.....चास्ति सः ॥19॥

यदि हि संस्काराणात्मनो वा कुतश्चिद् द्रव्यान्तराद् गमनं गत्यन्तरमागमनं स्यात् । तदानीमनादिः संसारः स्यात् । न च
कुतश्चित्कस्यचिदागमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वा गमनानुपपत्तेः न चापीतः पुनः कस्यचित् क्वचित् गमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य
वा गमनानुपपत्तेः । यदा चैवं न संभवति । तदा कुतो अन्मरणपरम्पराया अतिदीर्घत्वेनाद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् । संसर्तुं रभा-
वात्कुतोऽनादिमत्त्वमनादिमत्त्वं वा संसारस्य संभवेत् । यदा च न संभवति तदा युक्तमस्त्ययमसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नामैवमनादि-
मत्तिसंसारे परिभ्रमन्नाद्यनुपलभ्यत इति तन्न युक्तम् । अतश्चैवं यथोदितन्यायेन—

अकुतोभया

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित्को भविष्यत्शाश्वतः ।
शाश्वतोऽशाश्वतश्चापि द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः ॥20॥

अत्र प्रज्ञया परीक्षणाद् भावश्चेत् शाश्वतः कश्चिदपि नास्ति तर्ह्यंशाश्वतः को भविष्यति । शाश्वतोऽशाश्वतो नैव च शाश्वतो
नाशाश्वतोऽपि को भविष्यति । अथ पूर्वान्तमारभ्य शाश्वताशाश्वतादित्युष्टयं नोपपद्यते । अपरान्तं प्रतीत्यान्तान्तान्तादित्युष्टयं (T 112 b)
कथं नोपपद्यत इत्यत्र वक्तव्यम् । कथमिति चेत् उच्यते ।

बुद्धपालितवृत्तिः

नास्ति.....।
.....तिरस्कृतः ॥20॥

यद्येवं प्रज्ञया परीक्षणात् भावः क्वचित् शाश्वतः क्वचिदपि न तदा अशाश्वतः को भविष्यति । शाश्वतोऽशाश्वतो नैव च शाश्वतो
नाशाश्वतोऽपि को भविष्यति । अथ पूर्वान्तमारभ्य शाश्वताशाश्वतादित्युष्टयं नोपपद्यते । अपरान्तमारभ्यान्तान्तान्तादित्युष्टयं कथं नोपपद्यत
इत्यत्र वक्तव्यम् । कथमिति चेत् उच्यते ।

प्रज्ञाप्रदीपः

नास्ति चेच्छाश्वतः.....।
.....तिरस्कृतः ॥20॥

तच्च शाश्वतोपेक्षायाद्वा तदभिव्यञ्जकत्वाद् वा अनित्यत्वस्यासिद्धत्वात् द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृत्यानुपपन्नात् तस्मादाह—

शाश्वतोऽशाश्वतश्च द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः । यस्य विगमो भवतीत्यभिप्रायः । तदेवं तावत् पूर्वान्तादारभ्य शाश्वतादिचतुष्टया न संभवति । अतुना अन्तोऽस्यादिचतुष्टयाः निरूपणीयाः ।

प्रसन्नपदा

नास्ति चेच्छाश्वतः.....।

.....तिरस्कृतः ॥

यदा चैवं शाश्वत एव पदार्थो न संभवति । तदा कस्य विगमनादशाश्वतः स्यात् । शाश्वताशाश्वतानुपलम्भाच्च कुत उभयं कुतो नोभयमिति तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टिचतुष्टयं पूर्वान्ते संसारस्य न संभवति ।

इदानीमन्तानन्तादिचतुष्टयमपरान्ते यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्माह ।

अकुतोभया

अन्तवान् यदि लोकः स्यात् परलोकः कथं भवेत् ।

अथाप्यनन्तर्वालोकः परलोकः कथं भवेत् ॥21॥

लोकोऽन्तवानिति नोपपद्यते । किमर्थमिति चेत् । यदि लोकोऽन्तवान् भवेत्तदा परलोको न स्यात् । परलोकस्तु विद्यते तस्मात्लोकोऽन्तवानिति नोपपद्यते । लोकोऽनन्त इत्येदपि नोपपद्यते । किमर्थमिति चेत् । यदि लोकोऽनन्तो भवेत्तदा परलोको न स्यात् । परलोकस्तु विद्यते तस्मात्लोकोऽनन्त इत्येदपि नोपपद्यते । उभयमपि कस्मान्नोपपद्यत इति चेत्तत्रवक्तव्यम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

अन्तवान्.....॥

.....कथं भवेत् ॥21॥

लोकोऽन्तवान् भवेत्तदा परलोको न स्यात् । .....चेत्तत्रवक्तव्यम् । [यथा अकुतोभया तथैवान्नापि व्याख्यातम् ।]

प्रज्ञाप्रदीपः

अन्तवान् यदि लोकः स्यात् परलोकः कथं भवेत् ।

अन्तः कोट्यवसान इत्यस्य पर्यायः (T. 321 b) अन्तावानस्तोत्यनेन तस्य सद्भावः । बीजाधिवचनवत् प्रतिसन्धियोगाभावा इति वाक्यार्थः । तस्मात् परलोकोऽस्तीति न युज्यते । अन्तः सद्भावात् अर्हतः स्कन्धाः पूर्वान्तमुत्सृज्य स्कन्धोत्तरसंगवो न स्यादिति तथा । परलोकस्तस्य च सद्भावात् इह पूर्वस्कन्धानां फलं स्कन्धोत्तराणां सद्भावात् तेषां पक्षघमस्तस्य फलमस्तीति निश्चिष्टम् । तथैव—

अथाप्यनन्तर्वालोकः परलोकः कथं भवेत् ॥21॥

सन्ततिरिव स्थितेः फलस्य संभवात् तस्यापि विद्यमानत्वात् अनेन च—

प्रसन्नपदा

अन्तवान् (T. 221 a) यदि.....।

.....कथं भवेत् ॥21॥

यदिह्यनन्तवान् विनाशादूर्ध्वं पूर्वलोको न स्यात् । तदा परलोको न स्यात् । अस्ति च परलोक इति । [अन्तर्वालोक इति] नोपपद्यते ।

अथाप्यनन्तर्वाल्मीकः स्यात् । तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् । नैव परलोकः स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकसद्भावादनन्तवानपि लोको न भवति ।

इदानीमन्तवस्त्वमनन्तवत्त्वं चोभयमेतल्लोकस्य यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अकुतोभया

स्कन्धानामेष सन्तानो यस्माद्दीपाचिषामिव ।

प्रवर्तते तस्मान्नान्तानन्तवत्त्वं च युज्यते ॥22॥

यस्मात् स्कन्धानामेष सन्तानो दीपस्याचिषामिव हेतुप्रत्ययसामग्रीवशेन सम्भूतस्तस्मात्लोकस्यान्तवत्त्वमित्यपि न युक्तम् । कस्मान्न युक्तमिति चेत्तत्र वक्तव्यम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

स्कन्धानामेष.....।

.....न युज्यते ॥22॥

(Tib 316 a) यस्मात्स्कन्धानामेष सन्तानो दीपस्याचिषामिव.....चेत्तत्रवक्तव्यम् । यथा अकुतोभया तथैवात्रापि व्याख्या-
तव्यम् ॥

प्रज्ञाप्रदीपः

स्कन्धानामेष सन्तानो यस्माद्दीपाचिषामिव ।

इति धर्मेविरुद्धदृष्टान्तवाक्यानां सद्भावनिर्योः । तस्मादत्र प्रयोगवाक्यम् । पूर्वंस्कन्धहेतुर्न युज्यते सन्तानेन सह नोच्छिद्यते । तत्फल-
सद्भावाद् यथा दीपाचिसन्ततिः । यथैव तद्युक्तिविरुद्धफलसन्ततिरुत्पादोऽपि न विनश्यते तत्फलसद्भावाद् यथा दीपसन्ततिः पूर्ववत् ।

प्रवर्तते तस्मान्नान्तानन्तवत्त्वं च युज्यते ॥22॥

यस्माद् यथोक्तानुमाननिर्दिष्टात्तिरस्कृत्य—

प्रसन्नपदा

स्कन्धानामेष.....।

.....च युज्यते ॥22॥

पूर्वोत्तरहेतुफलभावसम्बन्धनैरन्तर्यामिच्छिन्नक्रमवर्ती यस्मादयं प्रदीपवत्प्रतिक्षणविनाशो स्कन्धसन्तानः प्रवर्तते । तस्माद्देतुफल-
प्रवृत्तिदर्शान्नान्तवत्त्वं नानन्तवत्त्वं च युज्यते । कथं कृत्वा—

अकुतोभया

पूर्वं यदि च अज्येरन्तुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

स्कन्धाः स्कन्धाप्रतीत्येमानथ लोकोऽन्तवान् भवेत् ॥23॥

बुद्धपालितवृत्तिः

पूर्वं यदि च.....।

.....भवेत् ॥23॥

प्रज्ञाप्रदीपः

पूर्वे यदि च.....।
.....भवेत् ॥23॥

स्कन्धोत्तराणां सर्वकालेऽनुकूलात् । तथैव—

प्रसन्नपदा

पूर्वे यदि च.....।
.....भवेत् ॥23॥

यदि पूर्वे मनुष्यस्कन्धा नश्येयुस्तांश्च प्रतीत्योत्तरे देवगत्युपपत्तिसंग्रहीता नोपपद्येरंस्तदान्तवान् लोको भवेत्तैलवत्तिक्षयनिरुद्धप्रदीप-
वत् । उत्तरात्मभावोत्पादान्नास्त्यन्तवत्त्वम् ।

अकुतोभया

पूर्व यदि न भज्येरन्नुत्पद्येरन् चान्प्यमी ॥
स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमान् लोकौऽनन्तो भवेदथ ॥24॥

यदि पूर्वस्कन्धा भज्येरन्निमान् स्कन्धान् प्रतीत्याग्ये स्कन्धानोत्पद्येरंस्तर्हि लोकोऽन्तवान् भवेत् । यस्मात्तथा नास्ति तस्मात्लोको-
ऽनन्तवानिति नोपपद्यते । यदि पूर्वस्कन्धा न भज्येरन्निमान् स्कन्धान् (T. 113 a) प्रतीत्यापराः स्कन्धा नोत्पद्येरंस्तर्हि लोकोऽनन्तो भवेत् ।
यस्मात्तथा नास्ति । तस्मात्लोकोऽनन्त इत्यपि नोपपद्यते । भदन्तायैवेनेनापि—

श्रोतृश्रवणवक्तुश्च संभवश्चातिदुर्लभः । तस्मात् सूत्रे हि संसारो नान्तवान्नाप्यनन्तवान् । इत्युक्तम् । अथ लोकोऽन्तवांश्चान्त-
वांश्चैत्येतदपि नोपपद्यते ।

कस्मादिति चेत् । वक्तव्यम् ।

बुद्धपालितवत्तिः

पूर्वे यदि न.....।
.....भवेदथ ॥24॥

यदि पूर्वस्कन्धा भज्येरन्निमान्.....कस्मादिति चेद् वक्तव्यम् । यथा अकुतोभया तथैवान्नापि व्याख्यातम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

पूर्वे यदि न.....।
.....भवेदथ ॥24॥

(Tib 322 a) पूर्वका स्कन्धा सर्वस्मिन्काले नियतेनावस्थितास्तस्मादिह—

प्रसन्नपदा

पूर्वे यदि (Tib 221 b) न.....।
.....भवेदथ ॥24॥

अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः। तान् प्रतीत्योत्तरे फलभूताः स्कन्धा नोत्पद्येरन्। तदानन्तोऽविनाशी लोकः स्यात्। स्वरूपाद-
प्रच्युतत्वात्। यदा तु पूर्वकाः स्कन्धा निश्छिन्ने तद्धेतुकार्थापरे स्कन्धा उत्तरकालं जायन्ते। तदा पूर्वकानामनवस्थानात् कुतोऽनन्तवत्त्वं संसा-
रस्य स्यात्। इदानीं तृतीयमुभयपक्षाभावं प्रतिपादयन्नाह।

अकुतोभया

अन्तवानेकदेशश्चेदेकदेशस्त्वनन्तवान्।

स्यादन्तवानन्तश्च लोकस्तच्च न युज्यते ॥25॥

यद्येकदेशोऽन्तवान् स्यादेकदेशोऽनन्तः स्यात्तर्हि लोकोऽन्तवाञ्चानन्तश्चापि भवेत्। तथा भवस्य स्वभावद्वयं भवेत्। तन्नोपपद्यते।

बुद्धपालितवृत्तिः

अन्तवानेक.....।

.....युज्यते ॥25॥

यद्येकदेशोऽन्तवान् स्यादेकदेशोऽनन्तः स्यात्तर्हि लोकोऽन्तवाञ्चानन्तश्चापि भवेत्। तथा भावस्य स्वभावद्वयं भवेत्। तन्नोपपद्यते।

प्रज्ञाप्रदीपः

अन्तवानेक.....।

.....॥25॥

कथमिति चेत्—

प्रसन्नपदा

अन्तवानेक.....।

.....युज्यते ॥25॥

यदि हि कस्यचिदेकदेशस्य विनाशः स्यात्। एकदेशस्य च गत्यन्तरगमनं स्यात्। स्यात्तदानीमन्तवाञ्च लोकोऽनन्तवाञ्च। न चैत-
देवं संभवति यदेकदेशो नश्यत्येकदेशो न नश्यतीति। अन्तोऽन्तवाञ्चानन्तवाञ्च लोक इति न युज्यते। कस्मात् पुनरेकदेशस्य चावस्थानं न युज्यत
इति प्रतिपादयन्नाह।

अकुतोभया

कथं तावदुपादानुरेकदेशो विनङ्क्ष्यते।

न नङ्क्ष्यते चैकदेश एवं चेतन्न युज्यते ॥56॥

उपादानैकदेशश्च कथं नाम विनङ्क्ष्यते ॥

न नङ्क्ष्यते चैकदेश नैतदप्युपपद्यते ॥27॥

तावदुपादानुः केन न्यायेनैकदेशो विनङ्क्ष्यत एकदेशो न विनङ्क्ष्यते। शाश्वताशाश्वतं नोपपद्यते उपादानुश्च केन प्रकारेण एकदेशो
विनङ्क्ष्यते। न विनङ्क्ष्यते। तस्मादथ तदपि न युज्यते। अथ यस्माद्भावस्य स्वभावद्वयं नोपपद्यते तस्मात्लोकोऽन्तवाञ्चानन्तश्चेति नोप-
पद्यते। (Tib 113 b) अथ लोको नैवागन्तवान् चानन्त इत्यपि नोपपद्यते। कथमिति चेद्वक्तव्यम्।

बुद्धपालितवृत्तिः

(Tib 316 b) कथं तवदुपादातु.....।
 न नङ्क्ष्यते..... युज्यते ॥26॥
 उपादानैक.....।
 .....नैतदप्युपपद्यते ॥27॥

तावदुपादातुः केन प्रकारेणैकदेशो विनङ्क्ष्यत एकदेशो न विनङ्क्ष्यते । कया युक्त्या एकदेशो विनङ्क्ष्यते । एकदेशो न विनङ्क्ष्यते । शास्वताशास्वतं नोपपद्यते । अथ यस्माद्भावस्य स्वभावद्वयं नोपपद्यते तस्मात्सोकोऽन्तर्वाद्धानन्तश्चेति नोपपद्यते । अथ लोको नैवास्तवान्न चानन्त इत्यपि नोपपद्यते । कथमिति चेत् वक्तव्यम् ।

प्रज्ञाप्रवीणः

कथं तवदुपा.....।
 .....चैतन्नयुज्यते ॥27॥
 उपादानैकदेशश्च.....।
 .....नैतदप्युपपद्यते ॥27॥

पक्षोभयनिदिष्टानुमानवाधात् । तथैव —

प्रसन्नपथा

कथं तवदुपा.....।
 .....युज्यते ॥26॥

इद्वैकदेशस्य विनाश एकदेशस्य चावस्थाने परिकल्प्यमाने यदि वा उपादातुरेकदेशस्य विनाशोऽवस्थानं वा परिकल्प्येत । यदि वा उपादानस्य । तत्र यदि तवदुपादातुरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य चावस्थानं परिकल्प्येत । तन्न युज्यते । किं कारणम् । यस्मात्

कथं तवदुपादातुरेकदेशो विनङ्क्ष्यते ।

न नङ्क्ष्यत चैकदेशः ।

नैव ह्यत्र काचिदुपपत्तिरस्ति यथा एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परिकल्पयिष्यामः । अत एवोपपत्तिमपश्यन्नाचार्य आह । एवं चैतन्न युज्यते । इति

अथ वा उपादाता हि नामात्मा स च स्कन्धेषु पञ्चधाः मूर्त्यमाणो न संभवति । यच्च न संभवति तस्य कथमेकदेशो विनङ्क्ष्यते एकदेशश्च न नङ्क्ष्यते । अत एवाह । एवं चैतन्न युज्यत इति ।

अथ वा यद्युपादातुरेकदेशो नश्येदेकदेशश्च न नश्येत् तदा एकस्यैवोपादातुर्देवत्वमंशेनान्येन मनुष्यत्वं स्यान्न चैतदिष्यत इत्याह । एवं चैतन्न युज्यते । इति ।

एवं तवदुपादातुरन्तवत्वमनन्तवत्वं च न युक्तमिति । इदानीमुपादानस्यापि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानैकदेशश्च कथं नाम विनङ्क्ष्यते ।

न नङ्क्ष्यते चैकदेशो नैतदप्युपपद्यते ॥27॥

उपादातुर्वेतदपि व्याख्यायेयम् । तदेवमुभयदर्शनासम्भवं प्रतिपाद्येदानीं यथा यथानोभयमपि न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अकृतोभया

अन्तवच्चाप्यनन्तं च प्रसिद्धमुभयं यदि ॥

सिद्धेनैवान्तवत्कामं नैवानन्तवदित्यपि ॥28॥

यद्यन्तवांश्चानन्तश्चेत्युभयं प्रसिद्धं स्यात्तर्हि नैवान्तवान्नैवानन्तवानित्यपि प्रसिद्धत्वादित्यते । यस्मादन्तवानन्तश्चेत्युभयं प्रसिद्धं तस्मान्नैवानन्तवान्नैवानन्तवानित्यपि च प्रसिद्धम् । अथ शाश्वतमपरान्तमाश्रित्यान्तान्तान्तादि चतुष्टयं नोपपद्यते ।

बुद्धपासितवृत्तिः

अन्तवच्चाप्यनन्तं च..... ॥

.....त्यपि ॥28॥

यद्यप्यन्तवांश्चा.....चतुष्टयं नोपपद्यते ।

एतावत्पर्यन्तं यथा अकृतोभया तथैवात्रापि बोद्धव्यम् ।

प्रज्ञाप्रदीपः

अन्तवच्चाप्यनन्तञ्च..... ॥

.....दित्यपि ॥28॥

तत्प्रतिषेधात् तदेवं सिद्धत्वात् तथैव तस्य च निर्दिष्टप्रतिषेधात् इत्यभिप्रायः । अथवा परमार्थतः सर्वदृष्टिसामान्यानामुपपन्नत्व-
निर्देशात् ।

अत्राह—

प्रसन्नपदा

अन्तवच्चा..... ।

.....दित्यपि ॥28॥

प्रतिषेध्यस्य वस्तुनोऽसंभवात्प्रतिषेधस्याप्यसंभव इति । अतोऽन्तवत्त्वे चानन्तवत्त्वे चोभयस्मिन्नप्रतीते कस्य प्रतिषेधेन नैवान्तवा-
न्नामन्तवास्त्यलोक इति दृष्टिसंभव स्यादिति ।

एवं तावत्सांवृतं प्रतिबिम्बाकारमुपादातारमुपादानं चाभ्युपेत्यापि शाश्वतादिदृष्ट्यसंभवं प्रतिपाद्येदानीं सर्वथास्वभावागुपलम्भेन
बन्ध्यापुत्रस्यामगौरतादिवच्छाश्वतादिदृष्टीनामसंभवं प्रतिपादयिषुराह ।

अकृतोभया

अथवा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयः ।

नव कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः ॥29॥

अथवा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयो दृष्टयः नवदेशे च काले च कस्य भावस्य कतमा दृष्टयः कस्मादेतुतः सर्वथा संभवि-
ष्यन्ति ।

बुद्धपासितवृत्तिः

अथवा सर्व..... ।

..... (T. 317 a) संभविष्यन्ति दृष्टयः ॥29॥

अथवा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयो दृष्टयः नवदेशे च काले च कस्य भावस्य कतमा दृष्टयः कस्मादेतुतः सर्वथा संभवि-
ष्यन्ति । [अकृतोभयायां बुद्ध० १।० वृत्ती च समानभावेनैव व्याख्यातम् ।

प्रज्ञाप्रवीपः

अथवा सर्वे..... ।

.....दृष्टयः ॥29॥

अथवा परमार्थतः सर्वेषां भावानां शून्यवादे शाश्वतादिदृष्टयः क्व कस्य कतमाः कस्मात् सम्भविष्यन्ति । विषयभेदकदृष्टीनाञ्च हेतुनामनुत्पादात्, इत्यभिप्रायः । तस्मात् परमार्थतः पञ्चोपादानस्कन्धा स्वभावतः भवन्त्येव । दृष्टेः स्थितिसद्भावात् (T. 322 b) इति यदुक्तं तस्य हेत्वर्थीसिद्धत्वं । परमार्थतो दृष्टेरनुपपन्नत्वनिर्देशात् संवृत्तेर्हेतुसद्भावकल्पनाया अर्थविरुद्धत्वाच्च तस्मादेवमसम्भूय कस्य भावस्य दृष्टयः दुःखस्य नाना बीजभावः चित्तेऽवबोधात् गत्यन्तानां सुहृद्भगवान् ।

प्रसन्नपवा

अथवा सर्वे..... ।

.....दृष्टयः ॥29॥

इह सर्वभावाणां प्रतीयसमुपपन्नाच्छून्यत्वं सकलेन शास्त्रेण प्रतिपादितम् । ततश्च सर्वभावाणां शून्यत्वात्कतमास्ताः सर्वभाव-
शास्त्राः शाश्वताद्याः दृष्टयो भविष्यन्ति याः कश्चिद् ग्रहीष्यति यतस्तन्निराकरणमारब्धयामहे । तथा किम्वासम्बन्धं यत्सर्वभावानन्तर्गतं यत्रैता
दृष्टय उत्पत्स्यन्ते । यत्रेता दृष्टीः निवारयिष्यामः । कतमश्चासौ भावः पुद्गलो वा सर्वभावबाह्योः यस्यैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते यं दृष्टिभ्यो
निवारयिष्यामः । किं वा दृष्टीनामुत्पत्तिकारणमालम्बननिमित्तं सर्वभावबाह्यं यस्मान्निमित्तादुत्पद्यमानाः शाश्वतादिकाः दृष्टीर्वारयिष्यामः ।
सर्वेषामेव हि पदार्थानां सर्वभावात्तर्गतत्वाच्छून्यत्वम् । शून्यत्वाच्च सर्वे एव हिते पदार्था नोपलभ्यन्त इति ।

क्व कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः नेव काश्चिन्नैव क्वचिन्नैव कस्यचिन्नापि केनचिदाकारेण संभविष्यन्तीत्यभिप्रायः ।
असंभवे च सत्यासां परिकल्पनैव नोत्पद्यत इत्ययुक्ता एवैता दृष्टयः ।

अकुतोभया

सर्वदृष्टिप्रहाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् ।

अमुकम्पामुपादाय तं नमस्यामि गीतमम् ॥30॥

योजुक्पामुपादाय सर्वदृष्टिप्रहाणाय सद्धर्ममदेशयत् भगवन्तं बुद्धमप्यत्यद्भुतं चेतसाऽप्याप्तमतोऽप्रमेयमसमं श्री गीतममेकं नम-
स्यामि बोधिसत्त्वरामवत् ।

आचार्यर्यनागार्जुनकृतमूलमध्यमकद्वयसमुक्तोभयायां दृष्टिपरीक्षानाम सप्तविंशतिप्रकरणान्तस्य मूलमध्यमक-(T. 114 a)-
वृत्त्युक्तोभया नाम कारिकाया प्रज्ञानामार्थः समायेन निदिष्टः । सास्त्रकारस्य च प्रकरणवाक्यपदयुक्त्या आगमसिद्धस्वपरसिद्धान्तोक्तपक्षे
कुत्रापि भयं नास्ति । अनुमानस्य च वृषभाभिव्यक्तितत्त्वानामुपदेशः कुदृष्टिबालोपशमनान्वितः प्रज्ञापारमितायाः क्रमः प्रदर्शितः ।

महात्मा आचार्यर्यनागार्जुनस्य बाह्यज्ञानप्रज्ञया कारुण्यान्वितस्त्वधागतयानामनुत्तरकमप्रविचयः प्रमुदितामृमिसाधनात् सुखावजी-
म्बुहागतलोकधातुप्रसादाकोकतथागतज्ञानोत्पादस्थितप्रसादात् कृतरिति समाप्ता ।

परमैश्वर्याधिपति परमारममहाराज श्री दिव्यशक्त्या भाषितागमेन भारतीयोपाध्यायमाध्यमिकज्ञानगर्भेण भोटदेशस्थितमहापरिवर्त-
केन परमादरणीयेन ज्ञानगर्भेण महायानोपदेशस्थ्यायां सप्तविंशति प्रकरणेषु निहितः ।

मध्यमकशास्त्रस्य प्रज्ञानामवृत्तिकाराः आचार्यर्यनागार्जुनः स्वविरबुद्धपातितः, चन्द्रकीर्तिदेवशर्मगुणश्रीगुणमतिस्थिरमतिभाव-
विवेकचण्डो युरातनान्यतर प्रक्रियायाः सप्तविंशतिमूलप्रकरणेभोटदेशस्थितवत्सरे द्विसहस्रैकशतमिति । सप्तमसमुच्चये कृतम् ।

बुद्धपालितवृत्तिः

सर्वदृष्टिप्रहाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् ।

अमुकम्पामुपादाय तं नमस्यामि गीतमम् ॥30॥

योजुक्पामुपादाय सर्वदृष्टिप्रहाणाय सद्धर्ममदेशयत् भगवन्तं बुद्धमप्यत्यद्भुतचेतसाऽप्याप्तमतोऽप्रमेयमसममनवत्तत् गीतमेकं तं
नमस्यामि ।

दृष्टिपरीक्षानामसप्तविंशतिप्रकरणान्तस्य भूलमध्यमकारिकाया प्रज्ञानाममहायानाभिधर्मव्यवस्थितपरमार्थतत्त्वस्य सम्यक्प्रदर्शितम् । प्रज्ञापारमिताया क्रमोन्निवृत्तः ।

आचार्यमहार्थनामार्थानामार्थानामाहुं सत्त्वाहार्यप्रज्ञया करुणान्वितस्य तथगतस्ययानानुत्तरयोगप्रभावप्रमुदितामुमिसाधनात् सुखावतीव्यूहा-
गतलोकषाणुप्रसादप्रभया प्रभासात् कृतिस्तस्त्वा दूतिः बुद्धपालितनाम महायानस्य निश्चितार्थप्रतिपादितकुट्टिञ्जालनिर्वक्तप्रज्ञापारमिताया
क्रमोपदेशेन प्रदर्शिता परमार्थसत्याभिन्विज्ज्ञात् ।

आचार्यमहर्ष्यबुद्धपालितनाममञ्जुश्रीभाषितसिद्धस्यानेकशास्त्रस्य व्याख्या कृता । महायाने सम्यक्प्रतिपन्नमन्त्रविशारदस्यस्थित-
विशिष्टगता कृतिरियं समाप्ता ।

भारतीयपण्डितेन ज्ञानगर्भेण भोददेशस्थितेन परिवर्तकेनोपदिष्टा ।

प्रज्ञाप्रदीपः

सर्वदृष्टि..... ।

.....नमस्यामि गौतमम् ॥30॥

य इत्यनेन गत्यन्तानां सुहृद्वन्धुः भगवानिति । अनुकम्पामुपादायेति न लाभसत्काराविहेतुत्वात् । बुद्धेन भगवता सद्धर्मरत्नातिशय-
परमाद्भुतजन्यतरसद्भावात् सर्वदृष्टिप्रहाणयेति सर्वदृष्टिशब्दोपदेशात् । सद्धर्ममिति परमार्थस्य सद्भावे धर्मस्य सद्भावः । सत् इति
क्लेशघातनासहिताग्निशमत्वात् । गुणप्राप्तकोटिकसर्वारमिताहेतुत्वात् सत् इति । सतः धर्म इति परेषां प्रियसाहकत्वम् । संसारस्य स-
रण धातु साहकत्वम् । प्रतिपत्त्या स्वपरार्थसम्पत्सहृद्प्राप्तकोट्यधुनोत्तराधिष्ठानग्रहणात् धर्मः । सतः धर्मग्रहणं धर्मस्य यानं [T. 323 a]
महायानं विधाते । तदेवमपि आर्यादेवी श्रीमालासिंहनादसुत्रात् भगवता सद्धर्मपरिग्रहणमिति महायानस्य च वचनं प्रज्ञप्तम् । तत्किं धर्ममिति
चेत् । भगवता श्रावकप्रत्येकबुद्धस्य सर्वयानञ्च लोकलोकातीत्यस्य कुणलधर्ममहायानात् प्रभावितं स्वाध्यायित्वेवमुक्तमिति तद्वत् ।

भगवता इह तद्यथा महासिंहानुत्तरार्णवानवतत्सुविभक्तस्तथैव भगवता श्रावकप्रत्येकप्रत्येकबुद्धसर्वयानलोकलोकातीत्यसर्वकुशल-
धर्ममहायानात्प्रविभागादित्येवमुक्तमिव । अदेशयत् इत्यनेन देशनाभावः । गौतममिति गौतमशोत्रस्य सन्ततिरसत्वात् । तं सिद्धोत्तमाभ्युत्सर्जने
तं वन्दे । एवं सर्वेषां भावानां निःस्वभावत्वं निदिष्टम् । दुष्प्रवृत्तभाववत्सर्वे अभिनिविष्टवासानुबुद्ध्या तिमिरान्धकारपातितानाम्यक् दर्शनमिव
स्वपक्षसाधनव्यतिरेक उक्तः ।

इह त्वया साधनदोषप्रमाणानोपकल्पनात् स्वपक्षसाधनं निदिष्टम् ।

यदि साधनदोषप्रमाणानां निःस्वभावः स्यात्तत्र इष्टकल्पनाभावस्य तत्त्वाविगमाधिष्ठानं न स्यान्निःस्वभावत्वात् । यथा वन्द्या-
पुत्रस्य दर्शनमित्यादि । किन्तहि (T. 323 b) तेषां स्वभावसद्भावे तथा सर्वेषां भावानां सिद्धानां शास्त्रान्तनिविष्टानामनुमानानिवचयत्व-
मपि स्यात् । तस्मात् चेद्वैतधर्मस्य निःस्वभावत्वान्नास्ति भाव इष्टस्तदा हेतुवर्थासिद्धत्वं । किञ्चापरस्येतरत्र परमार्थतः प्रमाणादेनिःस्वभावा-
धिष्ठाननिवृत्त्या सिद्धस्यैव साधनं भवति । व्यवहारतोऽभ्युपगमवाधश्च । प्रमाणानां प्रतिपत्तिश्च प्रतिपत्तव्या । मनः प्रत्ययप्रदर्शिताधिष्ठानं न
स्यात् । संस्कृतस्य सङ्क्रावाद् लोष्टवत् । तथैव पाण्डुरिकता प्रत्ययभेदात् भिन्नता च । प्रवृत्तशब्दं प्रत्ययमकत्वं [अविगमकता] च वाच्येहेतु-
त्वात् इत्यस्ययानुमानं विस्तरेण वाच्यम् । पूर्वनिदिष्टक्रमेण सामान्योत्पादप्रतिपत्तात् क्रियाप्रतिपेक्षात् विशेषलोकमर्प्रतिपेक्षाद् प्रत्यक्षे प्रत्यक्षस्य
निःस्वभावः । इन्द्रियाश्रितत्वाद् यथा भ्रान्तिज्ञानम् । तथैव परमार्थतः अनुमाने अनुमानस्य निःस्वभावः प्रामाण्यस्य सत्त्वाद् यथा प्रत्यक्षम् ।

अथवा परमार्थतः अनुमानस्य प्रामाण्यं नास्ति निर्विकल्पकस्य सत्त्वाद् यथा तथैव त्रिसाहस्रिकमनुष्यज्ञानम् । तथैव प्रतिज्ञा-
दिसिद्धाश्रयत्वानामपि तत्साध्यस्य निश्चयो प्राप्तः । साधनस्येष्टत्वात् साध्यत्वा- (T. 324 a) -मिसितस्य पक्षार्थविच्छेदाधारम्भो यद्भवति तत्
प्रतिज्ञाया लक्षणं भवति । तत्र यै साधनदोषाणां परमार्थतः सङ्क्रावज्वलत्स्वरेवं प्रष्टव्यम् । साध्यः किं सिद्धो वा असिद्धो ? तत्र चेत् सिद्धमस्ति
तदा माघनं वैयर्थ्यमेव । किन्तहि असिद्धमस्ति हि परमार्थतो साध्यो न स्यात् । असिद्धस्य सङ्क्रावाद् यथा शशविषाणम् ।

अथ च स्वतोऽभ्याससिद्धस्य साध्यो नास्ति चेत् सिद्धस्य साधनं स्यात् । किन्तहि अन्यत्रासिद्धस्य साध्यं नास्तीति चेत् दृष्टान्ता-
भावः । शशविषाणस्यासत् सिद्धस्य धर्माभावात् । हेतुवर्थासिद्धत्वं स्यादिति चिन्तायां हेतुसामान्याभिधानात् दृष्टान्तस्य च सामान्यानुगम-
निर्देशाच्च । अन्यत्रासिद्धस्यप्रतिपेक्षात् साध्यस्य साधनं न स्यात् । दृष्टान्तहेतुभावश्च न स्यात् । यदि क्रियापक्षे विनयवत् साधनक्रिया-
सिद्धमिति चेत् तदपरिहार्थम् । चिह्ननकल्पनासमत्वञ्च । परिहारविसर्जनात् यदि नास्ति परिहारः शक्यार्थस्यासिद्धत्वात् तदप्यपरिहार्थम् ।
चिह्ननकल्पनासमत्वञ्च परिहारस्य विसर्जनात् । इत्यनेन परिहारविसर्जनात् । पनमार्थतः प्रतिज्ञायाः साधनं नास्ति निदिष्टार्थप्रतिज्ञायाः
सङ्क्रावात् प्रतिज्ञाभासस्य कथननिर्देशात् (T. 324 b) प्रतिज्ञावत् । परमार्थतः हेतोः साधार्थस्यसिद्धत्वं नास्ति । धर्मविरुद्धदृष्टान्तत्वात्
विषयस्य विशेषसङ्क्रावाच्च । पक्षधर्मस्य सङ्क्रावाद् यथा अनिश्चयता ।

परमार्थतः लक्षणत्रयहेतुसाध्यार्थस्यार्थबोधकं नास्ति । लक्षणत्रयस्य सङ्क्रावाद् यथा विरुद्धव्यतिरेकः । परमार्थतः लक्षणत्रयविशिष्ट-
हेतुविशिष्टविरुद्धाव्यतिरिक्तस्यापि साध्यार्थसाधकं नास्ति । पक्षधर्मस्य सङ्क्रावात् यथा विरुद्धः । त्वेवार्थदृष्टान्तसाध्यार्थकबोधकं नास्ति ।

साध्यस्य च सिद्धवर्मानितस्य यथा आकाशस्य नित्यतासत्त्वे अमूर्तत्वात् शब्दो नित्य इति यथा । यद्यवयवपूर्णवाक्यसाधनता सत्त्वे प्रतिज्ञा-
दोषश्च न स्यादिति । अवयवपूर्णवाक्यसाधनसद्भाव इति वाच्यस्येति चेत्तस्य समाधानं नास्ति तर्हिर्देशस्य दुष्करत्वात् । परमार्थतोऽवयव-
पूर्णवाक्यस्य च साधार्यसाधकस्य अर्थसाधकत्वं नास्ति । अवयवपूर्णस्य सद्भावाद् यथा परत्र कल्पनादायकः । यदि अपरकल्पनाया वाचकत्वं न
स्यात् अवयवपूर्णवाक्यस्य साधकत्वं स्यादिति तदशक्यम् । तथैवमित्यनुगमाभावात् । अवयवपूर्णवाक्यविशिष्टसाधकता [T. 325 b] नास्ति
पक्षीकृतस्यावयवपूर्णस्य सद्भावात् यथा परत्रकल्पनादायक इति प्रतिषेधात्तदपि न युक्तम् । तथैव परमार्थः दोषस्य निःस्वभावतापादस्य
स्वभावसद्भावात् यथा निर्विष्टदोषभासस्य साधनादित्यभिधेयत्वम् । तस्मात्तदेवं प्रमाणाद्यसिद्धत्वात् तथैव प्रमेयस्य चासिद्धत्वादेतुपूर्वकम-
नित्ययता नास्ति । प्रसङ्गाख्यानयासम् । तस्यात्र प्रकरणस्यार्थः सिद्धोक्तदोषाभिधानात् दुष्टिभूयत्वं प्रदर्शितम् ।

तस्मात् विज्ञानविकारिणम् “रूपस्य व्यवलोकनमपि न, दृष्टेर्विग्रहणमपि न, दृष्टिविपर्ययो न, तथैव वेदनासंज्ञासंस्काराणां
विज्ञानानाञ्च दृष्टिविकारो न दृष्टिविपर्ययो न, यत् तत् प्रज्ञापारमिता इत्याद्युक्तम् । तथैव प्रतीत्यसमुत्पादस्यानुत्पादादिविशेषणान्वितनिर्दे-
शात् शास्त्रस्यार्थः निर्विकल्पकज्ञानमुत्तत्त्वस्य निर्विकल्पस्य परमार्थतो निर्विष्टस्याकाशस्य विमलदर्शनस्य वैषयिकप्रपञ्चाद्येषविशेषाभावोपशिव-
मेकत्वम् [T. 325 b] एकत्वविरहितं शिवम्, पृथक् पृथक् स्ववेद्यत्वापदेशसाधनं भवति ।

भगवतः क्रमेण तत्त्वस्य सद्भावार्थकल्पनायाश्चाकृतत्वात् अनुमानस्य प्राधान्यातिशयात् तस्मात् तत् परिग्रहीतम् ।

लोकमवभासयता परार्थकुशलेन (शोचिसत्त्वेन) बुद्धत्वलाभाय प्रज्ञापारमितासूत्रोक्तकर्मोऽभिव्यञ्जितः । मुनिकुमारनागा-
जुनोक्तं मध्यमकशास्त्रं यदस्ति तस्य व्याख्यानं कदुष्टिजालोपशमनाय प्रज्ञाप्रदीपः स्वेनैव कृतः । प्रज्ञाप्रदीप इत्येषाकृतिः सुखप्रसादलाभाय
तेन बुद्धपदं प्रज्ञाप्रदीपात् प्रतिपत्तिप्रतीतेरभ्यवहृतम् । बाणबुद्धिसमुद्यककुशलदृष्टिर्विमलनिर्विकल्पनिर्भयप्रापणात् लोकेषु च प्रज्ञाप्रदीपप्रका-
शोन्माधकारनिवर्तनं अतिक्षिप्रतरं स्यात् । आचार्यभावविवेककृत मूलमध्यमकवृत्तिप्रज्ञाप्रदीपात् दृष्टिपरीक्षानाम सप्तविंशतिप्रकरणान्ते

मूलमध्यमककारिका प्रज्ञानाम महायानानामिधर्मव्यवस्थितपरमार्थतत्त्वं सम्यक् प्रदर्शितम् ।

प्रज्ञापारमिताकमवचानिब्यञ्जितः ।

आचार्यमहानानागाजुनेन आहार्यज्ञानप्रासादिकः करुणान्वितः तथागतस्यायानानुत्तरकमप्रभेदकः प्रमुदिताभूमिसाधनात्
सुखावतीव्यूहगतसोकघातुप्रासादस्य (T. 326 a) तथागतज्ञानोत्पादस्थितिप्रभास्वरो नाम प्रवर्तितः । तस्यवृत्तिः प्रज्ञाप्रदीपोनाम उत्तमयान-
कमसाधकः, कदुष्टिजालनिवर्तकः अनुमानदूषणानिब्यञ्जकतत्त्वप्रदर्शकः, आचार्यमदन्तभावविवेककृतः, आर्यावलोकितेश्वरस्य प्रबरोत्तम
लाभाय स्वपरसिद्धान्ताणैवपारमितायाः विद्याधरसाधकस्य स्थितिविशिष्टतथागतकायसाधुः । इहैव वज्रासनयानस्य परमकारुणिकोपनयः
समाप्तः ।

परतेश्वरव्यापकात्मविजयश्रीद्विषयशक्त्या भाषितयामेन भारतीयपण्डितमहायानमध्यमकज्ञानवर्गेण मोटदेशस्थितः—

महादरणीयेन भिक्षुज्ञानवर्गेण महापरिवर्तकेनोपदिष्टमस्य सत्त्वविशति मूलप्रकरणम् ।

षट्सहस्रश्लोकश्च । विशति समुच्चयः ।

(Tib 326 ab. 6)

प्रसन्नपदा

सर्वदुष्टिप्रहायाय ..... ॥30॥

तत्र संसारनिर्वाणप्रहाणाधिगमोपलम्भप्रयातपतनसंघारणाढर्मः । सतामार्थाणां कृतकार्याणां धर्मः सद्धर्मः । यदि वा शोभनो धर्मः
सद्धर्मः सकलसंसारदुःखराजकरत्वेन प्रशंसनीयत्वात् यः सद्धर्मः

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।

अनेकार्यमनानार्थमनागममनिर्गमम् ।

प्रपञ्चोपशमं शिवम्

प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञया हि दक्षितवान् सर्वदुष्टिप्रहाणार्थं जगतामनुकम्पायुपादाय महाकरुणामेवाश्रित्य प्रियैकपुत्राधिकतप्रेमपात्र-
सकलत्रिमुनजननीं लाभसत्कारप्रत्युपकारादित्यस्य । तं नमस्यामि निरुत्तरमद्वितीयशास्तरम् । किं नामधेयं शीतं परमपियोन्नतभूत-
मित्यर्थः ।

यथोक्तमार्थशालिस्तस्मिन्ने आर्यमैत्रेयेण महाशोचिसत्त्वेन । य इमं प्रतीत्यसमुत्पादमेवं यथापूर्तं सम्यक्प्रज्ञया सततसमितमजो-
निर्जोऽयथावदधिपरीतमजातमभूरमकृतमसंस्कृतमप्रतिचमनावरणशिवमयमनाहार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति । असतस्तुच्छत ऋततो-

ऽसारतो रोगतो गण्डतः शल्यतोऽघतोऽनित्यतो दुःखतः क्षून्यतोऽजात्मतः । न स पूर्वान्तं प्रति सरति । किं न्वहोमभूवमतीतेऽध्वनि आहोस्विन्ना-
भूवमतीतेऽध्वनि । को न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि । कथं न्वहमतीतेऽध्वनि । अपरान्तं वा पुनर्नं प्रति सरति । किं न्वहं भविष्याम्यनागतेऽध्वनि अहो-
स्विन्न भविष्याम्यनागतेऽध्वनि । को नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि । प्रत्युत्पन्नं वा पुनर्नं प्रति सरति । किं
निवर्दं कथं निवर्दं के सन्तः के भविष्यामः । अयं सत्त्वः कुत आगतः । स इतश्च्युतः कुत्र गमिष्यति इति । यान्येकेषां श्रमणब्राह्मणानां पृथक्लोके
दृष्टिगतानि भविष्यन्ति । तद्यथा आत्मवादप्रतिसंयुक्तानि जीववादप्रतिसंयुक्तानि कौतुगमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि । ताम्यस्य तस्मिन्समये ग्रहीणानि
भवन्ति परिज्ञातानि समुच्छिन्नमूलानि तालमस्तकवदनाभासगतानि आयत्यामनुत्पादः निरोधधर्माणि ।

अथ खल्वामुष्मान् सारिपुत्रो मंत्रेयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भावितमभिनन्द्यान् प्रमोद्योत्पायासनात् प्रक्रान्तः प्रक्रान्तास्ते च
शिक्षय इति ।

**इत्याचार्यचम्प्रकीर्तिपाद्योपरिचितायां प्रसन्नपद्यायां
मध्यमकवृत्तौ दृष्टिपरीक्षानाम सप्तविंशतितमं प्रकरणं**

समाप्तम् ।

**समाप्तञ्चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिक लोकोत्तरप्रवचन-
नीतनेयार्थव्याख्याननृपुण्यविशारदं भावकप्रत्येकबुद्धानुसर
सम्यक्सम्बुद्ध बोधिमण्डासनवायकमिति ।**

कारिकासूची

अकृताभ्यागमभयम्	१७-२३	अप्रतीत्य समुत्पत्ता	२४-१६	इमां पुनः प्रवक्ष्यामि	१७-१३
अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यातम्	१०-१५	अप्रहीणमसम्प्राप्तं	२५-२		
अजातमनिरुद्धं च	२४-३८	अप्राप्यैव प्रदीपेन	७-११	उत्पद्यन्ते प्रतीत्येमान्	१-७
अज्यते केनचित् कश्चित्	६-५	अभावाच्चार्थसत्यानां	२४-३	उत्पद्यमानमुत्पत्ती	७-१५
अतश्च प्रत्युदावृत्तं	२४-१२	अभूमतीतमध्वानं	२७-३	उत्पद्यमानमुत्पादो	७-१८
अतीतो वर्तमानश्च	१६-८, ६	अयमुत्पद्यमानस्ते	७-७	उत्पादस्थितिभङ्गानां	७-४, ३३
अत्र ब्रूमः शून्यतायां	२४-७	अलक्षणां न कश्चिच्च	५-२	उत्पादाद्यास्त्वयो व्यस्ता	७-२
अथावृत्तः फलेनासी	२०-११	अविद्यमाने ग्राहे च	२३-१६	उत्पादोत्पाद उत्पादो	७-४, ५
अध्वन्यनागते किं नु	२७-१४	अविद्यमाने च शुभे	२३-१२	उदयव्ययसन्तानः	२१-१६
अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिः	१६-३, ७	अविद्यमाने भावे च	५-६	उपादानविनिर्मुक्तो	२७-५
अनपेक्ष्य शुभं नास्ति	२३-११	अविद्यानिर्वृत्तो जन्तुः	१७-१८	उपादानादुपादानं	१६-३
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति	२३-१०	अविद्यायां निरुद्धायां	२६-११	उपादाने सति भवः	२६-७
अनालम्ब्य एवायं	१-१०	अशास्वतं शास्वतं च	२७-१८	उपादानं कदेशश्च	२७-२७
अनित्ये नित्य इत्येवं	२३-१३, १४	अशुभं वा शुभं वापि	२३-६		
अनिरोधमनुत्पादं	१-१	असतोऽपि न भावस्य	७-३१	एकत्वे फलहेत्वोः स्यात्	२०-२०
अनुत्पत्तः कथं नाम	२३-१६	असत्या संगतो हेतुः	२०-१५	एकत्वे सहभावश्चेत्	६-५
अनुत्पत्तेश्च धर्मेषु	१-११	असम्प्राप्तस्य च प्राप्तिः	२४-३६	एकीभावेन वा सिद्धिः	२-२१
अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः	७-१३	अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति	५-८	एतेनैवावशिष्टौ द्वौ	१६-४
अनेकार्थमनानाथम्	१८-११	अस्ति यद्धि स्वभावेन	१५-११	एवं विद्यादुपादानं	८-१३
अन्तवच्चप्यनन्तं च	२७-२८	अस्तीति शास्वतग्राहः	१५-१०	एवं शून्यमुपादानं	२२-१०
अन्तवानेकदेशश्चेद्	२७-२५			एवं त्रिष्वपि कालेषु	२१-२१
अन्तवान् यदि लोकः	२७-२१			एवं दृष्टिस्तीति या	२७-१३
अस्य उत्पादयत्येनं	७-१६	आगच्छत्यन्यतो नाग्निः	१०-१३	एवं नान्य उपादानात्	२८-८
अस्य एव पुनर्गत्ता	२-२०	आत्मनश्चसतत्त्वं ये	१०-१६	एवं निरुध्यतेऽविद्या	२३-२२
अस्य एवेधनादग्निः	१०-६, ७	आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे	२३-३	एवं रेतन रागस्य	६-१०
अस्यैक्यप्रतीत्यान्यत्	१४-५	आत्मन्यसति चात्मीयं	१८-२	एवं रागश्च रक्तश्च	१४-२
अन्यः पुनरुपादानात्	२७-७	आत्मसंयमकं चेतः	१७-१		
अन्येनान्यस्य संसर्गः	१४-३	आत्मा च शुचि नित्यं च	२३-२१	कथं वा सर्वभावानां	२७-२६
अन्यो न प्राप्यते	१०-५	आत्मा स्कन्धा यदि भवेत्	१८-१	कथं ह्यविद्यमानस्य	६-२
अपरप्रत्ययं शास्त्रं	१८-६	आत्मेत्यापि प्रज्ञपितं	१८-६	कथमुत्पत्त्यते शून्यं	२०-१८
अपेक्ष्यन्धनमग्निर्न	१०-१२			कथमुत्पद्यमानेन	७-१०
अप्रतीत्यापि बोधिं च	२४-३१			कथं तावदुपादातुः	२७-२६
अप्रतीत्य समुत्पन्नं	२४-२१	इत्थनं पुनरग्निं	१०-१४	करोति यद्यसद्भूतो	८-३

करोति सदसद्भूतो	८-११	तत्त्वान्यवैन यो नास्ति	२२-८	न चाजनयमानस्य	२०-२२
कर्मक्लेशासायान्मोक्षः	१८-५	तत्र यच्चतेनेत्युक्तं	१७-३	न चापि विपरीतस्य	२३-१७
कर्मक्लेशात्मकं वेदं	१७-२६	तत्र तस्माद्विषयमाणं	१०-४	न चैविरुध्यमानश्च	२१-२०
कर्म क्लेशास्ति देहानां	१७-२७	तथागतो यत्स्वभावः	२२-१६	न बोधादानमेवात्मा	२७-६
कर्म क्लेशास्ति कर्ता च	१७-३०	तथा निर्मितकाकारः	१७-३२	न अरामरणेनैव	११-५
कर्म नोत्पद्यते कस्मात्	१७-२१	तदभावाश्च विद्यन्ते	२४-३	न जातस्य हि जातेन	२०-१४
कर्म स्वभावतश्च	१७-२२	तद्विपक्वविपाकं च	१७-२५	न जातस्य ह्यजातेन	२०-१३
कर्मणः कर्मणो दुष्टे	१७-१८	तन्मूषा मोक्षघ्नं यद्	१३-१२	न तावत् स्वकुतं दुःखं	१२-८
कस्य स्यादस्थयाभावः	१३-४	तयैवावस्थयावस्था	७-८	न तेन तस्य संसर्गो	१४-८
कात्यायनावावादे च	१५-७	तस्मान्न विद्यते लक्ष्यं	५-५	न निरोधः स्वभावेन	२४-२३
कारकः सदसद्भूतः	८-७	तस्य वेदन्यथाभावो	१३-६	न निर्वासनमारोपो	१६-१०
कार्यं च कारणं चैव	११-७, २४-१७	तस्य तस्य विरोधेन	२६-१२	न पर्याप्तोऽग्निदृष्टान्तो	३-३
कालोज्जोतोऽनागतश्च	१६-६	तस्यैव नान्यथाभावो	१३-५	न पूर्वं गमनारम्भात्	२-१३
किं तदेव किमन्यत्	२५-२३	तिष्ठत्कृत्य द्रष्टा नास्ति	३-६	न प्रत्ययमयं फलं	१-१६
कुतश्चिदागतः कश्चित्	२७-१६	तिष्ठत्स्या पाककालाच्चेत्	१७-६	न प्रत्ययसमुत्पन्नं	१७-२६
कुतः स्वभावस्याभावे	१५-३	तिष्ठमानोऽपि भगवान्	२५-१८	न बध्यन्ते न मुच्यन्ते	१६-५
क्रिया न प्रत्ययवती	१-६	त्वमेव बोधानात्मीयान्	२४-१५	न भवत्यनुपादानं	२२-६
क्लेशाः कर्माणि देहाश्च	१७-३३	दर्शनं प्रवर्णं ध्यानं	३-१	न भ्रातृजायते भावो	२१-१२
क्षयस्य संभवो नास्ति	२१-७	दर्शनश्रवणादिभ्यो	६-३	न विपर्यस्यमानस्य	२३-१८
गतं न गम्यते टावत्	२-१	दर्शनश्रवणादीनि	६-१, १०, ११	न संसारस्य निर्वाणात्	२४-१६
गते नारभ्यते गन्तुं	२-१२	दृष्टयोऽमूर्धं नाभूवं	२७-१	न सन्भावः स्वभावस्य	१५-१
गत्या ययौष्यते गन्ता	२-२२, २३	दिश्यो ययौकदेशः स्यात्	२७-१७	न सासर्गिकृतं फलं	२०-२२
गन्ता तावद् गच्छतीति	२-६	देवादित्यो मनुष्यश्चेत्	२७-१६	न स्वतो जायते भावः	२१-१३, २३-२०
गन्ता तावत्तिष्ठतीति	२-१६	दोमनस्यमुपायासाः	२६-६	न स्वतो नापि परतो	१-३
गन्ता न गच्छति तावत्	२-८	द्रष्टव्यं दर्शनं द्रष्टा	१४-१	न स्वात्मना निरोधोऽस्ति	७-३२
गन्ता न तिष्ठति तावत्	२-२५	द्रष्टव्यदर्शनाभावात्	३-८	न हि स्वभावो भावानां	१-५
गन्त रं चेत्तिष्ठत्कृत्य	२-७	द्रष्टा स एव स श्रोता	६-८	नाकारां विद्यते किञ्चित्	५-१
गमनं सदसद्भूतं	२-२५	द्रष्टव्य एव श्रोतव्यो	६-६	नातीतस्य ह्यतीतेन	२०-१२
गमने द्वे प्रसज्येते	२-११	द्वे सत्ये समुपाश्रित्य	२४-८	नात्मा च कृचि नित्यं च	१४-७
गमनं सम्प्रवृत्तस्य	२-१७	द्वी गन्तारौ प्रसज्येते	२-६	नान्यस्मिन् विद्यतेऽस्तित्वं	१४-७
गम्यमानस्य गमनं	२-३, ४	धर्मस्य साधनोपायाः	१७-११	नापश्यमानं भवति	३-४
गम्यमानस्य गमने	-५	धर्माधर्मनिमित्तं वा	२४-३५	नाभूततीतमध्वानं	२७-६
घनग्राह्यहीतस्तु	२२-१३	धर्माधर्मो न विद्येते	८-५	नालक्षण्ये लक्षणस्य	५-३
		धर्मं चासति संचे च	२४-५	नासङ्गतं न सद्भूतः	६-६
चक्षुः प्रतीत्य रूपं च	२६-४	न कर्तव्यं भवेत्किञ्चित्	२४-३७	नासद्भूतोऽपि सद्भूतं	८-१०
चत्वारः प्रत्यया हेतुः	१-४	न कारणस्य सदृशं	४-६	नास्त्यतो गृह्यते कालः	१६-५
चरमे न निरुद्धे च	२१-१८	न केवलं हि दुःखस्य	१२-१०	निरुद्धे चेत् फलं हेतौ	१०-२
विज्ञातश्च यस्मात् संज्ञानः	१७-१०	न च केवलमन्यत्वं	१४-४	निरुद्धते नानिरुद्धं	७-६
चेतना चेतयित्वा च	१७-२	न च धर्ममधर्मं वा	२४-३३	निरुध्यमानस्योत्पत्तिः	७-२१
चेष्टा यत् गतिस्तत्र	२-२	न च प्रत्ययहेतूनां	२०-२३	निर्म्ममो निरुहकारः	१८-३
जनयेत् फलमुत्पन्नं	२०-१०	न च व्यस्तसमस्तोषु	१-१३	निर्वाणस्य च या कोटिः	२५-२०
जराभरणभेषु	७-२४				

निर्वात्स्याम्यनुपादानः	१६-६	फलं स्वभावसदभूतं	२०-२१	यद्यभावश्च निर्वाणं	२५-८
निवृत्तमभिधातव्यं	१८-७	फलं नोत्पत्त्यतेऽशून्यं	२०-१७	यद्यभूतः स्वभावेन	२३-२३
निष्कारणं पुना रूपं	४-५	फलं च प्रथममयं	१-१५	यद्यधीम्य इमेज्ये स्युः	१-२३
नैकत्वे सहभावोऽस्ति	६-४	फलव्यतिरक्ताद्वा स	१७-१६	यद्यशून्यमिदं सर्वं	२४-२०, ५-२
नैव सतो नैवास्तः	१-८	फलाभावे फलस्या नो	२४-२६	यद्यशून्यं भवेत् किञ्चित्	१३-७
नैवाद्यं नावरं यस्य	११-२	फलेऽस्ति न मोक्षस्य	८-६	यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यात्	१५-८
नैवाभावो भावो	२०-१५, १६			यः पतीत्यसमुत्पादः	२४-४०
नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं	७-१४	बद्धो न मुच्यते तावत्	१६-८	यः प्रतीत्यसमुत्पादः	२४-१८
		वध्नीयाद् वध्नां कर्म	१६-७	यश्चाबुद्धः स्वभावेन	२४-३२
यस्मै गत्ता गच्छतीति	२-१०	बध्नां चैतुषादानं	१६-६	यस्तस्माच्चिबलसन्तानः	१७-६
पञ्च स्कन्धाः स च भवः	२६-८	बद्धश्च महान्तरश्च	१७-१२	यस्माच्च तदनुत्पन्नं	१७-२१
परज्ज यथाविप्रणाशः	१७-१४	बीजाच्च यस्मात्संतातः	१७-८	यस्मात्त भावो नाभावो	५-७
परज्ज निरोधत्वात्	१०-२	बुद्धः स्कन्धाभुपादाय	२२-२	यस्यचिद्धि भवन्तीमे	२३-४
परं निरोधा ऋणव्याप्तौ	२५-१७			येन गृह्णाति यो ग्राहो	२४-१५
परं निरोधादन्ताद्याः	२५-२१	भविष्यति कथं नाम	२१-२, ४	येन ग्राहो गृहीतस्तु	२२-१३
परपुद्गलजं दुःखं	१२-५, ६	भवेदभावो भावश्च	२५-११—१४	योऽङ्गुष्ठभूतिर्बीजात्	१७-७
परिज्ञा च ग्रहणं च	२४-२	भावमभ्युपगमस्य	२१-१४, १५	योऽप्यसिध्यते भावः	१०-१०, ११
परिभोग्यान्वयं युष्यं	१७-५	भावं प्रतीत्य कालश्चेत्	१६-६		
पश्चाज्जातिर्यदि भवेत्	११-४	भावश्च यदि निर्वाणं	२५-६	रतेऽस्ति पुना रागः	६-२
पश्यति दर्शनं नैव	३-५	भावस्तावन्न निर्वाणं	२५-६	रागाद् यदि भवेत् पुर्वं	६-१
पुद्गलः संसरति चेत्	१६-२	भावस्य चेदप्रसिद्धिः	१५-५	रूपकारणनिर्मुक्तं	४-१
पुनर्भावस्य संस्कारान्	२६-१	भाधानां निःस्वभावातां	१-१२, १३-८	रूपकारणनिर्मुक्तं	४-२
पूर्वं जातिर्यदि भवेत्	११-३			रूपशब्दरसस्यर्थाः	२३-७, ८
पूर्वमेव च सामग्र्यः	२०-८	ममेत्यहमिति क्षीणे	१८-४	रूपेण तु विनिर्मुक्तः	४-३
पूर्वा प्रजायते कोटिः	११-१, ८			रूपे सत्येव रूपस्य	४-४
पूर्वं यदि च भज्येरन्	२७-२३	यश्चाप्रवञ्जवीभावा	२५-६		
पूर्वं यदि न भज्येरन्	२७-२४	यत्न न प्रभवन्त्येते	११-६	लक्षणासंप्रवृत्तौ च	५-४
पृथक्त्वे सहभावश्च	६-६	यथा निर्मितकं शास्ता	७७-३१		
पृथग्भावप्रसिद्धश्च	६-६	यथा भाषा यथा स्वप्नो	७७-३१	वाक्चिप्यन्दोऽविरतयो	१७-४
पृथक् न सिध्यतीत्येवं	६-८	यदीदमुपादानं	२२-६	विग्रहे यः परीहारं	४-८
प्रकृतौ कस्य चासत्यां	१५-१	यदा दुःखं समुदयो	२४-२५	विज्ञानं सम्प्रविशते	२६-२
प्रतीत्य कारकः कर्म	८-१२	यदिद्वयं स चेदग्निः	१०-१	विना धर्ममधर्मं च	२४-३४
प्रतीत्य परभावं यः	२२-३	यदि कश्चिदनुत्पन्नो	७-७	विनापि दर्शनादीनि	६-४
प्रतीत्ये मातापोतरी	३-७	यदि नास्ति स्वभावश्च	२२-४	विना वा सह वा नास्ति	२१-१
प्रतीत्य यद्यद्वचति	७-१६, १८-१०	यदि भावा न निर्वाणं	२५-७	विनाशयति दुर्दृष्टा	२४-११
प्रत्युत्पन्नोऽज्जागतश्च	१६-१, २	यदि भूतः स्वभावेन	२३-२४	वेदनाचित्तसंज्ञाया	४-७
प्रदीपः स्वपरात्मानो	७-८, १२	यदि शून्यमिदं सर्वं	२४-१, २५-१	वेदनाप्रत्यया तृष्णा	२६-६
प्रदीपे नायकापोतस्ति	७-६	यदि संकृत उपालः	७-१	व्यवहारमनाश्रित्य	२४-१०
प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं	२२-१५	यदि ह्ययं भवेदल्पः	२७-१०	व्यवहारा विरुध्यन्ते	१७-२४
ग्रहणं चात्रवीज्यास्ता	२५-१०	यदीत्यनमपेक्ष्यान्निः	१०-८, ६	व्याख्यातं श्रवणं ध्यानं	३-६
ग्रहाणतो न ग्रहेयो	१७-५	यदेव गमनं गत्ता	२-१८, १६	व्याख्याने य उपालम्भं	४-६
ग्रहाणशास्त्राकरणे	२४-२७	यदेव सर्वधर्माणां	७-२		
		यद्यतीतोऽज्जागतश्च	१६-५	शाश्वताशाश्वताद्यन्न	२२-१२
फलं सहैव सामग्या	२०-७	यद्यन्यदल्पदल्पत्वात्	१४-६	शुभाशुभविपरिपासात्	२३-२

शून्यमिति न वक्तव्यं	२२-११	सद्भूतस्य क्रिया नास्ति	८-२	स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं	१२-६
शून्यता च न चोच्छेदः	१७-२०	सद्भूतो गमनं गन्ता	२२-४	स्वकायदृष्टिवत् क्लेशाः	२३-५
शून्यतां फलसद्भावं	२४-६	सन्निपातस्त्वयाणां यो	२६-५	स्वपुद्गलकृतं दुःखं	१२-४
शून्यतायामधिलयं	२४-१३	सम्बुद्धानामनुत्पादे	१८-१२	स्वभावः कृतको नाम	१५-२
शून्यता सबद्धीना	१३-८	सम्भवेनैव विभव	२१-३	स्वभावतश्च शून्यैऽस्मिन्	२२-१४
शून्येषु सर्वधर्मेषु	२५-१२	सम्भवो विभवश्चैव	२१-८, ९, १०	स्वभावतो न विद्यन्ते	२३-६
		सम्भवो विभवेनैव	२१-५	स्वभावपरभावाभ्यां	१५-४
षडायतनमागम्य	२६-३	सर्वं च युज्यते यस्य	२४-१४	स्वभावतो विद्यमानं	२४-२२
		सर्वं तथ्यं न वा तथ्यं	१८-८	स्वभावं परभावं च	१५-६
स एवात्मेति तु भवेत्	२७-४	सर्वदृष्टिप्रहाणाय	२७-३०	स्वभावो नानधिनेत	२४-२८
स ते मौलेन जनितो	७-६	सर्वसंख्यबहाराश्च	२४-३६	स्वभावेनापरिज्ञातं	२४-२६
स त्वं दोषानात्मनीयान्	२४-१५	सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः	६-६, ७	स्वभावात्मानं दर्शनं हि	३-२
स देवः स मनुष्यश्चेत्	२७-१५	सर्वेषां विषयागानां	१७-६७	स्वयं कृतं यदि भवेत्	१२-२
संधो नास्ति न चेत्सन्ति	२४-४	सर्वोपलम्भोपशमः	२५-२४	स्वयंकृतं परकृतं	१२-१
संसारमूलान् संस्कारान्	२६-१०	सहान्योल्येन वा सिद्धिः	२१-७	स्वयंकृतस्याप्रसिद्धे	१२-७
संस्काराः संसरन्ति चेत्	१६-१	सिद्धः पृथक्पृथग्भावो	२-७	स्वाभावे सति मार्गस्य	२४-२४
संस्काराणां न निर्वाणं	१६-४	स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यः	२२-१		
सतश्च तावदुत्पत्तिः	७-२०	स्कन्धामेष संतानः	२७-२३	हेतुः फलेन शून्यश्चेत्	२०-१६
सतश्च तावद् भावस्य	७-३०	स्कन्धाश्चाप्यनुपादाय	२२-६	हेतुं फलस्यादत्त्वा च	२०-६
सता च क्रियते नासत्	८-८	स्कन्धान् यच्चनुपादाय	२२-५	हेतोः फलस्य चैकत्वं	२०-१६
सदैव पुनरुद्भूतिः	६-३	स्थितस्य तावद्भावस्य	७-२७	हेतोश्च प्रत्ययानां च	२०-१४
सद्भावस्य स्वभावेन	२१-१७	स्थितिनिरुध्यमानस्य	७-२३	हेतावसति कार्यं च	८-४
सद्भूतः कारकः कर्म	८-१	स्थित्याप्यथा स्थितेः स्थानं	७-२५	हेतुकं फलस्य दत्त्वा	२०-५

प्रथमभागस्थविशिष्ट- शब्दानुक्रमणिका

(अंकाः पृष्ठस्यबोधकाः)

अकृतानन्त्यैकर्मण	१५५	इन्धनशुष्कावतारणं	१८७	गन्धत्रयालङ्कृतत्वम्	८६
अप्रघातवः	६४	इन्द्रियान्तरगमनवत्	१७६	गमागमीभावेन	२०६
अग्नीन्धनदृष्टान्तोपयोगात्	१८५	इहायमवरमपेक्षणात्	२०८		
अर्थविरुद्धत्वम्	७१			घटकटाहकबद्धरफलाभावस्य	२००
अर्थोपस्थानपूर्वकस्य	१५३	ईष्यपिण्डकः	२५२	घटकुम्भकारयोर्दूषणेतुच्छेत्ययोर्यत्रैकत्व- प्रसङ्गात्	१८६
अधिकरणलब्धस्य	११०			घटसिद्धस्यावतयवानेकसाध्यस्य	१५७
अधिलयं	१२७	उत्तानसत्कियवाक्यनद्धा	७		
अधेशतिका	२३१	उपचयापचयधर्मी	१७६	चित्रकरयन्त्रदारिकावत्	२३०
अनवरप्राप्त्युत्ते	२०५	उपापचयालम्बनानां	२४१	चित्रपाण्डुरवत्	२०३
अनिजितधर्मेषु	१२४			चित्रमनोरमसज्जितपुण्याः	१६८
अनुपजातपमिक्रियम्	५५	एकनौकाश्रितानामपि	१६५		
अन्तः भावस्य	२४१	एकशुण्डासहितत्वम्	८६	छन्दहेतुसम्भूतस्य	४४
अपरप्रतिबद्धत्वात्	२३५	एकैकपत्रपरामर्शे	१६१		
अप्राकृतजीवानां	२०६			जरामरणयोरनुबद्धत्वाज्जातेरिति	२१०
अपरिज्ञानानुपच्छेदं	१७७	औषध्यमनूपलम्ब्यमानं	२३५	जरामरणानुबन्धु	२१०
अपरिनिर्घर्षणात्	१६६	औषपायांशिकाः	२१८	जलयानेनप्रतिसरणे	१६५
अवरमिति अवसानम्	२०८			जात्यन्धवत्	६५
अवहीयन्ते	२६१	कर्कटनादीनां	२५७	ढौकनीया	२०२
अशून्यज्ञानावबोधकविकल्पगोचरः	२३६	कठिनद्रव्योष्णतरलरक्तत्वभावो	८२		
असम्भिन्नत्वात्	८८	कतरत्पूर्वनिष्पन्न	१६५	तथतालक्षधामसंस्कृतां	१४८
असङ्गलक्षण	६६	कम्बलनीलवत्	८२	तथागतप्रवचनाविपरीतव्याख्याना- भिमानितया	२६२
असंभिन्नस्थितौ	१८६	काण्डमतालतागुल्म	७६	तद्भावभावविधर्मसद्भावात्	१३३
अज्ञान्त्या	१०५	कात्यायनाववादसूत्रात्	२६२	तिलनुदेतैलस्य	१६८
		कायमानबाटकारचित्रकाः रादीनां	१७२		
आकाशज्ञानभयसम्प्रतिपन्नस्य	२६२	कुचेलका	१०५		
आगमतन्त्रे	७३	कुण्डदध्रभाधारतां	२००	दरीप्रपातस्य	२०५
आचार्याभवेनापि	२११	कूर्मरोमाद्विकृतत्वाभाववत्	१६५	दग्धः दग्धदह्यमाने	६८
आजर्जवीभावेन	२०५	कृतान्तबाधो	२५०	दण्डत्रयसंयोगवत्	११०
आदिव्यवस्थाना	८३	कृतान्तविरोधात्	१०	द्रष्टव्यमपीक्ष्यते	७५
आदिमध्यावसानविरहितत्वादाकशब्दलतः- चकादिवदिति	२०८	क्रमाचाराभिरतर्चयं याविकल्पितस्य	२६१	दृष्टान्ताभावार्थविरुद्धत्वञ्च	२०८
आयसर्वनिवरणविष्कम्भणा	२१४	क्रियानिबन्धनात्त्वारकव्यपदेशस्य	१४४	दृष्टान्तिकाकर्म	६६
आयसंचर्यमाया	१३८	कृषिवाणिज्यवलगतिकाः क्रियाः	१५६	द्विशोद्विशः	२४४
आलोकाद्यकारवदेककालीनता	२११			द्विशिरसूवत्	२१६
आश्रयसंक्षेपशपलव्य	६८	खाणुता		द्वेषद्विष्टदेषणाद्वेषवादिषु	२४५

दोषपरिहाराय	४७	भावाभावविधर्माः	६२	साध्यधर्मभण्डनत्वात्	४०
दोषोपनिषेधपणात्	१२८	भूतप्रत्यवेशा	२४२	साध्यधर्माभ्यान्निविष्टसाध्यणीयस्य	२४७
धनोपादानं	१७०	भेषज्यचन्द्रसूर्यप्रकाशसङ्कावः	७८	साध्यसाधनविपर्यय	१६
धर्ममात्रं	७२	प्रष्टतन्तुलस्य	१००	साक्षवस्पर्यः	७४
धातुपिशाचप्रत्ययनिष्पादितः	२४७	मध्यममार्गप्रज्ञप्ति	१६१	सास्वालांशुलकुदखुरविषाण्यर्थ-	
नित्यलक्षणप्रवृत्तिप्रसङ्गात्	६०	मध्येदधिकारसम्बन्ध	१	रूपलक्षणा	१४५
निरञ्जनस्यास्तित्वाभावात्	१७५	मातुलुङ्गपुष्पकेशराणां	२१८	सास्नादेरिवावर्तने	१४३
निदिष्टाधिष्ठानसंस्काराणां	२४१	मानातिमानिनां कोविदां	२०१	सिद्धभण्डनता	१०२
निस्सारो	२४६	मायागजतुरगाश्च	२२६	सिद्धधर्मोपस्थानात्	६६
निष्कट्टो	२४६	मायाकरितुरगादिवत्	२३०	सिद्धपूजावपनिहारक	५०
नीलादिविषयविकल्पस्याने-		मूलोदादिवादिवद्व्यञ्जक-		सौम्यप्रवचनार्थत्वेनोपनीयातिभूदतया	२०३
कषटसहितस्य	८१	प्रत्ययवैकल्यात्	१६६	संनिधापनकृतत्वस्य	११०
पद्मनेकारणंस्थि ऊर्णं उवश्वेवकारणा	२१०	मोषधर्मकम्	१७	संसारस्यादिमध्यावसानानां	२०८
पण्डितैरामिमानिकैः	६१	मौलोत्पादः	११५	संसारचकारावबद्धानाम्	२०७
पण्डितविजिताविनोपभ्रान्त्या	२०६	मूदवण्डकमूलसलिलकुलाल-	२०२	संसारचकारावबद्धानाम्	२६३
परमार्थपिगदित	१२६	करवेमादयो		संशोभेनोत्पन्नवनाग्निना	२१८
परमाणुद्वयशुकादिकमेण	११	योद्धन्तद्वयावासविभूतवासः	७	समापन्नस्य	१८
पर्यन्ययोगकल्पना	४६	रत्नत्रयमातापितृतद्व्यपूज्य-		स्थूलतापादानात्	१६६
पर्यस्तचित्तं	१०७	पूजादिलक्षणेषु	१५८	स्थौल्यप्रतिरूपस्य	८३
परस्परविरोधक्रियाद्वयप्रसङ्गात्	१३२	राहुशिलापुत्रकयोः	२२	स्वर्गमार्गंशीलसम्यक्कृडादानं	१४७
परिखामहाद्वारद्वारगूहविददृष्टालिका	१४६	रूपसाध्यधर्मोदिसंघातमात्रम्	७८	स्वसिद्धान्तबाधप्रतिष्ठादनात्	२२०
परिमृहीतव्यवहारभ्युपगमपक्षीकरणत्	१७६	लम्बकपालकोष्ठिलत्वम्	८६	स्वभावस्थानपचित्वात्	२६८
पलोपसंक्रमात्	२०१	लक्षणलक्ष्यलक्षणेनवलक्षणम्	८८	स्वभावमनपाथिनं	१२८
परिक्षीणभवसंयोजन	१०८	लक्षणोपायकौशल्यम्	१२६	स्वभावादप्रभूतस्य	१४२
पशुपतिर्नग्नानां	२३१	लक्ष्यलक्षणानामन्यथाभावे	८६	स्वयमविपरीताशेषपदार्थत्वसंबोधात्	२६२
पाश्चात्तिकात्	२६३	लिङ्गाल्लिङ्गिनः	११	स्वयम्यपरिकल्पितपुद्गलवाद-	
पूर्वापरसाहचर्याः	२०८	लोकायतनाभिभूतसिद्धकृतात्	६४	निरासस्य	१७७
पूर्वापरसहक्रमाणांमनुपपत्तावपि	२११	व्युत्पत्तयः	१६४	स्वाभ्युपगमविरोध	१३
पूर्वापरसहक्रमाः	२०८	बातायनान्तरोपगमनवत्	१७६	स्थितास्थितयोर्व्यतिरिक्तत्वात्	१३३
पूर्वापरसहक्रमाश्च	२१२	बास्त्योपुत्तयः	१६६	हेतुप्रत्ययानामधिकृतपेष्टाया	७३
प्रकृतार्थप्रतिवेधशक्तिविपर्ययस्य	५८	वित्तवाख्यातालातचक्रम्	२३१	हेतुद्वयत्वसाध्यत्वात्	६७
प्रतिक्षेपस्थानम्	६२	विनेयसत्ताः	२१८	शब्दप्रणादोडभिधेयः	१३५
प्रतिवेधधर्मसापेक्षता	१०३	विप्रणाशोऽपि	१७६	शरावसद्भाववत्	१७८
प्रत्ययमाता	२४२	विशेषाप्रसिद्धापनयात्	१७६	शीलसमादानं	२६६
प्रतीव्यसमूलविभावा	२०२	वेषवेदकपोविभावे	२१३	शून्यतादर्शनाग्निना	२४०
पृथुबुध्नलम्भोष्ठदीर्घगतित्वादीनि	१४७	वृषगण्डेधनकाष्टादिविषु	२६६	षड्जादिविशेषरहितस्य	२०३
प्रदीयात् सुवंप्रकाशमार्गं	२२१	समोर्गविद्योगविकल्पः	७६	अपगकहेतुः	११
प्रहिणोति	२२१	सर्वभावस्वभावप्रतिषेधाभासस्य	२३६		
फलानुबन्धस्योपादानसद्भावात्	१७८				

द्वितीयभागव्यवशिष्ट- शब्दानुक्रमणिका

(अंकाः पृष्ठांकबोधकाः)

अकिंचनकोटिनिः सरणं	१७७	अलातचक्रवत्	८६	उपविचारे	७०
अतकोविचरः	१६८	अलातचक्रघटादिवत्	१४३	उल्लामानस्य	१५०
अतिपुथुसत्कायदृष्टिमहाशौल- परिवेष्टितम्	१४	अल्पदण्डिकस्य	८०		
अर्थवादिभिः	२६६	अविकृतोऽत्यन्तक्षयाभावोऽविनेतः	१२३	ऋक्वाक्यानां निश्चयतेति	१५३
अर्थवार्तिङ्गारसं	१५३	अविपरितमार्गतो	१४५	ऋणपत्रस्थानीयः	३०
अर्थविरुद्धतादोषश्च	१२६	असमोऽसमकायश्च	१६२		
अर्थविरुद्धत्वम्	८८	असंस्तरणत्वात्	१	कणभक्षाक्षपाददिगम्बरजैमिनिनैयायि- कप्रभृतिषु	१५४
अनवस्थादोषप्रसङ्गश्च	१२६	आकाशस्थितधूमवादिभिः	५३	कणादपत्नीयैः	२
अनित्यत्वेनानित्यानुबद्धाः	११६	आकाशेमुष्टिप्रहारः	१६३	कपालदिर्मुद्गरघातादिहेतुकानां	१२०
अनुश्रवणस्थ	१३२	अगोपालाङ्गनादिकी	१२७	कर्मवधाविदोषाः	३२
अनैकान्तिकमेतत्	१२७	आजबज्जीभावाः	२२६	करतलरत्नामलकादिव्यवस्थापनवत्	१५३
अनैकान्तिकता	११०	आजीवअगम्यागमनमद्यपान- धर्मोपदेशात्बस्त्राविशास्त्रवत्	१५३	करुणोपायविज्ञानाद्यभस्तिविस्तरैः	६२
अन्तरीयकत्वसाध्यता	१३	आत्मवादप्रतिसंयुक्तानि	२८२	कल्याणमित्रमुपादाय	१५३
अन्यापोहस्तस्य	१४४	आत्मसंयमकं	१६	कल्याणमित्रसंसेवा	१४
अन्येषामपोहः अन्यापोहः	१४४	आतीयते	२१५	काण्डदलनालराजीतुषशाख	२५
अन्वयज्ञानक्षणात्	१६०	आभिमानीकशून्यता	१६६	कान्तिमतीमातृघातकस्याप्रति- संविदितत्वात्	१५३
अपरिणाममयैवापरिणामः	१३२	आभिमानीकः	१६६	कामध्वनिक	१५३
अपरिमितकल्पसहस्रपुण्यज्ञान- संभारप्रत्यासादिति	२३६	आयदिवीश्रीमालासिंहनाद	२८०	कामपयपत्रं	३०
अप्रकृतादिदोषश्चाभिधेयः	१५३	आयं राहुलभद्रेण	६६	कालसद्भाववादिभिः	८४
अप्राकृतिकः	१५३	आयं सुबाहुपरिपृच्छा	८८	कुण्डेदधि	६१
अप्रतिघानयोगेन	१५६	आयं दृढाशयपरिपृच्छा	१७७	कुड्यचित्तवत्फलम्	१६६
अप्रतिघाननैर्गोणिककायः	१६२	आश्वयज्ञप्रत्योदादानात्	१४१	कुड्यस्थमुलं	४४
अप्रतिसंख्यायोपेक्षकः	६६			कुतीर्यैकैस्तिमिररोगाक्रान्तचक्षुषा	१५३
अप्रतिरूपधर्मसिद्धात्	८	इतिप्रतिज्ञोपस्थानम्	१३५	कूटस्थः	२
अभूतकल्पनामलस्य	१५६	इन्द्रियोपघातात्	६३	कूटागारमध्यजातस्याप्रफलस्य	१४६
अभूतसंकल्पितसमादान	६८			कूर्मरोमप्रावरणमित्यादि	१५०
अभेदापरस्परस्यसङ्गप्रहात्	१८६	उच्छेददर्शनाच्चात्तरभवस्योच्छेदस्यापि	१३३	कूर्मरोमप्रावारवत्	८०
अमृतोपममनास्त्वादितान्प्रभक्षणम- हासमुद्विगुत्तानां	१५४	उपनिषदम्	१८८	कूर्मरोमप्रावारः	४१
अभेदनिर्गोभनसिकारपटल	१६५	उत्पत्तिविधुरत्वात्	४	केश्वनमीमांसकैरुक्तम्	१५३
अलातचक्रम्	१४४	उदुम्बरकुसुमस्यासत्त्वाभास्तीति	१५५	केशिचरपण्डितम्भ्यः	१५३
		उपचर्यायमानपुण्यसंभार	१५१	केशिचक्रोविदेव्योक्तम्	१५४

कौतुकमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि	२८२	तत्त्वान्यत्वात्सत्त्वादाधाराधेयतद्ब-	नन्दिरागवतिष्ठानाक्षयात्	२९७	
क्रियायाः परिच्छेदधर्माः	८६	त्यक्षपञ्चप्रकारैः	१४०	नानाविकल्पवैचित्र्य	१४८
कृतान्तविरोधः	३४०	तथागतव्याख्याक्षानानाविपरीता-यां	१४५	नानाभावेन	१२२
कृतान्तविरोधश्च	१२०	भिद्यित्पुनः	१४५	निगमनमिति	११८
कृताभ्युपगमात्	१५४	तथाचार्यार्थानिपुच्छायामुक्तम्	१४०	निकायान्तरीयैः	१४०
		तरुण्डोद्याने	१४०	नित्योच्छेददोषप्रसङ्गो	१३१
गगनचूलतलायाः	१८३	तरुण्डोर्ध्वसिंहः	१४०	नित्योच्छेदत्वेनयत्कत्वादनवस्था-	
गन्धर्वनगरपद्मसारं	१५२	तरुमण्डलसारवन्तमिवनान्वितः	१४०	प्रसङ्गाच्च	१२६
गन्धर्वनगरप्राकार	३५	तस्मात्सिद्धदृष्टान्तभण्डनदोषः	१४५	निदिष्टदोषानन्तर्रीयकत्वस्य	१४०
गुह्यमन्त्रपरिग्रहणात्	१५३	तालमस्तकवदनाभासगतानि	२८२	निर्मिततत्तामुपादाय	१४६
ग्रन्थकृतवाक्यार्थविरुद्धत्वात्	११२	ताम्रशाटीयैरुक्तम्	१४६	निर्मादित्वात्	१५६
ग्रन्थबाहुल्यपरिहारस्येष्टत्वात्	१२०	तावद्भावमभ्युपगमस्य	१३३	निमित्तकमिति	१५४
ग्रामनगररहितकपुवभङ्गाविश्वयात्	१५३	तिर्यक्पशुगुणतिविनिपातं	१५४	निर्मितकाराः	४६
ग्रामभूत्योपाध्यायान्वितं बाह्यतम्	११३	तुलादृष्टनामोन्नामन्यायेन	२४५	निर्मितीति	४६
		तैमिरिकाद्विचन्द्रादिदर्शनवत्	१५६	निर्मितपादः	११७
चरमभवनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य	१३६	तृष्णानदीमहापरिधम्	१४	निरञ्जनः	६
चतुर्दशाव्याकृतवस्तूनि	१५८			निस्पृधशेष	७
चतुर्दशारातिसमरपरार्जयैः	१६६	दण्डव्रतात् त्रिदण्डवत्	६३	निरोधधर्माणं	२८२
चक्षुषः दृष्टिप्रतिषिद्धमानस्य	१४४	दण्डसम्बन्धवाक्यार्थेन	८०	निरुध्यमानस्यक्रियानिरोधानु-	
चारुमती	१५३	दशबलामलमण्डलसर्वभूम्यात्-	१५३	बन्धित्वात्	१३५
चित्तचैतन्यद्वन्द्वद्विषयैकान्तिकताया	१२०	भाषितयथावत्		निर्विकल्पप्रज्ञाचारविहारिणा	६१
चिन्मात्रानुत्पत्तावरोधतरुमूलानां	७२	दशबलावेणिकवैशारद्यादिपुण-	१५४	निर्विद्वहगतो	१५
चेत्येतत्संनिधाययति	१३७	गणान्तिष्ठाद्भूतादित्यलोक-	१५३	निर्विद्वहगतो	१५
चोपसंग्रहार्थम्	१३६	सङ्कल्प्यन्तस्कार	१५३	निर्व्यूहति	१६
चौर्ध्वभियोगेषु	१४१	दशबलवैशारद्यावेणिकनुद्धर्मा-	१५४	निर्विद्वहगतेन	२१५
		मलमण्डलम्		निवृत्तलक्षणः	१३४
जन्तुवापिषोवां	४६	दशबलवैशारद्यावत्किता	१५४	निहितायेपचौरगणग्राममात्रा-	
जनयितुमशक्ता	११३	दशाडनुशयप्रतिपक्षः	१६०	वस्थानसामर्थ्येण	२१८
जन्ममरणयोस्तुल्यकालतास्थाप्र	१२२	दहनदग्धबीजादप्यङ्कुरोदयः	१३५	नैरात्म्यसिद्धान्तसहमानाः	१५४
जन्ममरणयोरेकीभावेन	१२२	द्विचन्द्रकैशमशकादिवन्मिथ्या	१४१	पञ्चधामुद्यमार्गेऽपि	१४०
जलप्रवाहरोधभूतस्तुत्यानीयो	२२१	दीर्घंस्तान्त्विकविकृत्युक्ते	२०३	पञ्चस्कन्धबुद्धमसिंस्तुष्टादिपुद्गल-	
जातिपरिमाणदिगतविकित्राभिः	२१३	देवस्थाधाराणतार्थं विरुद्धता	१५८	व्यतिरिक्तत्वेनाश्रयसद्भावात्	१५०
जात्यन्ववत्	१६०	दृष्टान्तसाध्यमधर्मभण्डनता दोषः	१७०	पण्डितमन्यैः	१६६
जात्यन्वद्वयादित्यतयागतं	१०६	दृष्टान्तदोषश्च	१५६	परतन्त्रपरिनिष्पन्नस्वभावयोः	२२०
जात्युत्पत्तिरुत्पत्तिः	१३३	दृष्टिसमारम्भो	२५६	परमाश्वासकरः	१४
जालविपरिकर्मकाला	२३			परस्परविरुद्धयोरालोकाग्न्यकारयो-	
जिनज्ञानमायाविदाक्यानामनिश्चयता	१५३	धर्मविरुद्धवर्णित्यत्वप्रसङ्गाच्च	१४०	रिखैकत्वानुपपत्तेः	१२६
जीववादप्रतिसंयुक्तानि	२८२	धर्मचित्तबोधिः	२११	परिकल्पितभावनानां	१६०
जैमिनीयकापादकाधिलादीनां	२२०	धर्मविरुद्धदृष्टान्तोपस्थानम्	१०८	परधर्तानुगमपूर्वोत्तमसंज्ञाविक्रिया-	
		धर्मानुधर्मप्रतिपत्ति संयुक्तानां	२१८	विशेषस्य	१५३
ढौकनलक्षणं	१०२	धर्मेनैरात्म्यलक्षणतावबोधात्	६०	पर्यन्तापति	१५६
तत्तन्निमित्तप्रत्ययः	१५४	धरणीतलप्रपतितउल्कोशात्	१७	पर्याप्तप्राप्यप्राप्तानां	१५३
तत्त्वान्यत्वेनावकथ्यत्वात्	१४६	धूमनीहारप्रतिधुत्कादि	२३६	पश्यागनिमित्तं	१५४
तत्त्वामुत्पत्तावरोपाद	७२				

पश्यतीन्द्रियोपधातात्	१२७	बुद्धिनिश्चयोपस्थानात्	१४४	रसविशिष्टाव्याकृतादिभिर्हृत्वर्थ-	
पक्षधर्मस्तभूतदृष्टान्तस्तद्वशेन	१४३	ब्राह्मणकुम्भुरे कीतुकम्	१४०	विरुद्धतो	१४६
पाण्डुरिकता	२८०	ब्राह्मणकन्यायादर्पण	१४३	रश्मिविररहे, पिप्पी	६६
पापीयानिन्द्रिकीलबन्धनबद्धो	१७	भवसकृत्तान्तिमुत्ते	११४	राहुप्रहविप्रहोद्ग्रहनिरासिनं	१४४
पुण्यज्ञानसंभारानुगतसाधनः	१४५	भवसन्तानप्रतिसन्धेरच्छेददर्शनं	१३३	रूपपरिपत्रं	३०
पुरुषविमुक्तिवादिनः	४८	भवाग्निकनबमक्लेशप्रकारप्रहाणात्	१६०	लोकाविशुद्धातिशयबाहुल्याख्याने	११३
पूर्वप्रणिधानमानमार्गप्रतिपत्तिः	२३६	भवानद्यातिमिहोपहृतमतिनयनतया	१४१	लोकायतिकबुद्ध्या	१४३
पूर्वभवसन्ततेरच्छेददोषानिर्देशकधनात्	१३३	भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्य-	१२४	लोकायतिकैः	३
प्रतिज्ञाधमिण	२२०	मानस्य	१२४	लोकोत्तरानासवधर्मसमूहप्रधातुक-	
प्रथमप्रतिसन्धियोगः	१३५	भावलक्षणवियुक्तत्वात्वरविषाणस्येव	१२४	विनिर्मूक्तत्वादेन	१४३
प्रधानविकृतिजनकस्यादर्शनरूपेति	१२०	भूतकोटिपरिस्थानं	२३३		
प्रहाणप्रभृता	६६१	भूताभूतामहाभूताप्रभावितकायः	१६२	वटवृक्षपुष्पमालाबन्धनम्	१०६
प्रतिष्ठापनम्	२१६	मञ्जुश्री	१४८	वनवृक्षोद्यते	१४१
प्रत्ययसामग्री	११३	मण्डुकेशरवत्	१२३	ववातास्मान्महामुनिः	६४
प्रज्ञप्तत्वात्	१४५	मण्डुकजटाशिरोमणैः	१२५	वाक्यागममूलस्य	११७
प्रज्ञप्तिसदभावः	१४४	मण्डुकजटायां शिरोमणि	६३	वाक्यार्थभिन्नव्यक्त्यविवेनेनानुमानतो	११६
प्रतिज्ञातार्थविकल्पात्	१४३	मध्यदेशयाचिक्रयोरीपत्यरिभ्रम्यभान	५६	वाक्यार्थभिन्नव्यक्त्यापर-	
प्रकृतिप्रभास्वरः	१४६	मनसिकारादिकर्मभावात्	८	वाक्यस्वेष्टत्वात्	११८
प्रकृतिविमुक्तिवादिनः	५८	महाकृष्णोपायप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा	१४१	वात्सीपुत्रीयः	३
प्रतिस्तीयते	१५	महास्तिप्रणष्टादकेनाकालिकधनाबली-		वात्सीपुत्रीयः	१४६
प्रतिबुद्धासमेधु	७१	विसरणेन	१४४	वान्तपर्येषणानिनिमित्त	२३६
प्रतिस्तिथिलक्षणः	१३४	महाधोरसंसारटवीकान्तार-		विकल्पकोशकारकीटकेन	६७
प्रतिस्तिथिहृति	१३५	चारकोनुभमार्गमवगाहते	१४४	विकान्तविकामिन्	१३७
प्रतिबिम्बस्वरभावंप्रतीत्य	१४५	महासंनानहसंनद्वेन	१४५	विद्याचरणसम्पदा	१५१
प्रतिपक्षाभावाच्च	१४३	माध्यमिकैस्त्वत्	१४३	विडम्बनामात्रेण	१४६
प्रत्युत्पन्नभवस्य	११८	मायापुरुष	६८	विनेयजनमतिकमलकुडमल-	
प्रसङ्गापादनम्	१४३	मायामरीचिकासमेधु	१४५	विबोधनतत्परं	१४४
प्रवादिभिस्त्वत्	५६	मायास्वप्रतिबिम्बसमं	१४६	विनेयजनानुजिष्यया	७२
प्रत्येकबुद्धयान	१४५	मिथ्याभावः	१२२	विपुलविपाकफलदानानुशय-	
प्रज्ञप्तितत्त्वे	२३५	मित्रज्ञानबुद्ध्या	१४८	विषयसंसकुलं	१४
प्रियैकपुत्रकप्रेमानुपताशेषविभुवनजगन		मीमांसकपरिकल्पितशब्दशब्दस्य	१४८	विषयान्तरव्यापृतस्य	६३
		मीमांसकैस्त्वत्	१४३	वितथकल्पनामलप्रक्षालनार्थं	१५५
फेनपिण्डजलबुद्बुदमरीच्युद-		मुद्गराधत्तो	१२०	विबुद्बुद्धिवचनानांतित्यज्ञान-	
कस्करधमायावत्	१५१	मुद्गरणाधाताद्भावज्जायमानात्तेन	१२८	निद्रातिमिरोपशमाद्	१८०
फेनपिण्डजलबुद्बुदमायामुग-				विभवस्यासद्भावात्	१२०
मरीचिका	१५२	यशोक्तमार्थसमाधिराजप्रभट्टारके	१३८	विम्बप्रतिबिम्बन्यायेन	२४३
		यशोन्तर्गतके	१२६	विबिधकुटुम्बिष्ठव्यालमालाकुलं	१५४
बन्ध्यादुहिता	११३	युक्ता	१३७	वैधान्तरसञ्चारात्	६८
बहुदण्डकस्य	८०	युक्तमस्मारिच्यते	१५०	वैभाषिकपर्यन्तानां	२२०
बहुभूताः	३	यैल्लोकायतिकैः स्वतश्च	१५३	वैयवदानिको	२४२
बालयज्ञरूपमययोग्याभिचलितमयस्य	२०१	रज्जकवस्त्रधावनसाधर्म्येण	१६०	व्यतिरेकार्थभिन्नवैकृत्यार्थः	११६
बालविंसवावनममा	१५१			व्यालप्राहकाराणां	१६८
बुद्धमविशिकाषाश्रयभूतः	२३६			व्युच्छेद	१२२
बुद्धनयनहृता	१६०				

वृक्षपदं	३	संसारचरणतयै	१७७	शुद्धकृतकुशलकर्मण्यभिरति	१४३
वृक्षात्तुवृक्षं वित्त्वफलं फलतयु-		संसारचारकावार	१८२	शून्यताकोटिनिः सरणं	१७७
श्रमिलप्यते	१२३	संस्कारुद्धतापक्रम	१८८	शैशाशैश	८५
सकलजैलोक्यवस्तुविपश्चिद्-		संस्कृतपरीक्षायां	१२०		
भावस्तस्मात्	१४३	स्कन्धानमलानुपादाय	१४३	श्रावकयानानुरूपं	२५७
सङ्क्रमस्याकृतकत्वाधिकारश्च	१२०	स्कन्धवयोपदेश	१२	श्रुतमयीप्रज्ञाभावात्	१५५
सत्यर्थसाध्यस्य	५	स्कन्धस्तस्तान्यत्वेना-			
सत्तबोध्यज्ञोतुङ्गतुरङ्गप-		वक्तव्यस्तथागतः	१४७	हरीतकमासाद्य	१२०
दातियोजितं	१५४	स्मृतिसंमोषाच्च	१७७	हस्तपादसंप्राप्तिता	२३१
सद्वर्गदेशनातिपृथुतरकिरण-		स्वचित्तसंमोहदोषेण	१५१	हस्तिरोमपेधोर्णा	३७
व्याप्तशेषाशामुखं	१५४	स्वरूपत्वादबन्ध्याभ्याममीरतादिवन्न	१२२	ह्यामोपालाङ्गनादिजनो	१२७
समानाभिहाराच्च	६३	स्वाध्यायदीपमृदादर्पणघोषार्क-		ह्यायंललितविस्तरमूत्रे	११४
समाध्यातोपेक्षक	६६	कान्तबीजानम्रैः	१३८	हिमोषधेदुग्धेध्रमरः	१४०
सत्कर्मपिर्मर्दन	३३	स्वभावसद्भावसिद्धदृष्टान्त	१४५	हेत्वर्थासिद्धत्वम्	८८
सत्येतर	६७	स्वभावस्थानपायित्वात्	१३४	हेतुपर्येषणात्	६४
सर्वाश्रवसंवरपर्याय	२५७	स्वभावसंभूतकायः	१६२	हेतुफलाविच्छिन्नक्रमवर्ती	१३१
सहभावासहमावर्तितं	१२२	स्वयूध्यै	२	हेतुफलयोस्तद्व्यवधानुप्रवृत्तः	१३१
साधनसिद्धदृष्टान्तत्वात्	१६०	स्वभावस्याध्याम्युपपन्नात्	५२	हेतुलक्षणमसादृश्यभावो	१२०
सामवाक्यानां	१५३	स्वाधिमुक्तिर्दिद्रवता	१५४	हेतोरन्वयतरासिद्धाद्दृष्टान्तभावोच्च	१२०
सारचरेस्त्वं	१५०	स्वोत्प्रेक्षितमिथ्यापरिकल्पमलय-		हेतोस्तस्यार्थासिद्धत्वव्यापातो	११३
सांशयिकज्ञानविषयता	१४६	लिनमानसतया	१६०	हेतुसंभूताविप्रणशा	२६
सिद्धदृष्टान्तभण्डनदोष	१४१, १६७, १४	शङ्कभातुपगमनवत्	२४३	हेत्वर्थासिद्धत्वम्	१२२
सिद्धधर्मोपस्थानम्		शब्दबुद्धिषणान्तिकैः	१२०	हेत्वाश्रयविरुद्धत्वाच्चातुगमाभावात्	१२०
सिद्धभण्डनदोषः	५१	शास्त्रप्रस्थानकृतस्यशास्तुविद्यमानात्	१४०	शान्तिज्ञानक्षणाः	१६०
सूक्ष्मेक्षिकया	१२७	शिरोमणिग्रहणात्	१५८	क्षितिसलिलज्वलनपवनसाधारण-	
सौज्यथाभूतमुपादानं	१४५	शीलसमाधिप्रज्ञाधिमुक्तिविमुक्तिज्ञान-		मैपज्यमहामहीरुहवज्जनानां	१४१
सौत्तान्तिकैर्बौधिकैश्चोक्तम्	१४१	दर्शनात्मपञ्चस्कन्धस्वभाव	१४२	क्षीरादेवसपिः	१०५

मध्यमकशास्त्रे उदाहृतग्रंथाः

(संख्या पृष्ठांकबोधकाः)

अनवतप्तहृदापसङ्क्रमणसूत्रम्	१-२३२	आर्यमञ्जूश्रीकुमारभूत	१-७	पितापुरुषसमागमसूत्रम्	२१३
अष्टसाहसिकप्रज्ञापरिमिता	१-१	आर्यसमाधिराजसूत्र	१-१७	चतुःशतकम्	१४६
आचार्यार्थदेव	१-१३-२६२	आर्यरत्नाकरसूत्र	१-४२	शून्यतासप्ततिः	१-४०, ४१
आचार्यबुद्धपालित	१-३, १३	आर्यलङ्कावतारसूत्र	२०४, २५८	मध्यमकावतार	५४
आचार्यबलिकितव्रत		आर्यहस्तिकथ्यसूत्र	२१३	मध्यमान्तविभागभाष्यम्	२३६
आदित्यबन्धुना	१-१७	आर्यशियमतिनिर्देश	२-६७	महायानसूत्रम्	२४७
आर्यदेव	१-२०८	आर्यतथागतगुह्यसूत्र	२-६५	भवसङ्क्रान्तिसूत्रम्	११४
अनवरामसूत्र	४३	आर्यतथागतवाक्गुह्यपरिवर्तसूत्र	२४२	मध्यमकहृदयतत्त्वावतार	२४१
आर्यभट्टारकसमाधिराज	१-२६८, १८३	आर्यमारदमनसूत्र	२, १७	रत्नावली	१-१६३
आर्यगणनगञ्जसूत्र	१-८६	आर्यसंचयशाखा	१३८	दुडाध्याशयपरिपृच्छा	१७७
आर्यरत्नकूटसूत्र	१-१८, २४२	आर्यसत्यद्वयावतारसूत्र	७३	सर्वासिखसंवरपर्यायिसूत्रम्	२५७
आर्यरत्नबुद्धपरिपृच्छा	१-२१	आर्यशालिस्तम्बसूत्रम्	२५५	सर्वासिखसंवरपर्यायिज्ञेयसूत्रम्	२५७
आर्यवज्रमण्ड्याधिरण्याम्	१-१६	आर्यध्यायितमूष्टिसूत्रम्	२१५	हस्तिकथ्यसूत्रम्	२१३
आर्योपालिपरिपृच्छा	१-७६-२२७	आर्यललितविस्तरसूत्रम्	११४		

**प्रथमभागस्या-
शुद्धिपत्रम्**

पृ. सं.	पंक्तिः	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः			सत्ताकयोः	सत्ताकयोः
१	३	Vol. 95 P. No. 15L2	Vol. 95P.N 15-L2	२३	२३	सत्ताकयोः	सत्ताकयोः
४	७	प्रदर्शितम्	प्रदर्शितम्	२३	३६	परस्परपेक्षया	परस्परपेक्षया
५	१८	Vol. 153-Folio 95		२४	१३	एकान्तं निष्कृष्ट	एकान्तं निष्कृष्ट
		P. No 4 L 4	Vol. 95 P.No. 153.L 4	२५	१	प्रत्यय चतुष्टया	प्रत्ययचतुष्टया
६	१६	वाक्यार्थाः	वाक्यार्थाः	२५	२७	अनृ घञानां	अनृत्यज्ञानां
६	४५	निर्दष्टुमिच्छया	निर्दष्टुमिच्छया	२६	३	अस्म न्	अस्मान्
८	१३	कौशलत्वमेव	कौशलत्वमेव	२६	१२	फलोत्पादबाला	फलोत्पादकाला
९	२३	क्वचनदेशे	क्वचनदेशे	२६	१३	हेत्वर्थी सिद्धिरपि	हेत्वर्था सिद्धिरपि
९	२७	युक्तया	युक्तया	३२	१	आकाशं कुसुमं वत्	आकाशकुसुमम्
१०	२२	सामान्यापवाद	सामान्यापवाद	३२	३	घटादि	घटादिः
१०	३६	प्रसङ्गात्	प्रसङ्गात्	३४	२५	तस्माद्वं	तस्मादेवं
११	२७	तत्प्रदर्शका	तत्प्रदर्शका	३५	६	पारमितायामुक्तम्	पारमितायामुक्तम्
११	३३	संस्थानं कलापनेण	संस्थानकलापनेण	३६	६	निरोधो नोपपद्यते	निरोधो नोपपद्यते
११	३३	मुत्तरीयं तिलकं	मुत्तरीयतिलकं	३६	३१	शाखा पदनिश्चित	शाखापदनिश्चित
११	३४	ज्ञानं गोचरणा	ज्ञानगोचराणां	३७	२	मतायुक्तम्	मयुक्तम्
११	३६	एव	एवं	४३	२३	युक्तयधिनेमात्	युक्तयधिगमात्
११	३८	ज्ञानाधिगत्	ज्ञानाधिगत	४४	२४	जायमानं त्वादत्राह	जायमानत्वादत्राह
११	४१	चावस्थानं विद्यते	चावस्थाय विद्यते	४४	२७	किञ्चिदुपपत्त्यं तर	किञ्चिदुपपत्त्यन्तरं
१२	३२	हेतुविद्यत	हेतुविद्यते	४५	१६	मानव धाडपि	मानवाधाडपि
१४	३	स्योत्पत्ति	स्योत्पत्तिप्रतिषेध	४७	२६	प्रसवते	प्रसूते
१४	४	पक्षदोषा ह्य	पक्षदोषाह्य	४८	२१	कर्तुं द्रव्यभावा	कर्तुं द्रव्यभावा
१५	२५	हेतो रसिद्धार्थं	हेतो रसिद्धार्थं	४८	३	स्वात्	स्यात्
१५	३३	सिद्धिरङ्गी कृतानेन	सिद्धिरङ्गीकृतानेन	४९	३	गन्तुरतस्य	गन्तुस्तस्य
१८	३१	प्रकृतिविविक्षा	प्रतिविविक्षा	४९	३०	उत्पत्तीयं प्रविष्टाः	उत्पत्त्योत्पत्त्ये प्रविष्टाः
१८	२५	देशानां	देशानां	५०	७	विनिविष्टानां	विनिविष्टानां
१९	१	बशोघिता	शोघिता	५१	३०	तद्विषयिणीबुद्ध्यनुत्पा	तद्विषयिणीबुद्ध्यनुत्पा
२०	३२	विद्यमानत्वा वास्त्युत्पाद	विद्यमानत्वाभास्त्युत्पाद	६१	३२	वैशेषिकैकत्वम्	वैशेषिकैकत्वम्
२१	२०	रत्नचूडपरिपृच्छायाम्	रत्नचूडपरिपृच्छायाम्	६५	७	इन्द्रियाणां	इन्द्रियाणां
२१	२६	चित्तानवस्थितता	चित्तानवस्थितताम्	६६	१५	मानत्वात्तस्मात्	मानत्वात्तस्मात्
२२	२२	वतर्दे	तदेव	६६	२०	दृश्यत्	दृश्यते
२२	२३	युक्तया	युक्त्या	६६	२८	प्रसन्नपदा	प्रसन्नपदा
२२	२५	लोक प्रसिद्धि	लोकप्रसिद्धि	७२	१८	नास्ति	नास्ति
२२	२७	संवृत्ति	वृत्ति	७२	२२	दर्शननेन	दर्शनेन
२२	३५	किं च	किं च	७५	६	स्पर्शनं	स्पर्शनं
				७५	२०	देशस्तत्तादाध्या	देशस्तत्तादाध्या-

७६	३१	बह्निहेतुवत्	बह्निहेतुवत्	१६५	२१	अद्भूतो	सद्भूतो
८०	२८	पृथक्तिसिद्धा	पृथक्त्वसिद्धाः	१६६	१२	परिनिष्ठतस्य	परिनिष्ठितस्य
८१	२४	निष्टकृष्टत्वादेव	निष्टकृष्टत्वादेव	१६६	१७	विशेषपतिषेधात्	विशेषप्रतिषेधात्
८२	६	युक्त्या	युक्त्या	१७०	२६	करिणत्	करिष्यत्
८२	३१	युक्तयनुरूप	युक्तयनुरूप	१७१	२०	स्तात्याभिप्रायः	स्तीत्यभिप्रायः
८५	२२	लोकस्थानमनन	लोकस्थानमन	१६३	८	ज-मानां	जन्मानां
८८	२०	लक्षणैस्त्व लक्षणं	लक्षणैस्त्व लक्षणं	१६६	१२	चिन्ताया	चिन्तायां
९०	१८	प्रवृत्तेर्मुपपन्न	प्रवृत्तेरनुपपन्न	१६६	२७	साध्यत	साध्यते
९२	१४	संविद्यते	संविद्यते	१६७	४	सिद्ध्यसिद्धयो	सिद्ध्यसिद्धयोः
९४	१०	वाद्योह्यते	वाद्योह्यते	१६७	२८	दहेत् संभवेत्	दहेत् संभवेत्
९४	३२	श्वेतोऽस्ति	श्राव्यतोऽस्ति	१६८	१७	गतागतयस्य	गतागतयस्य
९४	३६	लोकोत्तरसुखासुखा	लोकोत्तरसुखासुखा	१६८	२४	इत्यनेन	इत्यनेन
९६	१५	भवत्सति	भवेत्सति	१६८	२६	व्यपिकस्य	व्यपिकस्य
१०२	३	वतिनां	वतिना	२०१	२७	आत्मोपादानयो	आत्मोपादानयो-
१०३		सहभवाः	सहभावः	२०२	५	युक्तयनुरूप	युक्तयनुरूप
१०७	३३	मूढोऽपिपर्यस्त	मूढोऽपिपर्यस्तु	२०२	८	सामाया	सामान्यो
११०	१२	लक्षणमिष्यते	लक्षणमिष्यते	२०२	१२	अवयवाः	अवयवानां
११०	३३	तनधातव	तनधातव	२०२	४०	व्यायामं	वैभा
११५	६	विज्ञानादिधर्मस्यः	विज्ञानादिधर्मस्यः	२०३	२८	मनेकार्यमन्त्रानार्थ	मनेकार्यमन्त्रानार्थ
११५	१३	नः	न	२०३	२८	धर्मतोऽन्यतो	धर्मतोऽन्यतो
११५	२०	मुत्पादो	उत्पादो	२०३	२६	दृष्टम् इत्याद्युक्तं	दृष्टम् इत्याद्युक्तं
१२१	१२	यथोदित	यथोदितं	२०७	१	संकलेश	संकलेश
१२३	३०	असत्त्वात्पूर्वं	असत्त्वात्पूर्वं	२१०	४	स्थाज्जरा	स्थाज्जरा
१२४	१२	क्रियाय	क्रियाया	३१६	२	अनागतः	अनागता
१२६	२	कालतास्यात्	कालीनतास्यात्	२२१	२४	पूर्वनिमानात्	पूर्वनिमानात्
१२८	१८	बुद्धयारोपितस्य	बुद्धयारोपितस्य	२३६	१३	भगवता	भगवता
१३१	१५	युक्त्या	युक्त्या	२४१	११	नेत्युक्त्या	नेत्युक्त्या
१३४	१२	तिरिक्तसतिष्ठ	तिरिक्तयोःतिष्ठ	२४१	२४	दोषसमाधान	दोषसमाधान
१३७	१७	स्थित्यास्यापियतीति	स्थित्यास्यापयतीति	२४१	२५	समुत्थितः	समुत्थिता
१३६	२	युक्त्या	युक्त्या	२४६	६	युक्त्या	युक्त्या
१४०	१७	विरोधपर्यं तं	निरोधपर्यं तं	२५०	५	षटपटस्योः	षटपटयोः
१४२	२२	युक्त्या	युक्त्या	२५०	२०	विद्यतेऽन्यत्	विद्यतेऽन्यत्
१४३	२	भावावां	भावाणां	२५२	१०	—	—
१४३	१०	रवतः	रवतः	२५२	१२	युक्त्या	युक्त्या
१४३	१२	रुपबुद्ध्या	रुपबुद्ध्या	२५७	३१	संपकज्जनि	संपकज्जनि
१४६	१७	बुद्ध्यु	बुद्ध्यु	२६३	२६	हेतु	हेतु
१५८	१४	योज्यम्	योज्यम्	२६७	१०	पञ्चदशम	पञ्चदशम
१५६	२२	चेत्	चेत्	२६८	५	पञ्चदशप्रकरण	पञ्चदशप्रकरणम्
१६२	२५	असद्भूतात्	असद्भूतात्				

द्वितीयभागस्या- शुद्धिपत्रम्

पृ. सं.	पंक्तिः	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः			प्रदीपः	प्रदीपः
३	२२	युक्त्या	युक्त्वा	३३	२६	उच्छेदश्च	उच्छेदश्च
४	१८	नुपपत्ति	मनुपपत्ति	३६	३३	तस्मात्	तस्मात्
४	३१	वद्यतः	वेद्यतः	३८	२०	कथ	कथं
६	७	स्या	स्य	३९	३	मपेक्षत	मपेक्षेत
६	३७	कृत्यम्	कृत्यम्	४२	३१	प्रत्याः	प्रत्ययाः
१२	६	पूर्वं	पूर्वं	४५	११	स्यात्	स्यात्
१३	३२	कत्वम्	कत्वम्	५०	५	स्ति	क्तिम्
१५	१७	दृष्ट्युपा	दृष्ट्युपा	५१	१३	विज्ञानं	विज्ञानम्
१६	४	ज्ञात	ज्ञातम्	५३	२८	केषाः	क्लेशाः
१६	६	व्यं	व्यम्	५६	१५	निर्मम	निर्ममो
१७	२६	नमि	नमिदं	५६	१५	कार	कारो
२३	२०	तदुत्तरकारलं	तदुत्तरकालं	५७	२४	दृष्ट्य	दृष्ट्या
२४	११	तिन्नित्यता	तन्नित्यता	६१	२०	दृष्टि	दृष्टि
२४	१६	घायते	धीयते	६४	२६	ल्येक्षे	प्रत्यवेक्षेत
२७	२७	स्तिस्मा	स्तस्मा	७६	१	ति	तित
२८	२५	बुद्ध्या	बुद्ध्या	१२१	२३	जन्मरण	जन्ममरण
२८	२६	तदेव	तदेवं	१२७	३१	योत	यतो
२९	३	साधर्म्यण	साधर्म्येण	१४८	२६	उपादपि	उपादाता
३१	२२	यन्ते	यन्ते	१७१	३२	कतस्तप	कुतस्तेषु
३१	३०	लब्ध्या	लब्ध्या	१८३	१	रुह	रुध्यते
३३	२	कम एककश	कर्म एकैकशः				

